

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA SOCIOLOGIJU

**KONCEPT GLOBALNOG GRADA
KAO PRISTUP RAZUMEVANJU
SAVREMENIH OBRAZACA
URBANIZACIJE I GLOBALIZACIJE**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor: Prof. dr Ljubinko Pušić

Kandidatkinja: Ana Pajvančić – Cizelj

Novi Sad, 2015.

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Ana Pajvančić – Cizelj
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	dr Ljubinko Pušić, redovni profesor
Naslov rada: NR	Koncept globalnog grada kao pristup razumevanju savremenih obrazaca urbanizacije i globalizacije
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Autonomna Pokrajina Vojvodina
Godina: GO	2015.

Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, dr Zorana Đinđića 2

Fizički opis rada: FO	Poglavlja 6 / stranica 279 / slika 29 / tabela 11 / referenci 325
Naučna oblast: NO	Sociologija
Naučna disciplina: ND	Sociologija grada
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Globalni grad, globalizacija, urbanizacija, globalni urbani procesi, poluperiferija, neoliberalizam, održivi urbani razvoj
UDK	
Čuva se: ČU	Biblioteka Filozofskog fakulteta u Novom Sadu
Važna napomena: VN	Nema
Izvod: IZ	Koncept globalnog grada, koji predstavlja <i>osnovni predmet</i> ove disertacije, je vodeća ideja u razumevanju odnosa globalizacije i urbanizacije. Unutar njega, gradovi se posmatraju kao strateška mesta lokalizacije, artikulacije i realizacije (ili čak proizvodnje) globalizacije, odnosno mesta na kojima se kristališu dijalektički odnosi između lokalnih i globalnih pojava i procesa. <i>Osnovni cilj</i> disertacije je odgovor na pitanje da li je, i u kojoj formi, koncept globalnog grada adekvatan okvir za razumevanje urbane budućnosti sveta i da li se može primeniti kao integrišuća paradigma u urbanoj sociologiji. U radu se izlaže geneza i evolucija koncepta globalnog grada i njegova kritička evaluacija. Ističe se da je on nezaobilazan za savremenu (urbanu)

	<p>sociologiju jer omogućava teorijsko i metodološko objedinjavanje opštih (globalnih) i posebnih (lokalnih) dimenzija globalizacije čime se produbljuju mogućnosti za istraživanja odnosa aktera i strukture. Da bi se ovakav potencijal realizovao, koncept globalnog grada mora da bude redefinisano i to tako da se prevaziđu njegovi ključni problemi: zapadocentričnost, prezentizam i ekonomizam. <i>Zaključujemo</i> i da bi dublja integracija koncepta globalnog grada i urbane sociologije omogućila objedinjavanje jake metodološke osnove za analizu globalnih urbanih procesa sa kritičkom (urbano) sociološkom teorijom, čime se otvaraju mogućnosti za obnovu urbane sociologije i njen povratak u centar savremene kritičke društvene misli i prakse.</p>
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	15.07.2014.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	<p>dr Dragan Koković, redovni profesor, Filozofski fakultet u Novom Sadu, član dr Sreten Vujović, redovni profesor, Filozofski fakultet u Beogradu, član dr Dušan Marinković, redovni profesor, Filozofski fakultet u Novom Sadu, predsednik komisije dr Ljubinko Pušić, redovni profesor, Filozofski fakultet u Novom Sadu, mentor</p>

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy

Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	PhD thesis
Author: AU	Ana Pajvančić – Cizelj
Mentor: MN	Ljubinko Pušić, PhD, full professor
Title: TI	The global city concept as a perspective for understanding contemporary patterns of urbanization and globalization.
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	Autonomous Province of Vojvodina
Publication year: PY	2015.
Publisher: PU	Autors reprint
Publication place: PP	Novi Sad, dr Zorana Đinđića 2

Physical description: PD	Chapters 6 / pages 279 / figures 29 / tables 11 / references 325
Scientific field SF	Sociology
Scientific discipline SD	Urban sociology
Subject, Key words SKW	Global city, globalization, urbanization, global urban processes, semi-periphery, neoliberalism, sustainable urban development
UC	
Holding data: HD	In the library of the Faculty of Philosophy, Novi Sad
Note: N	None
Abstract: AB	The concept of a global city, which is the <i>main subject</i> of this thesis, is presenting itself as the leading idea in understanding the relation between globalization and urbanization. Within it, the cities are seen as strategic sites of localization, articulation and realization of globalization or as the places where the dialectical relationships between local and global phenomena and processes are crystallized. The <i>main aim</i> of the dissertation is the answer to the question of whether, and in what form, the global city concept may constitute a proper framework for understanding the urban future of the world and whether it can be used as an integrating paradigm in urban sociology. In this paper the genesis and evolution of the global city concept are

	<p>described and subjected to critical evaluation. It is pointed out that this concept is indispensable for the modern (urban) sociology because it provides a theoretical and methodological unification of general (global) and specific (local) dimensions of globalization thus deepening the possibilities for research on complex relationships between actors and structures. To realize this potential, the concept of global city must be redefined in such a way as to overcome its key problems: Western-Centrism, presentism and economism. Deeper integration of the global city concept and urban sociology would enable integration of strong methodological basis for the analysis of global urban processes with critical (urban) sociological theory, thus opening opportunities for the renewal of urban sociology and its return to the center of contemporary critical social thought and practice.</p>
Accepted on Scientific Board on: AS	15.07.2014.
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	<p>dr Dragan Koković, full professor, Faculty of Philosophy, Novi Sad, member dr Sreten Vujović, full professor, Faculty of Philosophy, Belgrade, member dr Dušan Marinković, full professor, Faculty of Philosophy, Novi Sad, president dr Ljubinko Pušić, full professor, Faculty of Philosophy, Novi Sad, mentor</p>

Rezime: Istorija je pokazala da su gradovi oduvek bili najbolji reprezentivi određenog društva, civilizacije ili epohe u celini. Na tom tragu, držimo da se ključni problemi savremenog društva najjasnije ispoljavaju na preseku dva makro procesa: globalizacije i urbanizacije. Koncept globalnog grada, koji predstavlja *osnovni predmet* ove disertacije, dominira u ovoj oblasti pretendujući da se nametne kao vodeća ideja u razumevanju odnosa globalizacije i urbanizacije. Unutar njega, gradovi se posmatraju kao strateška mesta lokalizacije, artikulacije i realizacije (ili čak proizvodnje) globalizacije, odnosno mesta na kojima se kristališu dijalektički odnosi između lokalnih i globalnih pojava i procesa. Globalni gradovi (lokalni kontekst), unutar ovakve perspektive, počinju da se posmatraju, ne samo kao pasivna pozadina na kojoj se prelamaju opšti društveni procesi, već kao njihovi aktivni nosioci (akteri).

Osnovni cilj disertacije je odgovor na pitanje da li je, i u kojoj formi, koncept globalnog grada adekvatan okvir za razumevanje urbane budućnosti sveta i da li se može primeniti kao integrišuća paradigma u urbanoj sociologiji. U radu se izlaže geneza i evolucija koncepta globalnog grada i njegova kritička evaluacija. Ističe se da je on nezaobilazan za savremenu (urbanu) sociologiju jer omogućava teorijsko i metodološko objedinjavanje opštih (globalnih) i posebnih (lokalnih) dimenzija globalizacije čime se produbljuju mogućnosti za istraživanja odnosa aktera i strukture. Da bi se ovakav potencijal realizovao, koncept globalnog grada mora da bude redefinisani i to tako da se prevaziđu njegovi ključni problemi: zapadnocičnost, prezentizam i ekonomizam. U radu se nude mogućnosti za prevazilaženje ovih problema kroz: razradu pristupa „izvan mape“, sa posebnim akcentom na specifičnosti globalizacije gradova poluperiferije; isticanje istorijske dimenzije globalnog grada (i globalizacije) i rastakanje ekonomizma uvođenjem sociokulturne i političke perspektive.

Ovakvim pristupom dolazimo do *zaključka* da je globalizacija nedovršena, materijalna i vrednosno neutralan istorijski proces (bez značenja) prostorne integracije koji se odvija u talasima. Ona je oduvek proizvedena i artikulisana u (različitim) gradovima pa ima neujednačene ishode. Lokalna proizvodnja i artikulacija globalizacije razotkriva njenu stratešku dimenziju što znači da ovaj proces, u različitim fazama, zaposedaju i instrumentalizuju određeni društveni akteri koji formulišu njegovo značenje u skladu sa sopstvenom ideologijom i interesima. Stoga, nije dovoljno razumeti samo strukturne aspekte globalizacije, već i strategije globalnih ekonomskih aktera kao i različite nacionalne i lokalne sociokulturne i političke odgovore na te strategije. Time se postavljaju temelji za izgradnju savremenog modela istraživanja društvene promene, koji bi obuhvatio i strukturu i aktere, i globalno i lokalno, dovodeći ih u smislenu vezu, koju je moguće empirijski istražiti.

Stratešku dimenziju globalizacije prepoznajemo u neoliberalnoj urbanoj politici koja rezultira ekonomskom, društvenom i prostornom polarizacijom, komodifikacijom urbane kulture i sve većim lokalnim, regionalnim, nacionalnim i globalnim disparitetima. Ukazujemo na problem (ne) održivosti velikih metropolitenskih oblasti koji proizilazi iz neoliberalizma, globalne ekonomske integracije, socijalne i ekonomske polarizacije i oslabljenih političkih i institucionalnih kapaciteta za održavanje solidarnosti i kohezije. Pažnju obraćamo i na mogućnosti za realizaciju alternativnih vizija urbanog razvoja i odgovarajućih političkih projekata čime se koncept otvara i za analizu društvene promene „od dole“ a grad shvata kao instrument za njeno iniciranje. To znači da ne postoji jedna, već mnoge razvojne logike gradova u globalizaciji, čija značenja mogu da obogate etnički, rodno, kulturno, rasno i verski diverzifikovani društveni akteri objedinjeni kolektivnim „pravom na grad“. Unutar revidiranog koncepta globalnog grada vidimo, dakle, mogućnost za kritiku postojećih ali i afirmaciju mogućih politika održivog urbanog razvoja u uslovima globalizacije.

Zaključujemo i da bi dublja integracija koncepta globalnog grada i urbane sociologije omogućila objedinjavanje jake metodološke osnove za analizu globalnih urbanih procesa sa

kritičkom (urbano) sociološkom teorijom, čime se otvaraju mogućnosti za obnovu urbane sociologije i njen povratak u centar savremene kritičke društvene misli i prakse.

Ključne reči: Globalni grad; globalizacija; urbanizacija; globalni urbani procesi; poluperiferija; neoliberalizam; održivi urbani razvoj

The global city concept as a perspective for understanding contemporary patterns of urbanization and globalization

Summary: History has shown that cities have always been the best representatives of a particular society, civilization or entire epoch. In this context, it is believed that the key problems of modern society are most clearly manifested at the intersection of two macro processes: globalization and urbanization. The concept of a global city, which is the main subject of this thesis, is dominant in this area and is presenting itself as the leading idea in understanding the relation between globalization and urbanization. Within it, the cities are seen as strategic sites of localization, articulation and realization of globalization or as the places where the dialectical relationships between local and global phenomena and processes are crystallized. Global cities (local context), within this perspective, are viewed not only as a passive background against which the general social processes are refracted, but as their active agents (actors).

The *main aim* of the dissertation is the answer to the question of whether, and in what form, the global city concept may constitute a proper framework for understanding the urban future of the world and whether it can be used as an integrating paradigm in urban sociology. In this paper the genesis and evolution of the global city concept are described and subjected to critical evaluation. It is pointed out that this concept is indispensable for the modern (urban) sociology because it provides a theoretical and methodological unification of general (global) and specific (local) dimensions of globalization thus deepening the possibilities for research on complex relationships between actors and structures. To realize this potential, the concept of global city must be redefined in such a way as to overcome its key problems: Western-Centrism, presentism and economism. The dissertation offers opportunities to overcome these problems through: development of a "view from-off-the-map" approach with special emphasis on the globalization of cities in semi-periphery; emphasizing the historical dimension of the global city (and globalization) and the dissolution of economism with introduction of socio-cultural and political perspectives.

Using this approach, the dissertation arrives at the *conclusion* that globalization is an incomplete, material and value-neutral historical process (without meaning) of spatial integration, that takes place in waves. It has always been articulated and produced in (different) cities and has uneven outcomes. Local production and articulation of globalization reveals its strategic dimension, which means that this process is, at various stages, occupied and instrumentalized by certain social actors who formulate its meaning according to their own ideology and interests. Therefore, it is not enough to understand the structural aspects of globalization, but also the strategies of global economic actors as well as various national, regional and local socio-cultural and political responses to these strategies. This lays the foundation for building a modern research model of social change, which would include the structure and actors, both globally and locally, putting them into a meaningful relationship, which can be empirically investigated.

The strategic dimension of globalization is recognized in the neoliberal urban policy that results in economic, social and spatial polarization, the commodification of urban culture and growing local, regional, national and global disparities. This dissertation points out the problem of unsustainability of large metropolitan areas arising from neoliberalism, global

economic integration, social and economic polarization and weakened political and institutional capacity to maintain solidarity and cohesion. Special attention is paid to the possibilities for realization of an alternative vision of urban development and appropriate political projects, which opens up the concept for analysis of social change "from below," where city is conceived as an instrument for its initiation. This means that there is not one instance, but many instances of developmental logic of cities in globalization. Meanings of these different instances of developmental logic can be enriched by the many voices of social actors diversified by ethnicity, gender, culture, race, age and many other social attributes, unified under the collective "right to the city".

Within the revised concept of a global city it is possible to observe the ability for a critique of existing urban policies and a potential for affirmation of new policies of sustainable urban development in globalization. Deeper integration of the global city concept and urban sociology would enable integration of strong methodological basis for the analysis of global urban processes with critical (urban) sociological theory, thus opening opportunities for the renewal of urban sociology and its return to the center of contemporary critical social thought and practice.

Keywords: Global city; globalization; urbanization; global urban processes; semi-periphery; neoliberalism; sustainable urban development

SADRŽAJ

I UVOD.....	13
1. Predmet, hipoteze i metodi istraživanja	16
II ZNAČAJ GRADOVA ZA ANALIZU PROCESA GLOBALIZACIJE	17
2. Osnovna shvatanja o globalizaciji.....	17
2.1. Ključni pojmovi i definicije.....	19
2.2. Lice i naličje globalizacije.....	21
2.3. Debate o globalizaciji	25
2.4. Izazovi sociološkog pristupa globalizaciji.....	26
3. Geografski (prostorni) aspekti globalizacije	27
3.1. Prostorni “zaokret” u društvenim naukama.....	32
3.2. Prostorni aspekti globalizacije (osnovna shvatanja).....	38
3.3. Vremensko – prostorna kompresija.....	43
4. Urbana geografija i studije globalizacije: grad kao fokus analize.....	46
4.1. Savremeni urbanizacijski trendovi	46
4.2. Urbanizacija na polu (periferiji)	58
4.3. Sociološke teorije urbanizacije: teorija svetskog sistema kao zaleđe koncepta globalnog grada	68
III GLOBALNI GRAD: TEORIJSKA ODREĐENJA I EMPIRIJSKI	
POKAZATELJI	73
5. Koncept globalnog grada	73
5.1. Shvatanje Saskije Sassen.....	73
5.2. Koncept globalnog grada Saskije Sassen: kritička evaluacija	84
5.3. Globalni grad: geneza i evolucija koncepta.....	100
5.3.1. <i>Svetski grad</i>	101
5.3.2. <i>Mreža globalnih gradova</i>	110
5.3.3. <i>Globalni grad – region</i>	116
6. Formiranje globalnih gradova na (polu) periferiji: „Pogled izvan mape“	120
6.1. Obični grad, globalizirajući gradovi i gradovi u globalizaciji.....	123
6.2. Globalizirajući gradovi periferije: Azija i Afrika.....	128

6.3. Globalizirajući gradovi poluperiferije: Latinska Amerika i istočna Evropa ..	139
7. Empirijski pokazatelji o globalnim gradovima: kritički osvrt.....	147
IV ISTORIJSKA DIMENZIJA GLOBALNOG GRADA	163
8. Značaj istorijskog pristupa globalnim urbanim procesima	166
9. Istorijski kontinuitet globalnog grada.....	170
V PROCESI GLOBALNIH GRADOVA	181
10. Ekonomski procesi globalnih gradova.....	181
10.1. Prostorni aspekti tranzicije sa fordističkog (kejnzijskog) na postfordistički (fleksibilni) režim akumulacije kapitala	183
10.2. Preduzetnički grad	189
10.3. Preduzetnički grad kao politička (ideološka) naracija?	193
10.4. Preduzetnički grad na poluperiferiji?	196
11. Sociokulturni procesi globalnog grada	199
11.1. Migracije, susret i sudar kultura u globalnom gradu.....	200
11.2. Urbana kultura kao ekonomska strategija gradova u globalizaciji	218
12. Politički procesi globalnog grada	223
12.1. Nova urbana politika / neoliberalna urbanizacija i njena kontekstualizacija u postsocijalističkom gradu	231
12.2. Društvene posledice neoliberalnih urbanih politika i mogućnosti za održiv urbani razvoj u uslovima globalizacije.....	238
12.3. Dometi evropske vizije održivog urbanog razvoja u uslovima globalizacije: urbane i regionalne politike EU	244
VI ZAKLJUČAK: ZNAČAJ I DOMETI KONCEPTA GLOBALNOG GRADA ZA OBNOVU URBANE SOCIOLOGIJE	246
Literatura	256

I UVOD

Gradovi, posebno megagrađovi, su smetlišta na koja se odlažu problemi proizvedeni globalizacijom. Oni su, takođe, laboratorije u kojima se umeće življenja tim problemima testira, isprobava i (nadajmo se, nadajmo...) razvija.

Zigmund Bauman

Ovaj rad je proizašao iz potrebe da se sociološki sagledaju složene i nedovoljno jasne veze između globalizacije i urbanizacije – dva univerzalna procesa koji oblikuju svet u kom danas živimo. Uprkos tome što su u žiži interesovanja nauke, medija, politike i šire javnosti, globalizacija i urbanizacija, a posebno njihove veze, nisu dovoljno istražene niti na zadovoljavajući način objašnjene.

Šta znamo o ovim procesima? Danas je dostupno obilje empirijskih podataka o globalizaciji i urbanizaciji, ali su ti podaci nedovoljno strukturirani, prikupljeni uz pomoć nekompatibilnih klasifikacija nastalih za različite potrebe. Problem su takođe i nedovoljno utemeljene metodologije. Stoga, mnoštvo ovakvih, lako dostupnih podataka, neretko doprinosi još većem nerazumevanju problema, kao i iluziji da o njima znamo mnogo (ili barem dovoljno). Lokalna zdravorazumska znanja i predstave o globalizaciji i urbanizaciji, oblikovana su istorijskim nasleđem i posredovana društvenim kontekstom, što često vodi formiranju predrasuda o ovim procesima koje počivaju na neznanju i konfuziji. U tom smislu, oprezno i kritičko korišćenje dostupnih podataka pruža nam tek delić potreban za izradu novih i korekciju starih skica za razumevanje savremenih društvenih problema proizašlih iz preseka globalizacije i urbanizacije.

Rezervoar teorijskih saznanja o globalizaciji i urbanizaciji takođe je ispunjen mnoštvom atraktivnih ali nedovoljno integrisanih koncepata. Tako već dobro znamo da su se tokom 70-ih godina 20. veka odvile kompleksne ekonomske promene, potpomognute

tehnološkom (informatičkom) revolucijom – deindustrijalizacija, tercijarizacija, širenje finansijskih tržišta, postfordizam, intenziviranje međunarodne podele rada i globalnog protoka ljudi, dobara i usluga, širenje neoliberalne ideologije i slično. Postavlja se pitanje, da li je, i kako, moguće razumeti ove promene holistički, u celini, a da se pri tome ne izgubi veza sa kulturnim i geografskim varijetetima njihove materijalizacije? Da li postoji integrišuća paradigma uz pomoć koje je moguće doći do društvenih uzroka ovih pojava i svih varijeteta posledica koje oni proizvode u različitim delovima sveta i za različite društvene grupe? Da li (urbana) sociologija još uvek ima snage za teorijske i metodološke poduhvate ovakvih razmera?

Manifestacije ovih procesa u savremenim gradovima nije teško prepoznati u metropolizaciji, regionalizaciji, ekonomskom propadanju starih industrijskih centara i uzdizanju novih sedišta informatičkog društva i specijalizovanih usluga, zaoštavanju etničkih i klasnih socioprostornih razlika i tenzija između urbane bede i luksuza na lokalnom, regionalnom i globalnom nivou, depolitizaciji, preduzetničkim strategijama i globalnim ekonomskim aspiracijama gradskih vlasti širom sveta, regionalnim ekonomskim partnerstvima i političkim koalicijama koje zaobilaze nacionalne granice, prenosu finansiranja gradova sa države na privatne subjekte (javno-privatna partnerstva), smanjenju socijalnih izdataka na lokalnom nivou, prevazi globalnog, privatnog interesa nad lokalnim, javnim i slično. Manje je, međutim, poznato da su pobrojane ekonomske promene, koje se obično poistovećuju sa globalizacijom, odnosno njenom aktuelnom fazom, ne samo manifestovane u gradu već i duboko posredovane procesima urbanizacije. To znači da su njihovi uzroci i posledice, kao i mogućnost promene, na prvom mestu urbane a time i različite, mnoge.

Koncept globalnog grada nudi mogućnost za integrisan pristup globalizaciji i urbanizaciji pa smo se opredelili da rad posvetimo njegovoj sistematskoj analizi, kritici, oceni i redefiniciji unutar (urbane) sociologije. Koncept globalnog grada pokazao se kao put za postavljanje pravih pitanja, pre nego način dolaženja do definitivnih odgovora. Danas, kada sa jedne strane vidimo gradove propale usled deindustrijalizacije a sa druge globalne svetske centre, kao odraz duboko podeljenog sveta, moramo se zapitati koji procesi do toga dovode? Kako posmatrati gradove? Kao ravnopravne aktere na svetskom tržištu, preduzetnike, od čijih veština zavisi njihov položaj u celini? Da li se tu radi o prirodnim procesima kompeticije, dominacije i sukcesije, kao što su to mislili čikaški sociolozi i savremeni ekonomisti ali na globalnom nivou, ili se pak radi o rezultatu svesnog ideološko-političkog delovanja određenih aktera? Da li je uspon u globalnoj urbanoj hijerarhiji moguće postići preduzetničkim strategijama gradskih vlasti i šta takav uspon donosi lokalnom stanovništvu? Da li su

popularni recepti u vidu kulturnih industrija, brendiranja gradova, smisleni i održivi ili se radi o besplodnoj mimikriji osuđenoj na propast? Koja je uloga struktura dugog trajanja i svetskog sistema u medijaciji ovih procesa? Gde tragati za mogućnostima za obuzdavanje Gidsensovih „zmajevih kočija“? Jesu li moguće „mikropolitike pobune“? Kako preusmeriti globalne ekonomske prioritete na lokalne aktere, svakodnevni život i njegov kvalitet?

Ono što je u obilju otvorenih pitanja sasvim izvesno, jeste to da se gradovi u društvenim naukama više ne mogu posmatrati unutar „kontejnera“ nacionalne države. Sve veći broj urbanih procesa, poput migracija, industrijalizacije, metropolizacije i tercijarizacije, rezidencijalne segregacije, suburbanizacije ili džentrifikacije gubi svoje državno/ nacionalno uzglavlje i postaje umrežen sa drugim globalnim procesima. To znači da su oni sve više oblikovani udaljenim događajima i faktorima a sve manje nacionalnom državom i lokalnim okolnostima. Sociologija, ali i druge društvene nauke (geografija, ekonomija, politikologija, pravo), stoga, moraju da tragaju za odgovarajućim teorijskim konceptima i metodološkim okvirima za razumevanje, objašnjavanje i istraživanje globalnih urbanih procesa.

Naučni (teorijski) značaj ovog rada proizilazi iz činjenice da sociologija i srodne društvene nauke, sa jedne strane, još uvek nisu jasno prepoznale nužnost razrade ovakvih koncepata a, sa druge strane, su i prekomerno „globalizovane“ kroz nekritičko korišćenje mnoštva često nepovezanih, neutemeljenih i neproverenih „parčića“ globalizacijskog diskursa. Njegov ključan naučni doprinos sastoji se u pokušaju obnove urbane sociologije kroz otvaranje ka globalizirajućoj stvarnosti i proceni teorijskih i metodoloških dometa pojedinih koncepata putem kojih je to moguće realizovati. Poseban doprinos ogleda se u iznalaženju pogodnih metodoloških rešenja za analizu globalizacije gradova poluperiferije, čime se tema približava kontekstu našeg društva i postaje potencijalno primenjiva u praksi. Kako je sociologija donekle iscrpljena „velikim“ temama poput ove, ideje su često pronalazene u srodnim društvenim naukama, najčešće geografiji, što je jasno prepoznatljivo u korišćenoj literaturi. Najveća inspiracija je ipak potekla od grupe neomarksističkih urbanih sociologa i geografa, na prvom mestu Saskije Sassen a potom i Dejvida Harvija, Manuela Kastelsa, Nila Brenera, kao i teoretičara globalizacije i svetskog sistema Kristofera Čejsa Dana i Dženet Abu Lugod.

1. Predmet, hipoteze, ciljevi i metodi istraživanja

Na najopštijem nivou, **predmet istraživanja** u ovoj doktorskoj disertaciji predstavljaju pristupi koji urbanizaciju i globalizaciju posmatraju kao međusobno zavisne procese i tragaju za tačkama njihovog preseka, uz problematizaciju dometa tih pristupa u oblasti urbane sociologije. U ovakvim pristupima gradovi su shvaćeni kao ključna, strateška mesta, na kojima se kristališu dijalektički odnosi između lokalnih i globalnih društvenih pojava, odnosno medijatori globalizacije, čak i njeni proizvođači. Najveća pažnja posvećena je kritičkoj analizi koncepta globalnog grada, ali su razmatrani i srodni koncepti poput svetskog grada, globalnog grada-regiona, običnog grada, mreže globalnih gradova, gradova u globalizaciji i globalizirajućih gradova. Predmet istraživanja je najpre, u metodološkom pogledu, kontekstualizovan po principu podele na centar, periferiju i poluperiferiju.

Kritička analiza koncepta globalnog grada počiva na nekoliko **hipoteza**:

1. Koncept globalnog grada je pogodan za razumevanje prostornih uzroka, manifestacija i posledica globalizacije, kao i njenih geografski neujednačenih ishoda (sa posebnim naglaskom na društva poluperiferije);
2. Koncept globalnog grada je metodološki adekvatan, zasnovan na odgovarajućoj empirijskoj evidenciji i nudi dobar okvir za operacionalizaciju i empirijsku proveru;
3. Koncept globalnog grada je adekvatan za razumevanje istorijske dimenzije globalizacije;
4. Koncept globalnog grada je adekvatan za razumevanje ekonomskih, sociokulturnih, političkih i ekoloških uslova funkcionisanja urbanih društava u uslovima globalizacije;
5. Koncept globalnog grada je moguće primeniti u okviru politika održivog urbanog razvoja u uslovima globalizacije;
6. Koncept globalnog grada nudi dobru teorijsko-metodološku osnovu za obnovu urbane sociologije.

Osnovni, opšti, **cilj istraživanja** je odgovor na pitanje da li je, i u kojoj formi, koncept globalnog grada adekvatan okvir za razumevanje i objašnjavanje urbane budućnosti sveta i da li se može primeniti kao integrišuća paradigma u razumevanju savremenih obrazaca urbanizacije i globalizacije. Posebni ciljevi obuhvataju ispitivanje teorijskih i metodoloških aspekata koncepta globalnog grada, posebnih tema koje se unutar njega obrađuju poput istorijske dimenzije globalnog grada i ekonomskih, sociokulturnih, političkih i ekoloških

uslova funkcionisanja urbanih društava u uslovima globalizacije, kao i mogućnosti za primenu ovog koncepta u okviru društava poluperiferije.

Disertacija sadrži teorijski, empirijski i aplikativni deo, a svaki od tih delova podrazumeva primenu različitih **metoda**. U okviru rada na ovoj problematici nije postojala mogućnost za prikupljanje primarnih podataka, već se analize vrše na osnovu sekundarnih podataka. Disertacija je prevashodno teorijskog karaktera. U ovom domenu vrši se kritička evaluacija ključnih teorijskih shvatanja u ovoj oblasti. Izneta teorijska shvatanja se proveravaju i potkrepljuju i empirijski, najpre demografskim i ekonomskim sekundarnim podacima, prikupljenim u velikim međunarodnim bazama podataka poput *UN Population Division*, *UN World Urbanization Prospects*, *EUROSTAT (Urban Audit)*, ili u okviru radova drugih autora. U posebnom poglavlju disertacije analiziraju se praktične mogućnosti za primenu teorijskih saznanja o globalnim gradovima. Metodološki, to između ostalog podrazumeva i analizu formalnih dokumenata kojima se uređuju urbane razvojne politike. S obzirom na specifičnost predmeta istraživanja i problem dostupnosti sekundarnih podataka, uzorkom su obuhvaćeni gradovi koji se, prema unapred utvrđenim kriterijumima, mogu smatrati globalnim i za koje postoje odgovarajući podaci. Uzorak je, u tom smislu, prigodan, ali se vodi računa o ravnomernoj zastupljenosti gradova centra, periferije i poluperiferije, čime se obezbeđuje izvesna reprezentativnost uzorka.

II ZNAČAJ GRADOVA ZA ANALIZU PROCESA GLOBALIZACIJE

2. Osnovna shvatanja o globalizaciji

Na empirijskoj, pojavnoj ravni, globalizacija predstavlja *proces* ili *projekat*¹ koji, pojednostavljeno rečeno, dovodi do sažimanja sveta i sve veće umreženosti međusobno udaljenih ljudi i objekata. U metodološkom i teorijskom smislu, globalizacija predstavlja koncept, odnosno naučni pojam ili paradigmu uz pomoć koje različite nauke nastoje da razumeju funkcionisanje čovečanstva u 21. veku. Moglo bi se reći da se radi o „ključnoj ideji uz pomoć koje razumevamo tranziciju čovečanstva u treći milenijum” (Waters, 2001).

¹ Različiti termini su posledica naučne debate o globalizaciji kao spontanoj i neposredovanoj, odnosno, organizovanoj i smisleno vođenoj pojavi (šire u Held, 2003: 48–61). U ovom radu se zastupa stav da se navedena shvatanja ne isključuju i da je za celovitu analizu globalizacije nužno uzeti u obzir oba. Kako termin „proces“ ne isključuje postojanje aktera koji ga oblikuju i usmeravaju, u radu se opredeljujemo za njega.

Kako proces globalizacije utiče na gotovo sve oblasti života, za njega je zainteresovano mnogo naučnih disciplina. To dovodi do neumerenog rasta interesovanja za ovu temu i velikih konfuzija u razumevanju onoga što globalizacija zapravo predstavlja. Do preciznih saznanja je još teže doći s obzirom na to da proces globalizacije u velikoj meri oblikuje i samu nauku, njenu organizacionu strukturu pa i saznanja do kojih dolazi. Globalna umreženost naučnih saznanja omogućena sredstvima komunikacije, na primer, vodi njihovoj sve većoj unifikaciji i ukorenjivanju određenih dominantnih paradigmi, obično onih koje nastaju na bazi iskustava razvijenih zemalja „centra”. Moglo bi se reći da evidentna transformacija čovečanstva, objedinjena pod pojmom „globalizacija“, ruši čvrste i tradicionalne disciplinarne podele i primorava naučnike da stvaraju nove koncepte koji bi odgovarali novom vremenu, ali se nauka u tome još nije „snašla”. Dok se često može čuti tvrdnja da je globalizacija višedimenzionalan proces i da obuhvata tehnološku, društvenu, političku, kulturnu, ekonomsku, ekološku i mnoge druge dimenzije, retke su studije u kojima se te dimenzije posmatraju u njihovom jedinstvu i u okviru određenog, konkretnog, naučnog problema. Globalni ekološki problemi koji proizilaze iz uništavanja amazonske prašume se, recimo, teško mogu sagledati ako se u obzir ne uzmu sociokulturni i ekonomski uslovi života lokalnog stanovništva, način organizacije i tip privređivanja, tehnološka infrastruktura, lokalne, nacionalne i nadnacionalne politike kojima se ovaj problem uređuje i slično. Naučna saznanja o globalizaciji, stoga, neretko izgledaju kao široko i ničim omeđeno interdisciplinarno polje („studije globalizacije”) u kojem se susreću raznorodni i međusobno nepovezani koncepti i gde „sve prolazi”. Pojam globalizacije, kako primećuje Zigmund Bauman, deli sudbinu svih termina koji su u modi: što više podrazumevaju, to više postaju mutni i nejasni (Bauman, 1998).

Uprkos svojoj kompleksnosti i multidimenzionalnosti, u ovom radu se zastupa stav da je globalizacija, u svojoj suštini, *društveni proces*. To znači da bez razumevanja njenih društvenih uzroka i društvenih posledica, svaka druga analiza ostaje nedorečena. U tom smislu, ekonomsku i tehnološku dimenziju globalizacije, koje obično dominiraju, uzimamo u obzir kao značajne, ali tek kao posledice određenih društvenih procesa.

2.1. Ključni pojmovi i definicije

Globalizacija predstavlja jedan od ključnih koncepata u društvenim naukama od 80-ih godina do danas. Pristupi definisanju globalizacije su veoma različiti ali je moguće pronaći neke zajedničke imenioce koje prikazujemo u ovom odeljku.

Sama reč „globalno” je novijeg datuma, iako je svet zasigurno globalan mnogo duže. Ovaj termin i njegove izvedenice u širu upotrebu ulaze tek 60-ih godina zahvaljujući popularnoj knjizi Maršala Mekluana „Globalno selo” (1960), u kojoj se opisuju društvene posledice širenja novih komunikacionih tehnologija. Iako je u toj knjizi zastupljen tehnički determinizam u shvatanju globalizacije, ona je u svakom slučaju doprinela popularizaciji celog koncepta. Svako je, pa i laik, globalno povezivanje ljudi najlakše razumeo na primeru umreženosti preko sredstava komunikacije, posebno interneta. Tih godina se definicija „globalnog” po prvi put pojavila u Websterovom (Webster) rečniku (Waters, 2001).

Isti rečnik „globalno” danas definiše kao „ono što uključuje ceo svet ili se odnosi na celinu” (Merriam-Webster). Na samom početku nužno je istaći da je osnovno značenje pojma u svojoj suštini *geografsko* jer označava prostorni domet datog fenomena. Sociolozi će ovo osnovno, geografsko, određenje uglavnom zadržati, ali će ga dopuniti društvenim uzrocima i, posebno, društvenim posledicama datih prostornih transformacija. Na tom tragu, Žerard Birkens određuje pojam *globalno* kao geografski koncept i suprotnost lokalnom; koncept autoriteta i moći i suprotnost teritorijalnom suverenitetu; kulturni koncept i suprotnost izolaciji; i institucionalni koncept i suprotnost nacionalnom (Beerens, 2004).

Jedan od prvih sociologa koji sistematski pristupa ovom problemu je Roland Robertson koji globalizaciju definiše kao „koncept koji se odnosi na sažimanje sveta i intenzifikaciju svesti o svetu kao celini“ (Robertson, 1992: 8). Robertson na taj način otvara polje za sociološku analizu društvenih promena koje otpočinju formiranjem svesti o materijalnim aspektima globalizacije. On na taj način apostrofira položaj pojedinca u globalnom svetu koji počinje da interpretira sebe i sopstvenu kulturu u kontekstu svesti o celini ljudske civilizacije.

Slično tome, Entoni Gidens globalizaciju definiše kao „intenzifikaciju društvenih odnosa širom sveta koja povezuje međusobno udaljena mesta tako da lokalna dešavanja oblikuju događaji koji se odvijaju na velikoj udaljenosti i obrnuto“ (Gidens, 1998: 64). Ovaj proces je, prema Gidensu, suštinski uslovljen vremenskim i prostornim transformacijama koje su se odigrale u modernim društvima. Dok su u predmodernim društvima vreme i prostor bili suštinski povezani (na pitanje „kad“ se nije moglo odgovoriti bez pitanja „gde“) a sve

odrednice sadržaja društvenog života se nalazile u okviru definisanog prostora, u modernom društvu (najpre zahvaljujući izumima poput mehaničkog sata i standardizovanog kalendara) vreme postaje unifikovano, što omogućava komunikaciju na daljinu i organizaciju lokalnog života u odnosu na prostorno udaljene lokacije. Prostor i mesto na taj način postaju kategorije ispražnjene od svog društvenog i lokalnog sadržaja.

U svojoj definiciji globalizacije Malkolm Waters eksplicitno navodi geografsku dimenziju globalizacije tvrdeći da ona predstavlja „društveni proces u kom slabi uticaj geografskih barijera na ekonomske, političke, društvene i kulturne pojave i u kom su ljudi sve više svesni nestanka tih barijera pa se i ponašaju u skladu sa tim“ (Waters, 2001: 5).

Džorž Ricer globalizaciju definiše kao „transplanetarni proces ili set procesa koji uključuje uvećanu fluidnost i rastuće tokove ljudi, objekata, mesta i informacija u svim pravcima, kao i strukture koje oni zatiču i stvaraju i koje predstavljaju barijere ili podsticaje za te tokove“ (Ritzer, 2010: 2).

Shvatanja koja društvene aspekte globalizacije podređuju materijalnim (geografskim), često zapadaju u jednu vrstu naturalizma (ili determinizma) pa se ona ponekad shvata kao „prirodan“ i ireverzibilan proces koji se dešava gotovo spontano, bez svesne uloge društvenih aktera. „Koncept globalizacije je ideološki sumnjiv jer, kao i njegov prethodnik – modernizacija – može da legitimiše širenje zapadne kulture i kapitalističkog društva sugerišući da postoje sile koje transformišu svet izmičući ljudskoj kontroli“ (Waters, 2001: 6).

Da bi skrenuo pažnju na ulogu aktera u procesu globalizacije, kao i na njene ideološke aspekte, Ulrich Bek uvodi razliku između pojmova „globalizacija“ i „globalizam“. Pod globalizmom podrazumeva „shvatanje da svetsko tržište izgurava ili zamenjuje političko delovanje, to jest, ideologiju svetskog tržišta, ideologiju neoliberalizma“ (Beck, 2003: 24). Ovakvo ideološko shvatanje se, prema Beku, odvija „monokauzalno i ekonomistički i redukuje višedimenzionalnost globalizacije na jednu, ekonomsku dimenziju, a o svim drugim dimenzijama – ekološkoj, kulturnoj, političkoj, civilno-društvenoj globalizaciji, ako uopšte, raspravlja se tek pod navodnom dominacijom sistema svetskog tržišta“ (Isto: 25). Time on ne poriče središnje značenje ekonomske globalizacije, ali skreće pažnju na ideološku potku globalizma u kojoj se najpre negira veza između politike i ekonomije a potom i veza između ekonomije i svih drugih sfera društvenog života. Tako se, na primer, sugerise da jednu „kompleksnu tvorevinu poput Nemačke – dakle, državu, društvo, kulturu, spoljnu politiku – treba voditi poput preduzeća (Isto). Ovakav uvid ostaće od trajnog značaja za sociologiju koja u globalizacijskim procesima, između ostalog, nastoji da sagleda i manifestne i latentne motive društvenih aktera, kao i ideologije kojima se oni služe kako bi dali legitimitet svom

delovanju i društvenom položaju. Druga značajna činjenica odnosi se na multidimenzionalnost globalizacije sa kojom sociologija mora da računa prilikom analize makog konkretnog društvenog fenomena.

U analitičkom smislu, posebno je važno razlikovanje *strukturnih i strategijskih* dimenzija globalizacije, gde bi se pod prvim podrazumevao obim rastuće globalne međuzavisnosti između aktera na različitim nivoima a pod drugim obim u kom sami akteri usvajaju globalni horizont delovanja (Jessop, 2000). Američki sociolog Kristofer Čejns-Dan navodi da je jedan od razloga velike konfuzije i nerazumevanja unutar studija globalizacije nedovoljno razlikovanje ovih dimenzija i zamemarivanje činjenice da globalizacija predstavlja kako politički *projekat* – ideologiju – tako i dugotrajan strukturni *proces* prostorne integracije ljudi koji su ranije bili nepovezani (Chase-Dunn, 2003). Na tom tragu, globalizaciju u radu posmatramo kao proces dugog trajanja (u smislu strukturnog povezivanja, procesa), ali i kao savremenu pojavu vezanu za širenje neoliberalne ideologije (kao strategiju, projekat). U skladu sa tim, pravi se otklon od onih ideja koje globalizaciju u potpunosti izjednačavaju sa neoliberalnom ideologijom i otvara prostor za razumevanje strukturnih socioprostornih i ekonomskih transformacija kao procesa dugog trajanja. Tako shvaćenu globalizaciju, neoliberalna (i svaka druga) ideologija može povremeno da „naseljava“ ali ne čini njen osnovni sadržaj. Sa druge strane, ovakvo poimanje globalizacije ne dopušta ni olako zanemarivanje (neoliberalne) ideologije kao njene bitne, strateške dimenzije u ovom trenutku.

2.2. Lice i naličje globalizacije

Iako je globalizacija, bez svake sumnje, društveni proces, mali broj definicija u sebi sadrži društvene aktere i načine na koje oni u njoj učestvuju. Ponekad se čini da se u čitavom diskursu globalizacije „od šume ne vidi drvo“. Kao da se od zanesenosti monumentalnim teorijskim konstrukcijama i zvučnim pojmovima koji govore o neljudskim aspektima globalizacije (poput „vremensko-prostorne kompresije“, „prostora tokova“ i slično), zaboravlja na ljudske živote i promene koje se u njima dešavaju usled globalizacijskih procesa.

Bauman je autor kojem se ovako šta zasigurno ne može zameriti. On o globalizaciji piše jednostavno i time u velikoj meri doprinosi demistifikaciji čitavog koncepta. Pri tome, osnovni naglasak stavlja upravo na društvene aktere globalizacije, što se da naslutiti iz samog

naslova jedne od njegovih knjiga.² Na samom početku knjige Bauman primećuje da globalizacija za nekoga predstavlja ono čemu treba da teži da bi bio sretan, dok je za drugog uzrok sve njegove nesreće (Bauman, 1998). „Ono što izgleda kao globalizacija za neke, znači lokalizaciju za druge; označava nove slobode za neke, dok se na mnoge druge obrušava kao neželjena i surova sudbina“ (Isto: 2). Globalizacija, pokazuje Bauman, ima mnoga lica, i stoga je nužno posmatrati je iz različitih perspektiva. Tako je moguće uočiti da globalizacija ni u kom slučaju nije uniforman proces (ne obuhvata sve na jednak način), niti toliko sveobuhvatan kako se to često predstavlja. Globalizacija deli koliko i ujedinjuje, i sama proizvodi nove forme društvenih nejednakosti. Dok su neki globalni, piše Bauman, drugi su lokalni, a ta lokalnost u kontekstu globalizacije, postaje obeležje depriviranog društvenog položaja više nego ikada ranije. Tako se sasvim opravdano može tvrditi da je globalizacija, kao širenje pozitivnih aspekata modernog društva (na primer, medicine), dovela do produženja očekivanog trajanja života svih, ali je istovremeno uticala na drastično povećanje razlika u očekivanom trajanju života različitih pojedinaca i društvenih grupa (Hashemian, Yach 2007, prema Ritzer, 2010).

Dobar način za uočavanje i analizu nejednakih efekata globalizacije jeste njena teritorijalizacija, tačnije, posmatranje globalizacije u prostoru. Time se vodi i Bauman, izvodeći zaključak da je integralni deo procesa globalizacije progresivna prostorna segregacija i socijalna isključenost (Bauman, 1998).

Iako ovakvi podaci mogu da deluju senzacionalistički i njima je lako manipulirati, globalne nejednakosti imaju tolike razmere da je 2008. godine dohodak 500 najbogatijih ljudi na planeti bio veći od ukupnog dohotka 416 miliona najsiromašnijih (Millet et all, 2012). Najčešći način teritorijalnog posmatranja ovakvih globalnih nejednakosti je kroz podelu na razvijene/nerazvijene (centar/periferija; sever/jug). Kada se distribucija svetskog bogatstva posmatra kroz ovakvu prizmu, dobija se sledeća slika (Tabela 1).

	Zemlje trećeg sveta	Razvijene zemlje	Svet
Ukupna populacija	80%	20%	6,97 milijardi
BDP	37%	63%	69.971 milijardi USD
BDP po glavi stanovnika	1.208 USD	41.144 USD	10.033 USD

Tabela 1. Raspodela svetskog bogatstva (Millet et all, 2012: 4)

² *Globalization: The Human Consequences.*

Podaci iz istog izvora pokazuju da se broj siromašnih u svetu drastično povećava pa je tako broj ljudi koji žive sa manje od jednog dolara na dan u podsaharskoj Africi porastao sa 214 miliona 1981. godine na 303 miliona 2008. godine, dok je broj gladnih od 2005. godine do danas porastao sa 848 na 868 miliona.³ Svake godine više od 350.000 žena umire usled komplikacija tokom trudnoće i porođaja a 99% tih žena živi u nerazvijenim zemljama.

Pored ovakvih, egzistencijalnih problema, evidentne su i nejednakosti u pristupu novim tehnologijama. I dok pojednostavljena shvatanja globalizacije svet često vide kao „globalno selo“ umreženo internetom, opreznijim pristupom se uviđa da postoji takozvana globalna digitalna podela (Ritzer, 2010) jer mnoge nerazvijene zemlje ne poseduju niti infrastrukturu niti tehničku opremu za omogućavanje pristupa internetu. Osim toga, čak 80% internet stranica su na engleskom jeziku pa ogroman broj ljudi njima ne može da se koristi zbog nepoznavanja ovog jezika. Paradoksalno, *e*-otpad, koji se sastoji od stare kompjuterske opreme, često ilegalno dospeva u nerazvijene zemlje uprkos tome što su poznate negativne ekološke posledice njegovog odlaganja. Tako je internet, sasvim u skladu sa Baumanovim opservacijama, nekima doneo nove mogućnosti razvoja i emancipacije a drugima toksični otpad.

U pogledu pitanja (ne)jednakosti u globalnom dobu, svakako se treba podsetiti i toga da veliki deo njih proizilazi iz društvenih obeležja pojedinaca i grupa poput etniciteta, rase, religijske pripadnosti, pola, starosti i seksualne orijentacije. Sve nejednakosti povezane sa ovim društvenim obeležjima imaju svoj specifičan mikro-prostorni odraz pa nisu jasno uočljive ako se posmatra samo globalna podela na razvijene i nerazvijene. Ova obeležja ne moraju nužno da budu u vezi sa ekonomskim položajem te se obično posmatraju unutar analize kulturne i političke dimenzije globalizacije. I ovde se, na tragu Baumanovih ideja, lako mogu uočiti različita lica globalizacije: od onog emancipatorskog koje je, preko novih društvenih pokreta, dovelo do novih prava za marginalizovane grupe, do onog retrogradnog, koje je proizvod zatvaranja i izolacije kao specifične kulturne reakcije na globalizacijske pritiske.

Teritorijalno posmatranje globalizacije otvara i ekološko naličje globalizacije koje je takođe neujednačeno distribuirano. Jasno je da je prirodno okruženje (okeani, vazduh, zemlja) globalno (funkcioniše kao zatvoren ekosistem) i da ni jedan ekološki problem ne može da se posmatra kao isključivo lokalni. Globalna integracija tržišta i usavršavanje transportnih

³ U proseku 7 od 10 siromašnih čine žene.

sredstava tu sliku znatno usložnjavaju. Gotovo svi ekološki problemi poput smanjivanja biodiverziteta, zagađivanja, smanjivanja obradivih površina, iscrpljivanja prirodnih resursa i klimatskih promena, rastu uporedo sa intenziviranjem globalizacije. Nejednakosti se u ovom domenu najpre ispoljavaju u činjenici da razvijeni delovi sveta u većoj meri učestvuju u stvaranju ekoloških problema a u manjoj meri osećaju njihove posledice. Ricer navodi primer nestašice vode koja danas pogađa gotovo 1,3 miliona ljudi, od kojih najveći broj živi u nerazvijenim zemljama (Ritzer, 2010). Voda, sa druge strane, postaje dobro koje sve više cirkuliše na globalnom nivou pa ljudi često koriste vodu koja dolazi sa drugog kraja sveta („virtuelna voda“), potpuno nesvesni nestašice. Procenjuje se da je, na primer, potrebno 140 litara vode da bi se uzgajilo dovoljno zrna kafe za jednu šoljicu ovog napitka. Voda se, pri tom, troši na jednom mestu a šoljica ispija na drugom. „Lepo“ lice ekološke globalizacije nije teško prepoznati među globalnim ekološkim pokretima putem kojih saznanja poput ovih dospevaju u širu javnost.

Iako danas raspoložemo obiljem podataka o globalnim nejednakostima, brojni i međusobno protivrečni nalazi, koji dolaze iz mnoštva izvora, otežavaju odgovor na pitanje da li su ove nejednakosti proizvod globalizacije (i da li rastu uporedo sa njom) ili je globalizacija zapravo dovela do veće jednakosti za sve. Ono što je izvesno jeste to da su ova dva procesa povezana te da ih je nužno posmatrati zajedno (Isto).

Interesantno je primetiti da se u većini knjiga o globalizaciji (barem onih koje dolaze iz razvijenih zemalja Evrope i SAD), usvaja perspektiva poimanja sveta kroz „dva bloka“, nerazvijene i razvijene. Zahvaljujući takvom teorijsko-metodološkom pristupu, i istraživačka praksa se usmerava na prikupljanje podataka koji samo iznova potvrđuju evidentne i oštre nejednakosti između ta dva dela sveta. Svet je, međutim, nemoguće posmatrati „ukalupljenog“ jer je teritorijalna skala nejednakosti znatno složenija nego što nam to pokazuje linija razdvajanja na dva bloka. Čitav ovaj rad posvećen je usložnjavanju socioprostorne skale posmatranja globalizacijskih fenomena, pri čemu se poseban akcenat stavlja na manje teritorijalne jedinice analize poput gradova i regiona. No, izvesna uprošćavanja su uvek nužna kako bi se jasnije uočile, makar i grube, pravilnosti. Na ovom mestu dovoljno je istaći treću „zonu“ sveta koja je, zahvaljujući svetsko-sistemske teoriji, ipak prepoznata unutar studija globalizacije – *poluperiferiju*, odnosno, zemlje bivšeg socijalističkog bloka. Ova zona predstavlja jedan sasvim specifičan društveni kontekst, unutar kojeg se i globalizacijski trendovi prelamaju na specifičan način. I pored toga, moglo bi se

zaključiti da je perspektiva poluperiferije nedovoljno zastupljena u dominantnim teorijama globalizacije.⁴

2.3. Debate o globalizaciji⁵

U okviru teorija globalizacije moguće je jasno uočiti glavne linije podela između autora, odnosno, ključne debate o prirodi globalizacije i to po nekoliko pitanja:

1) Pitanje istorijskog trenutka u kom globalizacija počinje

Malkolm Waters izdvaja tri moguća odgovora na ovo pitanje: a) globalizacija je proces koji je moguće uočiti još u najstarijoj istoriji čovečanstva, b) globalizacija je savremenik modernizacije i razvoja kapitalizma i c) globalizacija je savremeni fenomen, povezan sa postindustrijskim društvom, odnosno, postmodernim dobom (Waters, 2001: 7).

2) Pitanje dometa globalizacije

Dejvid Held nudi korisnu šemu u kojoj razlikuje: a) hiperglobaliste koji globalizaciju vide kao realan i ireverzibilan proces koji vodi ukidanju nacionalnih država, homogenizaciji kulture i stvaranju svetskog tržišta, b) skeptike koji smatraju da globalizacija nije realan proces već mit i ideologija i c) transformacioniste koji priznaju društvene promene koje globalizacija donosi, ali ih razmatraju opreznije ne ulazeći u ideal-tipske konstrukcije budućnosti sveta (Held, 2003: 48-60).

3) Pitanje posledica globalizacije

Ovo pitanje se pojavljuje kroz dve paradigme u okviru studija globalizacije: funkcionalističku i konfliktnu. Pojednostavljeno rečeno, globalizaciju neki vide kao proces nastanka novog, jedinstvenog i harmoničnog sveta koji više ne poznaje podele, a drugi kroz apokaliptične vizije sveta kao arhipelaga u sukobima. Te dve linije razmišljanja ranije su se ilustrovale preko suprotstavljenih ideja Semjuela Hantingtona („Sukob Civilizacija“) i Frensis Fukujame („Kraj istorije“), dok se danas češće koristi sintagma Benžamina Barbera u kojoj su objedinjena oba shvatanja („Mc Svet vs Džihad“).

⁴ Džorž Ricer u svom obimnom udžbeniku posvećenom globalizaciji, na primer, poluperiferiju pominje unutar jedne fusnote, gde navodi da poluperiferija postoji ali nije u direktnom fokusu istraživanja autora (Ritzer, 2010: 432).

⁵ Najiscrpniji prikaz aktuelnih debata o globalizaciji kod nas daje Vladimir Vuletić (2006).

2.4. Izazovi sociološkog pristupa globalizaciji

Nakon definisanja globalizacije, njenog lica i naličja kao i ključnih debata koje se o njoj vode, postavlja se pitanje o položaju i ulozi sociologije u ovoj dinamičnoj i aktuelnoj naučnoj oblasti. Globalizacija je, bez svake sumnje, višedimenzionalan proces koji je veoma teško obuhvatiti u celosti a još teže tematizovati u okviru jedinstvene teorijske paradigme koja bi bila empirijski utemeljena. Sociološka pretenzija na obuhvatanje procesa globalizacije u celini je, stoga, neizvesna. Lesli Skler smatra da je sociološki koncept globalizacije oduvek bio isuviše slab da podnese sve teorijske i praktične izazove koji su mu se nametali (Sklair, 2007).

Ključni argument od kog polaze sve teorije globalizacije, kritikujući klasičnu sociološku perspektivu, jeste sledeći: sociolozi kao osnovni nivo analize, svesno ili nesvesno, uzimaju državu, što im uskraćuje mogućnost da ispituju pojave koje se odvijaju na globalnom nivou. Najistaknutiji zagovornici takvih kritika u sociologiji su Ulrich Bek (2003), Antoni Giddens (1998) i Martin Albrow (1997). Bek klasičnu sociološku perspektivu optužuje za *metodološki nacionalizam* a klasične modernističke sociološke koncepte naziva „zombi konceptima“ jer nastavljaju da žive iako su faktički mrtvi. On pokušava da ponudi novu, kosmopolitsku viziju u sociologiji koja bi mogla da se uhvati u koštac sa izazovima globalnog doba (Bek, 2003). Pojedini autori su, pak, oprezni pred zahtevima za radikalnom izmenom sociologije usled globalizacije, navodeći nekoliko kontraargumenata: a) teško je tvrditi da klasični sociolozi, Dirken, Veber i Marks, nisu poznavali nivo analize „ispod“ ili „iznad“ nacionalne države, b) ne postoji dovoljno dokaza da je globalizacija poništila politički značaj države pa sociolozi koji se bave njome mogu biti više u pravu u odnosu na one koji smatraju da je pitanje nacionalne države zastarelo i c) nije sasvim jasno kakvu bi metodologiju trebalo upotrebiti da bi se analizirali globalni društveni procesi (Turner, 2006: 94). Otvoreniji kritičari, poput Džefrija Aleksandera, oštro odbijaju zahteve za radikalnom promenom sociološke perspektive. Aleksander sasvim ispravno primećuje da „globalizacija nije alternativna realnost koja svo prethodno znanje i društvenu realnost čini irelevantnim. To je realnost koja je, iako tek skoro opisana, već dugo u nastajanju, društveni fenomen koji je niti svet niti profan. Ona mora da bude vraćena u istoriju i društvene nauke (Alexander, 2007: 372).

Rad na rešavanju dobro poznatog problema odnosa mikro i makro pristupa u sociologiji, odnosno *prevazilaženju jaza između aktera i strukture*, pokazuje se kao ključan

prioritet u sociološkim studijama globalizacije. Sociološki pristup globalizaciji bi, prema Riceru, morao da primenjuje „interaktivnu sociološku paradigmu koja uključuje istraživanje odnosa između različitih nivoa društvene stvarnosti: globalizacije kao makroskopskog procesa koji utiče na sve druge nivoe društvenog života, ali je i pod njihovim simultanim uticajem; društvenih struktura, kao što su nacionalne države i kulture, i svakodnevne pojave na mikronivou koje su pod uticajem globalizacije i na nju povratno utiču” (Ritzer, 2010: 507). Ključnu ulogu u tome, po prirodi stvari, morala bi da igra *urbana sociologija*, dobro „opremljena“ za kritičku analizu dijalektičkih veza između različitih socioprostornih nivoa.

3. Geografski (prostorni) aspekti globalizacije

Iako je poznato da je globalizaciji posvećeno mnogo naučnih radova, retki su izvori u kojima pronalazimo analizu i klasifikaciju ovakve literature te tačne podatke o strukturi istraživanja globalizacije iz različitih naučnih i disciplinarnih perspektiva. U uvodnom delu poglavlja pažnja se usmerava na bibliografsku analizu studija globalizacije i ukazuje na neke od osnovnih trendova u ovoj oblasti sa posebnim interesom za geografske odrednice koje su značajne za temu ovog rada – odnos gradova i globalizacije.

Unutar jednog takvog pokušaja, mogu se pronaći podaci o studijama globalizacije do kojih su autori došli putem bibliometrijske analize objavljenih knjiga i radova u indeksiranim časopisima od 1990. do 2009. godine (Liu et al., 2011). Ovo istraživanje pokazuje da su studije globalizacije, iako prisutne i ranije,⁶ doživele svoj pun zamah 90-ih godina i od tada do danas nastavljaju kontinuirano da se umnožavaju. Ovakav trend u svakom slučaju predstavlja akademski refleks konkretnih društvenih promena, najpre u oblasti globalne ekonomije (nastanak međunarodnih ekonomskih institucija poput Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke), politike (konsolidacija nadnacionalnih političkih institucija kao što je Evropska unija) i tehnologije (razvoj novih komunikacionih tehnologija i interneta).

Zapadnocentričnost teorija globalizacije (formulisanje teorije iz perspektive centra) jasno je uočljiva ako se analiziraju podaci o geografskoj distribuciji radova iz ove oblasti. Ti podaci pokazuju da od ukupnog broja publikovanih radova čak 28% potiče iz SAD a 15% iz Velike Britanije. Autori po tom pitanju izводе zaključak da „geografska distribucija radova o

⁶ Najstariji rad na temu globalizacije, pronađen među časopisima sa SSCI liste, objavljen je 1966. godine. Iako se mnoga starija dela, među njima i neki sociološki klasici, mogu posmatrati kao tematizovanje onoga što će se kasnije nazvati globalizacijom, prilikom ove analize u obzir su se uzimali samo oni radovi koji se ovom temom eksplicitno bave.

globalizaciji nije globalizovana i da ukazuje na jasan anglo-američki uticaj: od 25 najzastupljenijih zemalja 13 je iz Evrope, 2 iz severne Amerike, 1 iz južne Amerike, 6 iz Azije, 2 iz Okeanije i samo 1 iz Afrike“ (Isto: 9).

Iako je u podacima koje navedeni autori izlažu moguće identifikovati naučne discipline koje „prednjače“ u studijama globalizacije (na prvom mestu ekonomiju), oni ističu da je interes za ovu temu zapravo ujednačen u okviru različitih društvenih nauka. Ovakvo zapažanje, praćeno podacima o broju međusobnih citata između naučnika iz različitih disciplina, autore navodi na zaključak o suštinskoj interdisciplinarnoj prirodi studija globalizacije. Razmatrajući društvene nauke koje se pojavljuju unutar studija globalizacije kao i njihove specifične perspektive, Džorž Ricer (Ritzer, 2010: 505–514) izdvaja:

- *Antropologiju* sa svojim tradicionalnim uporištem u istraživanjima kulture. U okviru studija globalizacije, antropološka perspektiva nastoji da sagleda simultane procese deterritorijalizacije i reteritorijalizacije kulture kojima obično pristupa putem etnografskih terenskih istraživanja. Na taj način antropološka perspektiva nudi ono što studijama globalizacije obično nedostaje – saznanja o načinima ispoljavanja globalizacijskih procesa u okviru svakodnevnog života pojedinaca i društvenih grupa na konkretnim mestima. Tipičan primer ovakvih studija su istraživanja restorana brze hrane (*fast food*) u različitim kulturama.
- *Politikologija* se u okviru studija globalizacije usmerava na istraživanja odnosa između klasičnih i novih političkih institucija, najpre nacionalne države i međunarodnih institucija poput Evropske unije ili međunarodnih sudova. I pored opšteg trenda prevazilaženja nacionalne države kao relevantnog aktera u studijama globalizacije, politikologija i dalje najviše koristi pristup međunarodnih odnosa u kojem nacionalna država i dalje ima bitnu ulogu.
- *Ekonomija* se kao posebna nauka, ali i kao perspektiva u oblasti drugih društvenih nauka, donekle nametnula kao vodeća u okviru studija globalizacije. To ponekad dovodi do neopravdanog izjednačavanja globalizacije sa njenom ekonomskom dimenzijom. Fokus ekonomije u ovoj oblasti je najpre na makroekonomskim analizama struktura i međudnosa između različitih tržišta. Zbog nedostatka podataka o globalnim ekonomskim tokovima, ekonomija, slično politikologiji, i dalje mahom operiše podacima o nacionalnim ekonomijama i njihovim međusobnim odnosima, odnosno bavi se međunarodnim, a ne globalnim, finansijskim tržištima. Oblasti u kojima ekonomija uspeva da donekle obuhvati istinske globalne procese jesu međunarodne migracije, direktna strana ulaganja i protok

novih tehnologija. Putem ovakvih podataka ekonomija izrađuje relativno pouzdane pokazatelje ekonomske integracije na svetskom nivou. Ekonomska perspektiva u studijama globalizacije, međutim, mahom nekritički preuzima vladajuću neoliberalnu ekonomsku doktrinu uzimajući je kao isključivo naučnu a ne (i) ideološku konstrukciju.

- *Psihologija* se, slično antropologiji, mahom fokusira na mikro nivo te se nije nametnula kao vodeća društvena nauka u okviru studija globalizacije. Psihološka istraživanja globalizacijskih procesa su najrazvijenija u okviru istraživanja lokalnih i globalnih identiteta kao i njihove međusobne povezanosti. Unutar takvih studija razvijaju se koncepti poput „hibridnih identiteta”, najviše izraženih kod imigranata ili međunarodnih ekonomskih elita.
- *Geografija* je, zahvaljujući svojoj tradicionalno globalnoj perspektivi, u studije globalizacije ušla bez većih metodoloških problema. Prostorna reorganizacija i usložnjavanje prostorne skale (lokalno, regionalno, nacionalno, globalno), kao važne dimenzije procesa globalizacije najpre su tematizovane od strane društvene geografije koja za predmet ima odnose između prostorne i društvene organizacije. Značaj prostornog pristupa dovodi do toga da društvena geografija zadobija sve važnije mesto u studijama globalizacije dok se granice između nje i sociologije sve teže razaznaju. Društvena geografija tako, više nego sve druge nauke, postaje interdisciplinarna i počinje da pretenduje na položaj osnovne nauke u okviru koje se vrše teorijske sinteze u studijama globalizacije.
- *Sociologija* bi, po samoj definiciji, trebalo da bude nauka o globalnom društvu, odnosno, nauka koja je, kako teorijski tako i empirijski, najbolje opremljena za razumevanje složenog i višedimenzionalnog procesa globalizacije. Uz pomoć svog globalnog pristupa, sociologija bi mogla da obuhvati sve prethodne aspekte globalizacije, od antropoloških sve do geografskih. Problem ovakvog širokog pogleda na globalizaciju jesu teškoće u produbljivanju znanja u pojedinim oblastima ili na konkretnim mestima. Stoga se najveći izazovi u sociologiji sastoje u operacionalizaciji teorija globalizacije kao i njihovoj empirijskog proverljivosti. Drugi problem koji sociologija deli sa mnogim drugim društvenim naukama jeste metodološki nacionalizam⁷ (Smith, 1983).

⁷ Ulrich Bek metodološki nacionalizam shvata kao pretpostavku o državno-političkoj vladavini prostorom, gde država postaje *kontejner* društva. „Ova arhitektura razmišljanja, delovanja i življenja u državno-društvenim prostorima i identitetima raspada se tokom ekonomske, političke, ekološke, kulturne i biografske globalizacije“ (Beck, 2003: 156).

Bibliometrijsko istraživanje koje je sproveo Liu potkrepljuje izneta zapažanja o različitim pristupima globalizaciji. Iako je interesovanje za ovu temu ravnomerno zastupljeno, kao najcitiraniji autori u svim oblastima, odnosno, najrelevantnije opšte teorijske paradigme u studijama globalizacije, pojavljuju se najpre sociolozi a onda i geografi, dakle, sociologija i geografija. Najcitiraniji autori⁸ su (iznetim redosledom): Manuel Kastels, Dejvid Harvi, Entoni Gidens, Saskija Sassen, Ardžun Apaduraj, Dejvid Held, Piter Dikens, Ulrih Bek i Ronald Robertson, a u vrhu liste se nalaze i Dorin Mesi, Bob Džesop, Imanuel Volerstajn, Mišel Fuko i Pjer Burdije (Liu et al, 2011).

Prilikom istraživanja studija globalizacije, autori posebnu pažnju posvećuju njihovoj sadržini koja je analizirana preko ključnih reči koje se najčešće pojavljuju u radovima. Podaci do kojih su došli su prikazani na narednoj tabeli (Tabela 2).

Ključna reč	Rang		
	1995–1999	2000↑–2004	2005–2009
globalizacija	1	1	1
politika	2	2	2
globalizacija ⁹ ↑	7	3	2
država	5	4	4
trgovina	8	7	5
politika	5	5	6
rast↑	17	10	8
SAD ↓	3	6	14
Vlada ↑	97	9	7
Kina ↑	32	24	9
dostignuće	32	8	13
migracije	23	15	10
mreže ↑	41	14	11

⁸ Interesantno je da je na vrhu liste najcitiranijih autora (pre svih navedenih) Svetska banka, što govori o tome da je ova institucija osnovni „snabdevač“ nauke podacima o globalizaciji. To ujedno znači da većina primarnih podataka na kojima se baziraju teorije globalizacije nije prikupljena u okviru naučnih istraživanja, već za potrebe jedne institucije koja je i sama veoma značajan akter u globalizacijskim procesima, što u startu unosi sumnju u postignut stepen naučne objektivnosti.

⁹ Reč „globalizacija“ se pojavljuje dva puta zato što se u prvom slučaju radi o američkom načinu pisanja te reči (*globalization*) a u drugom slučaju o britanskom (*globalisation*). Ovakvi podaci potvrđuju primat Američke literature u ovoj oblasti.

menadžment	10	24	11
inovacije	10	12	15
kultura	13	13	16
model	13	15	16
svet	20	11	21
industrija	20	20	19
tehnologija ↓	3	18	27
ekonomija	17	20	22
rod	37	20	20
zemlje ↑	62	40	18
znanje ↑	52	23	22
identitet ↓	13	34	25
Evropa ↑	52	28	24
moć ↑	75	26	28
preduzeća ↓	16	31	29
gradovi ↓	17	18	44
grad	52	15	40
perspektiva	62	63	30
obrazovanje	41	34	30
integracija ↑	178	66	26
demokratija	41	59	35
geografija	28	30	42
institucije ↑	97	50	33
prostor	37	34	38
radna snaga	62	26	41
tržište	52	31	36
Indija ↑	270	34	36

Tabela 2: Ključne reči koje se pojavljuju u literaturi o globalizaciji od 1995. do 2009. godine (rangovi)¹⁰(Liu et al., 2011)

Pažljiva analiza podataka iznetih u Tabeli 2. otkriva činjenice koje su, u teorijskom diskursu o globalizaciji, obično nedovoljno uočljive. Prva stvar koju je moguće zapaziti jeste da se na trećem mestu po učestalosti među ključnim rečima (zapravo na drugom, odmah nakon reči „politika“), nalazi reč „država” dok je visoko rangirana i reč „zemlja”. Pored toga,

¹⁰ Strelace na gore označavaju statistički značajan porast korišćenja određene ključne reči u datom periodu. Strelace na dole označavaju suprotno.

na listi najčešće korišćenih reči pojavljuju se i konkretne države, najpre SAD a, u poslednje vreme, sve češće i Kina i Indija. Ovakav podatak bi, na prvi pogled, mogao da bude u gruboj suprotnosti sa uvreženim shvatanjem da nacionalna država, kao koncept, gubi svoj značaj u okviru procesa globalizacije. Dubljom analizom autori dolaze do izvesnijeg zaključka – istraživačima, kako je već napomenuto, nedostaju lokalni, regionalni i transnacionalni podaci pa svoja istraživanja obično prikazuju u kontekstu nacionalne države, posebno zato što su najrasprostranjenije baze podataka (najpre Svetska banka i UN) obično organizovane po nacionalnom principu. Putem analize kombinacija ključnih reči koje se u radovima pojavljuju, autori primećuju da se akademsko „otvaranje” prema nezapadnim iskustvima, kao refleks realne izmene globalne konfiguracije moći (radovi o nezapadnim zemljama poput Kine i Indije), najpre dešava kroz one radove koji su fokusirani na lokalne i regionalne nivoe analize, najpre gradove.

Na osnovu podataka iz Tabele 2. moguće je uočiti da većina ključnih reči sa liste spada u pojmove koji imaju svoje geografsko (prostorno) određenje. Pored već navedenih („država” i „zemlja”), pojavljuju se i naredni pojmovi: „migracije”, „mreže”, „svet”, „Evropa”, „gradovi”, „grad”, „geografija” i „prostor”. Ovakve trendove i njihove moguće uzroke razmotrićemo u daljem radu.

3.1. „Prostorni zaokret” u društvenim naukama

Prostor i vreme predstavljaju dve osnovne koordinate unutar kojih se odvija društveni život. I dok se može učiniti samorazumljivim da se o određenoj društvenoj pojavi ne može govoriti bez naznačavanja njenog položaja unutar ovih koordinata i bez odgovaranja na pitanja „gde” i „kad”,¹¹ prostorna i vremenska dimenzija društvenih fenomena nije uvek na umu sociologa. Poseban problem prilikom sociološkog problematizovanja prostora i vremena kao dve konstitutivne dimenzije društvenih pojava jeste njihovo disciplinarno odvajanje na geografiju i istoriju, pri čemu svaka od disciplina zadržava svoju oblast proučavanja. Sociologija tako biva prinuđena da pozajmljuje, često teorijski i metodološki nekompatibilna, znanja iz ove dve nauke i primenjuje ih na svoj predmet.

Istorijska dimenzija društvenih pojava u sociologiju obično ulazi onda kada je potrebno problematizovati društvenu promenu (marksizam, evolucionizam) a prostorna onda

¹¹ Moglo bi se reći da prostorna i vremenska dimenzija (pitanja „gde” i „kad”), dopunjena perspektivom iskustva /znanja subjekta ili društvene grupe („u odnosu na koga”), čine sadržaj sociološkog određenja *konteksta*.

kada treba naglasiti stabilnost određenih struktura i društveni poredak (funkcionalizam i strukturalizam). Tako istorijska i geografska dimenzija društvenih pojava bivaju uvučene u stari metodološki spor između sociološke statike i sociološke dinamike i ostaju donekle odvojena polja sociološke analize.¹²

Sociologija je na svojim počecima bivala više orijentisana ka istoriji (najpre hegelijanskoj filozofiji istorije) nego geografiji pa njeno takvo početno usmerenje (period od 1820. do 1880. godine) pojedini autori označavaju kao teorijsku istoriju (Antonić, 1995). Naredni, znatno duži, period razvoja sociologije (1880–1960. godine prema Antoniću) karakteriše razdvajanje sociologije i istorije, pri čemu sociologija gubi svoj istorijski senzibilitet.¹³ To je posebno primetno u okviru kritike i odbacivanja velikih istorijskih vizija, poput Špenglerovih „nejasnih poetskih metafora” (Kolins, 2001: 42). Istorijska perspektiva u sociologiji u ovom periodu opstaje mahom u okviru marksističke tradicije.

Razdvajanje sociologije od istorije nije simultano propraćeno saradnjom sa geografijom ali se može primetiti da je u izvesnoj meri doprinelo saradnji ove dve nauke. Razmatrajući odnos između geografije i ostalih društvenih nauka, Edvard Sodža navodi da sociologija, sve do početka 20. veka (20-ih godina) nije imala previše sluha za prostorne aspekte društvenosti te da su oni posmatrani kao pasivna scenografija unutar koje akteri „od krvi i mesa” grade svoju istoriju (Soja, 1989).¹⁴ Pri tome autor jasno aludira na dominaciju istorijskog materijalizma u sociologiji tog vremena.

Zbog čega bi povlačenje vremenske dimenzije društvenih pojava (Istorije) olakšalo usmeravanje na njene prostorne (geografske) dimenzije? I zbog čega bi se ove dve dimenzije međusobno isključivale? Dorin Mesi, autorka koja je najveći deo svog akademskog rada posvetila sociološkom tematizovanju prostora i prostornoj zasnovanosti društvenih fenomena, navodi da je prostorno tematizovanje društva, između ostalog, doprinelo obuzdavanju istorije. „Na momenat svet morate držati u stanju mirovanja. U tom trenutku možete da analizirate njegovu strukturu” (Massey, 2005: 37). Jasno je da u ovakvoj metafori autorka aludira na pojavu strukturalizma koji je nastojao da ukaže na postojanost određenih struktura, čija

¹² Insistirajući na tome da su prostor i vreme dve neodvojive i konstitutivne dimenzije društvenih pojava, Entoni Gidens nastoji da razreši ovaj metodološki spor putem svoje teorije strukturacije (Gidens, 1986).

¹³ Nakon ovog perioda, prema Slobodanu Antoniću, nastupa doba obnove u kojem sociologija i istorija ponovo pronalaze „zajednički jezik“ (Antonić, 1995).

¹⁴ Sličnu ali još izraženiju tendenciju zanemarivanja prostora Sodža uočava kod (neo)klasičnih ekonomista koji su verovali da njihove teorije važe „čak i ako se primene na vrh čiode“, u „zamišljenom svetu bez jasne prostorne dimenzije“ (Soja, 1989: 32).

trajnost gotovo da ukida protok vremena (na primer, strukture jezika i mita u delima Kloda Levi Strosa). Može se, dakle, konstatovati da su osnovni uzroci uočavanja i naglašavanja geografske dimenzije društvenih fenomena na račun njihove istorijske zasnovanosti metodološke tegobe pomirenja istorije i strukture i sam karakter savremenog društva. Napori u pravcu prevazilaženja prvog problema sežu (barem) do Fernana Brodela i njegovog insistiranja na kompatibilnosti geografije i istorije koje se metodološki rešavaju uvođenjem tri vrste istorijskog trajanja, kratkog, srednjeg i dugog, i rezultiraju u svojevrsnoj geoistoriji (Brodela, 1992).¹⁵ Čitava „nova istorijska sociologija“ usmerena je na rešavanje ovih problema, što dovodi do teorijski i metodološki inovativnih socioloških studija.¹⁶ Primetno je, međutim, da ovakvi napori istorijskih sociologa, kao i njihovi metodološki doprinosi, nisu dovoljno prepoznati u savremenoj sociologiji. Iako su osnovne ideje njihovih radova uglavnom poznate, napori za povratak istorije u sociologiju za sada ne daju očekivane rezultate pa je današnja sociološka misao često aistorijska.

A koja su to obeležja današnjeg vremena koja dovode do dominacije geografije nad istorijom i pojačane svesti o značaju prostornosti za sociologiju? Jedan od prvih vesnika takozvanog prostornog zaokreta u društvenim naukama, (post)strukturalista Mišel Fuko, napetosti između prostora i vremena vidi na sledeći način: „Velika napast koja je opsedala 19. vek bila je, može se reći, istorija tema razvoja i stagnacije, tema krize i ciklusa, taloženja prošlosti, viška mrtvih, hlađenja koja prete svetu. U drugom zakonu termodinamike 19. vek pronašao je suštastvo svojih mitskih izvora. Sadašnja epoha verovatno je možda više epoha prostora. Mi smo u veku istovremenog, mi smo u epohi naporednog, epohi bliskog i dalekog, susednog, raštrkanog. Nalazimo se u času u kome je svet na kušniji, verujem, ne toliko kao jedan veliki život koji se razvija tokom vremena, već kao mreža koja vezuje tačke i koja stvara sopstveni nered“ (Fuko, 2005: 29). Razočaranje u „velike naracije“ koje su dominirale 20. vekom, često obeležene istorijskim načinom mišljenja, dovode do insistiranja na kontekstualnosti koja se postiže prostornim definisanjem istraživanog problema. Insistiranje na univerzalnim teorijama u društvenim naukama, navodi geograf Denis Krosgrouv, postepeno je zamenjeno onim pristupima koji su senzitivniji za kulturne i geografske varijacije, a taj trend se, u zavisnosti od predmeta interesovanja i pristupa, označava kao

¹⁵ Geografsku dimenziju društvenih pojava Brodel obuhvata kroz istoriju dugog trajanja (na primeru geografskih karakteristika Mediterana), društvenu istoriju kroz vreme srednjeg trajanja (političke i ekonomske strukture) a događajnu istoriju (vladavinu Filipa II) kroz vreme kratkog trajanja (Braudel, 1995).

¹⁶ Neki od predstavnika nove istorijske sociologije su: Barington Mur, Teda Skokpol, Čarls Tili, Emaniel Le Roa Ladiri i drugi.

„prostorni“ ili „kulturni“ zaokret (Crosgrove, 2004). Dorin Mesi navodi nekoliko ključnih uzroka prostornog zaokreta u društvenim naukama. Oni variraju od „duboko političkih težnji da se preispitaju stare formulacije u društvenim naukama, preko karakterizacije postmodernih vremena u prvom redu prostornih a onda i vremenski utemeljenih, do skorašnjeg i naglog prepoznavanja geografske utemeljenosti društava” (Massey, 2005: 63).

Iako se prilikom površnog susreta sa savremenim odjecima „prostornog zaokreta” tako može učiniti, prostorna senzibilizacija društvenih nauka nije se odigrala isključivo preko strukturalizma i (kasnije) postmodernizma. Uzevši u obzir navedeni problem „mirenja” geografije i istorije, moglo bi se tvrditi da se najplodonosniji susret ovih nauka odigrao upravo u okviru sociologije i to u okrilju obnovljene, (neo)marksističke perspektive. Sam Marks nije imao dovoljno sluha za prostornu dimenziju kapitalizma, što će mnogi autori kasnije pokazivati kroz (navodni) citat o „geografiji kao nepotrebnoj komplikaciji”.¹⁷ U svakom slučaju, Marks je u svom istorijskom materijalizmu i studijama istorijskih transformacija kapitalizma zanemarivao način na koji je kapitalizam, kroz istoriju, proizvodio sopstvenu geografiju.

Ključan pomak u teorijskoj i metodološkoj obnovi marksizma, putem insistiranja na prostornoj senzibilizaciji ove perspektive i uz zadržavanje jasnog istorijskog pristupa, napravio je Anri Lefevr, tvrdeći da je prostor uzrok, posrednik (instrument) i posledica kapitalističkog sistema (Lefevr, 1980). Njegovo ključno delo o prostoru „Proizvodnja prostora”, u vreme kada je napisano 1974. godine (Lefebvre, 1990), nije pobuđivalo veću pažnju naučne zajednice, za razliku od njegovih ostalih radova poput „Kritike svakodnevnog života” ili „Urbane revolucije”. U to vreme, prostorna problematika naprosto nije bila zacrtana u teorijskoj agendi društvenih nauka te je reafirmacija tog Lefevrovog dela morala da pričekava pomenuti „prostorni zaokret”, najpre u kontekstu povezivanja procesa urbanizacije sa novom paradigmom globalizacije. Danas je, pak, kako ispravno primećuje Kristijan Šmit, Lefevrovo određenje prostora kao društveno-proizvedenog toliko citirano da je gotovo izgubilo svaki smisao (Schmid, 2008: 28).

Treba istaći da se najveći deo savremene recepcije Lefevrovih ideja nije odigrao u okviru sociologije ili filozofije (kao osnovnih naučnih disciplina unutar kojih se kretala njegova misao) već u okviru geografije.¹⁸ Jedan od razloga za kašnjenje sociologije u

¹⁷ Ovaj citat se uvek navodi bez potpune reference pa nije moguće utvrditi da li se zaista radi o Marksovom određenju niti gde je to određenje dato (Elden, 2001).

¹⁸ Jedan od mogućih razloga za slab odjek Lefevrovih ideja u sociologiji u odnosu na geografiju leži u kritici koju je Lefevru (i njegovoj tezi o urbanoj revoluciji) uputio Manuel Kastels (Castells, 1972).

tematizovanju prostora jeste dugogodišnje tretiranje prostora kao statičnog i pasivnog kontejnera društvenih aktivnosti, te izjednačavanje prostornosti kao takve sa nacionalnom državom. Globalizacijski procesi dovode do narušavanja ovakve predstave o prostoru a sociologija je, kasneći za ostalim naukama u metodološkoj obnovi nužnoj za razumevanje procesa globalizacije, prinuđena da se na iste oslanja kako bi ovaj predmet adekvatno inkorporirala u svoju naučnu disciplinu. Stoga je u savremenoj sociologiji, a posebno u teorijama koje pažnju usmeravaju na procese urbanizacije i globalizacije, sve primetniji trend (često nekritičkog) preuzimanja gotovih teorijskih koncepata koji nastaju u novoj kritičkoj geografiji inspirisanog (neo)marksizmom. Zbog toga nije naodmet ukratko prikazati dve osnovne linije susreta Lefevrovih ideja sa novom kritičkom geografijom.

Te dve teorijske struje u novoj geografiji oblikovali su njihovi začetnici, i dalje gotovo neprikosnoveni autoriteti po pitanju prostornosti u društvenim naukama – Dejvid Harvi i Edvard Sodža. Oba autora dele nastojanja da marksističku teoriju dopune prostornošću te nije neobično što osnovnu inspiraciju pronalaze u Lefevru. Hronološki se prvi pojavljuje Harvi, gradeći sopstvenu *političko-ekonomsku* reafirmaciju Lefevra, a nešto kasnije Sodža sa svojim *postmodernim (kulturalnim)* iščitavanjem ideja ovog autora. Harvi je dosledno veran klasičnom marksističkom nasleđu,¹⁹ usmeravajući pažnju na reviziju izvornih Marksovih ideja (Harvey, 1982; 2010), pitanja prostornih aspekata nejednakosti i socijalne pravde (1973), kritike savremene neoliberalne urbane politike u uslovima globalizacije (2005) te razmatranju savremenih formi urbane revolucije i „prava na grad” (2013, 2012). On je, sa druge strane, kritički nastrojen prema postmodernoj teoriji, ističući da su postmoderne kulturne forme ništa drugo do odraz strukturnih (prostornih) promena u kapitalističkoj ekonomiji te je marksistička teorija sa svojim političkim konotacijama i dalje aktuelna (Harvey, 1990). U tom smislu, Harvi znatno autentičnije „čita Lefevra” u odnosu na Sodžu, čije su ideje dosta udaljene od marksizma i koji ovog „plodnog mislioca redukuje po potrebi postmodernizma”, čime se „tupi njegova politička oštrica i poriče filozofska kompleksnost” (Elden, 2001: 810). Iako je Harvijeva interpretacija Lefevra doslednija, pojedini autori ispravno primećuju da njegova „političko-ekonomska koncepcija” prostora zanemaruje dijalektiku i pitanja kulture, identiteta i različitosti pa subjektivni aspekti svakodnevnog života u njegovim radovima ostaju neprepoznati i zapostavljeni (Kipfer et all, 2008). Sodža, za razliku od Harvija, prilikom uvođenja prostornosti u društvene nauke, uspeva da obuhvati i

¹⁹Autori koji su se posebno bavili sistematizacijom Harvijevih dela primećuju da osnovni predmet njegovih interesovanja nije bio marksizam već sam Marks (Gregory, 2006).

ove aspekte i to kroz, za Lefevra veoma značajnu, kategoriju svakodnevnog života te koncept proživljenog prostora (Soja, 1989). Ipak, Stjuart Elden sa pravom upozorava da u okviru takvih (postmodernih) interpretacija, postoji opasnost od svođenja kategorije svakodnevnog života na „apolitično sredstvo kulturalnih studija” (Elden, 2001:819).

Razdvajanje ove dve linije teoretisanja o prostornim aspektima društvenog života u savremenim okolnostima rezultira u odvajanju „postmodernih“ problema kulture, identiteta, različitosti i drugosti od (po nekima zastarelih) „političko-ekonomskih“ i „marksističkih“ materijalističkih problema, što se izražava i kao udaljavanje kulturalnih studija i političke ekonomije. Prema mišljenju Stefana Kifera, Lefevrova interesovanja su bila dovoljno široka da u sebe obuhvate obe tradicije te se ne mogu smestiti niti u urbanu političku ekonomiju (koja uključuje geografsku teoriju diferencijacije ali svakodnevni život tretira kao pasivnu scenografiju) niti u ontologiju prostora (gde svakodnevni život tumači kroz lingvističku teoriju dekonstrukcije) (Kipfer et al, 2008: 10). U svakom slučaju, ovaj plodni mislilac ostaje jedan od najznačajnijih izvora inspiracije za probuđene interese za pitanja prostornosti u društvenim naukama, iako su njegovi originalni koncepti već toliko korišćeni od strane savremenih autora da im se istinsko poreklo i kontekst u kojem su nastali često zaboravljaju.²⁰ Jedan od razloga za to je svakako i činjenica da savremeno čitanje Lefevra mahom potiče iz geografije koja je tek skoro „ušla“ u sociološku i filozofsku problematiku.

Metodološki problem „mirenja” geografije i istorije opstaje i u okviru studija globalizacije pa rasprave o njenim geografskim dimenzijama često nisu praćene adekvatnom istorijskom konceptualizacijom. Nil Brener smatra da, možda najveći, problem u razumevanju globalizacije leži upravo u teorijskoj sintezi njenih geografskih i istorijskih dimenzija, jer se prostor i dalje percipira kao dat i statičan, kao „nepromenjiva teritorijalna platforma na kojoj se odvija društveni život” (Brenner, 1999: 41). Zadržavanje starih predstava o prostoru kao „mrtvom, fiksnom, nedijalektičkom i nepokretnom” i vremenu kao „bogatom, plodnom, životnom i dijalektičkom” (Focault, 1980) ovakvu sintezu čini gotovo nemogućom. Jedan od najplodonosnijih načina za „oživljavanje” prostora u društvenim naukama, odnosno za razumevanje prostora kao društveno-proizvedenog, jeste istorijska kontekstualizacija koja omogućava da se dati prostor sagleda kao rezultat konkretnih društvenih okolnosti u kojima nastaje i društvenih aktera koji u datim okolnostima funkcionišu. Mnogi autori koji uspevaju da izgrade takav pristup, pažnju usmeravaju na kapitalistički poredak kao sistem koji je uslovljen prostornim i vremenskim faktorima ali ih simultano i transformiše (Lefebvre, 1990; Harvey,

²⁰ Na primer, koncept „prava na grad” (Lefevr, 1980a).

1990; Chase-Dunn, 1998; Brenner, 1999). Tek ovakvo shvatanje prostora, kao konstitutivne dimenzije društvenog života, omogućava smisleno problematizovanje geografskih dimenzija globalizacije u okviru sociologije.

3.2. Prostorni aspekti globalizacije: osnovna shvatanja

„Prostorni zaokret“ je najjasnije izražen u studijama globalizacije. Unutar njih su se odigrali najveći napori u pravcu prostorne senzibilizacije društvenih nauka, a među njima i sociologije i sociološkog načina mišljenja.

Međutim, o kakvoj prostornosti „govori“ diskurs globalizacije? Prema Dorin Mesi, reč „globalizacija“, podrazumeva prostornost a dominantna vizija globalizacije glorifikuje tu prostornost govoreći o njenom ukidanju (Massey, 2005: 81–82). Time autorka ukazuje na dve karakteristike globalizacijskog diskursa: a) u dominantnoj viziji globalizacije (hiperglobalističkoj) svet, odnosno svet budućnosti, jeste predstavljen kao neograničen, slobodan prostor i b) takva, imaginarna prostornost je moguća upravo zahvaljujući ignorisanju realnog prostora. Različitost životnih iskustava na različitim geografskim tačkama (prostornost) pravda se vremenom. „Mali i Čad se razlikuju od nas? Da, ali uskoro će biti kao i mi“ (Isto: 82). Ovakva shvatanja globalizacije autorka naziva „aprostornim“ jer globalizaciju vide kao priču sa jednim mogućim završetkom dok ignorišu mogućnosti za drugačije priče koje proizilaze iz različitosti lokaliteta. Tako se diskurs globalizacije sasvim približava ideologiji, oličenoj u sloganu „nema alternative“, i pretvara u ekonomsku dogmu koja izmiče političkom preispitivanju. I to putem ignorisanja realne geografije, odnosno, realnih prostora na račun apstraktnog, globalnog. Prostorni pristup globalizaciji, prema Mesi, ipak ne treba izjednačavati sa prostim insistiranjem na lokalnim različitostima jer bi to rezultiralo empiricizmom, odnosno ateorijskim prepričavanjem životnih iskustava koja proističu iz različitih lokacija. Rešenje je, smatra autorka, u prepoznavanju multidimenzionalnosti prostora: „Globalizacija nije jedan jedini sveobuhvatan proces, niti je treba zamišljati kao neko širenje za zapada i ostalih centara moći na pasivnu površinu drugih prostora“ (Isto). Globalizacija predstavlja set geografskih transformacija koje su rezultat transformacija u odnosima moći a jedini način za istraživanje tih novih odnosa moći jeste pogled u realne prostore.

Globalizacija se, shodno navedenom, može odrediti kao *skup materijalnih procesa transformacije i ideologija i diskursa koji funkcionišu na različitim prostornim nivoima*. Te globalne transformacije podrazumevaju intenzifikaciju prekogranične trgovine i investicija od

strane globalnih korporacija i finansijskih institucija, prodiranje globalne kulture oličene u Mekdonaldu i holivudskim filmovima i transfer političke moći sa država na globalne nivoe (Yeung, Wai-Chung, 2002). Ove transformacije nisu geografski ujednačene niti uvek prolaze bez otpora u različitim državama, lokalnim zajednicama i regionima. Sve one imaju jasnu (neoliberalnu) ideološku potku. Iako globalizaciju ne treba izjednačavati sa neoliberalizmom (jer se radi o znatno širem pojmu), neoliberalne ideje i politike često služe kao posrednici globalizacijskih procesa.

Shvatanja o globalizaciji kao procesu koji najpre podrazumeva smanjivanje ili nestanak važnosti geografskog prostora i udaljenosti nisu nužno proizvod ideologije, već delom nastaju i kao (ishitrena) reakcija na širenje novih komunikacionih tehnologija (internet) i unapređenje saobraćaja, dakle, tehnološke inovacije koje su proizvele burne društvene promene poput globalnog protoka informacija, ljudi i kapitala. Ovde se proces globalizacije donekle izjednačava sa deterritorijalizacijom jer se protoci i veze odvijaju u okviru elektronskih mreža komunikacije. Takva shvatanja koja globalizaciju vide kao „negaciju prostornosti“ posebno su dominirala u okviru ekonomije (O'Brien, 1992; Ohmae, 1990). U skladu sa ishitrenim reakcijama na tehnološku revoluciju, nastaju i razmatranja rada od kuće, *e-zdravstva* i *online* kupovine kao društveno-ekonomskih posledica poništavanja značaja prostornih barijera u svakodnevnom životu. Među ovakvim shvatanjima nisu retka ni ona koja su predviđala da će širenje elektronske komunikacije dovesti do nestanaka gradova (Pacall, 1987; Tofler, 1983). Oprezniji autori zaključuju da je, i pored svih sličnih nadanja, i dalje više onih koji pišu o radu od kuće nego onih koji od kuće zapravo rade, što znači da geografiju i prostor kao bitne faktore društvenog života ne treba olako otpisivati, pa ni u kontekstu globalizacije (Castells, 2000).

Ukoliko se prihvati ideja da je hiperglobalistička, aprostorna vizija globalizacije, kao vrsta ideologije, parcijalna i „iskrivljena“, postavlja se pitanje kako izgledaju druge/ ostale vizije prostora? O kakvoj se prostornoj transformaciji radi i koji su novi socioprostorni nivoi koje treba uvažiti?

Jedna od ključnih dimenzija transformacija koje proizilaze iz globalizacije podrazumeva usložnjavanje socioprostorne skale, pri čemu dotadašnju dominaciju nacionalne države postepeno narušavaju lokalni, regionalni i globalni nivoi društvenog, ekonomskog, kulturnog i političkog života. Lokalni i regionalni društveni odnosi postaju sve više povezani globalnim procesima pa je fenomen globalizacije istovremeno postao kako važno društveno-političko pitanje, tako i stvar koja se proživljava u okviru svakodnevnog iskustva (Brenner, 1999).

„Iako u pojednostavljenom smislu globalizacija podrazumeva proširivanje, produbljivanje i ubrzavanje globalne povezanosti, takva određenja zahtevaju dalju elaboraciju... Globalizacija može da bude smeštena u okviru kontinuuma lokalno-nacionalno-regionalno. Na jednom kraju kontinuuma smešteni su društveni i ekonomski odnosi i mreže, organizovani na nacionalnom i/ ili lokalnom nivou; na drugom kraju su ekonomski i socijalni odnosi i mreže koji se oblikuju na široj, regionalnoj i globalnoj skali povezanosti“, navodi Dejvid Held (Held i ost, 1999). To znači da svi prostori nisu nužno globalizovani a da oni koji jesu u globalizaciji učestvuju na različite načine. Jedan jedini grad, poput Londona na primer, može istovremeno biti „izvorište“ globalizacije (londonski *City*), ali i mesto u kome se formiraju različiti kulturni otpori globalizaciji (boemske četvrti skvotera i drugih supkultura). Čak ni ekonomska globalizacija, koja se obično posmatra kao sveprisutan proces, nije uspela da svet pretvori u jedinstveno tržište, iako prateća neoliberalna ideologija neprekidno nastoji da to prikaže drugačije. Singapur se obično navodi kao primer potpuno globalizovane ekonomije dok je njegov razvoj, zapravo, u velikoj meri vezan za državnu intervenciju (Yeung, Wai-Chung, 2002).

Nil Brener primećuje da se gotovo sve vodeće teorije globalizacije oslanjaju na geografske koncepte poput: „prostorno-vremenske kompresije“, „prostora tokova i prostora mesta“, „dijaspora“, „translokalnosti“, „glokalnosti“ uz obimno korišćenje geografskih prefiksa koji opisuju brojne procese koji se odvijaju ispod, iznad, iza ili između tradicionalnih geopolitičkih granica („sub“, „supra“, „trans“, „mezo“) (Brenner, 1999). Sve ove odrednice u sociologiju ulaze kao više ili manje spretni pokušaji opisivanja (ili objašnjavanja) novih društvenih odnosa koji proizilaze iz usložnjavanja prostorne skale na kojoj se odvija društveni život te sve veće međupovezanosti na globalnom nivou.

U cilju opisivanja protivurečnih efekata geografskih transformacija savremenog društva, sociolozi pribegavaju konstrukciji metafora kao što su opozicije „likvidnost (fluidnost)“/ „postojanost (struktura)“ (Bauman, 2000) i „tokovi/ mesta“ (Castells, 2000),²¹ koje postaju ključne za opisivanje procesa globalizacije. Postojanost se tako određuje kao jedna od ključnih karakteristika ljudi, društvenih odnosa, procesa i materijalnih objekata predglobalizacijskog doba, to jest kao njihova imobilnost i tendencija ostajanja na jednom ograničenom prostoru. Ona se posmatra kao set barijera koje sprečavaju ili otežavaju

²¹ Džefri Aleksander ovakve i slične binarne opozicije kritikuje kao pojednostavljenja kompleksne prirode modernosti. Mnogi autori i intelektualci, navodi on, u želji da daju smisao naglim promenama svakodnevnog života, posežu za neutemeljenim naracijama i preuveličavanjima te trijumfalističkim vizijama pobeđe „dobra“ u budućnosti (Alexander, 1994; Baćak, 2007).

slobodan protok i komunikaciju a kao glavni eksponent ovakvog ustrojstva shvata se nacionalna država ili, metaforično, Berlinski zid (Ritzer, 2010). Likvidnost, sa druge strane, označava novu eru u kojoj statične strukture počinju da se rastaču pa cirkulisanje ljudi i objekata postaje sve manje ograničeno. Termin tokovi, slično tome, nastaje u cilju opisivanja sve većeg protoka na globalnom nivou koji „ruši“ solidne granice i barijere koje zatiče pred sobom (očigledan primer su intenzivni tokovi ljudi, kapitala i informacija preko prirodnih granica poput okeana i velikih razdaljina, ili političkih granica poput nacionalne države). I sama mesta, kao prostori čiji su oblik, funkcija i značenje sadržani unutar njegovih fizičkih granica (Castells, 2000), postaju mobilna i pokretljiva kao što se može videti na primerima imigrantskih zajednica u svetskim gradovima (na primer, Kineske četvrti).

Nil Brener smatra da se zajednički imenilac studija globalizacije sastoji u ovakvim i sličnim naporima da se prevaziđe „metodološki nacionalizam“ društvenih nauka ili, ono što on naziva „teritorijalnom zamkom“. Pojedini autori, pri tom, odlaze u suprotnu krajnost te svoje pristupe zasnivaju na negaciji prostornosti, geografije i, posebno, nacionalne države, stavljajući akcenat na procese deterritorijalizacije (Brenner, 1999). Kako globalizacija nije otpočela naglo (može se čak govoriti o svojevrsnom istorijskom kontinuitetu ovog procesa), niti su njeni efekti jednaki na različitim mestima i za različite društvene grupe, tradicionalni socioprostorni koncepti (poput struktura, mesta, nacionalne države, barijera i granica) ne gube u potpunosti svoj značaj. Brener globalizaciju, stoga, razume kao „dvostruki, dijalektički proces kroz koji se: 1) cirkulacija dobara, kapitala, ljudi, simbola i informacija kroz geografski prostor kontinuirano proširuje i ubrzava i 2) proizvode i reprodukuju relativno fiksne i nepokretne socioprostorne infrastrukture koje takvu cirkulaciju omogućavaju. Globalizacija zato podrazumeva dijalektičko uzajamno dejstvo procesa deterritorijalizacije i reteritorijalizacije (Isto: 43).

Slično tome, Džorž Ricer globalizaciju definiše kao „transplanetarni proces ili set procesa koji uključuje uvećanu *fluidnost* i rastuće *tokove* ljudi, objekata, mesta i informacija u svim pravcima, kao i *strukture* koje oni zatiču i stvaraju i koje predstavljaju *barijere* ili podsticaje za te tokove” (Ritzer, 2010: 2).

Takvim definicijama autori, između ostalog, žele da naglase i da globalizacija ne znači nužno i veću integraciju. U slučajevima gde je evidentan protok i fluidnost, integracija zaista može biti veća (recimo, integracija ekonomskih tržišta i radne snage udaljenih regiona povezanih novim komunikacionim tehnologijama) ali tamo gde je, suprotno tome, reč o preprekama i barijerama, stepen integracije se nužno smanjuje (na primer, zabrana prelaska granica određenim kategorijama ljudi).

Iz ovih definicija proizilazi nekoliko ključnih odrednica kojima se obuhvataju prostorni aspekti globalizacije:

- Globalizacija podrazumeva usložnjavanje prostorne skale na kojoj se odvija društveni život (lokalno, nacionalno, regionalno, globalno).
- Te nivoe prostora nije dovoljno posmatrati odvojeno,²² jer je suština procesa globalizacije u *novoj logici njihovog međusobnog povezivanja*.
- Efekti ovakvih transformacija su neujednačeni; nastaju nove forme društvenih nejednakosti (ili se usložnjavaju stare) koje imaju svoj jasan prostorni izraz oličen u novoj globalnoj geografiji moći.

Dobar primer je međunarodna (ili globalna) podela rada koja jasno oslikava sve tri navedene odrednice globalizacije. Transnacionalne kompanije, koje se često opisuju kao ključni akteri globalizacije, zahvaljujući unapređenju transportnih sredstava i komunikacionih tehnologija, svoje poslovanje mogu da organizuju između veoma udaljenih lokacija. Svojim aktivnostima one daju na značaju pojedinim prostornim nivoima (globalnom kroz finansijske transakcije i distribuciju proizvoda, lokalnom kroz proizvodnju i upravljanje, regionalnom kroz umrežavanje sa drugim kompanijama) dok potiskuju značaj drugih (ponajpre nacionalni, preskačući državne granice prilikom poslovanja). One povezuju različita geografska područja i različite prostorne nivoe u skladu sa svojim ekonomskim interesima: proizvodnja se obično vrši tamo gde je jeftina nekvalifikovana radna snaga a upravljanje tamo gde postoje visokoobrazovani stručnjaci i odgovarajuće društveno okruženje. Tako transnacionalne kompanije, kao akteri globalizacije, proizvode novu geografsku distribuciju moći.

Sumirajući poglavlje o geografskim aspektima globalizacije, Jeung postavlja tri ključna zahteva pred buduće istraživače u ovoj oblasti:

- a) Potrebna su temeljna empirijska istraživanja kojima bi se prevazišla apolozijska, crno-bela shvatanja o globalizaciji. Imperativ za istraživače treba da budu geografski nejednaki ishodi globalizacijskih procesa, kao i njihova kritička evaluacija.
- b) U studijama globalizacije nije dovoljno zadržati se na razumevanju strategija globalnih korporacija i internacionalnih institucija već se u obzir moraju uzeti i

²² Oni su, konačno, postojali oduvek, nezavisno od procesa globalizacije.

različiti lokalni odgovori na te strategije. U tom cilju potrebno je raditi na izgradnji pristupa „od dole“, u koje bi bili uključeni konkretni akteri.

- c) Istraživanja globalizacije treba da obuhvate što veći broj geografskih lokaliteta kako bi se dobijeni podaci mogli posmatrati komparativno (Yeung, Wai-Chung, 2002).

3.3. Vremensko-prostorna kompresija

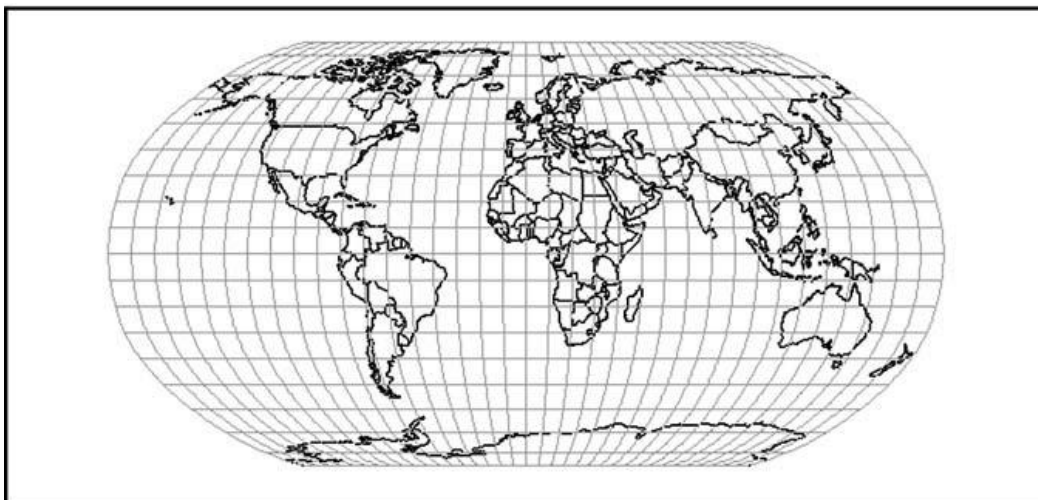
Jedno od prvih i celovitijih pokušaja objašnjenja socioprostornih obeležja globalizacije i dvostrukih posledica teritorijalizacije i deteritorijalizacije, o kojima pišu Ricer i Brener, ponudio je Dejvid Harvi i objedinio u sintagmi „vremensko-prostorna kompresija“ (Harvey, 1990).²³ On svakako nije jedini autor koji se bavio ovim fenomenom te će se pre izlaganja njegove koncepcije učiniti kratak pregled ideja o „vremensko-prostornoj kompresiji“ i njenom značaju za društvene nauke.

Termin „vremensko-prostorna kompresija“ odnosi se na način organizovanja vremena i prostora u modernim društvima, čije je osnovno obeležje nastojanje da se „osvoji prostor, brže prelaze razdaljine i efektnije razmenjuju dobra i informacije“ (Isto: 5). Ubrzanjem protoka ljudi, dobara i informacija svet se „komprimuje“, postaje „manji“ a opseg interakcija postaje širi. Tako udaljenost gubi a vreme dobija na značaju.²⁴ Taj proces obično se vezuje za tehnološke inovacije uz pomoć kojih se pojedinci, društvene grupe i institucije povezuju na novi način. Ovakvo, u osnovi tehnicističko, tumačenje vremensko-prostorne kompresije može se prikazati kroz naredne slike (Slika 1, 2, 3 i 4),²⁵ na kojima je prikazan razvoj transportnih sredstava od 1500. do 1960. godine.

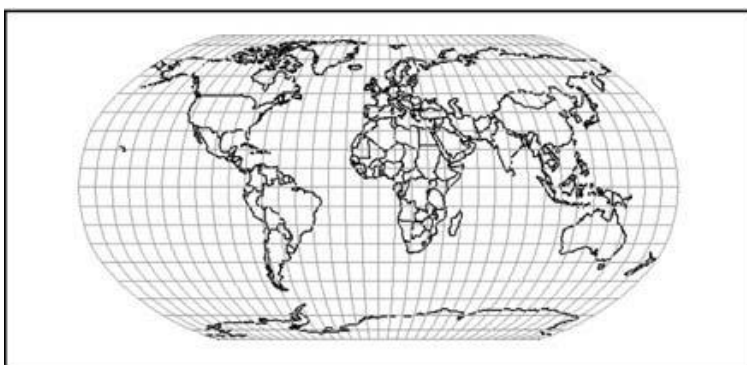
²³ Prilikom konceptualizacije vremensko-prostorne kompresije, Harvi se ponajviše oslanja na Marksa. Jasno je da su Marksove ideje, posebno one jezgrovitno iznete u „Manifestu komunističke partije“, svojevrsan rani opis preseca vremensko-prostorne kompresije.

²⁴ „Prema jednom istraživanju Adtecha iz 2006. godine, utvrđeno je da se čak 75% anketiranih ne bi vratilo na veb stranicu kojoj je potrebno duže od 4 sekunde da se učita. Pet godina ranije istraživanje (iz 2001. godine) pokazalo je da je kritična tačka 8 sekundi, što govori o tome da je za samo 5 godina duplo povećan deficit ljudske pažnje“ (Stojanović, 2013).

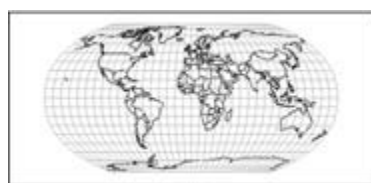
²⁵ Slike preuzete od Warf, 2008: 7.

Slika 1: 1500–1850: Najveća prosečna brzina kola sa konjskom zapregom i brodova bila je 10 milja na sat (16 km/s).

Slika 2: 1850–1930: Najveća prosečna brzina parne lokomotive bila je 65 milja na sat (105 km/s)

Slika 3: 1950. godine: Prosečna brzina aviona sa propelerima bila je 300–400 milja na sat (480–640 km/s)

Slika 4: 1960. godine: Prosečna brzina mlaznog putničkog aviona bila je 600–700 milja na sat (965–1125 km/s).

Ovakva shvatanja su posebno aktuelna u sklopu studija globalizacije jer taj proces vremensko-prostornu kompresiju podiže na nivo koji je nezabeležen u ljudskoj istoriji. Shvatanja o globalizaciji koja, pod uticajem tehnicističkog poimanja vremensko-prostorne kompresije, njene društvene aspekte podređuju materijalnim (geografskim) i tehnološkim, često zapadaju u jednu vrstu naturalizma pa se globalizacija ponekad shvata kao „prirodan“ i ireverzibilan proces. Iako vremenske i prostorne dimenzije društvenog života često ostaju nedovoljno istražene u sociologiji, geografi jasno uočavaju da one nisu „prirodne“ kategorije, nezavisne od društvenog konteksta u kom nastaju, niti prosta refleksija tehnoloških promena bez društvenih implikacija. „Različite društvene formacije su davale prostoru i vremenu različita značenja i stoga je svako njihovo razumevanje privremeno i nestabilno. Istraživanja vremena i prostora su zato mnogo više od apstraktne akademske vežbe, ona su istovremeno i analiza načina na koji su društva strukturirana i menjana, kao i načina na koji ljudi u njima žive“ (Warf, 2008: 3).

U sociološkoj perspektivi moguće je uočiti nekoliko ključnih karakteristika vremensko-prostorne kompresije: a) svako vremensko-prostorno ustrojstvo je izraz određenog društvenog poretka i trenutnog odnosa moći, b) svaki čin vremensko-prostorne kompresije utiče na transformaciju odnosa moći i samog društvenog poretka c) proces vremensko-prostorne kompresije je nejednako distribuiran, pa „vremensko-prostorna kompresija jedne grupe može da bude povezana sa nemogućnošću druge grupe da dopre do udaljenih mesta“ i d) vremensko-prostorna kompresija je istorijski proces, što znači da njen današnji oblik nije unikatna pojava već samo jedna posebna faza društvenog i kulturnog oblikovanja prostora i vremena (Isto: 17).

U sličnom, sociološkom, ključu Dejvid Harvi vremensko-prostornu kompresiju vezuje direktno za društvene aktore odnosno za kapitalistički sistem i njegove nosioce (Harvey, 1990). On globalizaciju posmatra kao najnoviju fazu razvoja kapitalizma, podstaknutu najpre prelaskom na fleksibilnu akumulaciju kapitala. Polazi od ideje da su prostor i vreme oduvek bili konstitutivni elementi ekonomskih procesa. U kapitalizmu, kao posebnom ekonomskom sistemu, ostvarivanje profita uvek je povezano sa smanjivanjem potrebnog vremena za proizvodnju robe i njeno isporučivanje na tržište. Vreme potrebno za proizvodnju, zajedno sa vremenom potrebnim za izlazak na tržište i cirkulaciju, jeste vreme obrta kapitala. Što pre se kapital iznese na tržište, obrne i vrati, veći je profit. Skraćivanje vremena za proizvodnju i isporučivanje na tržište u tesnoj je vezi sa kontrolom nad prostorom. Od prostorne organizacije zato uvek zavisi i dobit preduzeća. „Efikasnost prostorne organizacije je izuzetno važna stvar za kapitalistu“, navodi Harvi (Isto: 229). Da bi unapredio proizvodni proces, on

mora da prevaziđe ili skрати prostorne barijere (transport, isporuka i slično). Globalizacijski procesi, poput kreiranja svetskog tržišta ili rušenje barijera nacionalne države za protok kapitala, mogu se zato posmatrati kao nastojanja da se ostvari racionalizacija prostorne organizacije u cilju efikasne proizvodnje i potrošnje. Nastojanja da se skрати vreme i prevaziđu prostorne barijere, praćena su brojnim tehnološkim inovacijama, od železnica nekada do e-poslovanja danas. U tom kontekstu proizvodni proces postaje izuzetno dinamičan i promenljiv pa fleksibilnost radne snage dobija centralni značaj: radna snaga mora da bude mobilna i obučena za različite zadatke u promenjivim okolnostima.²⁶ Ove transformacije, prema Harviju, uvek treba posmatrati u kontekstu klasnih interesa jer svako restrukturiranje prostora istovremeno znači i izmenu odnosa moći. Na osnovu tog uvida, on postavlja sledeće pravilo: „onaj ko upravlja prostorom, uvek može da ima i kontrolu nad politikom prostora iako, da bi se kontrolisao prostor uopšte, mora se imati početna kontrola nad nekim mestom (Isto: 234).

4. Urbana geografija i studije globalizacije: grad kao fokus analize

U ovom poglavlju opšte teorijske pretpostavke o prostornim aspektima globalizacije nastojimo da sagledamo u jednom specifičnom socioprostornom okviru – urbanom. Mnogo je razloga zbog kojih je upravo ovaj okvir izuzetno pogodan za analizu date problematike. Pre upuštanja u obrazlaganje prednosti ovakvog pristupa, učinićemo kratak osvrt na proces urbanizacije i njegove veze sa globalizacijom.

4.1. Savremeni urbanizacijski trendovi

Urbanizacija se u najjednostavnijem, demografskom smislu, može definisati kao povećanje proporcije populacije koja živi u gradovima u ukupnoj populaciji (Pacione, 2009) ili proces u kom veliki broj ljudi migrira u pravcu gusto naseljenih područja (gradova) uz istovremeno smanjivanje broja ruralne populacije. Sama činjenica koncentrisanja ljudi u gradovima ne bi bila od većeg značaja za društvene nauke da nisu uočeni njihovi jasni društveni uzroci i posledice. Pitanja o uzrocima urbanizacije (motiva ljudi da se koncentrišu u prostoru) i njenim posledicama (izmenama u socioprostornoj organizaciji i načinu života ljudi u gradovima) okupiraju sociologe još od samog nastanka ove discipline te je grad oduvek predstavljao svojevrsnu društvenu laboratoriju za ispitivanje različitih socioloških problema

²⁶ To je jedno od ključnih obeležja „fleksibilne akumulacije“ i postfordističke faze razvoja kapitalizma.

(Orum, 2007). Gotovo čitavo nasleđe (urbane) sociologije oblikovano je u okviru nastojanja da se urbano odredi u odnosu na društveno uopšte (bilo shvaćeno kao globalno, regionalno, zapadno, kapitalističko...), da se uoče načini rasprostiranja urbanih uticaja u širem društvenom okviru, kao i da se naznači opšta društveno-istorijska promena u odnosu na promene u urbanim nukleusima.

Urbanizacija se, u širem smislu, može objasniti polazeći od sledećih činjenica: 1) da se gradski razvoj sastoji iz tri grupe međuzavisnih elemenata – demografskih, funkcionalnih i prostorno-fizičkih, 2) da su urbane aglomeracije nužno povezane sa svojom ruralnom okolinom, tako da ih treba pratiti ne samo za sebe već i zajedno, 3) da se razvojne faze ovog procesa mogu podeliti na „niže“ i „više“ ili, još detaljnije, na primarnu, sekundarnu, tercijarnu i kvartarnu (Stefanović, 1973, prema Pušić, 1997). Erik Lampard zastupa ideju o tri moguće koncepcije urbanizacije u društvenim naukama od kojih svaka zadržava izvesne prednosti i mane, posebno u metodološkom pogledu (Lampard, 1977). *Bihevioralna* koncepcija urbanizaciju određuje kao stvaranje urbanih obrazaca mišljenja i ponašanja, odnosno, kao proces koji tokom vremena doživljavaju pojedinci. Ovaj pristup, prema autoru, ima posebnu vrednost jer ne ograničava urbanizam na fizičku sredinu. *Strukturalna* koncepcija prenebregava ponašanje pojedinaca i drži se delatnosti čitave populacije. Tako se tipično tvrdi da proces urbanizacije podrazumeva kretanje ljudi iz zemljoradničkih zajednica u druge, obično šire, nezemljoradničke zajednice. Ona predstavlja okvir za skoro sve ekonomske razvojne modele. *Demografska* koncepcija se usredsređuje na prostor a prenebregava individualno ponašanje i strukturu zanimanja. Unutar ove koncepcije polazi se od toga da je urbanizacija proces koncentracije stanovništva, a obično je usvajaju demografi i humani ekolozi.

Urbanizacija je proces dugog trajanja koji je sasvim jasno izražen još u formiranju gradova poput starog Rima ili Kaira (Orum, 2007). Ona ni u kom slučaju ne može da se tretira kao nov, savremen proces jer seže znatno dalje i od industrijalizacije za koju se obično vezuje. „Pod primarnom fazom urbanizacije ili ruralizacije smatra se prva, najstarija i najdugotrajnija istorijska faza razvoja urbanih naselja u kojoj dominiraju poljoprivreda i iz nje proizilazeći ekonomski i ostali društveni odnosi. Pod sekundarnom, ili industrijskom, fazom urbanizacije podrazumeva se onaj period koji nastaje posle dominacije industrijskog načina proizvodnje, što proizvodi niz kvalitativno novih društvenih odnosa, eksplozivni rast gradova i niz socijalnih pojava utemeljenih u gradu“ (Pušić, 1997: 178). Ovaj proces, pak, u svojoj savremenoj formi dobija sasvim nova obeležja koja su u uskoj vezi sa procesom globalizacije. Globalizacija dovodi do sve veće povezanosti geografski udaljenih lokaliteta pa su pristupi,

koji su urbanizaciju objašnjavali isključivo uz pomoć lokalnih ili nacionalnih faktora, mahom prevaziđeni.

Nova obeležja urbanizacije su najpre (i najlakše) uočljiva u *kvantitativnom pogledu* (obimu i intenzitetu urbanizacije). Urbanizacija postaje jedan od glavnih društvenih procesa u savremenom društvu jer udeo urbane populacije u ukupnoj raste gotovo nekontrolisano (trenutno oko polovina planete živi u gradovima, a na početku 19. veka samo 3%) (Isto). Stoga je ovaj proces danas gotovo nezaobilazan prilikom nastojanja da se razumeju i objasne savremene forme društvenog života. Podaci iz 2014. godine pokazuju da je procenat urbane populacije u svetskim okvirima dostigao 54% (UN, 2014), što je za 2% više nego 2011. godine (UN, 2011). Urbanizacija ovakvog intenziteta na globalnom nivou je relativno novi fenomen. „Krajem 19. veka obim urbanizacije na svetskom nivou je bio ograničen, pri čemu su samo Britanija, severozapadna Evropa i SAD imale više od 25% urbane populacije 1890. godine, dok su nivoi urbanizacije na drugim mestima bili beznačajni (manje od 3% urbane populacije)“ (Pacione, 2009: 68). Danas je situacija drastično promenjena jer se urbanizacija sve više intenzivira u manje razvijenim delovima sveta koji su pedesetak godina ranije bili gotovo potpuno ruralni. Prelomna godina za preraspodelu svetske urbane populacije bila je 1970. godina, kada je taj broj bio ujednačen između razvijenih i nerazvijenih delova sveta. Od tada do danas urbanizacijski trendovi najjače su ispoljeni u manje razvijenim delovima sveta. To se jasno vidi u podacima prikazanim u narednoj tabeli (Tabela 3).

Region	Urbana populacija (u milionima)			Procenat urbane populacije (%)		
	1970	1994	2025	1970	1994	2025
Više razvijeni regioni	677	868	1,040	67,5	74,7	84,0
Australija–Novi Zeland	13	18	26	84.4	84.9	89.1
Evropa	423	532	598	64.4	73.3	83.2
Japan	74	97	103	71.2	77.5	84.9
Severna Amerika	167	221	313	73.8	76.1	84.8
Manje razvijeni regioni	676	1,653	4,025	25.1	37.0	57.0
Afrika	84	240	804	23.0	33.4	53.8
Azija	428	1,062	2,615	21.0	32.4	54.0
Latinska Amerika	163	349	601	57.4	73.7	84.7
Okeanija	1	2	5	18.0	24.0	40.0

Tabela 3. Urbana populacija i procenat urbane populacije u više i manje razvijenim regionima sveta 1970, 1994. i 2025. (Pacione, 2009: 71, prilagođeno iz United Nations (1995) World Urbanization Prospects: The 1994 Revision New York: United Nations).

Kao što se vidi iz tabele, manje razvijeni regioni još uvek nisu prevashodno urbani a procenjuje se da će i u okviru njih urbana populacija dostići polovinu ukupne 2020. (Azija), odnosno 2035. godine (Afrika). Predviđa se da će, u skladu sa ovakvim trendovima, gradovi (posebno ovi u manje razvijenim regionima) apsorbovati sav očekivani populacioni rast u svetskim okvirima uz nastavak priliva stanovništva iz ruralnih sredina (UN, 2011). Ovakva slika rapidne urbanizacije u svetskim okvirima je, ipak, donekle pojednostavljena. Detaljnijom analizom se uočava da je ukupna urbana populacija sveta koncentrisana u manjem broju država pa je tako 2007. godine tri četvrtine od 3,3 milijarde svetske urbane populacije živelo u svega 25 država. Većina država, dakle, nema toliki procenat urbane populacije kakav se opaža na globalnom nivou (UN, 2007).

Kvalitativne promene u obrascima urbanizacije uočavaju se u formiranju: a) novih socioprostornih formi, b) društvenih odnosa unutar njih i c) transformaciji prirodnog okruženja. Glavno, ili makar najviše isticano, obeležje urbanizacije danas ogleda se u formiranju novih socioprostornih formi u vidu *velikih i gusto naseljenih urbanih područja*. Ova faza naziva se „tercijarna faza urbanizacije“ i obeležava je najpre pojava „metropolitenskih aglomeracija, odnosno veliko populaciono i funkcionalno zgušnjavanje na određenim tačkama koje se u prostoru šire velikom brzinom i koje prepoznajemo kao najveće svetske gradove“ (Pušić, 1997: 178). „Do 1950. godine samo je jedan grad (Njujork) imao

populaciju od 10 miliona stanovnika, što je činilo 1,7% ukupne urbane populacije na svetu. Do 1990. godine dvanaest gradova je dostiglo ovu veličinu a njihov udeo u ukupnoj urbanoj populaciji popeo se na 7,1%. Anticipira se da će do 2015. godine 27 gradova narasti do ove veličine te da će udeo populacije koja živi u ovakvim gradovima porasti na 10,9%. U apsolutnim brojevima, to znači porast sa 12 miliona ljudi koji su živeli u jednom gradu 1950. godine na 450 miliona u nekoliko velikih gradova 2015. godine“ (Isto: 72). Podaci o promeni broja gradova određenih veličina od 1950. do 2015. godine, sa promenama u udelu urbane populacije po regionima sveta, prikazani su na narednoj tabeli (Tabela 4).

Broj stanovnika	Svet				Razvijeni regioni				Nerazvijeni regioni			
	1950	1970	1990	2015	1950	1970	1990	2015	1950	1970	1990	2015
10 MIL. I VIŠE												
Br. aglomeracija	1	3	12	27	1	2	4	4	0	1	8	23
Populacija	12	44	161	450	12	33	63	71	0	11	98	378
% urbane pop.	1.7	3.2	7.1	10.9	2.8	4.8	7.5	7.2	0.0	1.7	6.9	12.0
5 – 10 MIL.												
Br. aglomeracija	7	18	21	44	5	8	6	8	2	10	15	36
Populacija	42	130	154	282	32	61	44	56	10	69	110	226
% urbane pop.	5.7	9.6	6.8	6.8	7.2	9.0	5.2	5.7	3.5	10.2	7.7	7.2
1 – 5 MIL.												
Br. aglomeracija	75	144	249	472	43	73	98	120	32	71	151	352
Populacija	140	265	474	941	84	136	191	240	56	129	283	701
% urbane pop.	19.0	19.6	20.8	22.7	19.1	20.1	22.7	24.2	19.0	19.0	20.4	22.2
500.000 – 999.999												
Br. aglomeracija	105	175	295	422	59	85	104	123	46	90	191	299
Populacija	73	122	203	293	42	61	72	84	31	61	132	209
% urbane pop.	9.9	9.0	8.9	7.1	9.5	9.0	8.5	8.5	10.5	9.0	9.2	6.6
Manje od 500.000												
Populacija	470	792	1,284	2,178	272	386	472	540	198	406	812	1,638
% urbane pop.	63.7	58.5	56.4	52.6	61.5	57.1	56.1	54.5	67.0	60.0	56.6	52.0

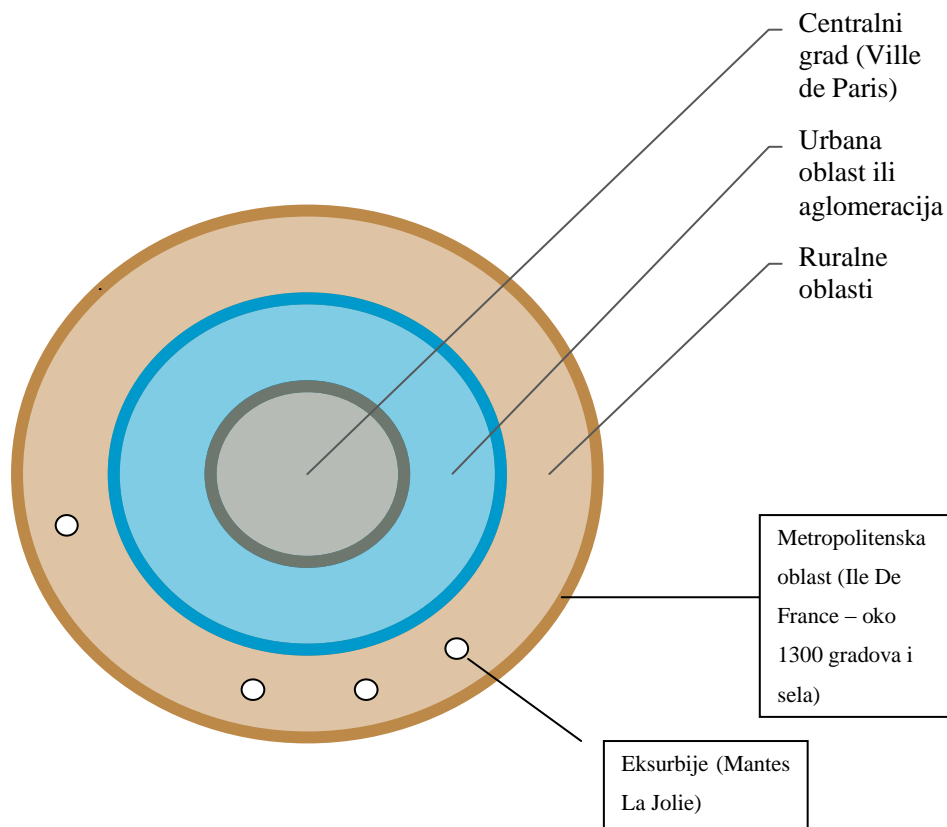
Tabela 4. Urbana populacija, broj gradova i procenat urbane populacije po veličini grada: svet, više i manje razvijeni regioni sveta 1950, 1970, 1990 i 2015. (Pacione, 2009: 74, prilagođeno iz United Nations (1995) World Urbanization Prospects: The 1994 Revision New York: United Nations).

Usled ovakvih promena i sam termin „grad“ donekle gubi na značaju jer je njime sve teže opisati i obuhvatiti ove nove urbane forme. Značenje ovog termina se oblikovalo kroz istoriju i pod njime su se mahom podrazumevale „kompaktne prostorne forme sa prepoznatljivim centrom koji je dominirao okolnim područjem, kako u emotivnom tako i u ekonomskom smislu“ (Gottdiener, Hutchison, 2011: 2). Rečima Luisa Mamforda, „posuda“

ovakvog istorijskog grada se raspršila a njegov se sadržaj razlio po okolnim oblastima, pa tako sadržaje urbanog pronalazimo i van istorijskog jezgra grada. Regionalno širenje socioekonomskih aktivnosti dovodi do formiranja manjih centara koji u značajnoj meri preuzimaju funkcije klasičnog, istorijskog, centra grada (Isto). Ovakve urbane oblasti često nemaju jedinstvene centre već su multicentrične i difuzne pa se u pokušajima njihovog opisivanja uvode novi termini poput metropolitenskih područja, aglomeracija, megalopolisa, konurbacija i slično.

Metropolitensko područje se može definisati kao „koncentrisano, gusto naseljeno područje koje se sastoji od centralnog grada i suburbane populacije, pri čemu su te oblasti ekonomski i socijalno međuzavisne“²⁷ (Pacione, 2009: 72). Ova područja se obično sastoje od manjih gradova i naselja, suburbija, industrijskih parkova, obradivih površina, šoping molova i prostora za rekreaciju koji su povezani saobraćajnicama, auto-putevima, vozovima kao i telekomunikacijama (Gottdiener, Hutchison, 2011: 3). *Urbana aglomeracija* nalazi se unutar metropolitenskog područja i obuhvata onaj deo koji je gusto naseljen, za razliku od drugih metropolitenskih zona. Obično obuhvata stanovništvo gradova i manjih naselja kao i suburbanu populaciju (UN, 2011). Pojedini sadržaji unutar metropolitenskog područja će, naravno, varirati u zavisnosti od konkretnog sociokulturnog konteksta. Na narednoj slici dat je šematski prikaz metropolitenskog područja na primeru Pariza (Slika 5).

²⁷ Ovakva definicija se može uvažiti samo kao okvirna, odnosno polazna definicija za određivanje datog pojma. Nije teško uočiti da ona nema veći praktični značaj jer je isuviše uopštena. Na ovom mestu nećemo se upuštati u izlaganje mnoštva preciznijih definicija jer su sve one veoma zavisne od konteksta u kom nastaju. Svaka država ili region na taj način u administrativne svrhe izrađuje sopstvene tipologije urbanih sredina koje su praktično upotrebljive za prikupljanje demografskih podataka, popis stanovništva, određivanje izbornih jedinica i slično, ali ih je dosta teško ili nemoguće porediti na globalnom nivou. Međunarodne organizacije, poput Ujedinjenih nacija, takođe nude uopštene definicije kako bi omogućile makar izvesnu komparaciju u svetskim okvirima. O tipologijama gradova i problemima njihove klasifikacije, videti Pušić, 1997: 189–199; Pušić, Pajvančić Cizelj, 2014).

Slika 5: Šematski prikaz metropolitenskog područja Pariza (preuzeto sa: <http://demographia.com/db-define.pdf>)

Jasno je da u zemljama širom sveta ne postoji jedinstvena forma urbanizacije pa koncept metropolitenskog područja koji je ovde prikazan treba shvatiti uslovno. Ipak, „u svim zemljama je na delu proces urbanog razvoja koji proizvodi gigantske gradove i regionalnu urbanizaciju“ (Gottdiener, Hutchison, 2011: 10). Regionalna urbanizacija podrazumeva trend sporijeg rasta (ili osipanja) centralnih gradskih zona uz intenzivniji rast u okviru *šireg metropolitenskog područja* (regiona).

Sličan pojam kojim se ovakav univerzalan obrazac urbanizacije nastoji opisati jeste *megagrad (ili megalopolis)*,²⁸ pod kojim se obično podrazumeva grad (skup umreženih gradova, region) koji ima više od 10 miliona stanovnika.²⁹ Megagrad može da se sastoji od

²⁸ Ovaj pojam 1961. godine prvi put upotrebljava francuski geograf Žan Gotman, opisujući urbani sistem u severoistočnoj oblasti Amerike koji obuhvata Boston, Vašington, Njujork, Filadelfiju i Baltimor.

²⁹ Ujedinjene nacije pod megagradom podrazumevaju gradove sa više od 8 miliona stanovnika.

jednog ili više metropolitanskih područja i aglomeracija. U manje razvijenim delovima sveta primetno je veliko zgušnjavanje ljudi u malom broju megagradova (najčešće jednom), dok je u onim više razvijenim broj ovakvih gradova znatno veći. „Dok su 1950. godine samo London i Njujork imali više od 8 miliona stanovnika, do 1970. godine 11 gradova narastaju u megagradove. Tri su locirana u Latinskoj Americi (Sao Paulo, Buenos Aires i Rio de Žaneiro), dva u Severnoj Americi (Njujork i Los Anđeles), dva u Evropi (London i Pariz) i četiri u Aziji (Tokio, Šangaj, Osaka i Peking). Suprotno tome, 1994. godine 16 od 22 megagrada bili su u manje razvijenim regionima a procenjuje se da će do 2015. godine 27 od 33 megagrada biti u njima. Sličan trend očekuje se i sa takozvanim metagradovima (onim koji broje više od 20 miliona stanovnika). Danas je Tokio, sa oko 30 miliona stanovnika u okviru metropolitanske oblasti, jedini metograd ali će mu se do 2020. godine verovatno pridružiti i Delhi, Mumbaj, Meksiko Siti, Sao Paulo, Njujork, Daka, Džakarta i Lagos (Pacione, 2009: 74).

Slika 6: Zapadni Tokio, Japan (izvor: Wikipedia)

Slika 7: Satelitska fotografija Zemlje na kojoj se, po osvetljenosti, jasno vide najurbanizovaniji delovi sveta (fotografija NASA-e, izvor: Wikipedija, „Megalopolis“)

U cilju opisivanja specifičnih urbanih formi, nastalih „srastanjem“ više gradova koji su nekada bili odvojeni, škotski biolog i sociolog Patrik Gidis još 1915. godine uvodi termin „konurbacija“. Ovakvo srastanje gradova danas podrazumeva širenje megalopolisa na okolna naselja i sela koja se tokom ovog procesa transformišu a u okviru naseljenog područja se gubi jasna razlika između urbanog i ruralnog. Istražujući urbani i ruralni razvoj u Kini, antropolog Gregori Guldin zaključuje da stanovnici sela više ne moraju da migriraju u gradove jer gradovi migriraju ka njima (Guldin, 2001). Grčki arhitekta Konstantios Doksijadis predviđa nastanak „ekumenopolisa“, grada koji bi obuhvatio čitav svet (Doksijadis, 1970) a taj bi grad, prema današnjim trendovima, zapravo mogao da se sastoji mahom od semiurbanog područja nastalog širenjem megalopolisa.

Bujanje megagradova i metropolitenskih područja širom sveta vrlo lako privlači pažnju istraživača i šire javnosti, što nužno dovodi do pojednostavljivanja savremene urbane slike sveta. Zbog toga je važno napomenuti da je, i pored navedenih trendova, urbana stvarnost znatno složenija a ljudi širom sveta žive u veoma raznolikim gradovima koji teško podležu striktnim klasifikacijama. Većina urbane populacije u svetskim okvirima, zapravo, živi u relativno malim gradovima, onima koji broje manje od 500.000 stanovnika (UN, 2011). Ovakvi proseci, međutim, ne znače mnogo ako se u obzir uzmu, već navođene, regionalne razlike u intenzitetu i formi urbanizacije. Prostorno zgušnjavanje u metropolitenska područja ili megagradove kao univerzalni fenomen bitno se razlikuje u razvijenim i nerazvijenim

delovima sveta. Unutar metropolitenskih područja u SAD, na primer, već je dugo primetan trend osipanja broja stanovnika u centralnim gradovima, uz povećanje broja suburbane populacije³⁰ (*suburbanizacija*), određene razvijene zemlje prolaze kroz proces rasta manjih gradova na račun osipanja stanovništva onih većih (*kontraurbanizacija*), dok je u manje razvijenim zemljama primetan eksplozivni rast najvećih gradova koji nije praćen njihovim ekonomskim razvojem niti razvojem odgovarajuće infrastrukture, što dovodi do brojnih negativnih društvenih i ekoloških posledica (*hiperurbanizacija*).

U pokušaju da ovakve podatke o urbanizaciji smeste u određeni teorijski okvir, Gejer i Kontuli (1993, prema Pacione, 2009) iznose pretpostavku da je urbanizacija ciklus koji se sastoji iz nekoliko faza:

1. *Faza primarnog grada*, gde se veliki deo populacije i ekonomskih aktivnosti koncentriše u jednom, rapidno rastućem, primarnom gradu. Unutar ove faze primarni grad u početku apsolutno dominira, ali se vremenom javljaju obrasci suburbanizacije, odnosno osipanja broja stanovnika centralnih delova primarnog grada. Primarni grad je, konačno, toliko velik da monocentrična prostorna organizacija više ne odgovara rastućim ekonomskim i drugim aktivnostima pa se javlja decentralizacija primarnog grada, on dobija multicentričnu formu i prerasta u megalopolis.
2. *Faza srednjeg grada*, gde primarni grad prestaje da raste a prostorna dekoncentracija urbane populacije vodi formiranju urbanih centara srednje veličine u blizini primarnog grada. Suburbani centri sada rastu brže od primarnog grada.³¹
3. *Faza malog grada* predstavlja nastavak prethodne faze u kojoj i suburbana populacija srednjih gradova prestaje da raste, baš kao i primarni grad, a

³⁰ Želja ljudi da žive suburbano (blizu grada ali ne u njemu) stara je koliko i sama urbanizacija. Istoričar Kenet Džekson prenosi zapis star preko dve i po hiljade godina koji veoma ilustrativno potkrepljuje ovu tvrdnju: „Naše imanje deluje mi kao najlepše na svetu. Toliko je blizu Vavilonu da uživamo sve prednosti gradskog života a opet smo, kad dođemo kući, daleko od sve te buke i prljavštine“ (Jackson, 1985, prema Gottdiener, Hutchison, 2011).

³¹ Prostorna dekoncentracija i suburbanizacija najpre su uočene 70-ih godina 20. veka u Americi, gde su ovi procesi imali najveće razmere. Tako je 1970. godine Feniks bio 18. grad po veličini u SAD sa 500.000 stanovnika da bi 1994. godine zauzeo 9. mesto u nacionalnom urbanom sistemu, pri čemu je porastao za čak 60%. U istom vremenskom periodu svi veliki gradovi, sem Njujorka, gubili su populaciju a najekstremniji je primer Detroita koji je za to vreme izgubio 31,5% svoje populacije (Gottdiener, Hutchison, 2011). Trend osipanja broja stanovnika centralnih metropolitenskih zona, uz istovremeni rast šireg metropolitenskog područja, danas se jasno uočava u mnogim delovima sveta pa se više ne može smatrati specifičnošću urbanizacije u SAD.

dekoncentracija populacije se nastavlja, što vodi nastanku malih gradova. U ovoj fazi urbani sistem dostiže „zasićenje“ jer su ruralne oblasti već toliko iscrpljene da migracije gotovo prestaju a prirodni priraštaj je nizak.³² Faza malog grada nije poslednja jer se, prema ovom modelu, ciklus urbanizacije nastavlja, odnosno počinje iz početka. Pri tome, primarni grad može biti isti (ukoliko je uspeo da zadrži dominantnu poziciju u urbanom sistemu) ili na njegovo mesto dolazi drugi grad.

Empirijska potvrda za ovaj teorijski model može se pronaći među podacima prikupljenim u metropolitenskim područjima EU. Podaci pokazuju da se u većini zemalja članica populacija i udeo BDP-a u metropolitenskim regionima od 2000. godine na ovamo nije značajno povećao. U nekim zemljama metropolitenska područja gube populaciju (na primer, u Engleskoj), dok u onim najmanje razvijenim i novim članicama, poput Bugarske i Mađarske, ukupna populacija i BDP unutar metropolitenskih područja i dalje rastu, posebno u primarnim, glavnim gradovima, Budimpešti i Sofiji (EUROSTAT, 2009).

Urbanizacija se, pored svega navedenog, u sociološkom smislu najpre ogleda u *promenama u društvenoj organizaciji i načinu života ljudi* u okviru novih socioprostornih formi o kojima je bilo reči. Za označavanje ovog aspekta urbanizacije obično se koristi pojam „urbanizam“, pod kojim se podrazumeva način života u gradovima, kultura, značenja, obrasci svakodnevnog života, proces prilagođavanja gradskom okruženju i društvena organizacija na nivou grada (Gottdiener, Hutchison, 2011). Pojedinci i različite društvene grupe nastanjuju velika metropolitenska područja širom sveta, zatičući ih kao sopstvene uslove života i transformišući ih putem svojih svakodnevnih praksi. Kvantitativne podatke o urbanizaciji zato uvek treba tumačiti (i) kao trendove u socioprostornoj organizaciji društvenog života.

Uslovi života i životne prilike variraju u odnosu na društveni položaj, rasu, pol, etnicitet, starost i mnoge druge faktore, a sve te varijable u stvarnosti funkcionišu zajedno sa prostornim faktorima, poput formiranja gradskih četvrti u odnosu na dohodak, svakodnevnog puta do posla ili škole, različitih prostora koji izražavaju određene stilove života, regionalnog traganja za različitim kulturnim iskustvima i slično. Obrasci svakodnevnog života su, dakle, usađeni u urban (i suburban) prostorni okvir koji je formiran unutar metropolitenskog regiona (Isto: 2).

Godiner i Hačinson primećuju da glavni urbani problemi, poput siromaštva, socijalnog isključivanja, zagađenja, rasizma, kriminala i stanovanja, više nisu samo problemi grada, već

³² Sve navedene faze urbanizacije odgovaraju fazama demografske tranzicije.

su se, baš kao i populacija i ekonomske aktivnosti, razlili u okolne urbane, metropolitenske oblasti (Isto). Urbani društveni problemi, danas više nego ikad, postaju opšti društveni problemi pa je utoliko njihovo istraživanje značajnije. Iako je prostorni determinizam, prema kojem su društvene prakse određene urbanizmom, uveliko prevaziđen, život u metropolitanskim regionima sve klasične društvene probleme predstavlja u novom svetlu.

Ovaj aspekt moguće je posmatrati (barem) na tri nivoa: a) društvenom (kulturni diverzitet, obrazovanje, uslovi života, sigurnost, zdravstvena zaštita, inovacije i slično), b) ekonomskom (zaposlenost; infrastruktura, distribucija prihoda i slično) i c) ekološkom (potrošnja energije, održivi razvoj, prirodne nepogode, zagađenja, buka, saobraćajne gužve, skladištenje otpada i slično) (EURAMET, 2013).

Od tri navedena kvalitativna aspekta urbanizacije, ekološki je u sociologiji do skora bio gotovo nevidljiv, iako u velikoj meri utiče na kvalitet života ljudi. Velike komparativne studije urbanizacije, poput onih koje sprovode Ujedinjene nacije, posvećuju veliku pažnju ekološkim posledicama urbanizacije, određujući pri tom relativne rizike za svako urbano područje ponaosob. U novijim studijama se zaključuje da od 450 identifikovanih urbanih oblasti sa milion ili više stanovnika u svetu (koje ukupno obuhvataju 1,4 milijarde ljudi), 60% (ili 890 miliona ljudi) ima visok rizik od najmanje jedne prirodne nepogode (poput poplava, zemljotresa i ciklona), pri čemu su najugroženiji stanovnici gradova u Aziji, Latinskoj Americi i Severnoj Americi (UN, 2011). Prirodne nepogode mogu da budu, posredno ili neposredno, vezane za ostale ekološke probleme, poput zagađenja vazduha, vode i tla, koji proističu iz samog načina života u gradovima (gust saobraćaj, industrijski otpad, neodgovarajuća infrastruktura i slično). Uobičajeno povezivanje ekoloških problema sa naglim populacionim rastom, u svetlu podataka o urbanizaciji, dobija sasvim nove konture jer postaje jasno da sam broj ljudi na planeti nije bitan toliko koliko njihova *socioprostorna organizacija i način života unutar nje*. O tome najbolje govori podatak da „na globalnom nivou, gradovi predstavljaju 2% zemljine površine ali troše 75% njenih resursa“ (EURAMET, 2013). Sa druge strane, „u dobro planiranim i regulisanim gradovima leži i rešenje, ne samo za minimalizovanje ekoloških problema, već i za generisanje kreativnih rešenja za unapređenje okruženja“ (UN HABITAT, 2008). Kako gradovi postaju preovlađujući socioprostorni okvir za život ljudi širom sveta, tako će od njihove (najpre političke) organizacije zavisiti i mogućnosti za održivi razvoj u budućnosti.

Sve navedene činjenice o savremenim formama urbanizacije visoko koreliraju sa globalizacijskim procesima i predstavljaju materijalni izraz njenih prostornih dimenzija. Tri ključna prostorna aspekta globalizacije, o kojima je bilo ovde reči, nemoguće je razumeti bez

uvida u tokove urbanizacije u globalnim okvirima. Globalizacija intenzivira usložnjavanje prostorne skale društvenih delatnosti, što je najbolje uočljivo upravo u formiranju velikih urbanih oblasti poput metropolitenskih područja i megalopolisa. Te oblasti daju na značaju najpre regionalnim, ali i lokalnim i globalnim nivoima društvenog života, koji unutar njih deluju u specifičnoj interakciji. Globalizacija i urbanizacija, konačno, proizvode vrlo neujednačene efekte izražene u novoj (globalnoj) geografiji moći. Presek urbanizacije i globalizacije predstavlja osnovnu temu ovog rada te će biti detaljno obrađen u daljem tekstu. Pre toga, a radi isticanja njihovih nejednakih efekata, pažnju skrećemo na zemlje (polu)periferije i specifične načine na koje se urbanizacija u njima odvija.

4.2. Urbanizacija na (polu)periferiji

Pre nego što pokušamo da damo odgovor na pitanje o specifičnostima urbanizacije na (polu)periferiji, nužno je dati nekoliko metodoloških napomena koje se odnose na grad kao „mesto“ čitanja društva i društvenih procesa. Shvatanje da su u gradu društveni odnosi i procesi najjasnije ocrtni, skoro da nema potrebe detaljnije obrazlagati. Ali, pri izvođenju konsekvenci iz ove ideje, nužan je metodološki oprez.

Prvo, ne možemo tvrditi da između društva i grada stoji znak jednakosti. To se prvenstveno odnosi na ranije istorijske epohe, gde su značajni pokazatelji društvenog evidentno postojali i van onoga što vidimo kao istorijski grad. U savremenom društvu je, međutim, postalo gotovo izlišno govoriti o društvenom sadržaju grada u smislu ograničenog, ograđenog, prostora, ili kako bi to Luis Mamford (Mamford, 2005) nazvao „posude“. Danas radije govorimo o „urbanom“ kao supstanciji koja je neuhvatljiva u strogo definisanom prostoru. „Posuda“ istorijskog grada se, reći će Mamford, rasprsnula, i urbano se rasprostrlo u čitavo društveno tkivo. Neki će na tom tragu govoriti o novim formama urbanizacije kao o jednoj od najvećih prekretnica u modernom društvu („urbana revolucija“ Anri Lefevra) ili u tome čak pronaći jednu radikalnu distopijsku viziju grada-planete budućnosti („ekumenopolis“ Konstantinosa Doksijadisa). U skladu sa navedenim zapažanjima, grad (ili urbano) prestaju da budu samo materijalni odraz kontekstualizovanih društvenih odnosa, već počinju da budu i odrazi širih društvenih procesa. Međutim, čak ni uz ovakve trendove, nije moguće govoriti o urbanom kao jedinom sinonimu za društvo i globalne društvene procese. Dakle, kao drugu napomenu, navešćemo da se ne može staviti znak jednakosti između urbanog i globalnih društvenih procesa (globalizacije). Zašto? Iako je grad mesto gde se ovi procesi najbolje kristališu, oni se tu ne iscrpljuju u potpunosti. Grad je svojevrsna „metafora“

društvenog, mesto gde su pojedini aspekti društvenih procesa prenaplašeni, a drugi gotovo nevidljivi.

Potpuno izjednačavanje grada i društvenih procesa može da odvede na stranputicu. I to zato što, govoreći o gradu (ili razmišljajući o njemu), uvek govorimo o *određenom* gradu, a konsekvntno zaključujući o društvenim procesima, mislimo na *opšte* društvene procese. Tu leži opasnost od izjednačavanja urbanog, kao nosioca značenja određenog kulturno-genetičkog konteksta, sa opštim procesima kao nosiocima globalnih društvenih promena. Jasno je da je ovakav način razmišljanja doveo do toga da je veliki deo urbane sociologije formiran pod bremenom zapadocentrizma. Zagledanost u zapadne gradove (i nepoznavanje drugih) gotovo svih ranih urbanih sociologa (ili njihovih preteča), dovela je, između ostalog, i do znatnog sužavanja perspektive ove discipline.³³

U cilju pojašnjenja navedenih zapažanja, kao primer, uzećemo ideju američkog geografa Edvarda Sodže o postmetropolisu (Soja, 2000). Ovde se ne radi o odnosu grada i globalizacije, već grada i postmodernog društva. Princip je, svejedno, istovetan. Sodža analizira najpre Los Anđeles od 90-ih na ovamo. U svojoj studiji on iznosi brojne, zanimljive i utemeljene zaključke o novim postmodernim formama urbanizma (u smislu materijalne gradnje, obrazaca urbanizacije i načina života). U savremenom Los Anđelesu, autor zaista vidi obrise postmodernog društva (odsustvo orijentacije kao posledica relativizacije autoriteta, diverzifikaciju kulturnih identiteta, prostore „simulakruma“ i sl). Ovaj deo analize čini nam se u potpunosti osnovan. Problematična je, međutim, ideja o globalnom prostiranju ovih novouočenih obrazaca. Sodža, doduše, ističe da će svaki grad na različite načine „procesuirati“ ovaj trend, ali samu činjenicu o njegovom globalnom rasprostiranju uzima kao fakat. On Los Anđeles posmatra kao „reprezentativni prozor kroz koji se može posmatrati, u svim njegovim različito izraženim formama, novi proces urbanizacije koji oblikuje gradove i urbani način života svuda na svetu u poslednjih trideset godina... Drugim rečima, ono što se dešava u Los Anđelesu, takođe se može uočiti u Peoriji, Skantorpu, Belo Horizontu i Kaošiongu“³⁴ (Soja 2000: 17). Jasno je da ovakve analogije zahtevaju mnogo detaljnije obrazlaganje samog procesa rasprostiranja ovih obrazaca da bi uopšte bilo reči o tome da

³³ Ovim, svakako, ne tvrdimo da autori nisu bili svesni svoje zapadocentrične perspektive. Većina je toga bila svesna ali je, uprkos tome, ograničena na izučavanje zapadnog grada zbog faktičkog nepoznavanja drugih gradova (Mamford 2005; Benevolo 2004). Drugi su se, pak, usmeravali na analizu zapadnih gradova jer ih je primarno interesovalo zapadno društvo (Veber 1976; Špengler 1990).

³⁴ Radi se o gradovima u Ilinoisu, Engleskoj, Brazilu i Tajvanu.

postmetropolis označava novo globalno postmoderno društvo. Teško je, a možda i nemoguće, govoriti o globalnom društvu posmatrajući jedan grad.³⁵

Veliki problem koji je pratio rani period razvoja sociologije grada je koncentrisanje na zapadno urbano iskustvo (klasično teorijsko nasleđe sociologije grada formiralo se u uslovima razvoja kapitalističkog ambijenta zapadnog društva), iako grad kao pojava nije ekskluzivno zapadnog porekla. Ovakvi pristupi dovode do ozbiljnog sužavanja onoga što bi predmet sociologije grada mogao da bude.

Dorin Mesi sa pravom uviđa da su studije globalizacije, zahvaljujući svom prostornom utemeljenju, donekle narušile zapadnocičnost teorija modernizacije i to tako što su proširile geografski domet važenja svojih teorija, ili makar načinile izvesne pokušaje u tom pravcu. „Pričanje priče o globalizaciji poslužilo je kao prostorna problematizacije priče o modernosti”, navodi Mesi (Massey, 2005). U takvoj novoj „priči” periferija dobija moć da govori za sebe umesto da bude posmatrana kao pasivan prostor bez autonomne istorije. Optimizam Dorin Mesi, po pitanju narušavanja zapadnocičnosti sociologije kroz teorije globalizacije, ipak treba uzeti sa određenom rezervom. Ove teorije, kako je autorka pokazala, zaista imaju kapacitet za takav poduhvat, ali otvoreno ostaje pitanje do koje mere je dati kapacitet u konkretnim pristupima globalizaciji uistinu iskorišćen.

Perspektiva periferije je u okviru studija urbanizacije poslednjih godina dosta zastupljena pa se može reći da je modernizacijska paradigma (iz centra) donekle prevaziđena. Gotovo svaki udžbenik iz urbane sociologije, urbane geografije ili urbanih studija sadrži i deo koji se odnosi na urbanizaciju u zemljama u razvoju a velike statističke baze podataka, kao što su one pri Ujedinjenim nacijama, Evropskoj uniji ili Svetskoj banci, u sebi sadrže (makar samo komparativne) podatke o urbanizaciji u zemljama periferije. Dženet Abu-Lugod i Ričard Hej primećuju da perspektiva periferije u urbane studije često ulazi u sklop diskursa o potencijalnim opasnostima koje njihov nagli rast i razvoj donose (Abu-Lughod, Hay, 1979),³⁶ što podseća na početke urbane sociologije i čikašku školu podstaknutu strahom od naglog rasta gradova usled priliva imigranata. Autori zaključuju da ovakav tok događaja ne treba da čudi jer je u vreme nastanka urbane sociologije većina svetske urbane populacije živela u gradovima razvijenog dela sveta dok danas prosečan (u statističkom smislu) urbanit živi u

³⁵ Sodža se čak u okviru Los Anđelesa koncentriše samo na neke njegove delove. Tako će o postmodernizmu govoriti analizirajući *jedan hotel* u ovom gradu. Interesantan video prikaz vidi na:

<http://www.youtube.com/watch?v=hhyQ0HES8mM>

³⁶ Ona prenosi reči jednog zvaničnika Ujedinjenih nacija koji navodi da su gradovi Trećeg sveta, sa svojim eksplozivnim rastom, mesta u kojima će se u najvećoj meri odvijati sve velike svetske katastrofe u budućnosti.

nekom od velikih gradova Trećeg sveta. Specifičnosti urbanizacijskih trendova u nerazvijenim zemljama oni sumiraju na sledeći način:

1. *Regionalni disbalans.* U mnogim gradovima Trećeg sveta primetna je velika razlika između glavnog (primarnog) grada i ostalih gradova u urbanom sistemu. Ovo stanje se nekada označava terminom urbana makrocefalija, kako bi se naglasila njegova patološka dimenzija koja se ispoljava u tome da snažan rast primarnog grada parališe rast i razvoj okolnih područja.
2. *Migracije i rapidni rast primarnih gradova.* Visok prirodni priraštaj i koncentracija ekonomskih aktivnosti u jednom urbanom centru podstiču sve veće migracije iz ruralnih sredina i manjih gradova u pravcu primarnog grada. Pritisak na urbane resurse postaje toliki da je sve manje moguće ulagati ih u razvoj industrije ili poljoprivrede.
3. *Nezaposlenost.* Populacioni rast i nivoi urbanizacije nisu praćeni odgovarajućim stepenom industrijalizacije i ekonomskim rastom pa je nezaposlenost obično visoka ili raste zapošljavanje u neproaktivnim sektorima urbane ekonomije.
4. *Stanovanje.* Raspoloživa mesta za stanovanje i javna dobra su nedovoljna za potrebe rastuće populacije. Gusta gradnja unutar postojećih stambenih četvrti dovodi do njihovog propadanja. Ovakva nova gradnja (obično nastala prema zapadnim standardima) nedostupna je siromašnim stanovnicima koji stambeni prostor pronalaze okupirajući slobodno zemljište ili napuštene zgrade (bespravna izgradnja, slamovi i skvotiranje) (Isto: 8–9).

Moglo bi da se tvrdi da svi navedeni problemi proističu iz prvog, regionalnog disbalansa, odnosno dominantnog obrasca urbanizacije, koji stvara gigantske gradove koji u sebi koncentrišu populaciju i ekonomska dobra bez odgovarajuće infrastrukture i organizacije. Abu-Lugod i Hej podsećaju da je nejednakost u samoj prirodi urbanizacije, ukoliko je shvatimo kao „proces diferencijacije i specijalizacije u korišćenju prostora, pri čemu neke lokacije dobijaju manje a neke više stanovnika i ekonomskih aktivnosti (Isto: 153). Ovaj proces ne treba shvatiti kao prirodan jer je, svesno ili nesvesno, kontrolisan i podstaknut od strane određenih društvenih grupa sa svojim specifičnim interesima. Elite često podstiču proces koncentracije u primarnim gradovima kako bi učvrstile svoj društveni položaj i profitirale od marginalnog položaja nižih klasa u gradu.

I novi podaci potvrđuju trendove koje su Abu-Lugod i Hej primetili još 80-ih godina. Do 1970. godine četiri grada sa više od 8 miliona stanovnika bila su u razvijenim zemljama (Tokio, Njujork, London i Los Anđeles) a pet u manje razvijenim zemljama (Šangaj, Buenos Aires, Meksiko Siti i Sao Paolo). Do 2000. godine razvijene zemlje su dobile još dva ovakva grada a nerazvijene još osamnaest (Gottdiener, Hutchison, 2011). Predviđa se da bi do 2025. godine Azija mogla da ima deset ovakvih metropolitenskih regiona, među kojima bi najveći bili Džakarta (24 miliona), Daka (25 miliona), Karači (26,5 miliona), Šangaj (27 miliona) i Mumbaj (33 miliona). Slična situacija predviđa se i u gradovima Latinske Amerike (Rio–Sao Paolo, šira metropolitenska oblast, mogla bi da obuhvati čak 50 miliona ljudi) i Afrike (Davis, 2006).

Entoni Gidens razmatra tri oblasti u kojima se implikacije urbanizacije ovakvog intenziteta i forme ispoljavaju: ekonomsku, socijalnu i ekološku (Giddens, 2006). Formalna ekonomija velikih gradova Trećeg sveta često nije dovoljno razvijena da apsorbuje kontinuirani priliv stanovništva u gradove, što vodi razvoju neformalne ekonomije u kojoj zaradu obično pronalaze nekvalifikovani radnici. Neformalna ekonomija je funkcionalna za brojne stanovnike koji na taj način pronalaze sredstva za život, ali izmiče oporezivanju i nije visoko produktivna pa se loše odražava na ukupnu ekonomsku situaciju zemlje. Socijalni problemi koji proističu iz prekomerne urbanizacije ogledaju se u siromaštvu i lošem kvalitetu života koji proističe iz disproporcije između broja ljudi na određenoj teritoriji i raspoloživih poslova, infrastrukture i institucija socijalne zaštite koji na toj teritoriji postoje. Okruženje u velikim gradovima Trećeg sveta je, navodi Gidens, posebno narušeno jer su problemi poput zagađenja i substandardnog načina stanovanja postali hronični (Isto). Socijalno-ekološki problemi su posebno koncentrisani u delovima gradova koje Gidens naziva „septički rubovi“ (*septic fringe*), odnosno periurbanim zonama koje obično nastanjuju brojni doseljenici.³⁷

Divlja naselja (slamovi) koja nastaju u ovakvim okolnostima postoje u mnogim zemljama, gde imaju različite nazive poput *favellas* (Brazil), *bustees* (Indija), *barriadas* (Meksiko), *poblaciones* (Čile), *villas miserias* (Argentina), *bidonvilles* (afričke zemlje) i *kampongs* (jugoistočna Azija) (Gottdiener, Hutchinson, 2011). Broj stanovnika u slamovima raste tolikom brzinom da se urbanizacija i „slamizacija“ u nerazvijenim zemljama danas gotovo mogu smatrati sinonimima (Davis, 2006). U izveštajima Ujedinjenih nacija se zaključuje da hiperurbanizacija, u uslovima siromaštva i oštih socijalnih nejednakosti, vodi intenzivnom rastu slamova pri čemu danas u njima živi gotovo milijarda ljudi (svaki 6.

³⁷ Kao tipične primere Gidens navodi Kalkutu i Sao Paolo.

stanovnik planete) a očekuje se da će se taj broj do 2030. godine udvostručiti (UN Habitat, 2003).

Slika 8: Dharavi, Mumbai, Indija. Jedan od najvećih slamova na svetu (National Geographic, 2007, fotografija Jonas Bendiksen)

U knjizi „Planeta slamova“ Majk Dejvis zaključuje da će gradovi budućnosti, suprotno optimističnim predviđanjima urbanih planera, biti sačinjeni od reciklirane plastike, slame, otpada i starog drveta, zapušteni, propali i okruženi prljavštinom i zagađenjem (Davis, 2006). Podaci o ovakvim urbanizacijskim tokovima i njihovim socijalnim, ekonomskim i ekološkim posledicama, govore o tome da lokalne i nacionalne vlasti, kao i nadnacionalne organizacije i institucije, nisu pronašle adekvatne odgovore na ove probleme niti odgovarajuće mogućnosti za njihovo rešavanje. Urbanizacija ovakve forme i intenziteta nije praćena odgovarajućim političkim (razvojnim) merama koje bi uskladile ekonomski, demografski i socijalni razvoj uz očuvanje kvalitetnih ekoloških uslova života. Takve mere morale bi da proizilaze iz potpunog razumevanja procesa urbanizacije, njenih društvenih uzroka i posledica, kao i veze sa procesima globalizacije.

Hiperurbanizacija i slamovi nisu, naravno, obeležja svih nezapadnih gradova. Tehnološki napredni istočnoazijski gradovi, poput Osake, Tokija i Seula, imaju niske stope demografskog rasta i razvijene političke i druge institucije koje zadovoljavaju potrebe stanovništva. Megagradovi Kine (Peking, Šangaj, Tjencin i Guangdžou) takođe imaju niske stope demografskog rasta³⁸ uz visoke stope ekonomskog rasta (Pacione, 2009). Slučaj kineskih gradova je interesantan i sa stanovišta problema tipologija gradova o kojem je bilo reči. U Kini ne postoji adekvatan prevod za pojam „metropolitensko područje“ već mnogi drugi pojmovi koji su teško uporedivi sa onima koji nastaju i koriste se na zapadu.³⁹ U Aziji su, pored Japana koji se u svakom slučaju smatra zemljom „centra“, visoko razvijeni i veliki gradovi takozvanih azijskih tigrova poput Tajpeja i Singapura.

Ono što u mnogim istraživačkim i teorijskim studijama savremene urbanizacije nedostaje, jesu podaci i teorijski uvidi o specifičnostima urbanizacije u zemljama bivšeg sovjetskog bloka (poluperiferija), iako postoji dovoljno dokaza da je ove zemlje nužno posmatrati u skladu sa njihovim istorijski generisanim osobenostima. Jedno od ključnih obeležja urbanizacije u zemljama centralne i istočne Evrope u vreme socijalizma jeste koncentracija stanovništva u glavnim gradovima i većim industrijskim centrima a značajnu ulogu u tome imale su državne mere podsticanja industrijalizacije i modernizacije (Pacione, 2009). Usled planske kontrole suburbanizacije, u ovim gradovima nije zaživela dekoncentracija stanovništva i formiranje metropolitenskih područja i regiona, već su, nasuprot tome, centralne aglomeracije i drugi industrijski centri sve više rasli (Musil, 2005).⁴⁰ Obris ovakvog obrasca urbanizacije prisutni su i danas u vidu koncentracije populacije u velikim glavnim (primarnim) gradovima ali se, takođe, jasno uočavaju i obrasci regionalne urbanizacije i rasta širih metropolitenskih zona. Postsocijalistička transformacija dovodi do radikalne promene ovih gradova pa oni od gusto naseljenih, monocentričnih naselja prerastaju u bujajuće, multicentrične metropolitenske oblasti sa visokim stepenom privatizacije

³⁸ Uprkos tome što je jedna od zemalja sa najvećim prirodnim priraštajem, Kina, zahvaljujući razvijenim merama regionalnog planiranja, ima kontrolisane i umerene stope urbanizacije i gradove u kojima je priliv stanovništva i populacioni rast uglavnom usklađen sa njihovim razvojnim potencijalom.

³⁹ U pojedinim studijama o urbanizaciji u Kini se, na primer, trvdi da ona ima 102 višemilionska grada a Amerika 9. Problem proizilazi iz same definicije grada koja je u Kini znatno drugačija i složenija (<http://demographia.com/db-define.pdf>)

⁴⁰ Stepenu urbanizacija nije bio visok uprkos idustrijalizaciji jer su u mnogim slučajevima, posebno u našoj zemlji, seljaci radili u gradskim fabrikama bez preseljanja u grad, kao dnevni migranti.

stanovanja, komunalnih službi i javnih prostora (Stanilov, 2007: 7). Kiril Stanilov nudi četiri moguća scenarija za njihov budući urbani razvoj:

- 1) Model gradova zapadne Evrope sa kontrolisanim stopama suburbanizacije, živim centralnim zonama, zadovoljavajućim javnim i komunalnim službama i uočljivim, ali ne prekomernim obrascima socijalne stratifikacije;
- 2) Severnoamerički model sa visokim stepenom privatizacije urbanih resursa, dekoncentracijom stanovništva i aktivnosti, i rigidnom podelom urbanog prostora po dohotku i etnicitetu;
- 3) Model hiperurbanizacije, karakterističan za zemlje Trećeg sveta, gde stope urbanizacije uveliko prevazilaze raspoložive poslove i infrastrukturu a gradovi se sastoje od siromašnih delova, slamova i izolovanih enklava za bogate;
- 4) Model istočnoazijskih gradova, gde kombinacija visokih stopa ekonomskog rasta i urbanizacije, udružena sa snažnom kulturnom tradicijom, proizvodi specifične, gusto naseljene i društveno integrisane urbane zajednice (Isto: 12).

Nakon pregleda podataka o tokovima urbanizacije u različitim savremenim društvima širom sveta, nužno ih je sve zajedno iznova pogledati „od gore“ i postaviti pitanje njihovog značaja za sociologiju. Statistički podaci o urbanizaciji i njenim formama su nešto u šta svakako ne treba sumnjati i oni, u tom smislu, predstavljaju nezaobilazan deo (urbano)sociološke iskustvene građe. Podaci, međutim, sami po sebi ne govore mnogo već tek naznačuju trendove koji se naknadno tumače u sklopu određenih teorijskih paradigmi kojih istraživači ponekad nisu ni svesni.

Na primer, statistički podaci prikupljeni u velikim bazama, poput onih koje izrađuju Ujedinjene nacije, nedvosmisleno govore o trendu formiranja velikih metropolitanskih područja, to jest, o obrascu *regionalne urbanizacije* koja proizvodi sasvim različite društvene posledice u razvijenom i nerazvijenom delu sveta. Stara modernizacijska, ili nova neoliberalna paradigma, ovakve podatke tumači u evolutivnom smislu, očekujući da će gradovi zemalja nerazvijenog dela sveta poći putem onih razvijenih sledeći njihove istorijske putanje. Svetsko-sistemska, ili neomarksistička paradigma, ovakve podatke čita kao dokaz strukturnih nejednakosti na svetskom nivou pa siromašne gradove periferije posmatra kao „taoce“ ekonomskog i svakog drugog razvoja gradova centra. Svaku od ovih paradigmi nužno je detaljnije ispitati kako bi se utvrdila njihova valjanost, ali na ovom mestu cilj nam je da ukažemo na njihovu ulogu u pojednostavljivanju slike o urbanizacijskim trendovima u svetu.

Svaki grad je pod uticajem određenih univerzalnih urbanizacijskih trendova ali je, istovremeno, i nosilac sasvim posebnog kulturno-genetičkog koda.

Svako društveno pitanje urbanog razvoja ima svoj manje ili više jasan idejni okvir sa dovoljno elemenata opštosti i svako od njih je derivat određenih okolnosti konkretnog društveno-istorijskog razvoja. Urbanizam, način života i mnoge druge kvalitativne odrednice koje izvoru iz pojma „urbano“ ali nisu njegovi derivati već urbano samo, mogu biti korisni za razumevanje grada tek ako počivaju na određenoj *kontekstualnoj* ravni (Pušić, 1997: 106).

Kvalitativni pristup razumevanju datih problema je zato nezaobilazan ali, istovremeno, mnogo zahtevniji za realizaciju i empirijsku proveru. Njegova funkcija bila bi u osvetljavanju perspektive „odozdo“ društvenih aktera i njihovog načina razumevanja urbane stvarnosti u kojoj žive. Ovakva perspektiva omogućila bi i sagledavanje kulturno-istorijskog konteksta svakog pojedinačnog grada i specifičnih načina na koje se opšti urbanizacijski trendovi unutar njih realizuju. Tada gradovi ne bi bili posmatrani kao „takmičari u globalnoj utakmici“ ili „dobitnici i gubitnici“, već kao specifične prostorne manifestacije raznolikog društvenog života. Konačno, ovakvom perspektivom, prevazišli bi se determinizmi koji proizilaze iz izjednačavanja apstraktnih teorijskih konstrukcija sa društvenom stvarnošću. Unutar toga bi se otvorio prostor za razumevanje čovekove aktivne uloge u stvaranju sveta u kojem živi.

Dobar primer grubog ukalupljivanja društvene stvarnosti u teorijske šeme (koji nekada prerasta i u ideologizaciju problema), bez razumevanja perspektive aktera, jesu slamovi u nerazvijenim zemljama koji se posmatraju kao „crne rupe“ kriminala, siromaštva i zagađenja bez „boljeg sutra“. Posledica ovakvih shvatanja jesu brojne politike širom sveta koje za cilj imaju raseljavanje i „brisanje“ ovakvih mesta ili brutalno tretiranje njihovih stanovnika.

Slika 9: Policija na ulicama slama u Rio de Žaneiru u sklopu akcija priprema grada za Svetski kup 2014. i Olimpijadu 2016. (Izvor: The Telegraph, 15. 10. 2012.)

Pojedini autori nastoje da koriguju ovakvu sliku posmatrajući slamove iz perspektive ljudi koji ih nastanjuju. Istražujući društveni život u slamovima Nigerije i Perua, Pitar Lojd ih preimenuje u „slamovi nade“ uvidevši da se pogled stanovnika slamova u velikoj meri razlikuje od opisa „zapadnih posmatrača“, kakve obično pronalazimo u novinama i knjigama (Lloyd, 1979). Autor postavlja pitanje zašto se žitelji slamova, jednostavno ne vrate u svoje „idilične ruralne zajednice“ ukoliko su uslovi života u slamu toliko loši. Odgovor je jednostavan. Koliko god ti uslovi bili loši, bolji su nego u selima iz kojih su otišli. Pristigli migranti obično dolaze u formirane društvene mreže, u okviru kojih ih rođaci i prijatelji uvode u neki posao i pronalaze im smeštaj. Pored ekonomskih, nisu zanemarljive ni društvene pogodnosti života van sela koji podrazumevaju lakše i slobodnije stupanje u brak, veću slobodu kretanja, bogatiji društveni život i slično. Huard Haskok, slično tome, smatra da su za „izmeštenog seljaka, ogromni svetski urbani getoi, kapije za bolju budućnost“ (Huscok, 2009). U skladu sa ovakvim izmenjenim teorijskim shvatanjima, Ujedinjene nacije su promenile svoje politike prema slamovima, usvajajući termin „slamovi nade“ i posmatrajući ih ne kao problem već kao deo rešenja. U metodološkom pogledu, ovakve studije nude važnu lekciju za buduće istraživače: nužnost uključivanja perspektive aktera, mikrosocioloških

istraživanja domaćinstava i njihovih životnih strategija, analize neformalne ekonomije koja je nevidljiva u zvaničnim statistikama, kao i fenomenologije svakodnevnog života ljudi u savremenim gradovima.

4.3. Sociološke teorije urbanizacije: Teorija svetskog sistema kao zaleđe koncepta globalnog grada

U prethodnim poglavljima naznačili smo osnovne trendove u savremenim obrascima urbanizacije i istakli njene kvantitativne i kvalitativne karakteristike. U poglavlju koje sledi nastojaćemo da ove trendove postavimo u najširi, sociološki kontekst i tako ponudimo objašnjenje za njihovo funkcionisanje. Sociološki pristup razumevanju urbanizacije zahteva da se ovaj proces sagleda holistički, kao neodvojivi aspekt ukupnih društvenih pojava i procesa. Posebnu pažnju posvećujemo neomarksističkim teorijama urbanizacije i teoriji svetskog sistema, kao osnovnim idejnim pretečama koncepta globalnog grada.

Pokušaji da se urbanizacija dovede u vezu sa nekim drugim, opštim, procesima i tako dublje objasni, nisu novi i postojali su znatno pre prepoznavanja i konceptualizacije globalizacije. Može se čak tvrditi da su oni trajno obeležje sociologije grada. Za potrebe ovog rada mogu se grupisati na sledeći način: a) klasični (urbano)sociološki pristupi Georga Zimela i čikaških sociologa koji se posvećuju društvenim *posledicama* urbanizacije, oličenim u urbanizmu kao specifičnom načinu života u gradovima, b) pristupi političke ekonomije (neomarksistički pristupi) Anrija Lefevra, Manuela Kastelsa i Dejvida Harvija i c) pristup svetskih i globalnih gradova Pitera Hola, Džona Fridmana i Saskije Sasen.

U radu smo, na prvom mestu, zainteresovani za pristup globalnog i svetskog grada ali, pre toga, u okviru ovog poglavlja, pažnju usmeravamo na neomarksističke pristupe i teoriju svetskog sistema koji su im, više ili manje eksplicitno, služili kao polazna osnova. Klasični urbanosociološki pristupi (Zimel i čikaški sociolozi), koji nas u ovom trenutku manje interesuju, pažnju usmeravaju na unutrašnju dinamiku, grada što obuhvata teme od socijalno-psiholoških interakcija pojedinaca u gradu do principa njihovog teritorijalnog organizovanja. Humana (ili ljudska) ekologija, koju razvijaju čikaški sociolozi, unutrašnju organizaciju grada nastoji da objasni putem koncepta i principa preuzetih iz biologije,⁴¹ što znači da se obrasci

⁴¹ Kako primećuje američki sociolog Lakšmi Baradvadž, dinamičnost društvenog života i haotičnost osvajanja prostora u naglo naraslom Čikagu dovoljno je podsećala na prirodne sisteme koje su proučavali biološki ekolozi (Bharadwaj, 2000).

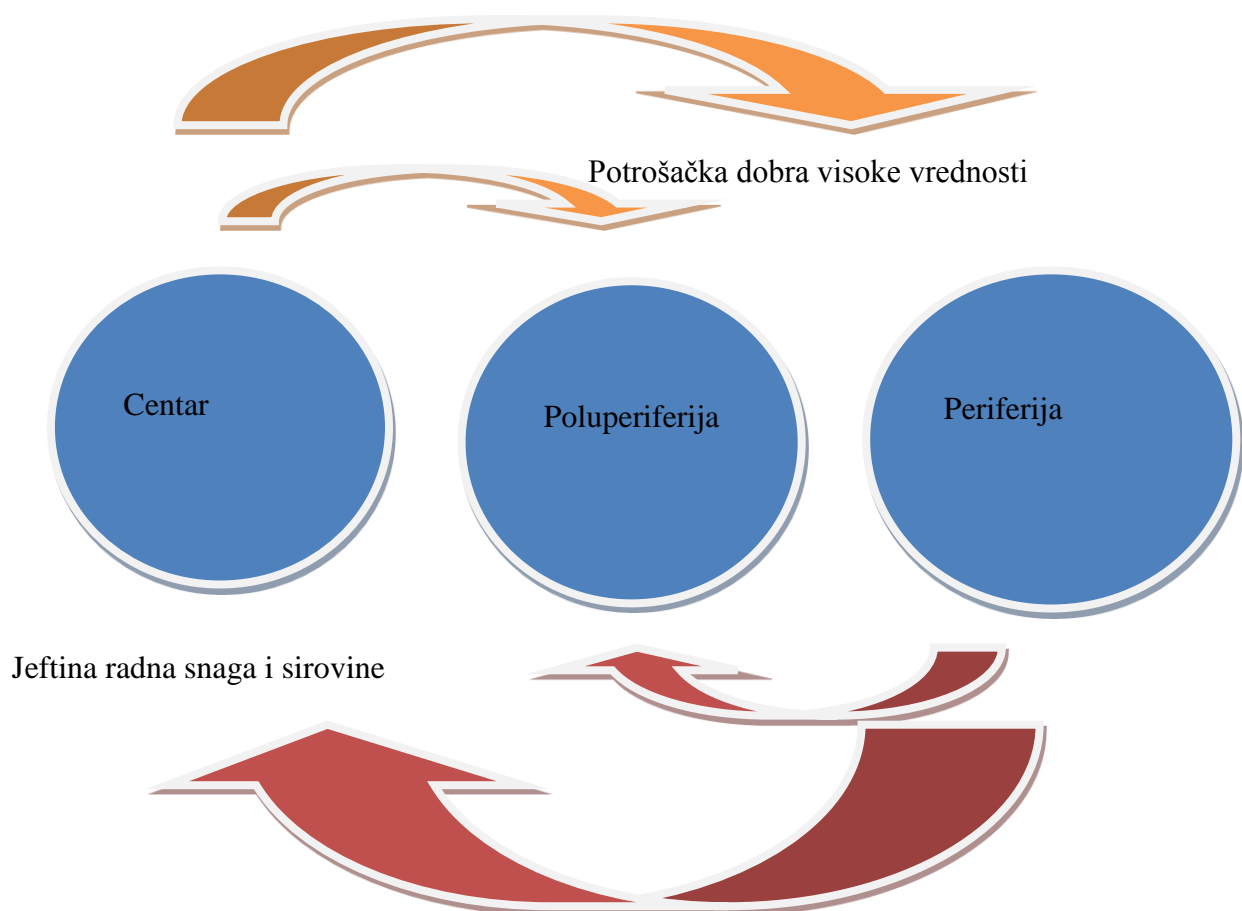
urbanog razvoja objašnjavaju uz pomoć lokalnih faktora (gde se grad shvata kao relativno zatvoren ekosistem koji nastanjuju pojedinci i društvene grupe). Iako je ova perspektiva osavremenjena i obogaćena novim saznanjima i metodama, „humana ekologija i njeni potomci, socijalna i urbana ekologija, nailaze na brojne prepreke prilikom susreta sa svim kompleksnostima multicentričnih metropolitanskih regiona kao osnovnog obeležja urbanih društava današnjice“ (Gottdiener, Hutchinson, 2011: 72).

Jednu od najznačajnijih prekretnica u razvoju urbane sociologije i ključan korak ka širenju perspektive posmatranja urbanizacije, pronalazimo u okviru neomarksističkih pristupa koje razvijaju Anri Lefevr, Manuel Kastels i Dejvid Harvi, nastojeći da proces urbanizacije povežu sa širim procesom istorijskog razvoja kapitalizma. Grad se više nije posmatrao izolovano, kao samonikla pojava determinisana unutrašnjim „prirodnim“ faktorima, već kao neodvojivi deo širih društveno-ekonomskih (kapitalističkih) struktura. Gradovi, u ovakvim shvatanjima, „nisu više interpretirani kroz socijalnu ekologiju, kao proizvodi prirodnih sila ukorenjenih u dinamiku prostora i populacije, već kao proizvodi društvenih sila koje pokreću kapitalistički odnosi proizvodnje (Friedmann, 1986: 69). Ovakva shvatanja, koja urbanizaciju sagledavaju kroz prizmu političke ekonomije, razvijaju se 70-ih godina 20. veka, što koincidira sa promenama u savremenoj industrijskoj civilizaciji, studentskim „gibanjima“ u svetu i pojavom nove levice (Vujović, 1988).

Dijana Dejvis izlaže istorijski pregled nastanka i razvoja istraživanja gradova u globalnom kontekstu i podseća na razlike između američke i evropske tradicije urbane sociologije koje su u ovom pogledu posebno značajne (Davis, 2005). Poznato je da je teorijski usmerena evropska sociologija grad od samih početaka posmatrala kao odraz širih društvenih procesa (Veber, 1976), dok su američki urbani sociolozi (šire u Marinković, 2013), sve do 60-ih godina uglavnom bili zaokupljeni empirijskim istraživanjima lokalnih manifestacija urbanog života. Impuls za širenje geografskog okvira posmatranja gradova, prema ovoj autorki, proizilazi iz interesa američke sociologije za gradove Latinske Amerike i interesa evropske sociologije za gradove Afrike i Azije.⁴² Procesi hiperurbanizacije i izostanak razvoja u ovim zemljama navode autore da preispitaju pretpostavku o korelaciji između urbanizacije i ukupnog društvenog razvoja u državi, kao i dominantne pretpostavke o razvoju kao evolutivnom, linearnom i difuznom procesu modernizacije po zapadnom modelu. Drugim

⁴² Dejvis smatra da je evropska sociologija počela da se interesuje za gradove Afrike i Azije u sklopu svoje kolonijalne istorije, dok je zainteresovanost američke sociologije za gradove Latinske Amerike proizašla iz potrebe za empirijskim testiranjem ideja (Davis, 2005).

rečima, za razliku od evropskih i američkih gradova, čiji je rast doprinio napretku ovih nacija, rast gradova Trećeg sveta proizvodio je drugačije efekte. Postaje jasno da je pretpostavka prema kojoj će ovi gradovi slediti put zapadnih gradova neutemeljena te da je potrebno graditi nove modele za njihovo razumevanje. Tako se 60-ih i 70-ih godina 20. veka javljaju istraživanja gradova Trećeg sveta u kojima se urbanizacijski procesi povezuju sa širim (uglavnom nacionalnim) političko-ekonomskim strukturama (Gugler, 1988; Abu-Lughod, Hay, 1977). Prelomni trenutak za situiranje gradova u nadnacionalni, globalni kontekst, prema Dejvis, bio je nastanak i popularizacija *teorije zavisnosti i teorije svetskog sistema* (Davis, 2005). „Teorija zavisnosti i teorija svetskog sistema nastaju 70-ih godina u sklopu zajedničkih nastojanja Samira Amina, Andrea Gundera Franka i Imanuela Volerstajna da formulišu koncept savremenog svetskog sistema. Teorija zavisnosti probleme u razvoju zemalja Trećeg sveta povezuje sa kolonijalnom istorijom i savremenim međunarodnim odnosima moći. Ovaj pristup sugerise da su nejednakosti između nacija društveno strukturirane te da je hijerarhija glavna odlika globalnog sistema društava. Slično tome, teorija svetskog sistema predstavlja strategiju za objašnjavanje društvene promene koja se fokusira na međunarodne sisteme a ne na pojedinačna društva“ (Chase-Dunn, 2007: 1060).

Slika 10: Model Volerstajnovne teorije svetskog sistema

Ove teorije su prihvaćene sa oduševljenjem jer su nudile relativno jednostavnu, shematsku makronaraciju za objašnjavanje lokalnih varijeteta društvenog i urbanog života. Kako primećuje Randal Kolins, „istraživanja svetskog sistema poslužila su kao centralni kliring za naučni rad širom sveta, budući da su dala teorijsku notu radu lokalnih specijalista, koji se kreće od trgovine u Malajskom prolazu do lanaca robe u Južnoj Americi“ (Kolins, 2001: 34).

Nagli zaokret ka strukturalnim makrosociološkim pristupima u objašnjavanju urbane stvarnosti, doveo je i do „potpunog prelaženja preko nacionalne države – a pogotovo svakodnevnog života u gradovima – direktnim ispitivanjem načina na koji globalni kontekst utiče na formu i funkcije gradova Trećeg sveta“ (Davis, 2005: 96). Tako su nacionalna država i lokalna zajednica, kao do tada glavni okvir posmatranja i razumevanja gradova, u veoma kratkom periodu zamenjene globalnim kontekstom – svetskim sistemom.⁴³ U takvim uslovima (pre)naglašavanja svetskog sistema, postalo je lako (i uobičajeno) izgubiti iz vida načine na koje je urbani razvoj Trećeg sveta oblikovan lokalnim, regionalnim i nacionalnim faktorima, navodi Dejvis (Isto).

Sa druge strane, perspektiva svetskog sistema obogatila je studije urbanizacije novim konceptom „zavisne urbanizacije“ koji će postati bitan element teorijske osnove koncepta globalnog grada. Koncept zavisne urbanizacije jasno je izražen u ranim delima urbanih sociologa neomarksističke orijentacije, poput Manuela Kastelsa (Castells, 1972).

Zauzimajući stav da se urbanizacija u nerazvijenim regionima globalnog Juga mora razumeti u vezi sa opštom problematikom nerazvijenosti i kapitalističkih društvenih odnosa, Kastels preusmerava studije urbanizacije sa pojedinačnih gradova i zemalja na ekonomske odnose između imperijalističkih metropola i gradova nerazvijenih zemalja. Ovakva „zavisna

⁴³ Treba napomenuti da je razlika između američke i evropske urbane sociologije ostala značajna i u ovom periodu. Teorija svetskog sistema je znatno lošije prihvaćena u SAD, gde je, postepenim napuštanjem socijalne ekologije čikaških sociologa, urbana sociologija postala „nepovezan skup raznorodnih empirijskih istraživanja nezaposlenosti, rasnih konflikata, rezidencijalne segregacije, narkotika i slično, povezana malo čime do upitnom pretpostavkom da su takvi problemi najzastupljeniji u gradovima. U takvoj klimi interesovanje za šire političke i ekonomske funkcije gradova i njihovu artikulaciju u okviru širokih struktura i procesa globalne ekonomije nije bilo dobrodošlo u široj disciplini. Oni koji su se bavili gradovima Trećeg sveta, u američkoj sociologiji bili su marginalizovani zbog opšteg etnocentrizma američke nauke i otpora prema teorijskoj marksističkoj pozadini (Davis, 2005: 98).

urbanizacija“, koja proističe iz proizvodnog sistema i klasnih odnosa, izražena je u socioprostornoj organizaciji gradova (Hudson, 2010).

Uprkos tome što je teorija svetskog sistema izgubila na popularnosti nakon raspada komunističkog bloka, ona u svojim različitim varijantama ostaje bitan aspekt teorijskog zaleđa koncepta globalnog grada. Razlika između prvobitne teorije zavisnosti Andre Gundera Franka koji je naglašavao da nerazvijenost nastaje i raste u korak sa prodorom svetskog kapitalizma i kasnijih povlačenja na poziciju zavisnog razvoja – prema kojoj se razvoj može dogoditi pod kapitalističkom zavisnošću iako se relativni jaz između metropole i periferije neprekidno širi (uz određenu mogućnost pokretljivosti naviše u svetskom sistemu čak i do hegemonije u jezgri) (Kolins, 2001) – opstaje i u okviru različitih pristupa globalnom gradu. Ključno pitanje na ovom tragu postaje ono o mogućnosti „upisivanja“ novih gradova na listu globalnih, odnosno vertikalne pokretljivosti gradova u hijerarhijskoj lestvici globalnih gradova. Kolins podseća da hipoteza o zavisnom razvoju nikada nije empirijski potvrđena pa je utoliko rad na operacionalizaciji i testiranju koncepta globalnog grada još značajniji.

III GLOBALNI GRAD: TEORIJSKA ODREĐENJA I EMPIRIJSKI POKAZATELJI

5. Teorije globalnog grada

5.1. Koncept globalnog grada: shvatanje Saskije Sassen

Koncept globalnog grada uvodi i razrađuje holandska sociološkinja Saskija Sassen, najpre u knjizi „Globalni grad: Njujork, London, Tokio“ (Sassen, 1991), potom u drugom izdanju iste knjige (2001) i nekoliko obimnijih studija kojima se obuhvataju različiti aspekti ovog problema (2000; 2007; 2002) kao i u okviru mnogih drugih naučnih radova (1996; 1997; 2004). S obzirom na značaj radova Saskije Sassen za formulisanje koncepta globalnog grada, u ovom poglavlju izlaže se kritički prikaz njenih ideja.

Sassen je na prvom mestu sociolog globalizacije. Njeno razumevanje globalizacije javlja se kao antiteza dominantnim predstavama o hipermobilnosti, globalnim komunikacijama, neutralizaciji prostora i razdaljina (Sassen, 2007) i svetskom tržištu kao spoljnoj datosti koja funkcioniše van pojedinačnih mesta. Čak i njeni kritičari priznaju da „izuzetni empirijski dokazi i teorijska obrada globalne ekonomske transformacije, posebno socioprostorne dimenzije, predstavljaju značajan doprinos studijama globalizacije i čine je jednom od najcitiranijih autora u ovoj oblasti“ (Robinson, 2009: 6).

Osnovni cilj radova Saskije Sassen je da se teorijski zasnuje i empirijski potkrepi *prostorno senzitivna sociologija globalizacije* u kojoj se globalizacija shvata kao proces „destabilizacije prostorne hijerarhije centrirane u nacionalnim državama“ (Isto: 14). U nešto pojednostavljenom smislu, prostorna dinamika globalizacije sastoji se u novim odnosima između subnacionalnog (ili lokalnog), nacionalnog i globalnog prostora. Sassen svoju teorijsku poziciju gradi fokusiranjem na subnacionalne, posebno lokalne, urbane, prostorne nivoe, tvrdeći da su globalne pojave i procesi uvek u njih ukorenjeni. Globalno tržište, na primer, funkcioniše kako kroz virtuelni, globalni elektronski prostor, tako i kroz lokalno ukorenjene uslove poput infrastrukture ili odnosa poverenja (Isto). „Ekonomska globalizacija se mora takođe razumeti u svojoj višestrukoj lokalizaciji, pre nego kao širok, sveobuhvatan makro proces... Globalni grad se može posmatrati kao strateško mesto takvih višestrukih lokalizacija“ (Sassen, 2005: 86). Ovakav pristup ima nekoliko prednosti.

Prvo, njime se prevazilaze visokospekulativni pristupi globalizaciji koji, akcentujući globalne tokove i zanemarujući konkretna mesta, *gube mogućnost uspostavljanja veze sa empirijskom stvarnošću*. Koncept globalnog grada tako može da služi „spuštanju“ „velikih“

teorija globalizacije na nivo teorija srednjeg obima, u okviru kog bi se globalizacijski procesi sagledali u njihovom materijalnom otisku. Globalni gradovi su, na taj način posmatrano, „prostori u okviru kojih različiti globalizacijski procesi zadobijaju svoju konkretnu, lokalizovanu formu. Te lokalizovane forme su u velikoj meri i suština samog procesa globalizacije“ (Sassen, 2005: 91). Sassen navodi da uvođenje gradova u analizu globalnog kapitalizma dozvoljava da osmislimo procese ekonomske globalizacije kao konkretne ekonomske komplekse koji su situirani na specifičnim mestima. „Suočeni smo sa pojavom institucionalnog poretka koji je u glavnom privatn i čiji strateški činioци nisu nacionalne vlade ili vodeće zemlje već raznoliki nedržavni činioци“ (Isto). Taj novi poredak je delom smešten u nadnacionalne institucije (MMF, UN, Svetska banka i sl.), delom u neke komponente nacionalnih država (npr. centralne banke, ministarstvo finansija), a delom i u korporacijskom sektoru koji deluje u mreži globalnih gradova.

Drugo, ovakvim pristupom se prevazilaze shvatanja koja, fokusirajući se na analizu globalnih organizacija poput multunacionalnih kompanija i međunarodnih banaka, zapostavljaju načine na koje se njihova moć realizuje u okviru svakodnevnih praksi. Moć multinacionalnih kompanija i banaka, navodi Sassen, nije dovoljna da se objasni sposobnost globalne kontrole jer ona mora da bude *realizovana, proizvedena* (Sassen, 1991). Fokus njene analize zato nije na apstraktnoj, već na konkretizovanoj moći koja se realizuje kroz prakse proizvodnje i potrošnje unutar konkretnih mesta. „Fokus na prakse povlači za sobom uključivanje rada i mesta u analizu ekonomske globalizacije. Te dve kategorije se lako previđaju kada je fokus na hipermobilnosti kapitala i moći transnacionalnih kompanija (Sassen, 2005).

Treće, ovakav pristup globalizaciji je posebno značajan u metodološkom smislu jer otvara široko polje za analizu njenih empirijskih manifestacija i omogućava korišćenje različitih kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih tehnika.

Četvrto, on omogućava prevazilaženje dihotomije globalno/ nacionalno, kao i problem međusobnog isključivanja ova dva pojma jer su subnacionalni prostorni nivoi koje ispituje ukorenjeni, kako u globalne tako i u nacionalne sisteme, i najbolje odražavaju njihovu međusobnu dinamiku.

Peto, fokus na konkretna mesta omogućava da se efekti globalizacije sagledaju u širem kontekstu, na primer, kroz promene u društvenoj strukturi.

Šesto, ovakav pristup omogućava analizu globalizacije kao nove geografije moći, kroz traganje za strateškim lokacijama na kojima se ona generiše i sprovodi. Gradovi u uslovima

globalizacije prema Sassen, tako „ponovo postaju lupa socioloških teorija“ preko koje je moguće posmatrati materijalni odraz ključnih makrosocioloških pojava i procesa (2007: 100).

Iako priznaje da su gradovi već vekovima povezani sa globalnom ekonomijom, Sassen istovremeno tvrdi da je karakter tih veza danas suštinski izmenjen kroz transformaciju prostorne logike akumulacije kapitala i regulatornih institucija. A o kakvim je promenama reč? Sassen tvrdi da se „geografija i kompozicija globalne ekonomije menja tako da proizvodi kompleksnu dualnost: prostorno disperzovanu ali globalno integrisanu organizaciju ekonomskih aktivnosti“ (Sassen, 1991: 3). Na osnovu toga postavlja osnovu tezu da *prostorna disperzija proizvodnog procesa i globalna integracija ekonomskih aktivnosti dovode do nove, strateške pozicije velikih urbanih centara*.

Prostornu disperziju, kao širenje dometa ekonomskih aktivnosti u prostoru, ne treba shvatiti u prostom geografskom smislu jer ona predstavlja i „kompleksnu političku i tehnološku reorganizaciju proizvodnje“ (Isto: 25). Geografska disperzija se ne svodi na prosto širenje dometa proizvodnog procesa, niti na podelu proizvodnog procesa između razvijenih i nerazvijenih delova sveta, već podrazumeva znatno složeniju geografiju moći u kojoj postoje mnogi centri i mnoge periferije koji stupaju u nove međusobne odnose. Usled prostorne disperzije, tržišta radne snage zemalja periferije počinju da učestvuju u globalnim ekonomskim procesima ali bez (mogućnosti) promene svoje periferne pozicije. Drugim rečima, centri industrijske proizvodnje se sele iz razvijenih zemalja u zemlje u razvoju zbog manjih nadnica i većih mogućnosti za ostvarivanje profita.⁴⁴ Geografska disperzija ekonomskih aktivnosti tako može da se shvati i kao „princip koji omogućava reprodukciju strukturno diferenciranog tržišta rada“ ili „mehanizam koji blokira mogućnosti za osnaživanje radnika“ u proizvodnom procesu (Isto: 31).

Opšte teorijske uvide o prostornoj disperziji Sassen dublje ispituje analizirajući *direktne strane investicije* (DSI) koje su iz SAD, Britanije i Japana usmeravane ka manje razvijenim zemljama poput Meksika, Tajlanda ili Južne Koreje. „Direktne strane investicije u proizvodnju za izvoz su indikatori za prepoznavanje globalne proizvodne mreže kreirane u firmama iz razvijenih zemalja“ (Isto: 24), odnosno „indikatori procesa relokacije kapitala“ (Isto: 34).⁴⁵ Drugi indikator prostorne prekompozicije globalne ekonomije su kretanje i

⁴⁴ Ovakvi uvidi svakako nisu novi niti se mogu isključivo pripisati Saskiji Sassen. Njen doprinos analizama prostorne disperzije proizvodnog procesa u uslovima globalizacije, najpre treba sagledati u metodološkom pogledu, kroz izradu indikatora i empirijske analize koju sprovodi.

⁴⁵ Ove investicije su usmerene na stvaranje proizvoda koji se vraćaju tamo odakle investicije i dolaze, a ne na one zemlje u kojima su proizvodi nastali. Analizirajući DSI od 50-ih do 80-ih godina 20. veka, Sassen uočava tri

struktura *finansijske industrije*.⁴⁶ Sassen zaključuje da raste obim internacionalnih finansijskih aktivnosti i usluga te da se ove aktivnosti koncentrišu u gradovima visoko razvijenih zemlja, SAD, Engleske i Japana, što implicira promenu kompozicije i geografije globalne ekonomije.

Autorka pokazuje da prostorna disperzija ekonomskih aktivnosti, omogućena novim komunikacionim tehnologijama, ne vodi decentralizaciji vlasništva, difuziji polova ekonomskog rasta i balansiranju teritorijalnih dispariteta (kako bi moglo da bude), već upravo suprotnom – sve većoj *prostornoj koncentraciji i centralizaciji* društvene i ekonomske moći i porastu teritorijalnih nejednakosti. Velike međunarodne kompanije uspešno uvećavaju profit poslujući kroz manje firme situirane na različitim geografskim lokalitetima širom sveta (posebno u zemljama Trećeg sveta) ali takva organizacija ekonomskih aktivnosti zahteva bolju koordinaciju i kontrolu. Zbog toga se najviši nivoi kontrole i upravljanja koncentrišu u nekoliko ključnih finansijskih centara. Dakle, pored dobro poznatog trenda geografske disperzije, globalizaciju karakteriše i znatno manje poznat proces koncentracije i centralizacije, pri čemu prostorni nivoi *dolaze u nove međusobne odnose*. Na osnovu ovakvih uvida, Sassen formuliše sledeće pravilo: „Što je ekonomija više globalizovana, veća je koncentracija njenih centralnih funkcija u relativno malom broju gradova“ (Isto: 5). Time se ona direktno suprotstavlja rasprostranjenim predviđanjima da će širenje telekomunikacija i

glavna trenda: ukupni iznos DSI se značajno povećao; trend dominacije nekoliko zemalja među investitorima neprekidno raste i od 80-ih struktura DSI počinje da se menja tako da je sve manje ulaganja u proizvodne a sve više u uslužne delatnosti (Isto: 34). Svi trendovi su prisutni i u narednoj dekadi u još intenzivnijoj formi (Sassen, 2001). Sassen navodi podatak da 70 % DSI potiče iz pet zemalja (SAD, Japan, Velika Britanija, Nemačka i Francuska), pri čemu udeo usmeren na usluge kontinuirano raste (Sassen, 1991: 54). Podaci pokazuju da su osamdesete godine dekada u kojoj je globalni značaj usluga i finansija značajno uvećan te da je struktura njihove proizvodnje i distribucije drugačija u odnosu na ostale sektore. Dok su proizvodne delatnosti mahom locirane u nerazvijenim zemljama, profesionalne usluge i finansije koncentrišu se u glavnim gradovima zemalja centra – Londonu, Njujorku i Tokiju.

⁴⁶ Na osnovu analize podataka, Sassen zaključuje da su međunarodne finansijske aktivnosti 80-ih godina doživele značajne strukturne promene koje su se odrazile i na prostornu organizaciju globalne ekonomije. Dok su 70-ih godina ove aktivnosti mahom bile vezane za velike transnacionalne banke i njihove klasične poslove (pozajmice zemljama Trećeg sveta, izvoznicama nafte), u narednoj dekadi primat u finansijskoj industriji preuzimaju druge finansijske institucije (osiguravajuće kuće i investicione banke) a visoko razvijene zemlje postaju ključni akteri, kao izvoznici i kupci kapitala. Dok banke predstavljaju relativno jednostavne mehanizme posredovanja, nova finansijska tržišta su „kompleksna, konkurentna, inovativna i rizična, i zahtevaju široku infrastrukturu visoko specijalizovanih usluga“ (Isto: 84).

mogućnosti rada „na daljinu“ dovesti do opadanja koncentracije ekonomskih aktivnosti i populacije u velikim gradskim centrima.⁴⁷

U takvim uslovima pojedini gradovi, pored svojih tradicionalnih funkcija (trgovinski, kulturni, finansijski centri i slično), počinju da funkcionišu i kao:

- a) Visoko koncentrisane komandne jedinice u organizaciji svetske ekonomije.
- b) Ključne lokacije za finansije i specijalizovane usluge koje zamenjuju proizvodnju kao vodeći ekonomski sektor.
- c) Mesta proizvodnje, uključujući i proizvodnju inovacija u novim vodećim ekonomskim sektorima.
- d) Tržišta za proizvedena dobra, usluge i inovacije (Sassen, 1991).

Tako nastaje novi tip grada – **globalni grad**. Vodeći primeri globalnih gradova su Njujork, Tokio i London koji predstavljaju osnovni uzorak za empirijsku potvrdu teza koje Sassen izvodi u studiji.⁴⁸

Ključna karakteristika ekonomskog poretka globalnih gradova su *poslovne usluge*⁴⁹ i *finansijske inovacije*. Razvoj ovih novih ekonomskih sektora Sassen vidi kao direktnu posledicu prostorne disperzije i globalne integracije. Specijalizacija poslovanja i povećavanje diverziteta firmi dovode do odvajanja različitih funkcija, što često vodi geografskoj disperziji.

⁴⁷ Upravo teritorijalna disperzija, posredovana telekomunikacijama, tvrdi Sassen, proizvodi potrebu za većom koncentracijom. Zgušnjavanje i koncentracija ljudi, resursa i ekonomskih aktivnosti se ne odvija po „starim“ obrascima rasta gradova već se radi o stvaranju nove logike urbanizacije. Čak i nove telekomunikacije, koje po definiciji pospešuju geografsku disperziju jer omogućavaju upravljanje i organizaciju poslovanja na daljnu kao i trenutne monetarne transfere, počivaju na određenim fiksnim objektima i strukturama, što vodi prostornoj koncentraciji ljudskih i tehnoloških resursa. Podaci koje analizira u drugom izdanju knjige govore o tome da trend koncentracije dobija na intenzitetu (Sassen, 2001). Sve više zemalja otvara svoja tržišta (deregulacija), ali to ne rezultira većom disperzijom već većom koncentracijom. Disperzija proizvodnog procesa ubrzava ekonomsko propadanje starih industrijskih centara a prateća potreba za koncentracijom dodatno osnažuje ulogu novih finansijskih i uslužnih urbanih centara.

⁴⁸ Autorka tvrdi da ova tri grada *simultano* doživljavaju gotovo identične transformacije u svojoj ekonomskoj bazi, društvenoj strukturi i prostornoj organizaciji. Da bi se razumelo zašto gradovi sa različitim istorijskim i kulturnim nasleđem istovremeno prolaze kroz slične ekonomske i društvene promene, nije ih dovoljno jednostavno porediti, već ih je nužno smestiti u širi kontekst – kontekst globalne ekonomije.

⁴⁹ Osnovna karakteristika poslovnih usluga je da su to usluge namenjene organizacijama, bilo firmama u privatnom sektoru ili javnim institucijama i organima, a ne pojedincima, krajnjim korisnicima. One obuhvataju finansijske, pravne i menadžerske aktivnosti, inovacije, razvoj, dizajn, administraciju, ljudske resurse, održavanje sistema, transport, komunikacije, distribuciju, marketing, čišćenje i održavanje higijene, skladištenje i slično.

„Firma sa mnoštvom geografski raspršenih proizvodnih jedinica dovodi do potrebe za razvojem novih vrsta planiranja u proizvodnji i distribuciji u svom okruženju (Isto: 11). Konačni rezultat je sve veća kompleksnost aktivnosti unutar centralnih sedišta, koja nisu samo sedišta administracije i kontrole već i centri donošenja odluka o razvoju poslovanja prilagođavanju firme dinamičnom poslovnom okruženju. Te aktivnosti često prevazilaze unutrašnje kapacitete firmi pa one za njihovo sprovođenje angažuju visoko specijalizovane uslužne firme i spoljne konsultante te se tako stvaraju i razvijaju poslovne usluge i centri za finansijske inovacije.

Logika prostorne organizacije firmi koje se specijalizuju za poslovne usluge bitno se razlikuje od prostorne logike „klasičnih“ uslužnih delatnosti. Dok potonje moraju da budu locirane u blizini potrošača, građana, nove uslužne delatnosti zahtevaju blizinu upravljačkih centara velikih proizvodnih kompanija, ali i drugih uslužnih firmi na čije se usluge oslanjaju.⁵⁰ „Knjigovodstvena firma može da opslužuje svoje klijente na „daljinu“ ali sama priroda njenih usluga počiva na blizini drugih specijalista, poput advokata, programera, stručnjaka za odnose sa javnošću i slično (Isto: 11). Tako se društvena moć i finansije koncentrišu na sve manjem broju lokacija. Poslovne usluge su, dakle, prema Sassen, jedan od ključnih pokazatelja statusa globalnog grada kao i osnovna karakteristika njihovog ekonomskog poretka.

Na osnovu ovakvih postavki, Sassen pokušava da uspostavi vezu između promena u globalnoj ekonomiji i uzdizanja i padova određenih urbanih centara. Ona, drugim rečima, postavlja pitanje o novim *odnosima moći između globalnih gradova, nacionalnih država kojima pripadaju i ostalih gradova u nacionalnom urbanom sistemu*. Postavlja se, naime, pitanje da li (globalni) gradovi i dalje mogu da budu polovi ekonomskog rasta, čije se beneficije raspoređuju na čitavu teritoriju države kako bi se obezbedila prostorna integracija nacionalne ekonomije? Šta se dešava sa difuzijom ekonomskog rasta kada *su polovi orijentisani na globalno tržište a ne na lokalno i nacionalno*? Na ova pitanja ona pokušava da odgovori preko analize podataka o prostornoj distribuciji ključnih sektora ekonomskog rasta u SAD, Engleskoj i Japanu – poslovnih usluga. Podaci koji su predstavljeni u prvom izdanju

⁵⁰ Autorka se poziva na istraživanje Pitera Danijelsa koji je na primeru evropskih zemalja empirijski potvrdio hipotezu da se klasične usluge namenjene potrošaču ravnomernije prostorno distribuisane u odnosu na poslovne usluge (Daniels, 1985, prema Sassen, 1991). Udeo poslovnih usluga je proporcionalan stepenu razvijenosti pojedinog lokaliteta pa ih je tako najviše u centralnim lokacijama a njihov broj postepeno opada u manje centralnim i perifernim lokalitetima (Sassen, 1991: 102). Centralna mesta tako postaju specijalizovana za poslovne usluge a periferna za usluge namenjene potrošačima.

knjige nedvosmisleno ukazuju na rast poslovnih usluga i njihovu koncentraciju u centralnim biznis distriktima tri ispitivana grada (Njujorški Menhetn, Londonski Siti i Čijoda, Čuo i Minato u Tokiju). Podaci takođe pokazuju da u sve tri ispitivane zemlje poslovne usluge predstavljaju značajne polove ekonomskog rasta (Isto: 132–135).⁵¹ Na osnovu ovakvih podataka Sasen zaključuje da prostorna ekonomija u SAD, Engleskoj i Japanu sadrži tačke visoke koncentracije – globalne gradove. Kako su poslovne usluge *orijentisane ka globalnom tržištu*, više se ne može govoriti o nacionalnim urbanim sistemima sa jasnom hijerarhijom unutar koje se ekonomski rast iz centralnog grada sliva na druge gradove u mreži, već pre o *razilaženju putanja rasta*. Globalni gradovi rastu po drugačijoj, globalnoj, ekonomskoj logici u odnosu na druge urbane centre u državama. „Empirijski dokazi pokazuju da rast zasnovan na orijentaciji ka globalnom tržištu proizvodi diskontinuitet u nacionalnoj urbanoj hijerarhiji“ (Isto: 165). Gradovi bazirani na ovakvom modelu rasta postaju sve manje vezani za države kojima pripadaju i ostale gradove u urbanom nacionalnom sistemu. Faktori koji doprinose ekonomskom rastu globalnog grada, dakle, ne moraju da doprinose ekonomskom rastu nacije. Može se čak tvrditi da postoji sistemska veza između rasta u globalnim gradovima, deficita nacionalnih vlasti i opadanja velikih industrijskih centara (Isto). Tako prestaju da važe principi prostorne integracije država koji su se odvijali u uslovima dominacije masovne proizvodnje i potrošnje locirane u glavnim gradovima.

Zaključke o promenama u urbanoj hijerarhiji autorka sumira na sledeći način:

1. Geografska disperzija proizvodnje dovodi do opadanja uticaja starih industrijskih centara i potrebe za jačanjem centralnog menadžmenta, planiranja i pratećih specijalizovanih usluga, to jest, ključnih komponenti rasta u globalnim gradovima.
2. Rast finansijskih industrija, posebno njihovih ključnih sektora, potpomognut je politikama i uslovima koji su štetni za druge industrijske sektore, posebno proizvodne. Tako se istovremeno jača pozicija globalnih gradova a slabi ekonomska baza drugih lokaliteta.

⁵¹ Slučaj Engleske je najjasniji dokaz njenih teza jer je tamo stepen koncentracije poslovnih usluga najizraženiji. Od ukupnog broja zaposlenih u ovom sektoru na nivou države, 33% je u Londonu. Podaci iz Japana i SAD pokazuju znatno niži stepen koncentracije (10% u Tokiju, 7,6% u Njujorku). Ovakve razlike autorka objašnjava razlikama u urbanoj hijerarhiji Engleske, Japana i SAD. Dok London u Engleskoj drži apsolutni primat a raniji industrijski centri poput Mančestera već dugo doživljavaju ekonomski pad, SAD i Japan imaju druge snažne urbane centre poput Los Anđelesa, Čikaga, Osake i Nagoje.

3. Postoji nova priroda ekonomskih odnosa između globalnih gradova, nacionalnih država kojima pripadaju i svetske ekonomije. Pre ove faze postojala je visoka korelacija između velikih centara ekonomskog rasta i ukupnog nacionalnog ekonomskog rasta. Danas se uočava sve veća asimetrija: *uslovi koji pospešuju rast globalnih gradova proizvode opadanje drugih oblasti* (Isto: 14).

U ovakvim trendovima Sassen nazire obrise *transnacionalnog urbanog sistema*, kao novog okvira umrežavanja gradova u uslovima globalizacije, i pokušava da pronađe elemente nove *globalne hijerarhije gradova*.⁵² Postavlja se, međutim, pitanje da li je i kako moguće empirijski utvrditi postojanje transnacionalnog urbanog sistema, globalnu hijerarhiju gradova kao i elemente za njihovo rangiranje, čime se otvara stari problem tipologija gradova (šire u Pušić, Pajvančić, 2014).

Za sociološke studije globalizacije, posebno su važni uvidi Saskije Sassen o *društvenom poretku i društvenoj strukturi globalnih gradova*. Sassen postavlja pitanja: „Da li ekonomski rast koji iz njih proizilazi utiče na smanjenje nivoa siromaštva i poboljšanje kvaliteta života u ovim gradovima? Da li on predstavlja socioekonomski razvoj, u smislu uključivanja velikog broja ljudi u relativno dobre radne uslove? Šta se događa sa lokalnom i nacionalnom zajednicom kada su vodeće firme usmerene internacionalno (globalno) a ne lokalno i nacionalno i na druge firme a ne na pojedince?“ (Isto: 196). Do odgovora na ova pitanja autorka dolazi analizirajući promene u organizaciji rada, tržištu rada i strukturi poslova. Primećuje da se u onim ekonomskim sektorima koji beleže najviše stope rasta odvija *polarizacija po dohotku i okupacionoj strukturi radnika*, to jest, da raste broj najbolje plaćenih poslova za najobrazovanije radnike i najmanje plaćenih za one sa najnižim stepenom kvalifikacija.⁵³ Struktura tržišta rada se na taj način značajno menja u odnosu na raniji

⁵² Autorka navodi da se u analizama urbanih ekonomija obično polazilo od pretpostavke da su one funkcionalni elementi nacionalnih ekonomija (njihovi podsistemi), ali da postoji dovoljno dokaza da su ovakva shvatanja u uslovima globalizacije prevaziđena (Hall, 1966; Friedmann, Wolff, 1982; Chase-Dunn, 1985, prema Sassen, 1991). Sve veća mobilnost kapitala dovodi do artikulacije veza između različitih geografskih područja i transformacije uloge koju ta područja imaju u globalnom sistemu.

⁵³ Skoro polovina poslova unutar poslovnih usluga spada u slabo plaćene a druga polovima u dve najbolje plaćene kategorije zanimanja (Isto: 9).

ekonomski režim u kojem su dominirale velike nacionalne industrijske kompanije a najzastupljenije bile srednje pozicije na skali dohotka i kvalifikacija.⁵⁴

Podaci o promenama u zaradama pokazuju da je rast postindustrijskih sektora proizveo veću polarizaciju dohodaka, pa se broj zarada koje su se kretale u prosečnim, srednjim, vrednostima, smanjio na račun onih najmanjih i najvećih (Isto: 219).⁵⁵ Pojedini autori su ovakve podatke objašnjavali sve većim ulaskom žena i mladih na tržište rada u tom periodu, uzimajući u obzir da se ove dve kategorije zaposlenih obično plaćaju manje od sredovečnih muškaraca (Lawrence; 1984; Levy 1987, prema Sassen, 1991). Sassen, međutim, smatra da su promene u zaradama, odnosno sve veća ekonomska nejednakost, posledica opštih ekonomskih promena i prelaska na uslužne delatnosti (posebno poslovne usluge) a ne samo sociodemografskih faktora poput pola i starosti. Autorka ne poriče da su ekonomske nejednakosti rodno i demografski uslovljene već samo ističe da pored ovog faktora postoji još jedan opštiji – uključenost u globalnu ekonomiju.⁵⁶ Ona sa pravom primećuje da je zadržavanje na analizi podataka o formalnoj ekonomiji nedovoljno jer pored nje postoji čitava grupa zanimanja koja se odvija ili u *neformalnom sektoru* ili nije obuhvaćena zvaničnim statistikama.

Ključno je pitanje da li su uočeni trendovi – smanjivanje broja zaposlenih u proizvodnim i rast broja zaposlenih u uslužnim delatnostima; sve veće nejednakosti u dohocima, najizraženije u sektorima koji beleže najveći rast; reprodukcija ekonomskog jaza između muškaraca i žena i povećanje obima part-tajm poslova (neformalne ekonomije) –

⁵⁴ Time se skreće pažnja na neutemeljenost pojednostavljenih shvatanja tržišta rada, prema kojima se u privrednim sektorima u opadanju koncentrišu najlošije plaćeni, a u rastućim sektorima najbolje plaćeni poslovi. Svaki od ovih sektora u sebi zapravo sadrži obe krajnosti, što se sve jasnije izražava ulaskom određene ekonomske delatnosti u globalne finansijske tokove.

⁵⁵ Primer Njujorka je u ovom pogledu najekstremniji. Odnos najviših (onih koje spadaju u 90% i više od toga) i najnižih (ispod 10%) zarada, za stalno zaposlene radnike je od 1979. do 1996. godine porastao je sa 3,7 na 6,8, što znači da su „najplaćeniji radnici zaradili gotovo četvorostruko više od najmanje plaćenih 1979. godine i sedmostruko više 1996. godine“ (Sassen, 2001: 230).

⁵⁶ Iz podataka se jasno vidi da u sva tri grada apsolutno najveće zarade beleže muškarci zaposleni u finansijskim sektorima. Finansijski sektor, kao sektor sa najvećim zaradama, ujedno je i onaj u kojem su razlike u dohocima između muškaraca i žena najizraženije. Sociodemografskim varijablama, poput pola, starosti ili etničke i rasne pripadnosti, prema Sassen, može da se objasni potražnja ali ne i ponuda poslova. Pojedine društvene grupe su podložnije da prihvataju i traže slabije plaćene poslove, ali to ne objašnjava veliku ponudu ovakvih poslova. Sve veća ponuda najslabije plaćenih poslova se, prema Sassen, može objasniti samo novom ekonomskom strukturom.

strukturna posledica novog ekonomskog poretka i nove forme ekonomskog rasta ili se radi o svojevrsnoj devijaciji, izuzetku? Sasen zaključuje da sva tri grada simultano prolaze kroz slične promene, što znači da su faktori koji ih prouzrokuju opšti, globalni. Novi (globalni) tip ekonomskog rasta, proizveo je i drugačiju društvenu strukturu. Stari, fordistički, industrijski način proizvodnje, počivao je na standardizaciji i suburbanizaciji a velike, vertikalno integrisane firme obezbeđivale su značajnu sigurnost radnih mesta. Društveni poredak koji je pratio ovakav proces počivao je na kulturi srednje klase koja je oblikovala obrasce masovne potrošnje a time i zahtevala standardizaciju u proizvodnji. Plate radnika su predstavljale deo proizvodne računice jer su bile ključan faktor realizacije profita. Standardizacija u proizvodnji je dalje podsticala rast velikih kompanija koje su obezbeđivale sigurna radna mesta za srednju klasu. Mnogi današnji trendovi su suprotni ovima, promovišu male firme, manje standardizacije i manje formalne radne odnose. Navedeni podaci pokazuju da je nastupilo „urušavanje institucionalnog okvira, organizovanog oko „sporazuma“ između radne snage i poslodavaca u vodećim industrijama. U slučaju novih privrednih grana, poput poslovnih usluga, ovakav sporazum je očigledno malo verovatan“ (Sasen, 2001: 221). Drugim rečima, fordistički sistem, koji je počivao na obimnoj srednjoj klasi, zaposlenoj u velikim firmama sa relativno sigurnim radnim mestom i obrascima masovne potrošnje, ustupa mesto postfordističkom sistemu, u kojem potrošnja srednje klase ne igra veću ulogu u ostvarivanju profita i gde male, specijalizovane firme potražuju najviše i najmanje kvalifikovane radnike za obavljanje privremenih i povremenih poslova.

Socijalna geografija industrijskog ekonomskog poretka bila je oličena u trendu suburbanizacije (ekonomski status srednje klase bio je takav da joj je omogućavao kvalitetan život u suburbiji) i decentralizacije privrednih aktivnosti (seljenje fabrika i preduzeća u suburbane delove gradova). Svi ovi procesi praćeni su demografskom prekompozicijom stanovništva, gde su se belci masovni selili u suburbije a etničke i rasne manjine nastanjivale osiromašene centralne delove grada, što je doprinelo jačanju rezidencijalne segregacije. Centar grada je postepeno gubio populaciju a uglavnom su ga nastanjivale deprivirane društvene grupe. Proces deindustrijalizacije je dodatno podstakao depopulaciju centralnih gradskih zona zbog nedostatka zaposlenja.

Od 80-ih godina Njujork, Tokio i London prelaze na sasvim drugačije projekte, počinju da ulažu u centralne gradske zone promovišući ih kao skupe poslovne prostore ili elitne stambene zone. Prepoznatljivi elementi novih socioprostornih formi u globalnim

gradovima postaju elitne stambene zone i prostorna koncentracija siromaštva i zapuštenih prostora, kao i prateći procesi džentrifikacije⁵⁷ i veliki građevinski radovi (Isto: 251).⁵⁸

Pored izmenjene socijalne geografije, Sassen u globalnim gradovima uočava i nove prostorne obrasce potrošnje i društvene reprodukcije. Porast obima visoko kvalifikovane radne snage sa najvišim primanjima (kao rezultat koncentracije poslovnih usluga) u globalnim gradovima, kao i trend njihovog koncentrisanja u elitnim gradskim zonama, dovodi do razvoja novih kulturnih obrazaca svakodnevnog života. Ti obrasci se svode na potrošnju stila i zahteve za sadržajima koji ga podržavaju. „Stil, visoke cene i ultraurban kontekst karakterišu novu ideologiju i praksu potrošnje, za razliku od funkcionalnosti, niskih cena i suburbanog načina života“ (Isto: 323). Životni stil najviših klasa u globalnim gradovima proizvodi potrebu za džentrifikacijom koja se sastoji u renoviranju kuća u centru grada i dizajniranju enterijera, izgradnji luksuznih hotela, butika i restorana, salona lepote, specijalizovanih prodavnica hrane, antikviteta i umetnina. Pored toga, životni stil ovih klasa počiva i na dostupnosti odgovarajućih usluga koje se troše u okviru domaćinstva, poput dadilja, guvernanta, spremačica, baštovana i slično (Isto: 279). Ovakav životni stil, primećuje Sassen, počiva na dostupnosti najmanje plaćene i nekvalifikovane radne snage. Elitna džentrifikacija „troši“ radnu snagu, za razliku od tipične srednje klase, čiji je životni stil u suburbiji najpre trošio kapital (izgradnja saobraćajnica, javnog prevoza, škola u suburbiji, velikih šoping molova, kupovina privatnih automobila i slično). Nove klase troše proizvode koji su visoko specijalizovani, nisu masovno proizvedeni i ne mogu se masovno prodavati. Krajnji rezultat je povećanje najmanje plaćenih poslova i deformalizacija rada.

Sassen, dakle, tvrdi da je novi ekonomski poredak proizveo uslove koji pogoduju rastu neformalnog rada u mnogim delatnostima. Povezivanjem trenda deformalizacije rada sa opštim promenama u tipu ekonomskog rasta, Sassen prevazilazi uobičajene pretpostavke da je porast neformalne ekonomije u razvijenim zemljama posledica doseljavanja imigranata koji sa sobom donose strategije preživljavanja, formirane u zemljama Trećeg sveta iz kojih dolaze. Sassen sugeriše da osnovni postulati poznog kapitalizma proizvode uslove za deformalizaciju

⁵⁷ Džentrifikacija, prema Sassen, postaje najjasniji materijalni otisak klasne transformacije.

⁵⁸ Sassen ističe da su navedeni procesi u Tokiju znatno manje izraženi, najpre zbog veće uloge države u oblikovanju gradskih prostora kao i zbog kulturnih specifičnosti Japana. Socijalna geografija Tokija je, stoga, znatno manje obeležena diferencijacijom u odnosu na Njujork i London. *Državno vođena alokacija resursa* u Tokiju davala je snažan prioritet razvoju industrije pre nego izgradnji luksuznih gradskih zona i poboljšanju kvaliteta života. I pored elitnog dela Tokija, ovaj grad se mahom sastoji od skromnih građevina obimne srednje klase.

dok velike imigrantske zajednice služe kao posrednici, a ne uzročnici tog procesa (Isto: 282). „Globalni gradovi su ključna mesta za uključivanje velikog broja imigranata u aktivnosti koje opslužuju glavne stratezijske sektore. Pored toga, imigranti su povezani sa održavanjem načina života najviših klasa u globalnim gradovima kao „klasa posluge“ (Isto: 322).

Neformalni rad ili rad od kuće (bilo plaćeni ili neplaćeni) proizvodi specifičnu socijalnu geografiju. Ona će u velikoj meri zavisiti od ekonomskog, etničkog i rasnog konteksta u kojem se odvija rad, pri čemu će domaćinstva sa visokim prihodima obično biti mesta plaćenog kućnog rada a imigrantska domaćinstva sa najmanjim zaradama mesta plaćenog industrijskog rada i neplaćenog kućnog rada. Domaćinstva srednjih klasa u suburbijama sve više postaju mesta plaćenog kućnog rada (dadilje, spremačice) i plaćenog rada od kuće (fri-lens profesionalni poslovi i slično) (Isto). Analiza prostorne organizacije neformalne ekonomije u Njujorku, Londonu i Tokiju, koju autorka sprovodi, ukazuje na visok stepen koncentracije neformalnih ekonomskih aktivnosti u imigrantskim četvrtima i u elitnim četvrtima koje prolaze proces džentrifikacije. Unutar elitnih stambenih zona, neformalni rad proizilazi iz poslova poput renoviranja ili održavanja domaćinstva. Društvena obeležja poput etniciteta, rase i nacionalnosti su, bez sumnje, značajna društvena obeležja koja se moraju tretirati kao posebna varijabla prilikom analiza društvenog poretka u globalnim gradovima.

5.2. Koncept globalnog grada Saskije Sassen: kritička evaluacija

Koncept globalnog grada je, nakon objavljivanja studije Saskije Sassen, zadobio veliku pažnju naučne javnosti. Mnogi autori su na različite načine pokušali da ga provere, kako u teorijsko-metodološkom tako i u empirijskom pogledu. Pojedini autori su nastojali da obogate koncept globalnog grada novim elementima bez bitne revizije (Eade, 1997; Taylor, 2004; Hamnett, 1994), drugi su ga, pak, proširivali uz bitne kritičke intervencije (Abu-Lughod, 1999; Robinson, 2005, Amin, Graham, 1997; Geniş, 2007), dok postoje i oni koji su ceo koncept doveli u pitanje (Short et al, 1996) ili pozivali na njegovo napuštanje (Smith, 2014; Jones, 2002; Smith, Doel, 2011).

Koncept globalnog grada je zaživeo, ne samo u akademskoj zajednici već i u okviru nevladinog sektora, društvenih pokreta, zvaničnih političkih institucija i ekonomskih aktera. Kako primećuje Kris Hamnet, naučni koncepti lako uspevaju da „pobegnu“ iz zatvorenih naučnih debata i započnu sopstveni život, aludirajući na bezuspešna i konstantna nastojanja brojnih gradova (posebno u Kini) da postanu globalni i steknu taj važan statusni simbol ekonomskog uspeha (Hamnett, 2013). Na ovom mestu treba ukazati na često nedovoljno

vidljivu razliku između akademsko-istraživačkog i dnevno političkog poimanja koncepta globalnog grada. Istraživači u ovoj oblasti se, naime, primećuje Nil Brener, često optužuju za glorifikovanje pojedinih gradova u globalnom urbanom sistemu i nekritičko podsticanje i afirmaciju neoliberalizma (Brenner, Keil, 2013). Ovde se, smatra autor, radi o neosnovanoj kritici koja ne uspeva da razlikuje „urbani busterizam“ od kritičke urbane teorije. Pod „urbanim busterizmom“ podrazumevaju se diskursi, politike i strategije usmereni na postizanje globalne konkurentnosti grada putem različitih razvojnih projekata, dok kritička urbana teorija nastoji da ih identifikuje i ukaže na njihove društvene posledice. Problem delimično proizilazi i iz toga što Sassen nije artikulirala dovoljno jasnu razliku između ova dva nivoa.

Suočena sa novim „dokazima“, podacima iz 90-ih godina, kao i kritikama koje su se pojavile u sklopu velikog interesovanja za originalnu knjigu iz 1991. godine, Saskija Sassen piše drugo izdanje knjige (2001). „U prvom izdanju tragala sam za okvirom, u drugom taj okvir testiram na nove načine“, navodi Sassen (Isto: 5). Zaključci koje Sassen izvodi u drugom izdanju knjige (2001), na osnovu novih podataka iz 90-ih godina, gotovo su identični onima u prvom izdanju pa autorka tvrdi da je dinamika opisana u prvoj knjizi nastavila da se odvija i to često u znatno izraženijim formama. Struktura knjige, kao i osnovni teorijsko-metodološki okvir i opšti pristup konceptu globalnog grada – ostaju nepromenjeni. U epilogu drugog izdanja knjige (2001) autorka sumira svoje odgovore na ključne kritike koncepta globalnog grada koje su se u međuvremenu pojavile. Treba napomenuti da autorka među kritikama razmatra samo one u kojima se u principu prihvata njen model i dopunjuje komplementarnim empirijskim saznanjima ili teorijskim elementima. Mnoštvo drugih kritika koje dovode u pitanje opšte pretpostavke na kojima koncept globalnog grada počiva, autorka uglavnom ne razmatra. Držeći se grupisanja kritika koje je sama autorka ponudila, a delimično ih i proširujući, u narednom poglavlju pažnju usmeravamo na vodeće debate o konceptu globalnog grada putem kojih nastojimo da izvršimo kritičku evaluaciju ovog koncepta.

Sassen navodi da je uočila šest vrsta debata koje su proizašle iz prvog izdanja knjige i tvrdnji koje su u njoj iznete (Isto). Komentarišući neke od njih, autorka namerno ne navodi imena autora koji su kritike upućivali, jer su joj kritike stizale iz celog sveta, kako u formi naučnih radova tako i neformalno. Ovih šest grupa debata će se, za svrhu ovog rada, pregrupisati u dve ključne i jednu sporednu grupu: Prva i druga vrsta kritika obuhvata one koje *čitav* koncept propituju: sa 1) teorijskog i sa 2) empirijskog aspekta, dok se unutar treće

grupe razmatraju one debate koje se odnose na kritiku i razradu *pojedinih* elemenata koncepta globalnog grada.

Prva grupa debata se tiče samog modela (ili konstrukta), njegovog teorijskog statusa i eksplanatorne moći u tumačenju empirijskih podataka. Unutar ovih debata otvaraju se pitanja o: razumevanju globalizacije uz pomoć kog se koncept globalnog grada oblikuje; statusu drugih, sličnih koncepata poput svetskih gradova ili gradova-regiona; istorijskom i prostornom dometu važenja koncepta. Druga grupa debata odnosi se na empirijsku evidenciju na kojoj koncept počiva. Prilikom razmatranja ove grupe problema, pažnja se usmerava na adekvatnost i dostupnost empirijskih podataka; indikatore za status globalnog grada i tipologije gradova (rangiranje). Pojedini aspekti ove dve ključne grupe problema biće obrađeni unutar posebnih poglavlja jer njihovo razmatranje zahteva znatno širu perspektivu u odnosu na onu ponuđenu u okviru pristupa Saskije Sassen. U ovom poglavlju se zato zadržavamo na kritičkoj evaluaciji njenih ideja, dok se u narednim poglavljima pažnja proširuje na opšte pretpostavke na kojima koncept počiva, kako kod Sassen tako i kod drugih autora.

Globalizacija kao homogenizacija?

Unutar različitih pristupa globalizaciji moguće je uočiti one prema kojima društvene forme, poput kultura, gradova ili nacija, u uslovima globalizacije postaju sve sličnije (teza o *homogenizaciji* ili konvergenciji u kojoj se naglašava *globalno* – Fukujama), sve različitije (teza o *heterogenizaciji* ili diferencijaciji u kojoj se naglašava *lokalno* – Hantington) ili, pak, dolaze u takve međusobne odnose koji vode stvaranju novih formi nastalih kombinacijom ranijih elemenata (teza o *hibridizaciji* u kojoj se naglašava *glokalno* – Apadurai, 2003).

Saskiji Sassen je moguće prigovoriti da je, gradeći koncept globalnog grada, globalizaciju shvatala kao univerzalan, prvenstveno ekonomski, homogenizujući proces koji dolazi od spolja i menja gradove na iste ili slične načine. „Paradigma globalnog grada pretpostavlja konvergenciju u ekonomskoj bazi, prostornoj organizaciji i društvenoj strukturi glavnih svetskih gradova“ (Hill, Kim, 2000). Može se reći da je ovakvo shvatanje globalizacije isuviše strukturalističko i da (pre)naglašava pristup „od gore“ (Genis, 2007).

Na ovakvu kritiku Sassen odgovara da je njen pristup upravo suprotan: model globalnog grada treba da služi kao analitički konstrukt koji omogućava da se ovakva shvatanja prevaziđu ili koriguju. „Globalni gradovi predstavljaju strateške pozicije na kojima se materijalizuju globalni procesi u okviru nacionalnih teritorija a globalna dinamika protiče kroz nacionalne institucionalne režime. U tom smislu, model prevazilazi shvatanja o globalnoj

i nacionalnoj ekonomiji kao međusobno isključivim pojavama. Osnovna svrha modela je da pokaže da se ekonomska globalizacija ne sastoji samo u protoku kapitala već i u proizvodnji koordinacije, upravljanja i održavanja tih tokova“ (Sassen, 2001: 346). To znači da globalizacija nije egzogena pojava, ona se *uobličava kroz aktivnosti nacionalnih i lokalnih aktera*. Postoje mesta na kojima globalizacija zaista funkcioniše kao spoljna nekontrolisana sila⁵⁹ ali globalni gradovi su, prema autorki, upravo mesta na kojima se ona aktivno formuliše. „Globalni gradovi predstavljaju endogenizaciju ključne dinamike globalne ekonomije.“ (Sassen, 2001: 347). Metodološki, to omogućava da se globalizaciji pristupi putem socioloških i antropoloških istraživanja ovih procesa – kroz procese rada, proizvodnje, potrošnje, radne kulture i slično. Globalna ekonomija je u ovom modelu, tvrdi, „otpakovana“ i shvaćena kroz konkretne aktere sa svojim konkretnim prostornim obrascima koji se mogu istraživati. To dalje omogućava da se globalna ekonomija sagledava parcijalno, po svojim sastavnim elementima. Jedna privredna grana u gradu, recimo, može da bude globalno umrežena iako sam grad nije globalni. Teritorija grada se tako, kao i globalna ekonomija, posmatraju kao složeni sistemi. Globalni gradovi unutar sebe sadrže mnoge ali ne sve sadržaje globalne ekonomije. Zbog toga, prema autorki, ne postoji jedan, fiksni globalni grad kao što je bio slučaj sa ranijim svetskim centrima. Pozicija globalnog grada je promenjiva i ne postoji precizan broj globalnih gradova, njihov broj zavisi od toga koje zemlje i u kojoj meri otvaraju svoje ekonomije, privatizuju javne službe i u kojoj meri ih svetske firme biraju za svoja sedišta.

Drugi aspekt ovakvih kritika odnosi se na homogenizacijsku tezu prema kojoj će svi gradovi, ulazeći u globalne ekonomske tokove, jednom postati slični Njujorku, Tokiju i Londonu. Sassen se od ovakvih kritika brani navodeći da sama nikada tako nešto nije tvrdila. Kako kaže, kulturne specifičnosti i inercija izgrađenih predela će uvek biti prisutne ali to ne sprečava gradove da usvajaju određene funkcije globalnih gradova. Dakle, autorka homogenizaciju sagledava u pojedinačnim funkcijama, ne u gradu kao celini.

Iako autorka ne poriče postojanje kulturnih i drugih specifičnosti unutar homogenizacijskih trendova, problem leži u tome što ih naprosto ne uzima u razmatranje, sem onda kada ih je moguće dovesti u vezu sa globalnom ekonomijom (na primer, specifičnosti kultura imigrantske populacije koje dovodi u vezu sa rastom sektora neformalne ekonomije). Jedno poglavlje u knjizi pod nazivom „Tri grada, jedna priča?“ sasvim se nedvosmisleno odnosi na pokušaj podvođenja tri ispitivana grada pod opšte zakonitosti (ekonomskog)

⁵⁹ Njih autorka, međutim, uopšte ne uzima u razmatranje.

razvoja. Kako će biti pokazano u daljem radu, unutar ovog poglavlja primetni su brojni metodološki problemi, što ukazuje na to da je homogenizacijska teza, iako teorijski prijemčiva, empirijski teško dokaziva.

Ričard Hil i Jun Vu Kim jasno pokazuju da Tokio i Seul odstupaju od modela globalnog grada i to u njegovim ključnim aspektima (Hill, Kim, 2000). Prema njima, „odstupanje Tokija i Seula od hipoteze svetskog grada proizilazi iz kasne industrijalizacije i, posebno, iz odnosa između industrijske politike i finansija institucionalizovanih u razvojnoj državi. Razumevanje Tokija i Seula zahteva drugačiju koncepciju svetskog sistema u odnosu na globalističko polazište koncepta globalnog grada (Isto: 2167). Osnovni princip razlikovanja globalnih gradova (i modela globalnih gradova) je, prema autorima, uveliko zapostavljena *nacionalna država*. Njujork i Tokio su, na primer, sasvim suprotni primeri globalnog grada: prvi je ukorenjen u tržišno orijentisanu i buržoasku, a drugi u državno orijentisanu i političko-birokratsku državnu organizaciju (Isto). Bez države globalnih gradova, kao takvih, ne bi ni bilo a „brilijantni finansijski inženjeri Njujorka nikada ne bi postigli globalni uspeh bez moći Sjedinjenih Američkih Država u pozadini“ (Hill, Kim, 2001). Na tom tragu Dijana Dejvis postavlja sledeće pitanje: Ako globalni gradovi mogu da postoje samo u ekonomski naprednim državama, šta je tu *pas* a šta *rep* – da li globalni gradovi stvaraju nacionalni prosperitet ili nacionalni prosperitet stvara globalne gradove? (Davis, 2005: 100).

Iako se u okviru studije (1991; 2001) ne bavi sistematski definisanjem procesa globalizacije,⁶⁰ Sasen u svakom slučaju polazi od pretpostavke da ekonomska globalizacija „prodire“ u gradove menjajući njihovu ekonomsku i društvenu strukturu na slične (ili istovetne) načine.⁶¹ Iznetom kontraargumentacijom, Sasen samo donekle odgovara na kritiku koja se odnosi na tezu o homogenizaciji. Iako gradove shvata kao aktivne agense u realizaciji procesa globalizacije, ona tim gradovima ne priznaje egzistenciju van (ekonomske) globalizacije. I one segmente globalnih gradova (ili njegove prostorne delove), koji na prvi pogled nisu u direktnoj funkciji globalne ekonomije, autorka nastoji da podvede pod nju. Možda bi bilo najpreciznije reći da Sasen empirijsku stvarnost gradova posmatra kroz dosta rigidnu i teorijski fiksiranu prizmu (paradigmu), od koje često ne odstupa čak i onda kada

⁶⁰ „U korpusu svojih radova Sasen se fokusira na mnoštvo specifičnih, obično lokalizovanih procesa, bez istinskog izlaganja opšte teorijske perspektive o globalizaciji“ (Robinson, 2009).

⁶¹ Jedan anonimni recenzent knjige „Globalni grad: Njujork, London, Tokio“ na sajtu Amazon.com ostavlja komentar da je Sasen u svojim analizama i zaključcima „iritantna gotovo kao Fukujama“.

podaci govore suprotno.⁶² Ta prizma, sasvim evidentno, stvarnost sagledava kao direktan proizvod sveprisutnih globalnih ekonomskih procesa, što često vodi ekonomskom determinizmu (ili makar ekonomskom redukcionizmu).

Ako bi, sa druge strane, koncept globalnog grada posmatrali ne kao fiksnu teorijsku konstrukciju koja „govori“ o ukupnoj prirodi urbanih društava u uslovima globalizacije, već kao metodološki alat ili „lupu“ za mapiranje pojedinih prostornih manifestacija globalizacije bez pretenzije za objašnjavanjem sveukupnosti urbanog načina života, tada bi primedbe koje se odnose na tezu o homogenizaciji imale manje ozbiljne reperkusije. Debata između zagovornika homogenizacijske vs heterogenizacijske teze u sklopu studija globalizacije još uvek je aktuelna. Ukoliko bi ovu debatu sagledavali u kontekstu naše teme, ne bi lako pronašli argumente niti za jednu stranu jer na pitanje o budućem izgledu i načinu funkcionisanja gradova i velikih metropolitenskih područja nije lako odgovoriti. U tom kontekstu, redefinisani i manje rigidan koncept globalnog grada bi bio izvanredan metodološki alat za empirijska istraživanja *glokalizacije* kao „međusobne interakcije globalnog i lokalnog koja rezultira u specifičnim ishodima unutar različitih geografskih područja (Ritzer, 2010: 255).

Ekonomski determinizam?

Ekonomski determinizam u sociologiji predstavlja stanovište prema kojem je društvene promene i društvenu strukturu moguće objasniti isključivo ekonomskim faktorima (Bruce, Yearley, 2006: 80). Klasične marksističke verzije ekonomskog determinizma⁶³ u novije vreme transformišu se u ekonomske teorije globalizacije, gde se ona posmatra kao nezavisna varijabla za sve druge segmente društvenog života. „Studije o poreklu „kapitalističkog svetskog sistema“ klasičan marksistički fokus na proizvodne odnose unutar nacionalnih država prenele su na globalnu arenu koja uključuje interakcije između društava“ (Bakker, 2007: 1293). Izvesno je da bi svi čitaoci studije Saskije Sassen, posebno oni van ekonomske struke, kao prvi utisak naveli obilje ekonomskih podataka, analiza i zaključaka. To se posebno odnosi na drugi deo knjige u kojem ona detaljno analizira „Ekonomski poredak“ globalnih gradova (Sassen, 1991: 85–168). Korišćenje ekonomskih podataka, samo

⁶² O ovom problemu će biti reči u daljem tekstu, u okviru razmatranja empirijske evidencije koncepta globalnog grada.

⁶³ Treba podsetiti da je kruti ekonomski determinizam pre odlika naknadnih interpretacija Marksovih ideja nego njegove izvorno dijalektičke misli.

po sebi, ne predstavlja ekonomski determinizam, već eventualno ekonomski redukcionizam.⁶⁴ Kada, na primer, govori o socijalnoj geografiji globalnog grada, Sassen zapravo obrađuje probleme društveno-ekonomske geografije i društveno-ekonomskog poretka. „Društveni poredak“ (Isto: 193–321) autorka posmatra kao funkciju ekonomskog poretka – kroz poslove, zarade i strukturu zaposlenosti. Ekonomski poredak, odnosno ekonomske transformacije, postaju direktni uzročnici promena u društvenoj strukturi u vidu klasne i prostorne polarizacije. U studiji je, međutim, pored redukcionističkih, lako uočiti i ekonomsko-determinističke elemente, jer su ključne varijable kojima autorka operiše dokazujući svoje hipoteze ekonomske prirode (direktne strane investicije i finansijske industrije kao pokazatelji tendencija ka disperziji i usluge namenjene proizvođaču kao pokazatelji suprotnih tendencija ka centralizaciji i koncentraciji). Na „optužbe“ za ekonomski determinizam, Sassen ne odgovara već se zadržava na argumentaciji koja se odnosi na pojedine aspekte studije poput finansijskih industrija, njihove prostorne organizacije i udela u ekonomiji globalnih gradova.

Ako koncept globalnog grada Saskije Sassen posmatramo u sociološkoj perspektivi, problem ekonomskog determinizma je evidentan, a time i potreba za inkorporacijom komplementarnih pristupa u kojima bi se oblasti poput kulture, identiteta, politike i svakodnevnog života razmatrale kao aktivni agensi u medijaciji i transformaciji globalnih ekonomskih procesa (vidi Appadurai, 2003). Opređeljivanje za marksistički, odnosno veberijanski pristup, ili za davanje primata ekonomskim, odnosno kulturnim i političkim faktorima u objašnjavanju društvenih pojava, ovom prilikom nam nije toliko značajno koliko insistiranje na komplementarnosti oba segmenta, posebno u domenu metodološke otvorenosti. Smatramo da bi ovaj koncept, utemeljen u ideji o *lokalnoj proizvodnji i reprodukciji globalizacije*, u revidiranoj formi mogao da doprinese analizi navedenih pitanja, jednako dobro kao i onih ekonomskih. Ukoliko bi koncept bio prilagođen i proširen van ekonomskih vidika, mogao bi poslužiti za mapiranje procesa *hibridizacije*, to jest, specifičnih kulturnih hibrida u kojima se na nove načine kombinuju lokalni kulturni elementi.

Ako se delo Saskije Sassen posmatra iz perspektive ekonomskih nauka, onda primedba o redukcionizmu biva znatno ublažena. Njene ideje razrađene u okviru koncepta globalnog grada predstavljaju značajan doprinos ekonomskim teorijama i to najpre putem insistiranja na prostornosti, odnosno teritorijalizaciji ekonomskih procesa.⁶⁵ Kada se ekonomski fenomeni,

⁶⁴ Svođenje složene društvene stvarnosti na ekonomske strukture i procese.

⁶⁵ Treba napomenuti da je ekonomija, posebno ekonomska geografija, na dobrom putu da uvaži i konceptualizuje značaj prostora za funkcionisanje ekonomskih aktivnosti. Ekonomski geografi su poslednjih godina aktivni u

poput strukture zaposlenosti ili direktnih stranih investicija teritorijalizuju, otvara se pogled na društveni kontekst u koji su ukorenjeni. I pored toga što društvenu stvarnost sagledava kroz ekonomsku prizmu, Sassen razrađuje koncept koji je *najdirektnije vezan uz društveni kontekst*. Ovakvim pristupom prevazilaze se aprostorne i ekonomističke analize globalizacije, koje ovaj proces sagledavaju isključivo preko virtuelnih ekonomskih tokova i globalnih ekonomskih aktera. Tome posebno doprinosi autorkino insistiranje na procesima proizvodnje i potrošnje putem kojih se globalna ekonomska moć proizvodi i realizuje u okviru konkretnih mesta i specifičnih društvenih uslova.

Mit o komandovanju i kontroli?

Sassen globalne gradove najpre vidi kao komandne i kontrolne tačke globalne ekonomije. Ovakvo shvatanje, na kojem počiva čitav njen koncept globalnog grada, moguće je dovesti u pitanje. Ričard Smit smatra da je shvatanje o gradovima kao „komandnim i kontrolnim“ tačkama globalne ekonomije pogrešno, te da iza njega ne stoji zadovoljavajuća iskustvena evidencija (Smith, 2014). Autor ovakvu konceptualnu grešku povezuje sa opštom neomarksističkom paradigmom koja je u većoj ili manjoj meri prisutna kod velikog broja autora koji se bave temom globalnog grada, pa tako i kod Saskije Sassen. „Komandovanje i kontrola“ globalnom ekonomijom kroz gradove je, prema autoru, neomarksistički mit koji počiva na ideji o kapitalizmu kao totalizirajućoj strukturi. U ovakvom razumevanju kapitalizma, postoji pretpostavka da se njime mora odnekud upravljati pa se komandovanje i kontrola smeštaju u gradove čak i onda kada za to nema empirijskih dokaza.

Važno je naglasiti da se ovakva, neomarksistička, ideja o strateškoj funkciji gradova za globalnu ekonomiju pojavljuje tek 80-ih godina. Raniji, slični koncepti, poput svetskog grada (o čemu će biti reči u daljem radu), takođe drže da je svetska ekonomija artikulisana kroz pojedine gradove ali tim gradovima ne pripisuju nužno ulogu komandnih i kontrolnih centara koja je, prema Smitu, najproblematičnija. Smit navodi da čitav koncept globalnog grada počiva na postveberovskoj premisi da je globalna moć proizvedena a ne data. Na tu osnovnu premisu se nadovezuje argumentacija o proizvodnji globalne moći kroz umreženo nuđenje određenih usluga globalnom tržištu od strane pojedinih firmi. U odnosu na to autor postavlja sledeće pitanje: da li firme ovakvim aktivnostima zaista proizvode globalnu moć i

oblasti istraživanja geografskih i regionalnih osobnosti ekonomskih procesa, kao i njihove povezanosti sa mogućnostima za osvarivanje ekonomskog rasta (Lawson, 1997; Tonkiss, 2006; Scott, 2006; Polenske, 2007).

komanduju globalnom ekonomijom ili je to samo jedna od interesantnih geografskih manifestacija savremenog proizvodnog procesa? „Da li firme zaista saraduju kako bi omogućile zajedničku proizvodnju određenih usluga? Ili one samo prodaju usluge jedna drugoj? I da li to uopšte znači *komandovati* globalnom ekonomijom? To sve izgleda malo verovatno čak i amateru, posebno nakon finansijskih kriza (od 2008. godine do danas) koje su dovele do predstave o Londonu i Njujorku kao *kockarskim rupama* bez ikakve kontrole“ (Isto: 104).

Poseban problem je, navodi Smit, u nepostojanju solidnih empirijskih dokaza kojima bi se ovakve pretpostavke dokazale ili odbacile. Autor smatra da je od posebne važnosti za urbane studije razumeti zašto je koncept globalnog grada naišao na tako široko prihvatanje i postao gotovo jedini način za razumevanje odnosa gradova i globalizacije. Ovakve kritike nužno dovode do zahteva za prevazilaženjem koncepta globalnog grada jer, prema njima, on počiva na pogrešnoj premisi. Kritika koncepta globalnog grada u ovom slučaju ima znatno „ozbiljnije“ posledice jer se može uputiti velikom broju autora, to jest, velikom delu urbane sociologije. Na ova i slična pitanja koja se odnose na opšte teorijsko-metodološke probleme koje koncept globalnog grada deli sa urbanom sociologijom u celosti, biće reči u zaključnim razmatranjima ovog rada. Ne ulazeći u pitanje opravdanosti opštih pretpostavki neomarksističkog pristupa u urbanoj sociologiji, na ovom mestu ističemo, više puta uočavani problem slabe ili nedovoljne iskustvene evidencije na kojoj počiva koncept globalnog grada.

Globalni grad kao socijalni konstrukt?

Na ovu liniju kritičkog promišljanja koncepta globalnog grada nadovezuju se i autori koji, nastupajući sa konstrukcionističke pozicije, dovode u pitanje objektivno postojanje globalnog grada u celini. Neki od njih će, upravo zbog prevelikog fokusa na empirijsku evidenciju, koncept⁶⁶ okarakterisati kao ispraznu „debatu oko pozitivističkih taksonomija“ i „empirijski pokušaj mapiranja *stvarnih* uzroka i posledica globalnog grada, u kojem se previđa činjenica da se čitava debata vodi unutar globalizacijskog diskursa koji je politički projekat a ne nešto što se može izmeriti „naučnom aparaturom objektivnog sociologa“ (Smith, 1998).

⁶⁶ U ovom slučaju, autor ne misli isključivo na koncept Saskije Sassen nego na sve pristupe koji se bave svetskim i globalnim gradom, globalnim gradom-regionom i sličnim konceptima.

Majkl Piter Smit globalni grad razume kao „socijalni konstrukt a ne mesto ili objekat koji se sastoji od esencijalnih atributa koji mogu da budu tačno izmereni van procesa stvaranja značenja“ (Isto: 485). Prema ovom autoru, ne postoji jedan fiksni objekat, poput globalnog grada, već „bezgraničan splet različitih transnacionalnih mreža i praksi“ pa je urbana budućnost u takvom scenariju mnogo manje predvidiva (i mnogo zanimljivija) nego što je to slučaj sa velikom globalizacijskom naracijom koja stoji iza koncepta globalnog grada (Isto). Prvi i osnovni problem kritike koju upućuje Smit sastoji se u tome što koncept globalnog grada nije teorija, a još manje velika naracija, već, prema rečima njegovih utemeljitelja, samo hipoteza (Friedmann, 1982), perspektiva ili metod. Shodno tome, nema nikakve sumnje da globalni grad jeste konstrukt, ali prvenstveno naučni i analitički konstrukt uz pomoć koga se (kao što je to slučaj i sa svim drugim naučnim konstruktima), nastoji razumeti društvena stvarnost koja je, sasvim izvesno, znatno složenija i kompleksna barem onoliko kako to opisuje Smit. Globalni grad ipak nije samo naučni već i politički konstrukt jer je iz „naučnih laboratorija“ veoma brzo „izašao“ u javni i politički život, i tamo se „pridružio“ globalizacijskom diskursu. Ovakve kritike su zato od velikog značaja za razradu koncepta globalnog grada ali najpre kao putevi za uključivanje *komplementarnih, ne i alternativnih* načina za njihovo razumevanje. „Čista“ konstrukcionista perspektiva bi u ovom slučaju (kao i u mnogim drugim oblastima), verujemo, vodila u „čorsokak“ i apstraktnu „intelektualnu gimnastiku“ u vidu analize globalizacijskog diskursa, gde bi se gradovi i lokalna sredina lako izgubili iz vida. Analiza proizvodnje značenja globalnog grada, kao i njegovih latentnih ideoloških funkcija koja bi pratila uvide u njegove (objektivne) empirijske manifestacije, bila bi, sa druge strane, od izuzetnog značaja za obogaćivanje ove perspektive.

Globalni grad kao savremena zapadna pojava?

Unutar ovog odeljka pažnju usmeravamo na dve dimenzije koncepta globalnog grada koje mogu da budu dovedene u pitanje: vremensku i prostornu. Shodno tome, postavljamo sledeća pitanja: a) da li je globalni grad isključivo savremena pojava i da li to znači da savremena faza globalizacije predstavlja diskontinuitet, „pukotinu“ u istoriji? Da li promene koje Sassen uočava predstavljaju pojave sa istorijskim kontinuitetom koje samo dobijaju na intenzitetu, ili predstavljaju neku vrstu diskontinuiteta u socijalnoj proizvodnji gradova? b) da li je koncept globalnog grada nužno „rezervisan“ za mali broj gradova situiranih u najrazvijenijim zemljama zapada, i koji je u tom slučaju njegov prostorni domet?

Prvo pitanje koje se nameće u ovom pogledu je „Šta je u svemu ovome novo?“ Da li je koncept globalnog grada uopšte potreban ako opisuje pojavu koja postoji oduvek? Da li su, čak, neki gradovi kroz istoriju bili „više globalni“ nego danas (na primer, London u vreme Britanske imperije) i da li je faza dominacije nacionalne države zapravo istorijski presedan u dugoj istoriji dominacije gradova? Kada se koncept globalnog grada razloži na „velike“ teme koje nastoji da objasni, ovo pitanje se nameće kao suštinsko. Urbanizacija, kao opšti proces unutar kojeg se problematika globalnog grada oblikuje, u svakom slučaju nije savremen proces. Ljudi su kroz istoriju živeli u velikim gradovima (ili gradovima koje su smatrali za velike) koji su predstavljali ekonomska, kulturna, politička i religijska sedišta širih socioprostornih entiteta poput civilizacija.

Svesna mogućnosti za ovakvu vrstu primedbi, Sassen na više mesta insistira na istorijskoj specifičnosti fenomena koji opisuje, ali je argumentacija za ovakve tvrdnje često veoma slaba. „Kada sam prvi put upotrebila pojam *globalni grad*, učinila sam to namerno – u pokušaju da imenujem razliku: specifičnost globalnog grada je u tome da se on formira u savremenom periodu. Nisam odabrala očiglednu alternativu, svetski grad, zato što on ima upravo suprotne attribute: to je tip grada koji postoji vekovima (Sassen, 2005: 28). Argumentacija se dalje prenosi na empirijsko razlikovanje pojmova *globalni* i *svetski grad*⁶⁷ a udaljava od ključnog pitanja o istorijskom *novumu*. Kada ističe klasnu polarizaciju u globalnim gradovima kao i visoku koncentraciju ekstremnog bogatstva i siromaštva u njima, Sassen i sama priznaje da je u gradovima oduvek postojala najveća koncentracija najbogatijih i najsiromašnijih ali je sada „obim segmentacije i prostornih nejednakosti dosegao dimenzije koje nisu bile tipične za ranije dekade“ (Isto: 255). U ovom slučaju kao argument se, dakle, ne navodi kvalitativna već kvantitativna razlika (razlika u intenzitetu) kojom se ne može sasvim dobro odbraniti teza o istorijskoj specifičnosti. Slično tome, kada razmatra džentrifikaciju, koja u svakom slučaju nije ekskluzivno obeležje savremenog društva, Sassen tvrdi da ona sada dobija znatno veće razmere usled pojave nove ideologije potrošnje najviših klasa u globalnim gradovima. Novi obrasci potrošnje svode se na potrošnju stila koja proizvodi ultraurbane delove grada sa sadržajima koji ovakav životni stil podržavaju. „Stil, visoke cene i ultraurban kontekst karakterišu novu ideologiju i praksu potrošnje, za razliku od funkcionalnosti, niskih cena i suburbanog načina života“ (Isto: 323), karakterističnih za raniji period. Slabo plaćeni poslovi su, takođe, postojali oduvek ali oni su sada, prema Sassen, deo brzorastućeg

⁶⁷ Razmatranjem sličnosti i razlika između pojma globalni grad i sličnih pojmova poput svetskog grada ili grada-regiona, bavimo se u posebnom poglavlju.

neformalnog tržišta rada u kojima je usled izostanka državne regulacije položaj radnika znatno lošiji. Iako priznaje da su elite oduvek nastanjivale velike gradove, jedini argument za istorijsku specifičnost je ponovo taj da ih je sad znatno više, te da su ekonomske razlike veće nego ranije. Kvalitativnu razliku delimično pominje uvodeći razlikovanje između nove profesionalne ekonomske elite od starih visokih klasa u gradovima. Ona najpre nema toliko bogatstvo da bi bila investitor ali ima toliko da bi potrebe njenog životnog stila privukle radnike različitih zanimanja. Može se zaključiti da uprkos insistiranju na istorijskoj specifičnosti globalnog grada, Sassen ne daje dovoljno utemeljenu argumentaciju za to. Argumentacija se, kako je pokazano, obično svodi na dokazivanje kvantitativne (promena intenziteta) a ne kvalitativne društvene promene unutar koje se formira globalni grad. Sve to zahteva znatno proširivanje koncepta globalnog grada kroz propitivanje njegove istorijske dimenzije (King, 1991; Abu-Lughod, 1989).

Empirijska evidencija?

Prvu i najobuhvatniju kritiku empirijske evidencije na kojoj počiva koncept globalnog grada dali su Šort, Kim, Kus i Vels (Short et al, 1996). Autori navode da se u obimnoj teorijskoj literaturi, posvećenoj temi globalnih i svetskih gradova, postoji „mala prljava tajna“ – nepostojanje odgovarajućih *komparativnih* podataka. Tek poneka studija se oslanja na izvorne podatke dok se u većini mahom ponavljaju već postavljene hipoteze i pretpostavke bez njihovog testiranja. Opšta saglasnost o „dominaciji Londona, Njujorka i Tokija se, na primer, češće pretpostavlja nego dokazuje“ (Isto: 698). Slične probleme uočavaju i drugi autori naglašavajući da je „koncept globalnog grada empirijski upitan“ (Gottdiener and Budd, 2005: 41) i da su „empirijski dokazi kojima bi se dokumentovala teza o komandnim i kontrolnim funkcijama retki te se malo zna o istinskim praksama sprovođenja upravnih i komandnih funkcija (Parnreiter, 2010: 35). Dok će se metodološki problemi koncepta globalnog grada u celini razmatrati u posebnom poglavlju, na ovom mestu se zadržavamo na propitivanju empirijske utemeljenosti studije Saskije Sassen (1991; 2001).

Pre toga potrebno je napomenuti da je ovaj koncept, u odnosu na većinu drugih unutar studija urbanizacije i globalizacije, u potpunosti usmeren na društvenu stvarnost i operacionalizovan za sprovođenje empirijskih istraživanja. Sistemska kritika empirijske evidencije, koja stoji iza koncepta globalnog grada, moguća je samo zato što takva evidencija *postoji*. Ako uzmemo u obzir širok dijapazon autora koji su se bavili globalizacijom i/ ili urbanizacijom (Beck, 2003; Bauman, 1998; Castells, 2000; Harvey, 2005; Lefebvre, 1974;

Soja, 2000), u čijim studijama se retko kada (ili nikada) polazi od jasnih hipoteza, još ređe grade precizni indikatori ili vrši empirijska provera, a empirijski podaci koriste „prigodno“, tek kao ilustracija, tada koncept globalnog grada Saskije Sasen nedvosmisleno možemo odrediti kao jedan od retkih celovitih teorijsko-metodoloških koncepata „pripremljenih“ za empirijsku proveru. Stoga se njen doprinos studijama urbanizacije i globalizacije najpre ogleda u metodološkom pogledu. Tragajući za empirijskom proverom svojih ideja, Sasen nastoji da locira konkretne aktivnosti vezane uz koordinaciju i upravljanje visoko disperzovanim ekonomskim procesima. I pored toga što će ova precizna metodologija – kako će biti pokazano – često rezultirati neutemeljenim zaključcima (najčešće usled nedostatka ili neadekvatnosti empirijskih podataka ali i zbog pogrešnih teorijskih pretpostavki), to ne umanjuje njen opšti značaj već, naprotiv, poziva na usavršavanje i nastavak primene. Polazna tačka za građenje metodološke osnove koncepta globalnog grada je pretpostavka o moći kao proizvedenoj a ne datoj. Takvo shvatanje omogućava da se globalna, apstraktna, moć kao i globalni procesi, sagledavaju kroz lokalne procese i aktivnosti, preko jasno izgrađenih indikatora.

Globalni proces	Okvir lokalne manifestacije	Indikatori
Prostorna disperzija	Ekonomski poredak globalnog grada	DSI
Prostorna koncentracija		Finansijske industrije UNP Finansijske inovacije
Globalno umrežavanje gradova	Diskontinuitet u nacionalnoj urbanoj hijerarhiji	Prostorna distribucija ključnih sektora rasta u okviru države
Ekonomska polarizacija	Društveni poredak globalnog grada	Struktura tržišta rada Struktura zarada

Tabela 5. Koncept globalnog grada Saskije Sasen: operacionalizacija teorijskih polazišta

Ključni metodološki problem koncepta globalnog grada Saskije Sasen, ali i drugih autora, koji su ga dograđivali jeste *nepostojanje adekvatnih komparativnih podataka sa lokalnog (gradskog) nivoa*. Ovaj problem je posebno značajan utoliko što jedna od ključnih hipoteza – ona o istovetnim i simultanim promenama kroz koje prolaze Njujork, London i Tokio („Tri grada, jedna priča“) počiva na postojanju podataka koje je moguće uporediti. Komparativni podaci najčešće nedostaju za Tokio pa autorka ponekad zaključke za ovaj grad

izvlači bez adekvatne empirijske evidencije. Podaci koji se odnose na London, sa jedne strane, i Tokio i Njujork, sa druge, ponekad se čine toliko različiti da osnovna teza po kojoj ova tri grada funkcionišu na isti način postaje duboko problematična. Svi pokazatelji globalnog grada najjače su izraženi u Londonu, a znatno slabije (ili drugačije) u ostala dva grada. Postavlja se pitanje da li je precizniji naziv za knjigu mogao da bude: „London – globalni grad“? S obzirom na nepostojanje adekvatnih komparativnih podataka, pitanje poređenja gradova postaje donekle proizvoljno. Pored toga, i sama metodologija je manjkava jer se vrše međusobna poređenja ova tri grada. Podaci se onda mogu čitati na različite načine: na primer, da li je razlika od 2% u određenom segmentu značajna ili beznačajna? Da li ona govori o razlici ili sličnosti tih gradova? Na takva pitanja bi se moglo odgovoriti samo onda kada bi se u poređenje uključilo mnogo više gradova.

Sledeći problem u ovom domenu je *nedosledno tumačenje (dostupnih) podataka*. Kao što je već navedeno, polazni teorijski okvir Saskije Sassen je isuviše rigidan da bi dopustio izmene u slučajevima kada mu podaci ne idu u prilog.⁶⁸ Ilustracije radi, navešćemo nekoliko primera. Kada pokušava da pokaže (dokaže) trend rasta DSI u uslužnom sektoru, Sassen izlaže podatke iz kojih se jasno vide i drugačiji trendovi. Na primer, da DSI u poljoprivredi raste brže nego usluge, da je SAD zapravo smanjio udeo DSI, da Japan ne ulaže toliko u usluge, da DSI variraju iz godine u godinu, i slično (Sassen, 1991: 57). Slično tome, kada iznosi nove podatke iz 90-ih godina, Sassen tvrdi da su svi trendovi tu još više izraženi, ali iz pojedinih podataka vidimo i sasvim suprotne trendove (na primer, između 1997. i 1998. godine stopa rasta DSI bila je negativna, -4%) (Sassen, 2001: 39). U drugom izdanju knjige autorka iznosi podatke na osnovu kojih se vidi da je stepen rasta poslovnih usluga i njihova koncentracija u globalnim gradovima još manja u periodu 1991–1996. godine. Tu se delimično javlja i problem klasifikacije i tipologije poslovnih usluga. Ispostavlja se da je teško govoriti o njima kao jedinstvenoj kategoriji jer neki sektori zaista rastu i koncentrišu se, a drugi stagniraju, opadaju ili se difuzno šire u prostoru.

⁶⁸ Ovo je čest (unutrašnji) problem istraživača. Pretpostavka dobrog empirijskog istraživanja je fleksibilno teorijsko polazište i spremnost za njegovu reviziju (ili odbacivanje) prilikom suočavanja sa empirijskim podacima. Podaci se moraju posmatrati „otvorenim očima“ jer često vrlo jasno ukazuju na određene pravilnosti koje teško uočavamo samo zato što se kose sa našim predubedenjima.

	Udeo poslovnih usluga u ukupnoj zaposlenosti na nivou grada	Udeo poslovnih usluga u ukupnoj zaposlenosti u državi	Udeo gradskih poslovnih usluga u ukupnoj zaposlenosti u poslovnim uslugama na nivou države
London			
1971	28.0	16.0	40.3
1981	31.0	15.7	34.1
1984	32.8	16.6	32.6
1999	30.8	4.7	25.1
Njujork			
1977	29.8	4.2	8.3
1981	32.9	3.9	7.8
1987	37.7	3.7	7.6
1997	27.5	2.9	15.5

Tabela 6. Njujork i London: Udeo poslovnih usluga u ukupnoj zaposlenosti 1971–1999. (Izvor: Sassen, 2001: 135).

Kao što se vidi iz prethodne tabele, i u ovom slučaju nedostaju komparativni podaci za Tokio. Čak i onda kada takvi podaci postoje, ovaj grad očigledno pokazuje određene specifičnosti koje autorka nedovoljno ističe (ili odbija da prizna). Prilikom analize društvenog poretka globalnog grada i proveravanja hipoteze o rastu zaposlenosti u uslužnom sektoru, iznose se podaci u kojima se vidi da je u Tokiju ukupna zaposlenost konstantna a pad zaposlenosti u industrijskom sektoru nije toliko uočljiv. Sassen pribegava objašnjenju da trend deindustrijalizacije u Tokiju još uvek nije uzeo maha, odnosno da tek treba da nastupi i odrazi se na tržištu rada. Tokio je, takođe navodi, znatno veći, odnosno šire metropolitensko područje Tokija je toliko da se one pravilnosti koje proizilaze iz centralnih delova gube u opštim podacima. Treći tip objašnjenja specifičnosti Tokija, bez revizije polazne pretpostavke o konvergenciji, sastoji se u pozivanju na kulturne specifičnosti Japana, bez sistemskog izlaganja njihovih karakteristika. Možda bi jednostavnije i tačnije objašnjenje ovakvih podatka bilo da Tokio naprosto ima *drugačiju razvojnu logiku*. Kako su pokazali Hil i Kim, u Tokiju je zaista delimično ukorenjena globalna ekonomija ali ovaj grad nije primarno globalna baza za delovanje multinacionalnih kompanija već nacionalna baza za globalne aktivnosti Japanskih firmi. Povezanost Tokija sa globalnom ekonomijom ne proističe iz potrebe za tržišnom efikasnošću već strateškog opredeljenja za očuvanje nacionalne ekonomije na globalnom tržištu (Hill, Kim, 2000).

Značajni metodološki problemi proističu i iz toga što autorka pokušava da dokaže da su promene o kojima piše nove i savremene, odnosno, da imaju svoj početak koji je moguće sasvim precizno locirati u vremenu i prostoru. Ovakva pretpostavka je nužna jer se njome ukazuje na istorijsku specifičnost globalnih gradova i njihovu razliku u odnosu na svetske gradove. Zbog toga autorka trendove nastoji da uoči u kratkim vremenskim intervalima (između 70-ih i kraja 80-ih u prvom izdanju ili 1990. godine u drugom izdanju knjige). Obično su takvi vremenski periodi nedovoljni za puno ispoljavanje i uočavanje određene pojave pa Sasen često pribegava objašnjavanju podataka usputnim događajima lokalnog značaja pre nego nego opštim i univerzalnim globalnim trendovima. Autorka u objašnjenja često uključuje različite faktore iz svakodnevnog političkog i ekonomskog života – poput fiskalnih kriza, smena vlasti, promena nekih politika i slično, a time njena teorija gubi na moći objašnjavanja.

Suočena sa podacima koji joj često ne idu u prilog, Sasen prelazi preko njih sa eventualnim usputnim objašnjenjem, ali bez istinske upitanosti nad validnošću polaznih pretpostavki. Empirijska evidencija koja stoji iza koncepta globalnog grada retko kada direktno i nedvosmisleno potvrđuje polazne teorijske hipoteze na kojima koncept počiva. Moglo bi se reći da je sama urbana stvarnost porazila sociološki pokušaj da je svede na nekoliko univerzalnih ekonomskih faktora – poput rasta poslovnih usluga ili širenja finansijskih tržišta.

Društvena i prostorna polarizacija?

Problem koji delimično proizilazi iz neadekvatnog teorijsko-metodološkog okvira koncepta globalnog grada jeste i nedovoljna empirijska utemeljenost teze o društvenoj i prostornoj polarizaciji u globalnim gradovima – ili – teze o „dualnom gradu“. Sasen se tako optužuje za stvaranje predstave o dualnom gradu, gradu u kojem, usled procesa globalizacije, nestaje srednja klasa a društvene suprotnosti se zaoštavaju. Ova teza je posebno značajna za sociologiju jer je se direktno odnosi na pitanje promena u društvenoj strukturi kao posledica globalnih ekonomskih transformacija. Sasen ipak ne smatra da je dualni grad isključiva posledica globalizacije niti da srednja klasa potpuno nestaje, već ukazuje na to da nakon fordizma, sistema koji je osnaživao srednju klasu, nova faza globalizacije ima drugačije tendencije. Aktuelna faza ekonomskog rasta, prema Sasen, proizvodi ekonomsku polarizaciju ali budućnost srednje klase zavisi ponajviše od lokalnih i nacionalnih *političkih* mera (koje ne problematizuje).

U drugom izdanju knjige, Sassen pažnju posvećuje tezi o polarizaciji koju je iznela u prvoj knjizi, pozivajući se na istraživanja i debate koje su se na ovu temu pojavile tokom 90-ih godina. Iz analize (ponovo) isključuje Tokio zbog nedostatka komparativnih podataka. Mnogi autori su, naime, ispravno primetili da nejednakost u zaradama i polarizacija nisu isto, odnosno, da ih treba teorijski i empirijski razdvojiti. Prema Klostermanu (Klosterman, 1996, prema Sassen, 2001), nejednakost je stepen disperzije između nivoa zarada (koliko su zarade prema sumi udaljene jedna od druge), dok polarizacija podrazumeva promene u apsolutnoj i relativnoj veličini pojedinačnih kategorija zarada kroz vreme. Isti autor predlaže model prema kome se kategorije zarada dele na najviše (25%), srednje (50%) i najniže (25%), gde bi polarizacija, pored rasta nejednakosti u zaradama, podrazumevala i rast najviše i najniže kategorije na račun opadanja srednje. Ovakvom opreznijom i preciznijom analizom, pokazuje se da je u mnogim gradovima došlo do povećane nejednakosti u zaradama ali bez polarizacije jer je odnos tri osnovne grupe uglavnom nepromenjen, što donekle opovrgava osnovnu tezu Sassen. Podaci, takođe, pokazuju da do polarizacije, u smislu relativnog povećanja najmanje plaćenih poslova, zapravo dolazi u urbanim ekonomijama koje stagniraju (starim industrijskim centrima) a ne u globalnim gradovima koji beleže visoke stope rasta u sektoru usluga. To, ponovo, opovrgava tezu o polarizaciji kojom se tvrdi da polarizacija direktno proističe iz novih najbrže rastućih ekonomskih sektora (poslovnih usluga). Iako nudi neka objašnjenja kojima pokušava da spase svoju osnovnu tezu, Sassen ipak priznaje da su ovakve studije (Elliot, 1999; Drennan et al, 1996) pokazale da „status globalnog grada ne znači nužno i nepovoljniji položaj za najniže klase“, kako je tvrdila u prvom izdanju knjige (Sassen, 2001: 249). To znači da „dinamika globalnih gradova može da stvara više prilika za najniže klase i pored toga što stvara sve veće bogatstvo za najviše“ (Sassen, 2001: 250).

5.3. Globalni grad: geneza i evolucija koncepta

Uprkos tome što je koncept globalnog grada najpre vezan za studiju Saskije Sassen, detaljno analiziranu u prethodnom poglavlju, on počiva i na mnoštvu prethodnih, starijih ideja. Koncept je, takođe, do danas evoluirao i doživeo znatne transformacije u skladu sa novim trendovima, različitim primenama i kritikama koje su prikazane u prethodnom poglavlju. U ovom poglavlju, stoga, pažnju usmeravamo na genezu (idejne preteče koncepta Saskije Sassen) i evoluciju (kasnije revizije) koncepta globalnog grada.

5.3.1. Svetski grad

Dok je termin „globalni grad“ sam po sebi nov, suština koncepta – *situiranje grada u širi, nacionalni, regionalni ili svetski/ globalni kontekst* – u svakom slučaju nije. Britanski sociolog, biolog i urbani planer Patrik Gidis još krajem 19. veka počinje da upotrebljava termine poput „grada-regiona“, „konurbacije“ i „svetskog grada“ u okviru svojih praktičnih nastojanja da izradi urbanističke planove za Edinburg i teorijskih stremljenja ka „pomirenju nauke, morala i estetike“ (Welter, 2002: 2). „Za Gidisa, svetski grad je *super-metropolis*, kulminacija evropske i svetske civilizacije“ (Isto). Pod ovim pojmom, podrazumevao je projekat norveškog arhitekta i vajara Hendrika Kristijana Andersena, koji je između 1912. i 1913. godine, zajedno sa francuskim arhitektom Ernestom Hebrardom dizajnirao svetski grad. Tim projektom, oni su želeli da predstave grad kao vizuelni centar međunarodnog znanja i korak ka opštem dobru i svetskom miru. Gidis se od ove koncepcije razlikuje utoliko što predviđa ne samo jedan svetski grad već ligu svetskih gradova, sačinjenu od gradova-regiona i konurbacija. Uprkos neodređenosti njegovog koncepta lige svetskih gradova, Gidisov rad nedvosmisleno postavlja važna pitanja o odnosu regiona i sveta, regionalnog i univerzalnog (Isto: 76).

Nakon pola veka britanski geograf Piter Hol vraća se pojedinim Gidisovim konceptima i razrađuje ih u okviru knjige „Svetski grad“ (1966). Svetske gradove Hol definiše kao one velike gradove u kojima se odvija znatan udeo svetskog biznisa i koji, preuzimajući mnoštvo funkcija, postaju:

- Centri političke moći, kako nacionalne tako i internacionalne;
- Centri nacionalne i međunarodne trgovine kao baza delovanja za svoje ili susedne zemlje;
- Centri bankarstva, osiguravajućih kuća i odgovarajućih finansijskih usluga;
- Centri raznovrsnih vrhunskih profesionalnih delatnosti, medicine, prava, visokog obrazovanja i njegove primene na tehnologiju; centri prikupljanja i širenja informacija putem masovnih medija;
- Potrošački centri, kako luksuznih proizvoda za manjinu i masovno proizvedenih za većinu; umetnički centri, centri kulture i zabave i slično (Hall, 1996).

Hol je predviđao da će značaj svih ovih aktivnosti rasti te da će se ekonomski život u budućnosti koncentrisati u malom broju centara poput Londona, Pariza, Moskve, Njujorka, Tokija i Ranštada (Smith, 2014). Iako Holov „svetski grad” nedvosmisleno predstavlja prvi sistematski pokušaj situiranja gradova u svetski kontekst i najčešće navođenu idejnu preteču koncepta globalnog grada, on se suštinski razlikuje od konceptata koji su sledili. Brenner i Kil na tom tragu navode da je „Hol svetske gradove shvatao najpre kao nacionalne centre koji kanališu međunarodne uticaje i interese ka nacionalnim interesima. Može se, stoga, tvrditi da je Holova koncepcija „svetskog grada“ proizvod vremena u kom su gradovi funkcionisali primarno kao tačke u okviru nacionalnih urbanih sistema (Brenner, Keil, 2006: 20). Razmatrajući doprinose Pitera Hologa analizi odnosa gradova i globalizacije, Piter Tejlor primećuje da je njegov rad predstavljao važnu prekretnicu u „parohijalnom nacionalnom razmišljanju” geografije u tom periodu, uprkos tome što su okviri unutar kojih je gradio koncept svetskog grada internacionalni a ne globalni ili transnacionalni (Taylor, 2013). Kris Hamnet primećuje da je Holova definicija isuviše opšta i nedostaje joj fokus na jedinstveni kriterijum, pa bi prema njoj veliki broj urbanih centara (glavnih gradova) mogao da se odredi kao svetski grad (Hamnett, 2013).

Da bi ideje o svetskom gradu u potpunosti prevazišle utemeljenost u nacionalni okvir, bio je potreban (ekonomski) globalizacijski diskurs koji autori mahom prepoznaju u radovima kanadskog ekonomiste Stivena Hajmera u kojima on 70-ih godina istražuju funkcije transnacionalnih kompanija, novu međunarodnu podelu rada i relokaciju industrijske proizvodnje u zemlje Trećeg sveta (Smith, 2014; Taylor, 2013). Hajmer je među prvima uočio visoku koncentraciju multinacionalnih kompanija i predstavništava velikih firmi u malom broju gradova, i izneo pretpostavku da bi to moglo da bude značajno za strukturno funkcionisanje globalne ekonomije u celini (prema Smith, 2014). Smatrao je da nastanak multinacionalnih kompanija dovodi do centralizacije procesa donošenja odluka u nekoliko ključnih gradova, pri čemu ti gradovi zauzimaju dominantan položaj u svetskim okvirima dok drugi ostaju podređeni i u zavisnom odnosu (na tragu teorije svetskog sistema) (Isto). Hajmer je, dakle, inicirao „ekonomski zaokret“ u studijama globalnih gradova pa su oni sve manje shvatani kao kosmopolitski a sve više kao korporativni centri (Beaverstock, Smith, Taylor, 2000). Drugi autori proširuju Hajmerovo shvatanje, istražujući potražnju multinacionalnih kompanija za poslovnim uslugama i povezuju tu potražnju sa nastankom novih globalnih gradova (Cohen, 1981, prema Smith 2014). Tek ovakva globalna disperzija proizvešće potrebu za urbanom koncentracijom kakvu opisuju teoretičari globalnih gradova. Ovakva shvatanja su, međutim, prevashodno ekonomska i unutar njih se na sociološki način ne

problematizuje opšta društvena promena, unutar koje se dešavaju transformacije u globalnim urbanim funkcijama. Da bi se gradovi pojavili kao etaloni za razumevanje opštih društvenih transformacija u uslovima globalizacije, bilo je potrebno odgovarajuće teorijsko zaleđe, najpre ono neomarksističko.

Kako primećuje Ričard Smit, za razliku od do sada navedenih shvatanja o svetskom gradu, ideja o tome da pojedini gradovi imaju stratešku ulogu u kontrolisanju svetske ekonomije ipak je relativno nova i moguće joj je ući u trag u okviru dela nekolicine autora 70-ih i 80-ih godina (Smith, 2014). Ovakva ideja je, prema Smitu, direktan proizvod dominantnog neomarksističkog pristupa u urbanoj sociologiji. Iako se retko pominje u kontekstu geneze koncepta globalnog grada, Anri Lefevr svega nekoliko godina nakon Holar u knjizi „Urbana revolucija“ koristi pojam „svetski grad“ i time „predoseća da evidentan kvantitativan rast urbanih područja označava znatno složeniju prekretnicu“ (Smith, 2003). Suprotno tome, analizirajući svoje ideje sa znatne vremenske distance, Piter Hol navodi da je do ovakvih promena u shvatanju svetskog grada došlo usled globalizacije i informalizacije a ne zbog drugačijeg teorijskog usmerenja (Hall, 1996).

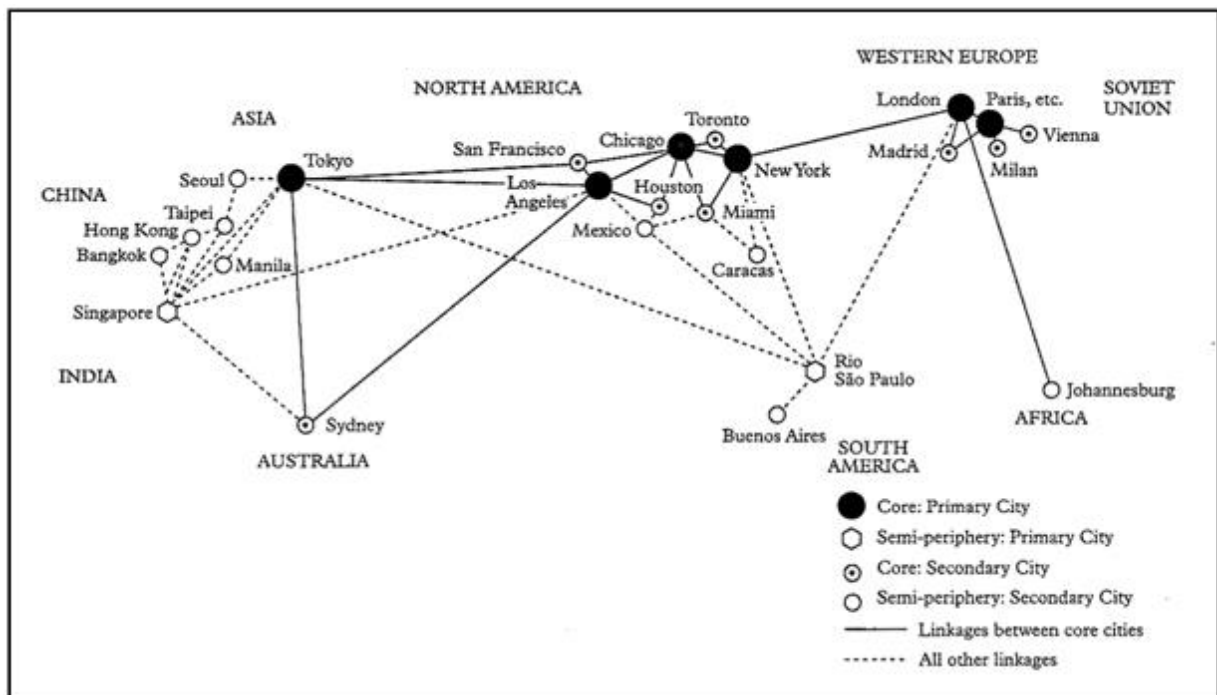
U vreme najveće popularnosti teorije svetskog sistema, Džon Fridman (John Friedmann) razrađuje savremeni koncept *svetskog grada* koji se obično navodi kao polazna osnova za nastanak koncepta globalnog grada (Friedmann, Wolff, 1982; Friedmann, 1986).

U ovom radu interesujemo se za prostornu artikulaciju novog svetskog sistema proizvodnje i svetskog tržišta, kroz globalnu mrežu gradova. Interesujemo se za ključne urbane regione u ovoj mreži, dominantne unutar hijerarhije, u kojima se koncentriše većina svetskog aktivnog kapitala. Ti gradovi su veliki, obično imaju između pet i petnaest miliona stanovnika i rapidno se šire. Prostorno, mogu da se šire i do 60 milja od prvobitnog centra. Ovi prostrani, visoko urbanizovani, regioni, igraju ključnu ulogu u kapitalističkom poduhvatu da organizuje izvlačenje viška vrednosti. Naš osnovni argument je da *karakter urbanizacije – ekonomski, društveni i prostorni – koji definiše život u ovim gradovima, u velikoj meri reflektuje tip njihove integracije u svetsku ekonomiju* (Friedmann, Wolff, 1982: 309, nagl. A. P. C).

Autori po prvi put razrađuju celovitu „perspektivu (ili pristup) svetskog grada“ prebacujući fokus analize na kapitalistički svetski sistem i svetske gradove kao njegove ključne tačke. Oni u potpunosti preuzimaju ključne elemente teorije svetskog sistema stajući na poziciju zavisnog razvoja, prema kojoj postoji mogućnost vertikalne pokretljivosti unutar sistema. Smatraju da bi razradom ovakve perspektive bilo moguće objasniti gotovo sve empirijske manifestacije urbanizacije ali i doprineti *uspostavljanju kontrole* nad globalno

posredovanim urbanizacijskim procesima od strane lokalnih aktera. Unutar pristupa svetskog grada ne treba tragati za sveobuhvatnom teorijom ili metanaracijom, već ga treba shvatiti kao „metodologiju, polaznu tačku ili inicijalnu hipotezu“ (Isto: 320).

Pod svetskim gradovima podrazumevaju one gradove na vrhu svetske urbane hijerarhije koji su „usko povezani kroz finansije i donošenje odluka a zajedno *konstituišu svetski sistem kontrole nad proizvodnjom i širenjem tržišta*“ (Isto: 310) poput Tokija, Los Anđelesa, Majamija, Njujorka, Londona, Pariza, Ranštada, Frankfurta, Ciriha, Kaira, Bangkoka, Singapura, Hongkonga, Meksiko Sitija i Sao Paola. Svetski gradovi su, dakle, *instrumenti za globalnu kontrolu svetske ekonomije* (Isto: 319), a sveobuhvatni sistem ekonomskih odnosa bez njih bi bio nezamisliv (Isto: 312). Svesni činjenice da je ovakva definicija isuviše opšta za operacionalizaciju, autori navode da je nemoguće odrediti jedan univerzalan tip svetskog grada već da je njegove posebne manifestacije nužno empirijski proveriti u svakom pojedinačnom slučaju. Ako bi se i tragalo za elementima za tipologiju svetskih gradova, veličina u svakom slučaju ne bi trebalo da igra bitnu ulogu a ključno pitanje bi bilo vezano za *stepen i oblik njihove povezanosti sa svetskom ekonomijom i prostorni domet njihovog uticaja*.

Slika 11 : Hijerarhija svetskih gradova (Friedmann, Wolff, 1982)

Autori kriterijume za status svetskog grada sagledavaju u dinamičnom, istorijskom kontekstu i navode da uloga, odnosno funkcija svetskog grada, nije fiksna već promenjiva kategorija. Iako priznaju istorijsko trajanje svetskom sistemu kao i gradovima unutar njega

(poput Rima i Rimske imperije ili Londona u doba kolonijalizma), autori tvrde da se u slučaju savremenog svetskog grada radi o sasvim specifičnoj i unikatnoj pojavi bez istorijskog kontinuiteta. Ovakvu specifičnost najpre dokazuju kvantitetom – tvrdeći da savremena globalizacija obuhvata ceo svet, za razliku od ranijih svetskih sistema koji su obuhvatali samo pojedine delove – a ne kvalitetom. Kao ključne *opšte* kvalitativne promene u sklopu procesa globalizacije, autori vide:

- Korporativni karakter svetske ekonomije i transnacionalne kompanije;
- Izmenu tehnološke osnove akumulacije kapitala;
- Postindustrijsku ekonomiju;
- Internacionalnu podelu rada i rast zapošljavanja u neformalnom sektoru;
- Mobilnost radne snage i kapitala;
- Formiranje transnacionalne elite i njihove ideologije (Isto: 314–319).

Ove promene se u *urbanom kontekstu* reflektuju kao:

- Ekonomsko rekonstruisanje koje podrazumeva rast uslužnog sektora i opadanje proizvodnog sektora i dovodi do formiranja šest ključnih sektora na tržištu rada: a) visokospecijalizovane usluge poput advokature, menadžmenta i knjigovodstva; b) usluge poput hotela, restorana i građevine koje služe održavanju načina života zaposlenih u prvoj grupi; c) usluge vezane za turizam; d) proizvodni sektor; e) javni sektor i d) neformalni sektor ili „ulična ekonomija“.
- Socijalno rekonstruisanje koje se prvenstveno ogleda u polarizaciji društvenih klasa (sa transnacionalnim elitama i imigrantima iz Trećeg sveta kao dve najudaljenije kategorije). Klasna polarizacija odražava se i u postojanju „dva grada“ unutar svetskog grada – „viši“ grad (citadela) koji čuva privatno obezbeđenje i „donji grad“ (geto), u dvostrukoj opasnosti od unutrašnjeg nasilja i spoljne policijske represije.
- Prostorno rekonstruisanje u vidu kvantitativnih (rast) i kvalitativnih promena tolikog obima da se menja i sama koncepcija grada kao i odgovarajući pojmovi kojima se on definiše (na primer, grad kao urbanizovan region). Prostorno rekonstruisanje je, podsećaju autori, *politički i ekonomski oblikovano* (na primer, preko manipulisanja cenom zemljišta), što dovodi do sve manje povezanosti

između različitih delova svetskog grada, odnosno, do sve veće prostorne diferencijacije.

- *Politički konflikti* koji nužno proizilaze iz navedenih ekonomskih, socijalnih i prostornih transformacija (Isto 319–327).

Fridman i Vulf uočavaju dvostruku ulogu svetskih gradova – jednu u odnosu na zahteve svetske ekonomije i onu koja dolazi od strane lokalnih i nacionalnih potreba – i predviđaju da bi usled toga oni mogli postati ključna mesta *pregovora, sukoba i borbi između globalnih i nacionalnih interesa*.⁶⁹ Prema autorima, konflikte unutar svetskih gradova ne treba posmatrati u marksističkom ključu, kao naznake revolucije, jer se oni mahom odvijaju unutar radničke klase, kao rezultat njenih unutrašnjih podela. Svetski grad, bez jasnog političkog centra, imun je na revolucionarne akcije (Isto: 323). Od 80-ih godina, kada pišu Fridman i Vulf, do danas postojali su jasni pokušaji šire klasne integracije u velikim svetskim centrima⁷⁰ pa je stoga ovakva tvrdnja upitna.

Autori po prvi put eksplicitno problematizuju pitanje *održivog razvoja* svetskih gradova pišući kako o njegovoj društvenoj (ne)održivosti koja proizilazi iz socijalne polarizacije, prostorne diferencijacije i konflikata, tako i o ekološkoj (ne)održivosti koja se ogleda u neumerenom trošenju resursa (najpre vode) i zagađenjima koja nastaju usled intenzivnog populacionog rasta (otpad i smeće). Tako se perspektiva svetskog grada dovodi u direktnu vezu sa konceptom „granica rasta“.

Nakon nekoliko godina, Džon Fridman pokušava da objedini različite poglede na svetski grad nudeći „hipotezu svetskog grada“ koja obuhvata sedam teza (Friedmann, 1986: 70–79).

1) „Oblik i obim integracije grada u svetsku ekonomiju, i funkcije pripisane gradu u okviru nove prostorne podele rada, biće presudne za svaku strukturnu promenu koja se unutar njega dogodi.“

2) „Ključni gradovi širom sveta su upotrebljeni od strane globalnog kapitala kao baze za prostornu organizaciju i artikulaciju proizvodnje i tržišta. Tako nastaju veze koje omogućavaju da se svetski gradovi organizuju u kompleksnu prostornu hijerarhiju.“

⁶⁹ Ideju iznose tačno 30 godina pre nego što ju je Dejvid Harvi propagirao u knjizi „Pobunjeni gradovi“ (Harvi, 2013).

⁷⁰ Najupečatljiviji je svakako primer *Occupy Wall Street* (OWS) pokreta koji se 2011. godine proširio iz Njujorka na mnoge druge gradove.

3) „Globalne kontrolne funkcije svetskih gradova se direktno odražavaju u strukturi i dinamici njihovih proizvodnih sektora i strukture zaposlenosti.“

4) „Svetski gradovi su osnovna mesta koncentracije i akumulacije međunarodnog kapitala.“

5) „Svetski gradovi su odredišta velikog broja kako domaćih tako i međunarodnih migranata.“

6) „U procesu formiranja svetskih gradova uočavaju se glavne suprotnosti industrijskog kapitalizma – među njima i prostorna i klasna polarizacija.“

7) „Rast globalnih gradova stvara društvene troškove koji prevazilaze fiskalne kapacitete država u kojima se nalaze.“

Fridman i Vulf smatraju da njihov koncept svetskog grada doprinosi, inače razjedinjenim, studijama urbanizacije nudeći opšti pristup uz pomoć koje je moguće razumeti različite urbanizacijske obrasce širom sveta. Njime se približavaju dve neomarksističke „struje“ u urbanoj sociologiji (predstavnicima teorije svetskog sistema sa jedne, i Lefevr, Kastels i Harvi, sa druge strane), koje su do tada bile nedovoljno integrisane iako su, evidentno, govorile o istovetnim pojavama i procesima. Konačno, autori nastoje da „relativno apstraktne formulacije teorije svetskog sistema, prizemlje u okviru ključnih tačaka artikulisanja svetskog ekonomskog sistema i njegovog prostornog izraza, svetskog grada“ (Friedmann, Wolff, 1982: 328).

Sasvim je očigledno da je perspektiva svetskog grada koji su razradili Fridman i Vulf, veoma slična kasnijem globalnom gradu Saskije Sassen. U čemu se sastoje sličnosti i razlike između svetskog i globalnog grada? Na prvi pogled moglo bi se reći da razlika nema, odnosno, da se radi o istovetnom pojmu koji je, na bazi prethodnih saznanja, teorijski uobličio Džon Fridman a kasnije empirijski proverila i utemeljila Saskija Sassen. Osnovne pretpostavke o ulozi gradova u okviru svetske ekonomije i njihovoj unutrašnjoj transformaciji su veoma slične. Svetski (globalni) gradovi se u oba slučaja shvataju kao mesta unutar kojih se artikuliše svetska ekonomija, što rezultira socijalnom, ekonomskom i prostornom transformacijom i polarizacijom. Oba pristupa se mogu okarakterisati kao strukturalistički jer lokalnim fenomenima pristupaju „od gore“, tumačeći ih kao proizvod univerzalnih, svetskih, ekonomskih struktura. Strukturalistički pristup evidentno proizilazi iz nasleđa teorije svetskog sistema i utoliko je više zastupljen u okviru koncepta svetskog grada. Fridman nedvosmisleno navodi da je „savremena urbana transformacija u najvećem delu deo procesa adaptacije na promene koje su indukovane spolja“ (Friedmann, 1982: 71). On urbanizaciju vezuje direktno

za svetski sistem (veoma aktuelan u teorijskim krugovima tog vremena), dok se Sassen opredeljuje za „moderniju“ varijantu – globalizaciju, zadžavajući delimično i geopolitičku podelu na centar, periferiju i poluperiferiju. Njen koncept je, stoga, savremeniji i više se oslanja na globalizacijske tekovine poput novih komunikacionih tehnologija. „Koncept svetskog grada ima određeni smisao vanvremenosti dok model globalnog grada označava specifičnu socioprostornu istorijsku fazu“, navodi Sassen, obrazlažući razliku između svog i Fridmanovog shvatanja (Sassen, 2001: 349).

Manje strukturalistički pristup Saskije Sassen, najpre se ogleda u njenom insistiranju na dijalektičkim odnosima između gradova i globalne ekonomije, gde se globalni grad ne shvata samo kao mesto sa kog se komanduje (upravlja) svetskom ekonomijom i vrši kontrola nad njom (kao što je to u slučaju Fridmanovog svetskog grada), već i mesta na kojima se ona *proizvodi*. „Ne radi se samo o koordinaciji već i o proizvodnji kapaciteta globalne kontrole“, navodi Sassen (Isto). Ova ključna teorijska razlika ogleda se i u operacionalizaciji i empirijskoj proverbi hipoteza. U slučaju globalnog grada traga se za empirijskim manifestacijama *proizvodnje* moći unutar realnih društvenih procesa a u koncepciji svetskog grada za *pokazateljima* moći koja se shvata apstraktno i udaljeno od svakodnevnih praksi (moć koja funkcioniše sa nekog drugog mesta). Bitna razlika između ovih koncepcija je i u ključnim indikatorima, pokazateljima za status svetskog i globalnog grada. Dok Fridman svetski grad vidi najpre kao centar i sedište multinacionalnih kompanija, Sassen akcenat stavlja na finansije, specijalizovane usluge i inovacije.

Pojedine kritike upućivane globalnom gradu Saskije Sassen, mogle bi se odnositi i na Fridmanov svetski grad. To su najpre kritike koje propituju tezu o globalizaciji kao homogenizaciji i zapostavljanje lokalnih i nacionalnih varijeteta (Hill, Kim, 2000), kao i najozbiljnija kritika čitavog koncepta koja propituje (neomarksistički) mit o komandovanju i kontroli (Smith, 2014). Obe kritike bi, s obzirom na izraženiji strukturalistički pristup, bile još značajnije u odnosu na svetski grad. Čitava Fridmanova koncepcija počiva na pretpostavci da su za funkcionisanje svetskog kapitalističkog sistema nužne komandne i kontrolne funkcije na odgovarajućim lokacijama, što je prema Smitu, u potpunosti nedokazana pretpostavka, mit.

Sa druge strane, kritike koje koncept globalnog grada „optužuju“ za ekonomski determinizam i zapadocentričnost, nešto se manje odnose na Fridmanov pristup. Moglo bi se reći da je njegova koncepcija svetskog grada, i pored očiglednog ekonomskog determinizma, više sociološka i humanistička u odnosu na koncepciju Saskije Sassen. Dok Sassen ispituje ekonomske aspekte globalnog grada u toj meri da i obrasce svakodnevnog života posmatra kroz ekonomsku prizmu (na primer, zaposlenost), Fridman je na prvom mestu zainteresovan

za *politički kontekst – (održivi)*⁷¹ razvoj svetskog grada. On eksplicitno naglašava da čitavu koncepciju gradi kako bi omogućio lokalnim i regionalnim razvojnim politikama da uspostave uravnotežen razvoj, koji ne bi bio u isključivom interesu globalnog kapitala već i u interesu lokalnog stanovništva uz poštovanje ekoloških „granica rasta“ i brigu za buduće generacije.⁷² Utoliko je koncept globalnog grada u većoj meri oblikovan dominantnom neoliberalnom ideologijom i latentnim ubeđenjem u njenu neminovnost i sveobuhvatnost, nego što je to slučaj sa svetskim gradom.

Iako nedovoljno razrađeno, Fridman govori i o svetskim gradovima kao proizvođačima značenja i ideologija putem kreiranja i diseminacije informacija, zabave i drugih kulturnih artefakata (Friedmann, 1986), čime otvara polje za manje ekonomski a više kulturni pristup globalnom i svetskom gradu. Kada je reč o prepoznavanju nezapadnih gradova, Fridman im posvećuje nešto veću pažnju neko Saskija Sasen. Tu se posebno misli na gradove poluperiferije na koje se često poziva u analizi dok ih Sasen pominje samo u jednoj fusnoti. Konačno, moglo bi se zaključiti da je, uprkos iznetim razlikama, Fridmanov koncept svetskog grada direktna preteča i osnova koncepta globalnog grada koji se pojavljuju kao njegova „osavremenjena“, globalizovana i više empirijski utemeljena verzija u kojoj se svetsko-sistemska teorijski pristup postepeno prilagođava aktuelnoj neoliberalnoj perspektivi.

Ako se posmatra geneza koncepta, od Holovog svetskog grada do globalnog grada Saskije Sasen, jasno se uočava da se višestruki kriterijumi za njihovo definisanje (politički, ekonomski, kulturni, demografski) postepeno spajaju u jedinstvene – ekonomske. Takođe, kako primećuje Dejvis, mnogo je manje verovatno da bi današnji globalni grad istovremeno bio i izvor nacionalnog prosperiteta, kako je to bilo u slučaju Holovog svetskog grada (Davis, 2005). Iako se može učiniti da je vremenska distanca između objavljivanja ključnih dela Džona Fridmana (1982; 1986) i Saskije Sasen (1991; 2001) zanemariva, istorijski značaj pada Berlinskog zida 1989. godine je toliki da je u odnosu na taj događaj moguće razumeti i navedenu smenu teorijskih usmerenja. Ovaj događaj je, podseća Dejvis, otvorio nova pitanja o

⁷¹ Iako Fridman ne koristi pojam „održivi razvoj“, već pojam „granice rasta“, on ga bez sumnje ima na umu dok piše o političkim i ekološkim izazovima svetskog grada. Paradigma održivog razvoja se javlja upravo u vreme kada Fridman piše svoje prve tekstove o svetskom gradu, početkom 80-ih godina i postepeno zamenjuje tada već dobro poznatu ideju o „granicama rasta“. Dok se pod granicama rasta podrazumeva nužnost zaustavljanja razvoja na određenoj tački, održivi razvoj podrazumeva mogućnost njegovog nastavka ali bez ugrožavanja elemenata vitalnih za opstanak čitavog sistema.

⁷² Fridman je profesor urbanog planiranja pa se time može objasniti i njegovo insistiranje na praktičnoj primenljivosti teorijskih ideja o svetskom gradu unutar lokalnih urbanističkih planova i razvojnih politika.

posthladnoratovskom okruženju, gde su se kapitalističke zemlje takmičile za pozicije u međunarodnoj ekonomiji a sredinom dekade postaje jasno i da „kraj hladnog rata i popularnost neoliberalizma, dramatično menjaju globalni kontekst“ (Davis, 2005: 98). Paradoksalno je, navodi autorka, da je pad „gvozdene zavese“ i uključivanje sve većeg broja zemalja u globalne ekonomske tokove doveo do još većeg zanemarivanja gradova periferije i poluperiferije i još veću zagledanost u ključne gradove centra – globalne gradove poput Njujorka, Londona i Tokija. Time Dejvis objašnjava veliku popularnost globalnog grada Saskije Sase. Povezivanje gradova sa globalnom ekonomijom, već prisutno u literaturi o gradovima Trećeg sveta ali marginalizovano u sociologiji, navodi Dejvis, naglo postaje centralna tema američke sociologije i jedna od njenih ključnih perspektiva.

5.3.2. Mreža globalnih gradova

Pristup društvenih mreža u sociologiji, poznat još od Zimela a utemeljen 30-ih u sociometrijskim studijama Jakoba Morena i, nešto kasnije, u radovima Marka Granovetera (Granovetter, 1983), jeste „vrsta strukturalne sociologije koja istražuje veze između različitih socijalnih jedinica, od malih grupa i porodice do organizacija ili gradova“ (Chriss, 2007). U (urbanu) sociologiju mrežni pristup „na velika vrata“ ulazi sa novijim delima Manuela Kastelsa, od „Informatičkog grada“ (1992) do „Umreženog društva“ (2000). Dok su se u ranijim pristupima mreže shvatale kao interpersonalni odnosi pojedinaca, tek sa Kastelsom „mreža konačno postaje *ultima ratio* društvenog organizovanja, dakle, ne samo na mikro već i na makro nivou“ (Petrović, 2006: 163).

I ne treba nam mnogo sociološke imaginacije da domislamo zašto su se savremeni hroničari društvene zbilje dosetili i počeli svesrdno da rabe mrežni pristup svojih nešto starijih kolega sa područja mikrosociologije, primenjujući ga na globalne, dakle, makro procese. Kako su odnosi globalne, međudruštvene povezanosti intenzivniji nego ikad, i to upravo kroz mnogobrojne veze i odnose koji globalno povezuju različite društvene podsisteme, čini se logičnim da se upravo kroz jedan dinamičko-mrežni pristup ovi procesi mogu adekvatno analizirati (Isto: 166).

Centralna tema u ovim knjigama jeste novo, globalno doba zasnovano na informacijskim tehnologijama i razapeto između mreža i identiteta, funkcije i smisla, prostora i mesta. Specifikum novog doba, i glavnu karakteristiku globalnog u odnosu na svetsko, Kastels obrazlaže na sledeći način:

Informaciona ekonomija je globalna. Globalna ekonomija je istorijski nova stvarnost, različita od svetske ekonomije. Svetska ekonomija, to jest, ekonomija u kojoj akumulacija kapitala napreduje po celom svetu, postojala je na Zapadu najmanje od šesnaestog veka, kao što su nas naučili Fernan Braudel i Imanuel Volderstajn. Globalna ekonomija je nešto različito: to je ekonomija koja ima sposobnost da radi kao jedinica stvarnog vremena na planetarnom nivou (Castells, 2000: 125).

Sve ključne aktivnosti globalne ekonomije, ali i drugih društvenih segmenata poput kulture ili politike, tvrdi Kastels, organizovane su unutar informacijskih (virtuelnih) mreža unutar kojih se odvijaju trenutne komunikacije („prostor tokova”).

Kastels mreže definiše kao „skup međusobno povezanih čvorova. Čvor je tačka u kojoj se krivulja seče. Što je čvor, zavisi zapravo o vrsti konkretne mreže o kojoj govorimo” (Isto: 494). To znači da čvorovi i mreže mogu da budu raznovrsni, pa autor navodi primere koji sežu od svetskih finansijskih tokova (mreža) i berzama (čvor), do mreže prometa droge sa poljima koke kao čvorištima. Analizirajući novi društveni poredak (na preko 1000 stranica), autor iznosi sumorne zaključke o novom dobu, gde ga njegova ranija marksistička vera u moć aktera i mogućnost revolucionarnog prevrata postepeno napušta.

Naše istraživanje nastajućih društvenih struktura u različitim područjima ljudske aktivnosti i iskustva vodi prema nadsvođujućem zaključku: kao istorijski trend, dominantne funkcije i procesi u informatičkom dobu sve se više organiziraju oko mreža. Mreže stvaraju novu društvenu morfologiju u našim društvima, a širenje logike umrežavanja značajno menja postupak i rezultate u procesima proizvodnje, iskustva, moći i kulture. Umreženi oblik društvene organizacije postojao je u drugim vremenima i prostorima, ali nova paradigma informatičke tehnologije daje materijalnu osnovu za njeno prodorno širenje kroz celu društvenu strukturu (Isto: 493).

Mreža na taj način postaje akter za sebe, pri čemu su svi ostali akteri, kako oni iz viših tako i oni iz nižih klasa, pod njenim direktnim uticajem. „Moć tokova nadvladava tokove moći”, navodi Kastels (Isto: 493) a „uključenje/ isključenje u mreže i arhitektura odnosa između mreža koje se radom informatičke tehnologije odvija brzinom svetlosti, oblikuju dominantne procese i funkcije u našim društvima (Isto). Prisutnost ili odsutnost iz mreže, tako, postaju osnovna osa društvene stratifikacije u svakoj oblasti umreženog društva.

Uz brojne primedbe koje je moguće uputiti Kastelsovoj tezi o umreženom društvu – poput onih o preoštrim dihotomijama ili izvesnoj intelektualnoj iscrpljenosti autora, odnosno, izostanku dubljeg filozofskog promišljanja problema – a koje u predgovoru knjige sumira

Vjeran Katunarić, za naš se rad posebno značajna čini ona o Kastelsovom skretanju u (neo) strukturalizam (Katunarić, 2000). „To znači”, navodi Katunarić, „da su mreže tvorevine kojima ljudi prilagođavaju svoje delovanje, a ne obrnuto (...) i da taj sastav lako menja svoje oblike i svoju okolinu, ali ne i sopstvenu (profiltersku) narav“ (Isto: 29). Ovakva Kastelsova „frankenštajnovska slika kapitalizma (samorazvijajući sastav koji vlada i nad kapitalistima) nije uverljiva, uz to što je i logički problematična” (Isto). Petrović, sa druge strane, ispravno primećuje problem primenjivosti Kastelsove teorije i njenog dometa, podsećajući da je na planeti (još uvek) znatno više onih „isključenih” iz mreže, kojima se ova teorija naprosto ne obraća:

U onoj meri u kojoj se mrežno globalna logika povezivanja bude širila planetom, u toj meri će i rasti značaj mrežnog pristupa u razumevanju društvene promene. Ipak, kako je za sada najveći deo svetskog stanovništva isključen iz globalnih mreža, tako i mrežni pristup ne može adekvatno sagledati i objasniti položaje onih koji globalnim mrežama nisu obuhvaćeni, osim kvalifikujući ih jednom jedinom odrednicom – neumreženi (Petrović, 2006: 180).

Kako Kastelsova zamisao o umreženom društvu čini dobar deo teorijskog nasleđa na kome se oblikovao koncept globalnog grada,⁷³ nije teško primetiti da ovakve kritike važe u oba slučaja. Poredeći Kastelsov informatički grad sa svojim globalnim, Sassen ističe da se u prvom slučaju radi o „neprostornom” konceptu, dok globalni grad obuhvata kako mreže tako i prostore u koje su one ukorenjene (Sassen, 2001). Može biti da je ova razlika rezultirala u drugačijim metodološkim osobinama koncepata: dok je Sassen, kao što smo videli, pokušala da dokumentuje svoj koncept sistematskim prikupljanjem podataka, Kastels nije učinio taj napor. Stoga je ideja o umreženom društvu, sem sporadičnih i prigodnih ilustracija, *nedokazana*.

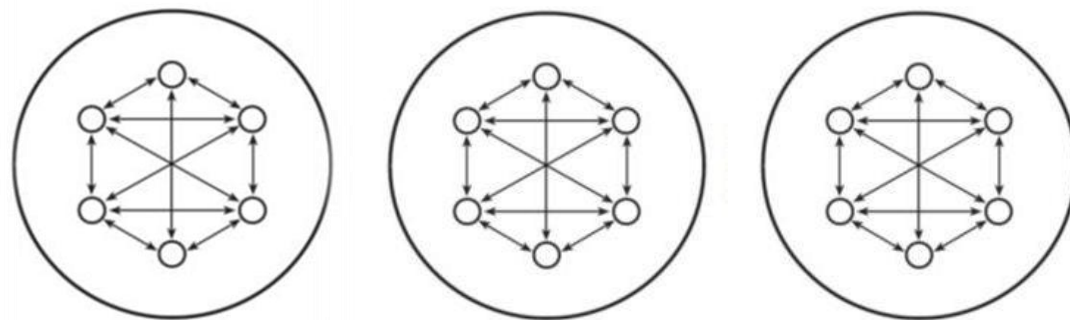
Korake u tom pravcu napraviće zagovornici koncepta *mreže globalnih gradova* (Alderson, Beckfield, 2004; Taylor, 2004; Smith, Timberlake, 1993). Na tragu ideje teoretičara društvenih mreža da moć nije karakteristika pojedinca, već da izvire iz pozicije unutar mreže društvenih odnosa, moć globalnih gradova može se posmatrati kao relacionala: gradovi nemaju moć sami po sebi, već ona proističe iz funkcija koje obavljaju unutar mreže gradova, odnosno njihove sposobnosti da kontrolišu i koordinišu samu tu mrežu (Taylor,

⁷³ Iako je sasvim očigledno da je Sassen preuzela dosta ideja od Kastelsa (iz tada objavljene knjige „Informatički grad“ (poput onih o simultanim trendovima disperzije i centralizacije ili regionalnom koncentrisanju ekonomskih aktivnosti), autorka se vrlo retko direktno poziva na njegove ideje.

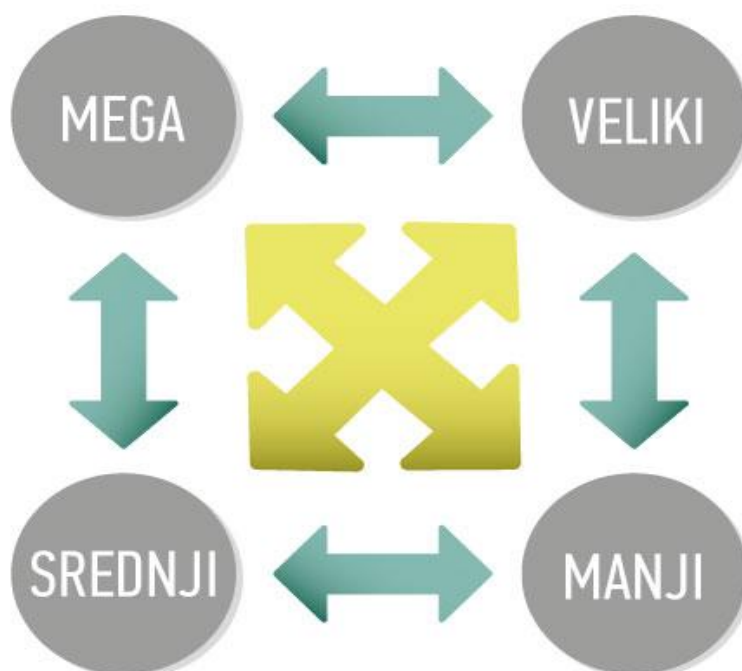
2004). Prvi zagovornici ideje o mrežnom pristupu globalnom gradu bili su američki sociolozi Majkl Timberlejk i Dejvid Smit (Smith, Timberlake, 1993), dok ga na globalne gradove prvi put sistematski primenjuje grupa autora okupljena oko mreže za istraživanje globalnih i svetskih gradova (*Global and World Cities research Network – GaWC*), vodeće svetske *think-tank* organizacije⁷⁴ na području istraživanja globalnih gradova i globalizacije. Organizacija deluje pri Departmanu za geografiju Univerziteta u Lafborou (Loughborough, Engleska) a osnovao ju je 1998. godine britanski geograf Piter Tejlor koji njome i danas rukovodi.

U knjizi posvećenoj mrežnom pristupu globalnom gradu, Piter Tejlor ispravno primećuje da uprkos tome što literatura o globalnim gradovima počiva na premisi o prevashodnom značaju *spoljnih* veza gradova, studije se u praksi mahom fokusiraju na jedan vodeći grad i *unutargradsku* dinamiku ili *komparaciju* nekoliko urbanih centara (Taylor, 2004). Komparativna analiza, međutim, podvlači Tejlor, nije isto što i relaciona analiza a za potonju su neophodni, veoma oskudni, podaci o spojevima, vezama, tokovima – ukratko, odnosima – između gradova. Kako primećuje autor, nerelaciona istraživanja gradova zato dominiraju urbanim studijama čak i unutar literature o svetskim gradovima. Grupa autora iz GaWC instituta, model mreže globalnih gradova razrađuje u tekstu „Mreža svetskih gradova: Nova metageografija?“ (Beawerstock, Smith, Taylor, 2000). Autori podsećaju na metodološke probleme literature o globalnim gradovima koje su Šort, Kim, Kus i Vels odredili kao „nemogućnost da se izmeri i uporedi protok informacija između globalnih komandnih centara“ (Short et all, 1996). Stoga literatura o globalnim gradovima proizvodi saznanja o pojedinim tačkama unutar mreže ali ne i ona najvažnija, o samoj mreži i karakteristikama gradova koje proizilaze iz pozicije unutar nje (Slike 12 i 13). Ovakva saznanja bi, prema autorima, trebalo da budu kompatibilna jer je za potpuno razumevanje globalnog grada neophodno istražiti kako unutargradske manifestacije globalnog, tako i mreže gradova unutar kojih se globalno realizuje.

⁷⁴ Ekspertska organizacija ili institut za intelektualne usluge

Slika 12. Koncept globalnog grada Saskije Sassen: unutargradske interakcije između firmi u Njujorku, Londonu i Tokiju i njihovo poređenje (Smith, 2014)

Slika 13: Tejlorov koncept mreže svetskih gradova: međugradske interakcije unutar pojedinih firmi prema kojima se razlikuju četiri tipa komandnih centara (Smith, 2014).

Iako kritikuju empirijsku osnovu studija globalnih gradova, baziranu na atributivnim, statičnim podacima, Biverstok, Smit i Tejlor i sami priznaju da je do relacionih podataka o mrežama globalnih gradova gotovo nemoguće doći. Jedini dostupni podaci ove vrste su vezani za *avionski saobraćaj* koje su koristili Smit i Timberlejk (1993) – broj letova i njihovi pravci – što je, u svakom slučaju, nedovoljno za dokumentovanje ideja teoretičara globalnih gradova. Oni stoga predlažu model po kojem bi se koncept mreže globalnih gradova

operacionalizovao kroz lokacije ključnih uslužnih delatnosti (poslovnih usluga) kao i njihove relacije sa drugim firmama izvan datog grada (Isto). *Interakcije i relacije između firmi* (dostupne u poslovnim dokumentima) bile bi tumačene kao interakcije između gradova, odnosno elementi mreže gradova. Primenjujući ovakvu metodologiju na podatke dobijene od 74 kompanije (marketinških, knjigovodstvenih, advokatskih i bankarskih) iz 263 grada, autori dolaze do liste od 55 svetskih centara koje klasifikuju kao alfa, beta i gama gradove⁷⁵ (Beaverstock, Smith, Taylor, 1999). Koncept mreže globalnih gradova, prema zamislama autora, trebao je da *dopuni*⁷⁶ koncept globalnog grada Saskije Sassen teorijskim i empirijskim uvidima u relacije između gradova, čime bi se pokazao *mehanizam* putem kojeg ovi gradovi vrše globalnu kontrolu. Akcenat se pri tome prebacuje sa pojedinačnih gradova kao aktera na povezanost, odnosno na mreže kao aktere. „Na primer, Njujork i London se mogu okarakterisati kao najznačajniji globalni gradovi, ne zato što poseduju najviše uslužnih firmi, već zato što su firme u Njujorku i Londonu dominantni partneri unutar interakcija sa subordinisanim firmama iz drugih gradova“ (Smith, Doel, 2011:26).

Koncept mreže globalnih gradova jedan je od najsavremenijih pristupa izučavanju odnosa između globalizacije i urbanizacije. Bez većih revizija originalne koncepcije globalnog grada, Saskija Sassen svoj pristup dopunjuje mrežnim u zbirci tekstova „Globalne mreže: Povezani gradovi“, gde različiti autori posebno ispituju ulogu gradova lociranih na srednjim pozicijama unutar hijerarhijske mreže gradova, poput Sao Paola ili Meksiko Sitija (Sassen, 2002). Kao dobar primer primene ovog pristupa, može se navesti i rad američkih sociologa Artura Aldersona i Džejsona Blekvila u kojem autori pokazuju kako status globalnog grada i njegova moć, najpre zavise od pozicije tog grada unutar globalnog urbanog sistema, a ne od njegovih unutrašnjih karakteristika (Alderson, Beckfield, 2004).

Noviji pristupi mreže globalnih gradova akcenat sve više premeštaju sa poimanja globalnih gradova kao statičnih objekata, sa setom karakteristika koje ih čine takvima, ka relacionom shvatanju koje naglašava da su veze i odnosi aktera i gradova ti koji čine da grad u određenom trenutku zadobije globalni status (Masey, prema Brenner, Keil, 2013). Unutar njih se, takođe, razrađuju ideje o specifičnim pozicijama ugroženosti koje proizilaze upravo iz

⁷⁵ O ovoj klasifikaciji biće više reči u poglavlju o empirijskoj evidenciji koncepta globalnog grada.

⁷⁶ U jednom od novijih radova Ričard Smit i Markus Doel tvrde da su ova dva pristupa (Tejlor–Sasen) zapravo kontradiktorna, a uz to i počivaju na pogrešnoj premisi da se može staviti znak jednakosti između globalne kontrole i specifičnih uslužnih delatnosti (poslovnih usluga). Autori predlažu rekonceptualizaciju pojma „globalni grad“ uz pomoć Latureve (Bruno Latur, 2010) teorije mreže aktera („actor network theory“), gde bi se gradovi shvatali *kao* mreže a ne kao objekti *u* mrežama (Smith, Doel, 2011).

uključenosti u mrežu (Brenner, Keil, 2013). Dok se unutar koncepta globalnog grada (Sasen) socijalna polarizacija određuje kao posledica globalizacije grada, ovde se društvene posledice sagledavaju kao funkcije same mreže.

5.3.3. Globalni grad-region

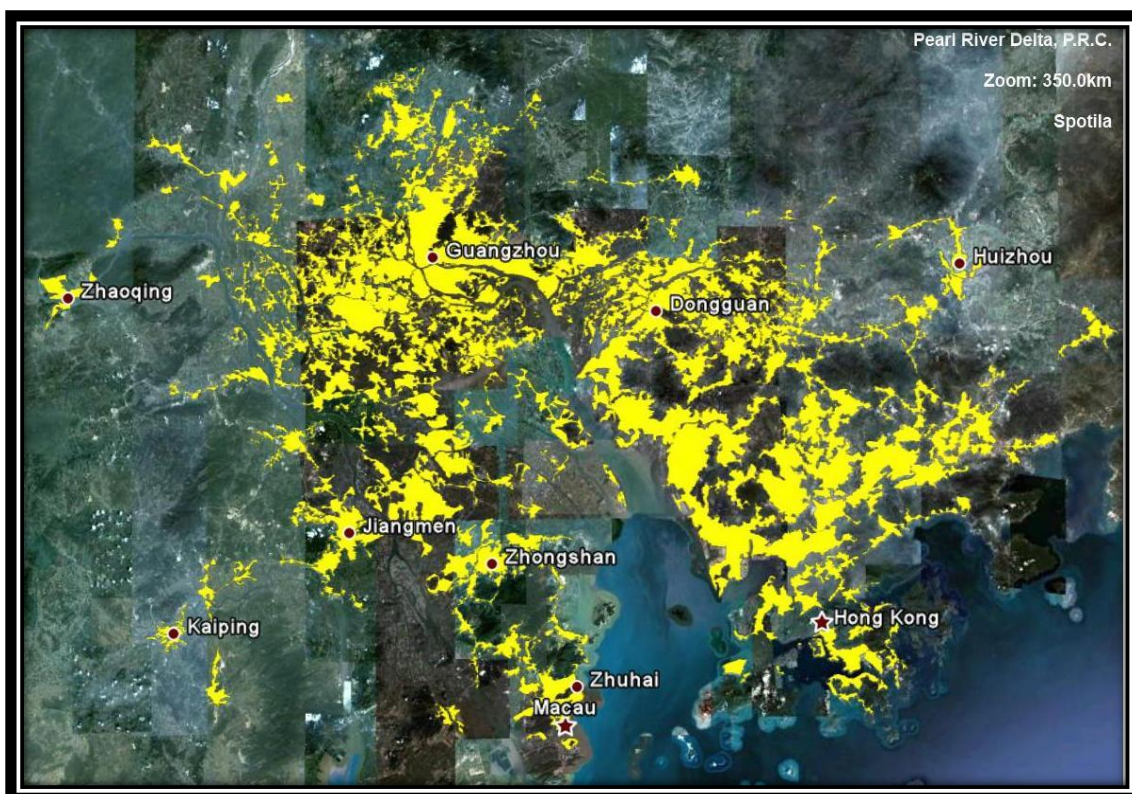
Ideja o globalnom gradu-regionu razrađena je još od strane Luisa Mamforda (2005, 2010) i Džejn Džejkobs (2010).⁷⁷ U „Kulturi gradova“, napisanoj 1938. godine, Mamford sasvim jasno ukazuje na probleme koji dolaze sa metropolizacijom, kao i na mogućnosti za njihovo prevazilaženje u regionalnom okviru. Ključni problem koji uočava proizilazi iz toga što „civilizacija metropole nije uspela da distribuirati dobrobiti kojima potencijalno može da upravlja“ (Mamford, 2010: 342). Prema njemu „odbacivanje mrtvih oblika poretka metropole i koncentrisanje njenih preostalih snaga na to da društvu omogući da koristi njena prava dobra, u okviru većeg regionalnog okvira, jeste možda jedan od najbitnijih zadataka naše civilizacije (Isto: 338). „U stvaranju regije“, navodi Mamford, „neophodno je uzeti područje koje je dovoljno veliko da obuhvati veoma širok raspon interesa i koje je dovoljno malo da ima te interese u fokusu i da ih učini predmetom kolektivne brige (Isto: 357). Time Mamford, iako nešto zastarelim rečnikom i arhaičnim prizvukom, sasvim precizno opisuje ključne probleme koji danas proizilaze iz preseka globalizacije i urbanizacije.

U kontekst globalizacije ideju o regionu uvodi američki geograf Alan Skot (Scott, 2001; 2012). Skot globalni grad-region vidi kao evoluciju konceptata svetskog i globalnog grada, odnosno njihovo proširivanje u ekonomskom, političkom i teritorijalnom smislu (Scott, 2001). On polazi od trenda regionalne konsolidacije ekonomskih, političkih i društvenih procesa unutar procesa globalizacije. Slično Sasen, Skot uočava obrise regionalne teritorijalne koncentracije koji prati suprotne, manifestne globalizacijske procese dekoncentracije, deteritorijalizacije i disperzije. Smatra da su ovakve socioprostorne transformacije najjasnije izražene u gradovima-regionima. U ekonomskom pogledu Skot ističe sve veći značaj prostorne koncentracije ekonomskih aktivnosti, gde teritorijalnim povezivanjem različitih poslovnih sektora („klasteri“) postiže veća nacionalna i globalna konkurentnost. Regionalizacija u ovom pogledu predstavlja strategijski odgovor na širenje svetskog tržišta, gde pojedinačne teritorijalne jedinice nisu u potpunosti izolovane ali ni u potpunosti prepuštene globalnim ekonomskim tokovima. „Veliki gradovi-regioni tako počinju da

⁷⁷ O idejama Džejn Džejkobs kao pretečama za savremeni koncept grada-regiona šire u Pušić, 2011.

funkcionišu kao teritorijalne platforme sa kojih koncentrisane grupe ili mreže firmi izlaze na globalno tržište“ (Isto: 6), odnosno kao „motori ekonomske globalizacije“ (Isto).

Za razliku od koncepta globalnog grada, u ovom slučaju ekonomska određenja nisu na prvom mestu. Skot posebno ističe *političku ulogu globalnog grada-regiona*, koja je unutar koncepta globalnog grada, u odnosu na ekonomsku, bila od sporednog značaja. Jačanje političke funkcije gradova-regiona unutar procesa globalizacije, autor prepoznaje u obrisima regionalne političke konsolidacije u provincije, metropolitenske zone, opštine, kantone i slično (Isto). Specifičnosti socijalne geografije gradova-regiona Skot, slično Sassen, prepoznaje kroz obrasce socijalne stratifikacije, raspodelu dohotka na metropolitenskom nivou i obrasce svakodnevnog života. Po njemu su ovi procesi direktan odraz kulturne heterogenosti koja proističe iz intenzivnih globalnih migracija usmerenih u gradove-regione. Drugo važno obeležje u ovom pogledu jeste multicentričnost. Za razliku od ranijih perioda, kada su aglomeracije mahom imale jedan ili nekoliko centara, današnji gradovi-regioni su multicentrični – poput difuzne Džudang delte (Zhujiang Delta, Pearl River Delta ili Delta Biserne reke) regiona u Kini koji nastanjuje više od 50 miliona stanovnika i obuhvata 9 većih i nekoliko manjih gradova. Ovaj grad-region je postepeno prerastao u najveći megalopolis na svetu a takva teritorijalna koncentracija na putu je da nadmaši aktuelnu ekonomsku poziciju Pekinga i Šangaja.

Slika 14: Zhu Jiang Delta, Kina (www.skyscrapercity.com)

Pitanja koja postavljaju autori koji zagovaraju ovaj koncept, uistinu su šira u odnosu na pitanja koja se postavljaju u vezi globalnog grada. Tako Skot i kolege nastoje da istraže:

a) Zašto gradovi-regioni dobijaju na značaju upravo u ovom istorijskom trenutku kada pojedini autori govore o „kraju geografije“?

b) Kako ekonomski i društveni elementi organizacije gradova-regiona reaguju na globalizacijske tokove?

c) Koji su glavni izazovi pred vlastima gradova-regiona i koji su načini da oni opstanu i napreduju?

d) Da li model grada-regiona može da donese boljitak u manje razvijenim delovima sveta?

e) Kako definisati javni interes u takvim, kulturno heterogenim sredinama? Koji su izazovi tradicionalnih formi demokratskog organizovanja i političke pripadnosti unutar njih? (Isto).

Na prvom mestu koncept grada-regiona je širi u teritorijalnom smislu. Dok koncept globalnog grada zapravo obuhvata samo pojedine aspekte unutar jednog grada, i to one koji su u direktnoj funkciji globalne ekonomije – na primer, određeni finansijski sektori ili imigrantske zajednice na najmanje plaćenim poslovima – čime se poentira dualna struktura grada, koncept grada-regiona obuhvata više gradova kao i delove nacionalnih ekonomskih aktivnosti (recimo, infrastrukturu, industriju i slično). On je, stoga, znatno šira polazna osnova za razumevanje regionalnih varijeteta urbanog života u uslovima globalizacije. Poredeći svoj i Skotov koncept, Saskija Sassen priznaje da je ideja o gradu-regionu unela sasvim novu dimenziju u razumevanje teritorijalnosti globalizacije. Autorka primećuje da je upravo zbog teritorijalne širine grada-regiona, pitanje njegovih granica problematično (Sassen, 2001). Iako teritorijalne granice globalnog grada takođe nisu precizirane, postoje jasni indikatori koji se mogu lokalizovati.

Regionalnom perspektivom se donekle narušava predstava o dualnom gradu jer se, pored najnižih i najviših klasa kao direktnih aktera globalizacije, u obzir uzima i srednja klasa. Tako se, prema Sassen, gubi analitička oštrica koncepta globalnog grada koji je „podešen“ tako da identifikuje izvore globalizacije i društvene moći, u okviru nje apstrahujući ono što je iz te perspektive od sporednog značaja (Isto). Koncept globalnog grada je, iz istih razloga, primereniji za analizu nejednakosti i polarizacije jer su one više izražene u centralnim

delovima grada nego u širem regionu. Koncept globalnog grada regiona nam, sa druge strane, priznaje Sasen, „omogućava da uočimo mogućnosti za pravednije i bolje distribuirane modele rasta i širenje beneficija koje proističu iz ekonomske globalizacije“ (Isto: 352). Unutar koncept grada-regiona se nadalje akcentat stavlja na probleme konkurencije i kompeticije (između regiona) dok se koncept globalnog grada bazira na elementima prekogranične umreženosti gradova.

Koliko god slični, koncepti globalnog grada i grada-regiona zapravo su suštinski različite polazne osnove za razumevanje odnosa između urbanizacije i globalizacije. Iako se u oba slučaja procesi urbane koncentracije objašnjavaju uz pomoć istih ili sličnih faktora, Skotova koncepcija je: a) ideološki i vrednosno neutralnija, u smislu da urbanu stvarnost ne vidi kao proizvod neoliberalne ideologije, b) više geografska nego sociološka, jer se ne bavi direktno odnosima moći već geografskom distribucijom beneficija, c) otvorenija, u smislu da ne daje konačne odgovore već otvara nova pitanja. Na tragu ovakvih poređenja, možemo reći da je osnovni predmet interesovanja Saskije Sasen *globalizacija*, primarni cilj njenog koncepta *prostorno lociranje globalizacije* a osnovni analitički alat za dolaženja do tog cilja – koncept globalnog grada. Osnovni predmet interesovanja Alana Skota je, sa druge strane, sam grad-region sa primarnim ciljem objašnjavanja mehanizma regionalne koncentracije aktivnosti i iznalaženja rešenja za njihov održivi ekonomski, politički i društveni razvoj. U tom smislu, koncept grada-regiona nije toliko precizan za identifikaciju ključnih prostornih aspekata globalizacije ali može imati znatno širu primenu: bez komplikovanih metodoloških manevara, on se može upotrebiti za razumevanje regionalnih obrazaca urbanizacije van visoko razvijenih kapitalističkih društava.

Treba, međutim, napomenuti i da je koncept grada regiona usko vezan za takozvani novi regionalizam koji „u najširem smislu označava zagovaranje ili aktivno praktikovano uverenje da su regioni korisni alati za postizanje različitih ciljeva. Ti ciljevi mogu da obuhvataju postizanje dubljeg teorijskog uvida i objašnjenja, brži i ravnomerniji ekonomski razvoj, efikasniju administraciju, osnaživanje i očuvanje kulturnog identiteta, obogaćivanje demokratije i političke participacije, očuvanje životne sredine i stimulisanje inovacija i kreativnosti“ (Soja, 2004).

6. Formiranje globalnih gradova na (polu)periferiji: „Pogled izvan mape“

Globalizacijska literatura je sklona je elitizmu, pisana iz pozicije *prvog sveta*. Globalizacija je opisana iz metropolitenskog centra. Puno ovakvih radova krivo je za nastanak *loše geografije* jer ispituje samo jednu ili dve reprezentacije globalizacije (Short et all, 2000: 317).

U ovom odeljku nastojimo da dođemo do odgovora na pitanje da li je vladajuća paradigma globalnog grada, kao i njoj srodne ideje o mreži gradova i gradu-regionu, adekvatna za razumevanje svih varijeteta urbanizacije i urbanog načina života, a posebno onih situiranih u zemljama periferije, odnosno poluperiferije.⁷⁸ Da li su globalizacijske tendencije toliko jake da su „prodrle“ u svaki urbani kutak sveta? Ako jesu, da li se globalizacija unutar njih realizuje na jednake načine? Koji je značaj kulturno-genetičke osnove urbanih društava u tim procesima, ili, drugim rečima, kako se globalizacija kao opšti proces prelama unutar specifičnih lokalnih uslova? Ako nisu, radi li se ovde o jednoj „sebičnoj“, zatvorenoj i posebnoj paradigmi koja iz razmatranja isključuje one koji se ne uklapaju u njene šeme? Ukoliko koncept globalnog grada i slične ideje koje gradove dovode u vezu sa procesom globalizacije hoćemo da vidimo kao jedan novi horizont pred urbanom sociologijom, neku vrstu nove paradigme za razumevanje savremenih obrazaca urbanizacije, tada taj koncept mora da ima dovoljno široku i opštu osnovu kojom bi se, makar delimično, mogli objasniti i oni urbanizacijski trendovi koji se odvijaju van zemalja centra.

Urbane i opšte sociološke teorije su često nastajale kao proizvod neopravdanog uopštavanja posebnosti (zapadnog iskustva), koja se kasnije uzima kao reper za procenu ostalih. Danas, kada je, za razliku od vremena u kom je pisao Maks Veber ili Luis Virt, znatno lakše doći do podataka o nezapadnim urbanim društvima a ona više nisu statična pozadina na kojoj se odvija svetska istorija, problem „provlačenja“ tuđih iskustava kroz sopstvenu

⁷⁸ Termini „centar“/ „periferija“/ „poluperiferija“, koje u radu koristimo, proizilaze iz teorije svetskog sistema koji se može razumeti kao „sistem stratifikacije sastavljen od ekonomski dominantnih zemalja centra (koje se međusobno kulturno i vojno nadmeću) i zavisnih regiona periferije i poluperiferije“ (Chase-Dunn, 2007: 1060). Iako se u radu ova teorijska pozicija ne prihvata u potpunosti, posebno ne u njenom rigidnom, strukturalno-funkcionalističkom obliku, smatramo da je pojmovno razlikovanje centra, periferije i poluperiferije i dalje aktuelno jer se njime ukazuje na nepobitnu ekonomsku nejednakost ovih delova sveta kao na istorijsku činjenicu. Odnosi centra, periferije i poluperiferije se, međutim, ne shvataju kao dati i nepromenjivi već kao set društveno-istorijskih uslova koji u izvesnoj meri oblikuje aktuelne pozicije pojedinih država, gradova i regiona. Ovi pojmovi se, takođe, ne shvataju isključivo kao pokazatelji ekonomskih pozicija već i drugih aspekata zavisnosti koji iz njih proizilaze (ekonomskih, tehnoloških, političkih, ekoloških, kulturnih).

teorijsku prizmu i svojevrsna intelektualna hegemonija u urbanoj sociologiji nastavlja da postoji. Koncept globalnog grada koji u urbanu sociologiju, na velika vrata, uvodi „priču“ o globalizaciji, po prirodi stvari bi trebalo da razbije i dekonstruiše ovakva shvatanja, nudeći svetsku perspektivu i šireći obim predmeta do maksimalnih geografskih razmera. A da li je to tako?

U pokušaju pronalaženja odgovora na ova pitanja, polazimo od kritike koncepta globalnog grada koju iznosi Dženifer Robinson (Robinson, 2005).⁷⁹ Autorka ispituje u kojoj meri savremeni koncepti globalnog i svetskog grada reprodukuju princip da „urbanitet počiva na (obično neiskazanom) iskustvu relativno male grupe (uglavnom zapadnih) gradova, dok se gradovi izvan Zapada procenjuju u odnosu na unapred određen standard (svetskog) urbaniteta, ili gradskog ekonomskog dinamizma“ (Isto: 303). Koncept globalnog grada počiva na teoriji svetskog sistema, odakle preuzima viziju o geoekonomskoj strukturi sveta koju dopunjava setom, prvenstveno ekonomskih kriterijuma za identifikaciju i lociranje njenih najdinamičnijih tačaka – globalnih gradova. Ti kriterijumi za globalni značaj bi, ističe Robinson, vrlo lako mogli biti sasvim drugačiji „da su se tvorci mape izmestili i razmotrili značajne transnacionalne mreže u mestima poput Džakarte ili Kuala Lumpura, gde veze sa islamskim oblicima globalne ekonomske i političke aktivnosti mogu dovesti do umnogome drugačijeg spiska moćnih gradova (Isto: 309). I najsavremeniji oblici koncepta globalnog grada, poput mreže globalnih gradova, prema autorki, zadržavaju taj osnovni problem razvrstavanja gradova u odeljke na osnovu *a priori* analitičke hijerarhije, koja je u osnovi relativna. To, prema Robinson, znači da se „nameće takvo gledište prema kojem se milioni ljudi i stotine gradova izbacuju sa mapa, da bi se održalo jedno određeno i veoma ograničeno stanovište o značaju i (relevantnosti) gradova za izvesne segmente globalne ekonomije“ (Isto: 304).

To, ipak, ne znači da se među brojnim teoretičarima globalnog i svetskog grada ne mogu naći analize nezapadnih gradova, već samo to da je koncept unapred dat i u tom smislu rigidan jer u mnoštvu varijeteta urbanizma uočava samo unapred definisane karakteristike. I sama Sassen, kako primećuje autorka, govori o nekoj vrsti „kraja Trećeg sveta“, uvodeći u listu globalnih gradova (doduše, na najniže pozicije), gradove poput Sao Paola i Meksiko Sitija. Iskustva onih delova sveta u kojima nisu prepoznati globalni gradovi – „prazninama“ u teorijama svetskog i globalnog grada, poput Lusake u Zambiji (Afrika) – nastavlja Robinson,

⁷⁹ Deo naslova ovog poglavlja preuzet je iz naziva teksta Dženifer Robinson „Globalni i svetski gradovi: Pogled izvan mape“ (Robinson, 2005).

mnogo su neujednačenija nego što sugerišu navedene analize (Isto). Iako prema postojećim kriterijumima Lusaka svakako ne spada u globalni grad, Robinson ispravno primećuje da ovaj grad održava brojne i tesne veze sa svetskom ekonomijom – preko izvoza bakra i olova, odnosa sa Svetskom bankom, MMF-om i međunarodnim političkim organizacijama i preko trgovine polovnom odećom i drugim dobrima i uslugama. Lusaka se ne „uklapa“ u viziju globalnog grada jer ovakve veze unutar tog pristupa nisu definisane kao značajne, ali i zato što se, pored globalnih veza, u velikoj meri definiše i kroz funkcije koje vrši u odnosu na nacionalnu ekonomiju i ostale delove nacionalne teritorije.

Robinson ne odbacuje koncept globalnog grada u potpunosti, već kritikuje njegovu zapadnocičnost i isključivost. Veze sa globalnom ekonomijom gradova poput Lusake, kakva god priroda tih veza bila, od presudnog su značaja za njihov budući razvoj ali je potrebno iznaći inkluzivnije koncepte u kojima ovake specifičnosti ne bi bile izuzete iz razmatranja. Proširivanjem koncepta globalnog grada bi, prema autorki, u razmatranje mogli da se uzmu i oni gradovi čija je skala prostornog uticaja manja ili naprosto drugačija – nacionalni ili pokrajinski centri, politička ili simbolička sedišta, stožeri transporta i proizvodnje i slično (Isto). Pored toga što specifična zapadna iskustva uopštava i izdiže na nivo opšteg kriterijuma, koncept globalnog grada, prema Robinson, osiromašuje razumevanje gradova jer se usmerava na *pojedinu*, najdinamičnije sektore (one u funkciji globalne ekonomije) a zapostavlja čitav niz drugih aspekata multifunkcionalne gradske ekonomije. On, zato, gubi praktično-aplikativnu vrednost. Na njemu je teško, čak nemoguće, zasnovati odgovarajuće razvojne urbane politike koje bi se odnosile na grad kao celinu. Slično tome, razvojne studije (mega)gradova Trećeg sveta usmeravaju se na „drugu stranu medalje“ – siromaštvo – smatrajući ih „ne-gradovima“, „objektima intervenisanja Zapada“ (Isto: 314). Ovakav pogled na gradove Trećeg sveta zastupljen je u knjizi Majka Dejvisa „Planeta slamova“ (2006). „Dok teorija globalnog grada generalizuje uspešna mesta gradskog života s krupnim finansijskim obrtom i korporacijama, razvojni pristup bliži je tezi da svi siromašni gradovi imaju siromašnu infrastrukturu i ekonomski stagniraju a ipak se (neobično) povećavaju“ (Isto: 311). Prema Robinson, za siromašne gradove „Trećeg sveta“ najplodonosniji bi bili oni pristupi koji gradove sagledavaju kao celinu te unutar njih obuhvataju, kako obrise transnacionalnog tako i obrise lokalnog i nacionalnog. Obuhvatajući širok dijapazon ekonomskih aktivnosti, a ne samo onih sa globalnim efektom, revidirani pristupi ovim gradovima mogli bi da doprinesu izgradnji odgovarajućih urbanih razvojnih politika. Slično je možda i sa samim globalnim gradovima poput Tokija, Njujorka ili Londona. Možda bi, primećuje Robinson, ovi gradovi u *celini* imali više benefita od širih

pristupa kojima bi se, pored najviših i najnižih klasa („dualni grad“) i uskog ekonomskog jezgra globalizacije, obuhvatilo i mnoštvo drugih aktera i njihovih ekonomskih i drugih aktivnosti.

„Ako se globalni grad, u uobičajenom značenju te reči, postavi kao cilj“, što je postala opšta težnja urbanih vlasti, „to može sasvim lako predstavljati propast za većinu gradova“, zaključuje Robinson (Isto: 314). Globalni grad je, prema njoj, „regulativna fikcija“ jedan način „zamišljanja gradova“ koji je izvršio veliki uticaj na razumevanje gradova širom sveta i tako osiromašio mogućnosti za njihovo osmišljavanje i planiranje. Revizija ovog koncepta, još uvek nezaobilaznog za razumevanje gradova u globalizaciji, morala bi da podrazumeva jačanje njegove heurističke moći razvijanjem kritičkog pristupa, čime bi on prestao da služi kao sredstvo klasifikacije (kako se danas uobičajeno koristi) (Isto). Iako o tome ne govori eksplicitno, Robinson se zapravo zalaže za neku vrstu koncepta grada-regiona, gde bi primarna jedinica proučavanja bio sam region a ne globalizacija koja ga proizvodi. Ideja o regionu je, kao što je već rečeno, znatno pogodnija za analizu raznolikih manifestacija urbanog načina života ali i za osmišljavanje politika održivog urbanog razvoja u uslovima globalizacije. „Odlučujući su pristupi koji ispituju veze između raznolikih ekonomskih aktivnosti u ma kom (običnom) gradu i naglasak stavljaju na uopšteno kreativni potencijal grada, a ne oni koji podstiču kreatore urbane politike da potpomognu jedan (globalni) sektor na uštrb drugih (Isto: 316). Polazna osnova bila bi rekonceptualizacija pojmova (autorka predlaže pojam „obični grad“) i prebacivanje akcenta sa *kategorije* globalnog grada na *proces* njegovog nastanka („globalizirajući gradovi“).

6.1. Obični grad, globalizirajući gradovi i gradovi u globalizaciji

Ideju o „običnom gradu“, kao kritiku koncepta globalnog grada, razrađuju geografi Aš Amin i Stiven Graham (Amin, Graham, 1997). Njihova namera je da izgrade alternativan pristup gradovima u globalizaciji polazeći od heterogenosti urbanog načina života. Autori primećuju da u sklopu probuđenog interesa za grad poslednjih decenija, preovlađuju stanovišta koja iz heterogenog urbanog načina života apstrahuju pojedine elemente (ekonomiju, kulturu, socijalnu polarizaciju, stanovanje i slično), čime se gubi sama esencija grada – koncentracija raznovrsnih aktivnosti. Oni se pitaju kako ovu utopiju o globalnom, kreativnom, postmodernom, dualnom, informatičkom gradu, u kojoj su pojedini aspekti urbanizma protegnuti na ceo grad i više gradova (ili sve gradove), pomiriti sa fragmentisanom i inkoherentnom prirodom grada? U ovakvim, redukcionističkim pristupima urbanizmu, autori

prepoznaju metodološku opasnost prekomernog i neosnovanog uopštavanja na osnovu jednog ili nekoliko primera i opasnost od pridavanja prevelikog značaja pojedinim mestima, vremenima i predstavama o gradu. Tako se često dešava da se jedna mala grupa gradova (ili njihovi delovi) uzima kao paradigma za razumevanje globalnih karakteristika urbanizma – na primer, Los Anđeles od strane Edvarda Sodže koji tvrdi da se „sve sreće u Los Anđelesu“⁸⁰ (Soja, 2000) ili London, Njujork i Tokio od strane Saskije Sassen (Sassen, 2001). Autori ispravno primećuju da iz ovoga proizilaze problemi koji su znatno ozbiljniji od onih čisto teorijsko-metodološke prirode. Naučni konstrukti, a posebno oni vezani uz pojam grada, veoma lako pronalaze svoj „put iz naučnih laboratorija“ u javni i politički život a njihovi kreatori više nemaju uticaja na način kako će se upotrebljavati u praksi. Ovakvi koncepti su, u tom smislu, često normativni, jer na osnovu njih gradovi izrađuju strategije razvoja koje ostavljaju vrlo konkretne posledice na život njihovih stanovnika. „Izuzetak, procesom redukcije ili totalizovanja, postaje norma, primenjiva na ogromnu većinu gradova koje bi mogli da nazovemo „neizuzetnim“: gradova koji nisu postali novi centri, nisu arene fleksibilne specijalizacije ili rasta industrijskih distrikata, niti se mogu odrediti kao kreativni“ (Isto: 417).

Iako iznose jasnu i utemeljenu kritiku redukcionističkih tendencija u savremenim urbanim studijama, autori nailaze na problem prilikom pokušaja izgradnje alternativnih pristupa. Ovaj problem, u sociologiji dobro poznat u okviru debata realista i nominalista, pozitivista i relativista, modernih i postmodernih sociologa, realista i konstrukcionista, svodi se na mogućnost dolaženja do univerzalnih zakona u sociologiji (društvu). „Velike naracije“ poput strukturalnog funkcionalizma ili marksizma, baš kao i koncept svetskog grada, lako padaju pred postkolonijalnom kritikom koja insistira na kontekstualizaciji i relativizmu ali potonji retko uspevaju da ponude odgovarajuće alternative. Čarls Tili ovaj problem u kontekstu sociologije grada definiše kao dilemu urbanog istoričara pred sledećim izborom: grad bez lica ili grad bez zaleđa? (Tilly, 1981). U prvom slučaju bavimo se gradom kao tačkom u sistemu, pokušavajući da ga dovedemo u vezu sa drugim gradovima. Jedini mogući način za ovakvu komparaciju jeste apstrahovanje pojedinih elemenata koje je moguće porediti

⁸⁰ „Ako se *sve sreće u Los Anđelesu*, to znači da svi gradovi prolaze kroz procese identifikovane u Los Anđelesu te da mi zapravo te trendove ne moramo ni da razumemo i objasnimo“ (Amin, Graham, 1997: 417). U takvom odustajanju od razumevanja i objašnjavanja opštih trendova se ogleda prava, tragična, priroda samodovoljnog postmodernog urbanizma, koji se vrti u krug oko sopstvene ose bez mogućnosti davanja ikakvih delatnih odgovora.

uz zanemarivanje drugih, posebnih i neponovljivih aspekata. Tako dobijamo gradove bez lica. U drugom slučaju akcenat stavljamo na neponovljivo, partikularno i jedinstveno, odustajući unapred od bilo kakve mogućnosti poređenja, što rezultira gradovima bez zaleđa.

Postavlja se, dakle, pitanje da li koncepti poput „običnog grada“ mogu da postanu odgovarajuća alternativa razumevanju savremenih obrazaca urbanizacije i globalizacije? Da li ovaj i slični koncepti mogu da zamene pristup globalnog i svetskog grada ili grada regiona? Da li se, uopšte, radi o konceptima koji obrađuju isti problem? Ričard Smit ideju o „običnom gradu“ smešta u takozvani južni zaokret u urbanim studijama, unutar kojeg se razrađuju i ideje o „južnim gradovima“, „drugim globalnim gradovima“, afričkim gradovima“, „crnom urbanizmu“ i „postkolonijalnom urbanizmu“ (Smith, 2013). Svi ovi koncepti insistiraju na nužnosti *apsolutne* kontekstualizacije gde se, pored predmeta (određenog grada), kontekstualizuje i sam *pristup* gradu. Time oni prerastaju u odraz u ogledalu postmodernog urbanizma centra koji kritikuju (Soja). Smit podvlači da se ovde teži inkluzivnosti pristupa, uključivanju svih gradova u analizu, prepoznavanju diverziteta i specifičnosti svakog grada i crpljenju saznanja iz iskustava proizvedenih unutar pojedinih gradova. To bi doprinelo de-centrisanju urbanih studija koje bi, ne samo prikazale te razlike već se, u odnosu na njih, i suštinski izmenile (Isto). Smit postkolonijalnu kritiku globalnog grada razlaže na njene sastavne elemente, izlažući uz to sopstvenu „kritiku kritike“ svakog pojedinog elementa.

1) *Ekonomizam*. Koncepti globalnog i svetskog grada se kritikuju jer, insistirajući na mapiranju najdinamičnijih ekonomskih sektora, zanemaruju brojne gradove kao i ekonomski nedinamične delove globalnih gradova. Ovakva kritika je, prema Smitu, bespredmetna jer ne zadire u suštinu. Namera teoretičara globalnog i svetskog grada (koje autor sa pravom svrstava u neomarksiste), jeste da ukažu na to da je globalni ekonomski sistem kontrolisan i koordinisan iz pojedinih centara a ne da objasne gradove u celini. Apstrahovanje ekonomski najdinamičnijih lokaliteta je u tom smislu metodološki nezaobilazno, kao i zanemarivanje onih koji nisu akteri kontrole i koordinacije. Ne može se, dakle, reći da su teoretičari globalnog grada „slepi“ za sve što nije ekonomija jer je ekonomija, naprosto, primarni predmet njihovog proučavanja. Razmatranje strategija preživljavanja beskućnika na ulicama nekog grada u Africi, na primer, može da bude izuzetno plodonosno u različitim aspektima, ali nije relevantno za analizu komandovanja i kontrole nad globalnom ekonomijom. Neomarksistički teoretičari globalnog grada nisu prevideli „obične gradove“ zbog predrasuda, neznanja ili kolonijalnih intencija već zbog fokusiranja na „ekonomsku specijalizaciju za komandovanje i kontrolu“ (Isto).

2) *Etnocentrizam*. Postkolonijalna kritika iznosi tvrdnju da (neosvešćeni) etnocentrizam teorije globalnog grada proističe iz angloameričkog konteksta unutar kog te teorije nastaju. Smit primećuje da ovakva kritika počiva na logičkoj grešci – *ignoratio elenchi*⁸¹ – jer se umesto kritikovanja suštine (ideje o komandovanju i kontroli) usmerava na nešto drugo – poreklo teorije i autora. Teoretičari globalnog grada uzimaju u obzir i one slučajeve koji nisu paradigmatični (obično se radi o nezapadnim gradovima) ali ih kasnije izuzimaju zbog *nedostatka dokaza* o postojanju komandnih i kontrolnih funkcija unutar njih.

3) *Developmentalizam*. Prilikom određivanja koncepta globalnog grada kao developmentalizma – ideje da svi gradovi nužno slede put onih razvijenih – postkolonijalni kritičari, prema Smitu, brkaju marksističku osnovu koncepta globalnog grada (i njenu ukorenjenost u teoriji svetskog sistema) sa neoliberalnim praksama urbanog razvoja koje upravo marksistička tradicija nastoji da razotkrije i prevaziđe. Smit je potpuno u pravu jer se koncept globalnog grada, i van postkolonijalne kritike, često posmatra kao neoliberalan, samo zato što ukazuje na postojanje neoliberalizma i nužnost njegovog prevazilaženja. Postkolonijalni kritičari kao alternativu nude *zatvaranje očiju pred neoliberalizmom* i fokusiranje na lično, doživljeno i partikularno, čime se gubi dragoceni kritički kapacitet urbanih studija.

Smit zaključuje da bismo prihvatanjem idiografskog, nominalističkog i provincijalnog pristupa u urbanim studijama, kao alternative neomarksističkim konceptima globalnog grada, upali u zamku brkanja dokaza o nepostojanju sa nepostojanjem dokaza (Isto).⁸² Stoga se on, na drugim mestima, usmerava na kritiku same osnove na kojoj počiva koncept globalnog grada – mita o komandovanju i kontroli, o čemu je bilo reči u prethodnim poglavljima (Smith, 2014).

Šta se u ovakvim okolnostima dešava sa konceptima, idejama i teorijama koje u diskurs globalnih gradova nastoje da umetnu „pogled izvan mape“? Da li je moguće „pomiriti“ ovako različite pristupe i, još važnije, da li je moguće „otvorenim očima“ sagledati nezapadnu urbanu stvarnost, bez obzira na teorijske nesuglasice? Literatura o „gradovima

⁸¹ *Ingoratio elenchi* (irelevantni zaključak) logička je greška u prezentaciji argumenta koji može i ne mora biti logički validan ali ne odgovara na postavljeno pitanje. Umesto dokazivanja tvrdnje, ovim se argumentom dokazuje slična ali drugačija tvrdnja od originalne (Wikipedia).

⁸² Autori poput Dženifer Robinson (Robinson, 2005) i Aš Amina i Stivena Grahama (Amin, Graham, 1997), dokazuju da u pristupu globalnog grada ne postoje „obični gradovi“ („dokaz o nepostojanju“) a radi se o tome da ne postoje dokazi da unutar običnih gradova postoje relevantne komandne i kontrolne funkcije („nepostojanje dokaza“).

izvan mape“, nevezano za teorijsko polazište koje se zauzima, obimna je i nastavlja da se usložnjava. Da li kritika Ričarda Smita, koja se pokazuje kao vrlo osnovana u teorijsko-metodološkom pogledu, znači da saznanja do kojih se došlo unutar ovog kruga ideja treba zanemariti zbog unutrašnjih kontradiktornosti na (meta)teorijskom nivou? Iako držimo da je postkolonijalna perspektiva u urbanim studijama, posebno ona koja rezultira u postmodernom relativizmu teorijski inferiorna u odnosu na neomarksističke koncepcije globalnog i svetskog grada, smatramo da saznanja do kojih se u okviru nje došlo (posebno onih empirijskih) moraju naći svoje mesto u analizi globalnih urbanih procesa.

Brojne kritike koncepta globalnog grada, iznete u ovom radu, govore o tome da se on ne sme prihvatiti kao zatvoren i zaokružen sistem ideja (zato ne govorimo o teoriji već o konceptu) već pre kao jedna perspektiva unutar koje je moguće razumeti pojedine aspekte urbane stvarnosti koji su ranije bili nedovoljno poznati. Konačno, složićemo se sa Najdželom Triftom koji, na tragu ideja Anrija Lefevra, zapaža da „ne postoji velika slika modernog grada već samo set konstantno promenjivih skica“ (Thrift, 1996, prema Amin, Graham, 1997).

Piter Markuze⁸³ i Ronald van Kempen ovakva zapažanja teorijski obuhvataju konceptom „globalizirajućih gradova“ pokušavajući da odgovore na pitanje da li je moguće doći do opšte, generalne urbane forme koja proizilazi iz procesa globalizacije (prema Bjelland, 2001). Iako pristup koji autori zauzimaju nije mnogo drugačiji od pristupa teoretičara globalnog grada (političko-ekonomski pristup sa fokusom na postfordističku ekonomiju), oni ostavljaju prostor i za drugačije interpretacije i ishode. U zbirci tekstova koje objedinjavaju u knjizi „Globalizirajući gradovi“ (2000) ima mesta i za one zaključke obimnih empirijskih studija koji ne potvrđuju njihove polazne teorijske pretpostavke i govore u prilog značaja lokalnih i nacionalnih specifičnosti. Iako se može učiniti da je koncept „globalizirajućih gradova“ neka vrsta „drvenog gvožđa“, unutar njega je moguće pronaći mnoštvo interesantnih i korisnih studija o vezi između globalizacije i gradova širom sveta. Sličnu postavku, koncept, „gradova u globalizaciji“ nudi Piter Tejlor, stojeći na stanovištu da je uticaj globalizacije na gradove znatno složeniji nego što ga opisuje pristup globalnog grada: svi gradovi su na neki način globalni uprkos tome što ne zadovoljavaju set unapred izrađenih kriterijuma (Taylor et all, 2007, prema McCarthy 2008).

⁸³ Profesor urbanog planiranja i sin jednog od osnivača Frankfurtske škole Herberta Markuzea.

6.2. Globalizirajući gradovi periferije: Azija i Afrika

Pre analize globalnih urbanih procesa „van mape“ (ili na periferiji) nužan je kratak osvrt na problem pozicioniranja gradova, regiona, država i kontinenata u svetskom sistemu kao i na teorijske i praktične nesuglasice oko izbora odgovarajućih kriterijuma za njihovu klasifikaciju. Iako smo se u ovom radu opredelili za korišćenje pojmova koji proizilaze iz teorije svetskog sistema i njene podele na centar, periferiju i poluperiferiju, naznačeno je da se ova teorijska perspektiva u radu samo uslovno prihvata.

Najveći problemi u njenoj primeni proizilaze iz strukturalno-funkcionalističke, statične slike svetskog sistema. Razvojna dinamika, posebno ona urbanog porekla, kao i obilje podataka, institucija koje ih proizvode i teorijskih pristupa kojima se obuhvataju, gotovo da obesmišljavaju svaki pokušaj izrade jedinstvene klasifikacije teritorijalnih jedinica u svetskom sistemu. Neke od najznačajnijih promena u globalnoj geografiji moći, koje su se odigrale intenziviranjem procesa globalizacije krajem 70-ih godina, nisu adekvatno obuhvaćene klasičnom podelom na centar, periferiju i poluperiferiju.

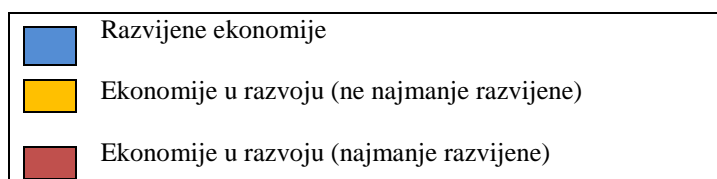
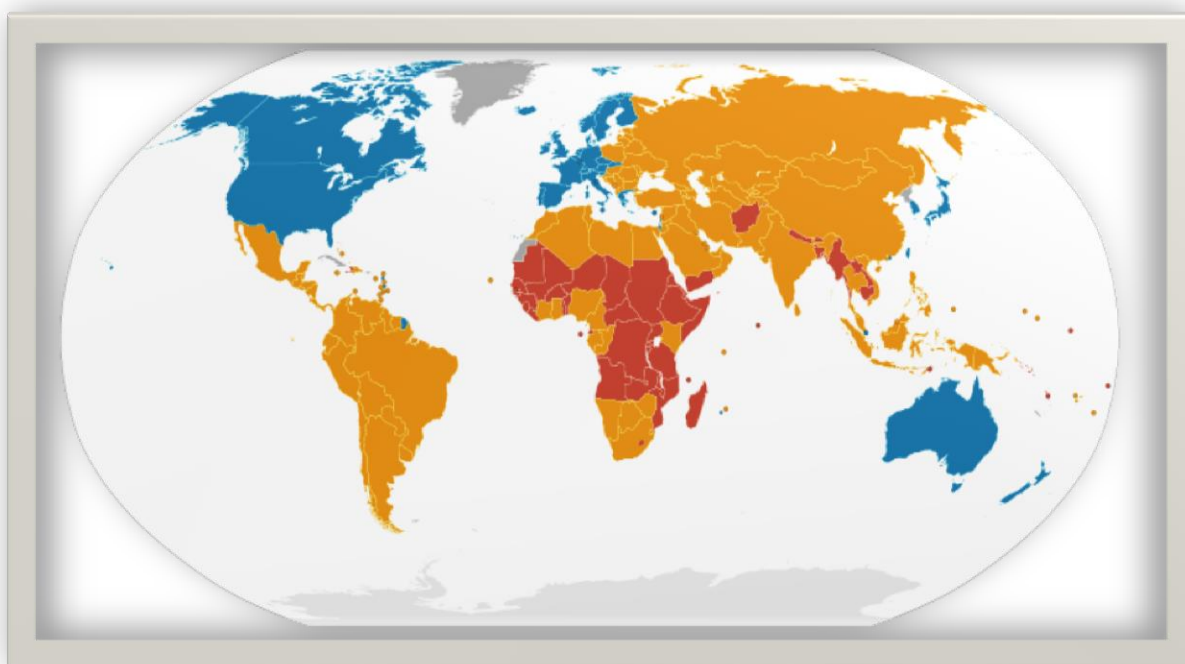
Tu najpre mislimo na razilaženje razvojnih putanja zemalja bivšeg socijalističkog bloka, uspon „azijskih tigrova“ i snažan ekonomski razvoj Kine. Geografija moći (ekonomske i svake druge) menja se bez obzira na neuspehe teorije da je sustigne, obuhvati i konceptualizuje. Kina je 2013. godine po prvi put pretekla SAD po vrednosti ostvarene spoljne trgovine a stručnjaci MMF-a predviđaju da će je do 2018. godine sustići i u pogledu bruto nacionalnog dohotka kao i u udelu kineskog BDP u globalnim razmerama (Večernje novosti, 18. Januar 2014).

Početak 21. veka i finansijski krah (velika recesija 2008.) doveli su do obrtanja sreće Njujorka, Londona i Tokija. Dok se ti gradovi bore da održe svoje pozicije finansijskih centara moći, Singapur i Dubai se izdižu kao centri globalnog tržišta. U međuvremenu, uloga Kine kao glavnog „bankara sveta“ čini da Šangaj i Hongkong postanu trgovački svetski centri. Iako glavni gradovi najvećih ekonomija ostaju ključni „igrači“, azijska ekonomija doživljava „bum“ a azijski svet svedoči zapanjujućem formiranju gradova od globalnog značaja. Današnji azijski gradovi su plodna područja, ne zato što su sledili utabane staze ili neki globalni plan već zbog obilja situiranih eksperimenata u kojima su redefinisali koje se urbane norme mogu označiti kao globalne (Ong, 2011: 1).

To, na primer, znači da je određivanje zemalja Azije kao periferije a istočne Evrope kao poluperiferije višestruko problematično. Ako bi pristup svetskog sistema ostavili po strani

i pokušali da upotrebimo neku drugu klasifikaciju, nužno bi ušli u polje vrednosno-ideološkog⁸⁴ ili formalističkog pristupa, kakvom pribegavaju institucije poput Ujedinjenih nacija. UN pribegava klasifikaciji regiona u najmanje razvijene, one u razvoju i razvijene, iako i same priznaju da „ne postoji jedinstvena konvencija za klasifikaciju takve vrste“.⁸⁵

U poređenju sa perspektivom svetskog sistema, formalistički pristup UN čini se manje upotrebljiv. Iako je dovoljno otvoren za intenzivne promene (klasifikacije se izrađuju na osnovu kontinuiranog prikupljanja podataka o Indeksu Humanog razvoja, HDI, i bruto nacionalnom dohotku, BDP), unutar njega se ne prepoznaje osnovna osa nejednakosti unutar svetskog sistema kao ni njen istorijski kontinuitet.

Slika 15: Klasifikacija zemalja prema kriterijumima UN i MMF (Izvor: Wikipedia http://en.wikipedia.org/wiki/Semi-periphery_countries#mediaviewer/File:Imf-advanced-un-least-developed-2008.svg)⁸⁶

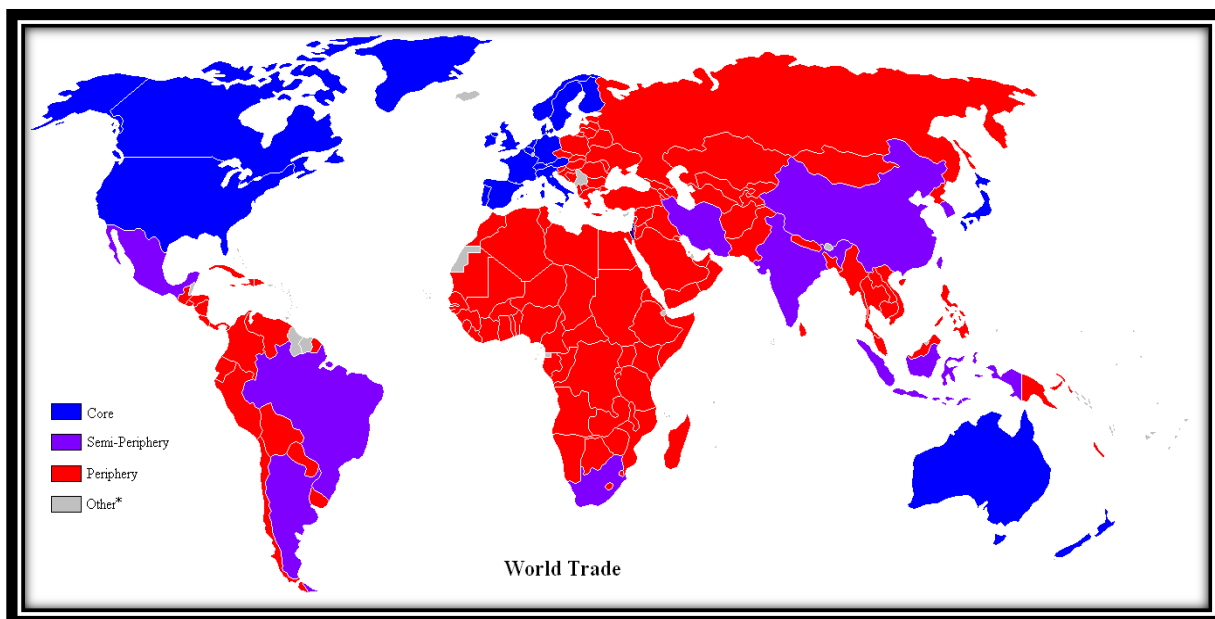
⁸⁴ Više o ideološko-političkom, diskurzivnom konstruisanju regionalnih političkih identiteta, na primeru „zapadnog Balkana“ vidi u Svilar, 2012.

⁸⁵ UN Statistic Division <http://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm#developed>

⁸⁶ Potpunu listu zemalja prema navedenim kriterijumima videti na <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/01/weodata/groups.htm>

Stoga se u radu opredeljujemo za pojmove centar, periferija i poluperiferija jer se kroz njih naziru društveni i politički odnosi moći koji proizilaze iz ekonomskog sistema. Podelu na ova tri osnovna bloka, takođe, treba shvatiti vrlo uslovno, pre kao sredstvo klasifikacije i sistematizacije unutar ovog rada nego kao odraz društvene stvarnosti. Treba napomenuti i da centar, periferija i poluperiferija nisu monolitne celine: unutar regiona centra, pa i gradova centra, postoje periferne oblasti kao što i unutar periferije postoje „ostrva“ koja funkcionišu kao centar. Kanada je, na primer, zemlja centra ali unutar nje postoji oblast Nunavut koja ima ograničen pristup novim tehnologijama, nizak nivo ekonomske produktivnosti i neizdiferenciranu ekonomiju (Marston et al, 2005: 48).

Grupa autora predvođena teoretičarem svetskog sistema Kristoferom Čejs-Danom, na osnovu prikupljenih podataka o međunarodnim ekonomskim odnosima i trgovini, izrađuje listu zemalja koje spadaju u centar/ periferiju/ poluperiferiju, na osnovu koje izrađuju mapu koja se ne razlikuje puno u odnosu na mapu izrađenu od strane MMF i UN.

Slika 16: Klasifikacija zemalja prema teoriji svetskog sistema: centar, periferija i poluperiferija (prema podacima Dunn, Kawana, Brewer, 2000).

Izvor za grafički prikaz: http://en.wikipedia.org/wiki/Semi-periphery_countries)

Novija podela sveta na „tri bloka“, od kojih svaki predstavlja specifičnu zonu centra – Severna Amerika/ Evropska unija/ Japan, zajedno sa novindustrijalizovanim zemljama istočne Azije (poput Tajvana i Južne Koreje) (Gwynne, Kay, 2004) mogla bi da predstavlja korisnu dopunu perspektivi svetskog sistema u svetlu njenog osavremenjavanja. Tako bi se

mogli sagledati i novi odnosi zavisnosti, gde Latinska Amerika funkcioniše kao tržište sirovina i jeftine radne snage za SAD, istočna Evropa obavlja istu funkciju za Evropsku uniju a Kina i Malezija ili Tajland za Japan i ostale visokoindustrijalizovane zemlje istočne Azije (Isto).

Dejvid Klark visoke stope urbanizacije na periferiji dovodi u direktnu vezu sa globalnom ekonomijom – „gradovi, posebno glavni gradovi, i oni koji imaju velike luke ili međunarodne aerodrome, nude značajne pogodnosti za strani kapital, omogućavajući mu pristup jeftinoj radnoj snazi i domaćem tržištu“ (Clark, 2003: 100). To, prema njemu, znači da je, za razliku od istorijskog trenda urbanizacije zemalja centra, urbanizacija na periferiji mahom podstaknuta *spolja* a ne generisana iznutra. Ovaj zaključak se, ipak, teško može generalizovati. I sam autor primećuje da je najveći izuzetak od toga Kina, čije visoke stope urbanizacije najpre proizilaze iz nacionalnih i lokalnih ekonomskih i društvenih uslova,⁸⁷ kao i političke transformacije Kine. Tipični primeri bi, sa druge strane, bili Tajvan, Singapur i Južna Koreja koji evidentno prestaju da funkcionišu kao zemlje periferije. To iznova potvrđuje da je za sagledavanje odnosa globalizacije i urbanizacije nužno izgrađivati pristupe senzitivne za nacionalni, istorijski kontekst. Prema Klarku, radi se o tome da isti, savremeni globalni procesi rezultiraju različitim ishodima, a najveću ulogu u tim razlikama igraju istorijski obrasci urbanizacije koja u nekim slučajevima ima dugu i specifičnu tradiciju a u drugim (recimo u Africi) je tek započela (Isto).

Prilikom analize azijskih gradova u globalizaciji, Ananja Roy⁸⁸ i Aiva Ong⁸⁹ zauzimaju pristup „globalizirajućih gradova“ i ne polaze od seta unapred utvrđenih kriterijuma za ocenu postignuća gradova, već se fokusiraju na „umeće bivanja globalnim“ kao na neprekidan, kreativan i jedinstven proces ulaska gradova u globalne tokove. Time se autorke smeštaju u poziciju između strukturalno-funkcionalističkih/ neomarksističkih i postkolonijalnih shvatanja globalnih urbanih procesa. To se, prema njima, može postići jedino oslobađanjem od „kapitalističkog“ kontejnera, tačnije shvatanja o kapitalizmu kao totalizirajućoj strukturi van koje nije moguće razumeti grad (Roy, Ong, 2011). Autorke, na prvom mestu primećuju da je „priča“ o globalizaciji i urbanizaciji na takozvanom globalnom jugu nemoguća bez razumevanja uloge *države* jer je ona jedan od glavnih „igrača“ u oblikovanju i medijaciji ovih procesa. To znači da je, nasuprot neoliberalnom shvatanju,

⁸⁷ Kina ima dugu istorijsku tradiciju državne kontrole nad urbanizacijskim procesima koja je 50-ih godina 20. veka formalizovana kroz *Hukou* sistem – sistem registracije mesta boravka.

⁸⁸ Profesorka urbanih studija na Berkliju.

⁸⁹ Profesorka kulturne antropologije na Berkliju.

ekonomski „bum“ pojedinih zemalja Azije rezultat državne intervencije, bar onoliko koliko i globalnih ekonomskih tokova, što se najjasnije uočava unutar velikih gradova. „Preduzetničke vlasti od istočne i jugoistočne Azije do Ujedinjenih Arapskih Emirata često iniciraju megaurbane projekte, povlačeći državna sredstva za doterivanje starih gradova, poput Šangaja ili Pekinga, ili izgradnju potpuno novih utvrđenja usred pustinja, poput Dubaija“ (Isto: 10). Konkretno prakse upliva države u urbanizacijske tokove, međutim, variraju pa je svaki slučaj nužno sagledati pojedinačno. Azijski globalni urbani eksperimenti tako proističu iz jedinstvene mešavine globalnih aspiracija sa normiranim modelima kao orijentiranjem i društveno-istorijskih i sociokulturnih uslova uz snažno posredovanje države. Na osnovu zaključaka više različitih studija, autorke nude model za razumevanje globalizacije azijskih gradova kroz dve osnovne strategije koje oni preduzimaju: modeliranje i međusobno poređenje (Isto: 14–20).

1) *Modeliranje* predstavlja strategiju globalizacije grada po određenom, poželjnom, modelu. Pri tome, modeli više nisu globalni gradovi poput Njujorka, Londona ili Tokija, već gradovi koji nemaju zapadne reference – Singapur, Šangaj i Hongkong postaju urbani normativi Azije. U uslovima naglog ekonomskog buma „azijskih tigrova“ ovi su gradovi iznašli povoljne i specifične modele globalizovanja u kojima su kombinovani preduzetnička orijentacija države i insistiranje na održivim lokalnim rešenjima za stanovanje, infrastrukturu, zaštitu životne sredine i slično. „Singapurski model”⁹⁰ je, navode autorke, set praktičnih smernica, normi i planova koji je inspirisao razvoj brojnih drugih gradova u Aziji, ali i šire (Isto: 14). Ovaj model, sasvim suprotno zapadno utemeljenim shvatanjima globalizacije i neoliberalizma, počiva na potpunoj državnoj kontroli nad urbanim razvojem. „Brak države i korporativnog sektora omogućava vlastima u Singapuru da manipuliše proizvodnjom urbanog prostora u cilju socijalne kontrole i ekonomskog razvoja... Kao verovatno najekstremniji i najznačajniji primer urbanog planiranja pod državnim kapitalizmom, singapurski model može se koristiti i za razumevanje drugih zemalja sa sličnim karakteristikama, najpre Kine (Shatkin, 2014: 117).

⁹⁰ Za kratko vreme oko 50 godina Singapur se transformisao u ekonomiju „prvog sveta“ (centra), postao globalni grad i poželjan model za druge gradove Azije. To je rezultat odmerenih javnih politika koje su u vidu imale i lokalni i globalni horizont. To je, takođe, rezultat aktivne intervencionističke države koja je usvojila dugoročne planove urbanog razvoja i nacionalni program državnog stanovanja kao osnove socijalne politike. Osim toga, tome je doprinela i preduzetnički usmerena, hegemonijska jednopartijska država koja je bila dovoljno jaka da sprovodi dugoročne planove ali i da ostane dovoljno fleksibilna za dinamiku tržišta (Beng Huat, 2011).

2) Mnogi gradovi u Aziji u globalne razvojne procese ulaze kroz neprestano *međusobno poređenje*, usled koga se sami menjaju i prave nove mreže i odnose. Ne radi se o preuzimanju celovitih razvojnih rešenja (kao u prethodnom slučaju) već o predstavama, idejama i težnjama poput situacije u kojoj lideri Mumbaija planiraju da postanu „sledeći Šangaj“ (Prakash, prema Ong, 2011), ili one u kojoj planeri Singapura žele da unutar ovog grada stvore „mali Las Vegas“ kako bi uneli kontratežu ideji o održivom i „zelenom“ gradu. „Kroz procese međusobnog poređenja, urbani akteri neprekidno žongliraju sa mnoštvom heterogenih kulturnih normi koje nude model uspešnog grada, u svetu cirkulišućih urbanih simbola“ (Ong, 2011:18).

Na tragu ideja o specifičnim načinima zadobijanja statusa globalnog ili svetskog grada, američki sociolog Majkl Goldman izlaže primer globalizovanja gradova Indije. Nakon ekonomske krize 2008. godine, najveći akteri finansijskog tržišta (osiguravajuće kuće, investicioni fondovi i banke), i sami za nju odgovorni, preusmerili su svoj fokus na veliko indijsko tržište. Za kratko vreme, strane investitorske firme stvorile su multimilionski infrastrukturni fond kao podršku planovima Svetske banke i indijskih vlasti da transformišu problematične gradove Indije u „svetske gradove“, kako bi uz pomoć njih lansirali Indiju u vrh globalne ekonomije” (Goldman, 2011: 230). Prvi „projekat svetskog grada“ u Indiji pokrenut je u Bangaloru koji je, procesom međusobnog poređenja, viđen kao „silicijumska dolina Indije“.

Slika 17: Tehnološki softverski park, lokacija brojnih IT kompanija, Bangalor, Indija (http://en.wikipedia.org/wiki/Silicon_Valley_of_India)

Veliki investitori, primećuje autor, imaju i velike zahteve, što znači da od lokalnih vlasti očekuju brojne institucionalne i infrastrukturne pogodnosti jer preuzimaju veći rizik nego kada ulažu na zapadu. To se najpre odnosi na vlasništvo nad zemljištem koje su vlasti prinuđene da rasprodaju, što za sobom povlači raseljavanje, promenu društvene strukture i produbljivanje socijalnih i ekonomskih nejednakosti. Prodaja zemlje i raseljavanje tako postaje jedan od primarnih zadataka vlasti globalizirajućih gradova na periferiji dok je lokalno stanovništvo prinuđeno da se prilagođava promenjivim novim okolnostima kako bi održalo status stanovnika svetskog grada (Isto). U navedenom primeru autor vidi nekoliko ključnih karakteristika globalizovanja indijskih gradova: stvaranje nove arhitekture investicija, novog tipa urbane politike („spekulativno upravljanje“ koje se prilagođava dinamizmu i brznoj smeni investitora), jačanje kompeticije i međusobnog poređenja gradova i stvaranje nove globalne ekspertize o gradu (Isto: 231–232). Poslednja karakteristika, prema autoru, govori o tome da globalizacijske strategije gradova „ne dolaze niotkuda“ već su rezultat rada brojnih aktera od

konsultanata, agencija Ujedinjenih nacija, finansijskih institucija, globalnih foruma i njihovih sponzora. Svi ovi akteri, primećuje autor, nude viziju globalizacije gradova u cilju njihove održivosti, iskorenjavanja siromaštva postizanja konkurentnosti, suprotstavljajući je slici hiperurbanizovanih, zagađenih i problematičnih megagradova Trećeg sveta. Na primeru Bangalora, autor pokazuje da ove globalizacijske strategije pre doprinose rastu „spekulativnog urbanizma nego urbanim snovima o šansama i pravdi“ (Isto: 333). Ovaj slučaj, takođe, ukazuje na to odakle dolaze i zašto nastaju naracije i strategije o globalnom gradu i kako one potiskuju druge, provincijalne vizije urbanog razvoja. Konačno, na ovom primeru se vidi da predstava o transformaciji propalih megagradova Trećeg sveta uz pomoć projekata svetskog grada najčešće ne odgovara stvarnosti jer se ovi projekti obično usmeravaju na sasvim drugačije gradove – poput Bangalora. „Sve do IT eksplozije 80-ih godina, Bangalor je bio komforni grad srednje klase sa sigurnim, sindikalno organizovanim poslovima unutar velikog broja javnih inostranih i proizvodnih preduzeća (radarski i satelitski sistemi, telekomunikacije, proizvodnja opreme i slično). Nekoliko godina pre IT buma, Bangalor nije „goreo“ ili bio „planeta slamova“. Nasuprot tome, proces izgradnje svetskog grada počeo je onda kad su pojedine firme zahtevale intenzivno ulaganje⁹¹ u njegovu zadovoljavajuću ali skromnu infrastrukturu kako bi opstale unutar visoko konkurentnog IT sektora“ (Isto: 235). Proces izgradnje svetskog grada je, sasvim suprotno polaznim idejama, rezultirao problemima koje je, navodno, trebalo da iskoreni – socijalnom polarizacijom, masovnim raseljavanjem i promenom strukture vlasništva, rastom slamova, pojačanim etničkim sukobima i narušavanjem javnog zdravlja (Isto). I sve to usled insistiranja na tipu urbanog razvoja kroz ulaganje u *jedan* (IT) sektor.⁹² „Čija je zemlja otkupljena ili oduzeta za transformaciju u svetski grad i koji je efekat ovih projekata na lokalnu ekonomiju (posebno poljoprivredni

⁹¹ Autor navodi primere velikih infrastrukturnih projekata koji su bili sastavni deo strategije globalizacije ovog grada: izgradnja infrastrukturnog koridora Bangalor–Majsur, IT koridora i međunarodnog aerodroma. Ova tri velika projekta dovela su do promene namene, gotovo polovine ukupnog zemljišta grada, što je uključivalo isušivanje jezera i otkup poljoprivrednog zemljišta od seljaka (procenjuje se da će usled ovih projekata biti raseljeno više od 200.000 seljaka iz okoline Bangalora a time uklonjeno i mnoštvo raznovrsnih neformalnih ekonomskih grana kojima su se oni bavili). Ključan problem ovde jeste nesrazmera u iznosu izdvojenom za ove projekte i njegovim korisnicima – multimilionski iznosi usmereni su za izgradnju različitih pogodnosti za IT sektor i zaposlene u njemu a ne za grad i njegovo stanovništvo u celini (Isto).

⁹² Pokazuje se, takođe, da rast ovog sektora ne rezultira lokalnim razvojem jer se viškovi stvoreni u okviru njega ulažu u Evropu i SAD.

sektor) su osnovna pitanja koja razvojna industrija i promoteri svetskog grada izbegavaju“ (Isto: 246).

Slika 18: Stanovnici slama Edipura u Bangaloru protestuju protiv izgradnje šoping mola (<http://www.newindianexpress.com/cities/bangalore/Give-Back-Our-Houses-Ejipura-Slum-Residents/2014/09/03/article2411981.ece>)

Istraživanja i analize azijskih gradova izneta u ovom poglavlju pokazuju da je pred gradovima otvoren svetski horizont, odnosno, da oni sami sebe posmatraju kao aktere globalnog tržišta i u skladu sa tim usmeravaju svoje lokalne i nacionalne politike. To znači da se urbani razvoj Azije zaista ne može adekvatno razumeti bez neke vrste perspektive svetskog ili globalnog grada. Sa druge strane, pokazano je da koncept globalnog grada nije dovoljno širok da obuhvati varijetete formiranja globalnih gradova u Aziji koji proističu iz specifične mešavine globalnih, nacionalnih i lokalnih faktora. Ipak, navedeni primeri nisu toliko drugačiji od koncepta proizašlih iz zapadnog iskustva, da bi svaka mogućnost generalizacije bila osuđena na propast, što znači da postkolonijalna kritika i preterano insistiranje na parikularnostima nisu u potpunosti osnovani. Moglo bi se reći da sam koncept globalnog grada nije nekompatibilan sa idejom o globalizirajućim gradovima. Nasuprot, on je u ovom slučaju, pogodan kao „idealni tip“ u odnosu na kojeg se „meri“ odstupanje unutar pojedinih globalnih gradova. Dok bi koncept globalnog grada bio plodonosan za mapiranje izvora globalizacije, kao u prikazanom tekstu o Bangloreu, koncept grada-regiona mogao bi da posluži iznalaženju alternativnih pristupa urbanom razvoju kojima bi se korigovali problemi

proistekli iz insistiranja na rastu pojedinih ekonomskih sektora uz zanemarivanje lokalnog razvoja u celini. Pri tome, ne treba praviti grešku u izjednačavanju koncepta globalnog grada (recimo, onog Saskije Sase) sa konkretnim urbanim politikama i praksama napravljenim u odnosu na njega. Ovaj koncept, kako je rečeno, zadržava svoju kritičku notu, jasno uočljivu u neomarksističkom pristupu neoliberalnoj urbanoj stvarnosti.

Za razliku od obimne literature na temu dinamičnih globalizirajućih gradova Azije, o globalnim urbanim trendovima u Africi znamo znatno manje. Izvesno je da su stope urbanizacije u Africi nešto veće od onih u Aziji i znatno veće nego u ostalim delovima sveta dok je intenzitet globalizacije mnogo manji. Drugim rečima, postoji drugačija i nedovoljno objašnjena priroda veza između globalizacije i urbanizacije u Africi. U knjizi pripremljenoj od strane eksperata Svetske banke, navodi se mračna slika o obrascima urbanizacije Afrike a rešenje za velike stope urbanizacije koje nisu praćene ekonomskim rastom vidi se u menadžerskim veštinama lokalnih vlasti i specifičnim urbanim politikama (Léautier, Mehta, 2006). Ovakva linija razmišljanja o globalnim urbanim procesima u Africi ide trgom modernizacijske paradigme prema kojoj će gradovi Afrike slediti „utabane“ puteve globalnog urbanog razvoja u ostalim delovima sveta. Autori tako zaključuju:

Prvo, Afrika treba da nastavi napore u pravcu decentralizacije, tragajući za balansiranim rešenjima sa mudrom kombinacijom ekonomskih i političkih faktora. Drugo, benefiti urbanizacije Afrike mogu se ostvariti jedino ako veliki gradovi, posebno oni u priobalnim područjima, uspostave globalnu/ regionalnu a ne samo lokalnu ulogu. Treće, postoji potreba za podizanjem kvaliteta upravljanja gradovima u Africi i pravljenjem balansa između aktivnosti vezanih za privlačenje stranih investicija i onih vezanih za zadovoljavanje potreba građana i regionalne ekonomije (Isto: 84).

Ovakvi zaključci proizilaze iz strogo formalnih, kvantitativnih analiza podataka u kojima lokalni, nacionalni i regionalni kontekst ne igra nikakvu ulogu a Afrika se posmatra kao „prazan list papira“ koji čeka da bude ispunjen odgovarajućim sadržajima i doživi globalnu transformaciju uz pomoć veštih urbanih menadžera.

Oprezniji autori, prilikom analize globalizacije gradova u Africi, podsećaju da se ona mora interpretirati u odnosu na specifičan istorijski, ekonomski i kulturni kontekst. To znači da se u obzir mora uzeti marginalizovana pozicija Afrike u globalnoj ekonomiji kao i lokalne, samonikle urbane tradicije i otisci snažnog kolonijalnog nasleđa utisnuti u istoriju ovih gradova (Van den Merwe, 2004). Autor podseća da se uloga Afrike u svetskoj ekonomiji tokom 20. veka uglavnom svodila na izvoz sirovina i uvoz gotovih dobara pa su afričke

države ostale zavisne od velikih kolonijalnih sila a ovakva, periferna pozicija kontinenta ostaje do danas. Koji god kriterijum među postojećim primenili, Afrika je u svakom slučaju kontinent sa najmanjim brojem globalnih gradova, među kojima su, uslovno rečeno, Kairo i Kazablanka na severu, Lagos na zapadu, Najrobi na istoku i Johanesburg i Kejp Taun na jugu Afrike (Isto). To, međutim, ne isključuje mogućnost da ovi i drugi gradovi Afrike pronađu specifične načine integracije u globalnu ekonomiju ali, u ovom kontekstu, operacionalizacija koncepta globalnog grada mora da bude dovoljno „savitljiva“ i senzitivna za navedene istorijske uslove. Autor nudi nekoliko ključnih smernica za primenu koncepta globalnog grada u Africi:

- Svaka konceptualizacija, analiza i interpretacija razvoja globalnih gradova u Africi uvek se mora odvijati unutar specifičnog konteksta i istorijskih, geografskih, kulturnih i razvojnih okolnosti u okviru njega.
- Afrika je najmanje urbanizovan kontinent, ali ispoljava najveći varijetet urbanih formi, na primer, evropske, kolonijalne, autentične – lokalne, dualne i aparthejd urbane strukture. Zbog toga je istraživanje globalizacije afričkih gradova izuzetno kompleksno.
- Konkurentnost afričkih gradova ne treba da se posmatra u odnosu na gradove razvijenog industrijskog sveta, već u odnosu na njihov regionalni i lokalni kontekst. Iako se tek mali broj njih može odrediti kao globalan, prema međunarodnim normama, mnogi gradovi predstavljaju ekonomske centre mega-regiona u kojima se nalaze.
- Veze između urbanizacije, globalizacije i regionalnih struktura, treba da se izučavaju u perspektivi svetskog sistema (centar – periferija okvir).
- Istraživanja u ovoj oblasti moraju da budu interdisciplinarna da koriste integrisane objektivne/ kvantitativne i subjektivne/ kvalitativne metodologije.
- Analiza afričkih gradova treba da ostane otvorena za mogućnost razvoja *kolektivnih globalnih gradova*. Za razliku od zapadnog poimanja globalnog grada – gde ovaj status proizilazi iz delova pojedinih gradova, u afričkom slučaju postoji mogućnost da više gradova zajedno vrše funkciju globalnog grada.
- Kao opšti teorijski pristup, najadekvatniji se čini Tejlorov koncept „gradova u globalizaciji“ koji ističe da se globalizacija gradova dešava i van onoga što vidimo kao globalni grad, odnosno onoga što vidimo na drugačije načine (Isto).

6.3. Globalizirajući gradovi poluperiferije: Latinska Amerika i istočna Evropa

Nakon kratkog prikaza globalnih urbanih procesa unutar zemalja periferije, kao i teorijsko-metodoloških izazova koncepta globalnog grada koji se pred njima otvaraju, pažnju usmeravamo na one gradove i države koje su u razvojnom pogledu negde na „pola puta“ između centra i periferije – na poluperiferiji. Treba još jednom podsetiti da je određivanje zemalja Latinske Amerike i istočne Evrope kao poluperiferije donekle problematično, i pored toga što postoje studije koje ukazuju na paralele u njihovim razvojnim putanjama i opravdavaju ovakvu klasifikaciju (Boschi, Santana, 2012). Američki sociolog Kristofer Čejns-Dan, koji je umnogome doprineo promociji i razvoju koncepcije svetskog sistema Imanuela Volerstajna, pod poluperiferijom podrazumeva one regione:

- unutar kojih su objedinjeni elementi društvene organizacije centra i periferije;
- koji su prostorno locirani između regiona centra i periferije;
- koji su prostorno locirani između dva ili više konkurentnih regiona centra;
- unutar kojih se odvijaju aktivnosti koje posreduju između centra i periferije;
- unutar kojih postoje takve institucionalne strukture koje su negde između onih koje pronalazimo u regionima centra i periferije (Chase-Dunn, Hall, 1997: 78).

U odnosu na ovakvo određenje, postsocijalističke zemlje centralne i istočne Evrope, kao i Latinska Amerika, spadaju u poluperiferiju jer su locirane između centra i periferije ali i zato što je unutar njih moguće pronaći institucionalne i kulturne strukture koje imaju svoje paralele, kako unutar zemalja centra tako i unutar zemalja periferije. Postepeno izmeštanje centra iz SAD i Evrope u dinamične regione Azije, međutim, ovu poziciju dovode u pitanje.

Autori veruju da poluperiferija ima veliki potencijal za društvenu promenu, odnosno za stvaranje novih i drugačijih institucionalnih struktura i oblika akumulacije. Poluperiferija je, prema njima, „plodno tlo za društvene, organizacione i tehničke inovacije i ima prestižnu poziciju za uspostavljanje novih centara moći“ (Isto). Među različitim teorijama, na koje se oslanjaju iznoseći ovakvu tvrdnju, posebno je značajna „teorija prednosti nerazvijenih“ (ili „teorija relativne zaostalosti“) ekonomiste Aleksandra Geršenkrona prema kojoj zemlje u razvoju (poluperiferija) u odnosu na one već razvijene (centar), imaju komparativnu prednost jer mogu da preuzimaju znanja i tehnologije nastale na drugom mestu, bez preuzimanja

materijalnih i društvenih troškova vezanih za njihov razvoj. S obzirom na ovakvu mogućnost, interesantna je činjenica da su gradovi poluperiferije unutar literature o globalnim gradovima, najmanje ispitivani. Gradove centralne i istočne Evrope Sassen u knjizi pominje samo unutar jedne fusnote (2001) ali u okviru jednog novijeg intervjua izjavljuje da bi joj u ovoj fazi oni bili jedan od osnovnih predmeta interesovanja (Sassen, 2012).⁹³ Za razliku od Sassen, Džon Fridman se, u sklopu hipoteze svetskog grada, opsežno bavi gradovima poluperiferije (Friedmann, 1986). Autor ističe da su svetski gradovi poluperiferije obično i glavni gradovi pa se može reći da njihova relativna važnosti u svetskim okvirima uvek zavisi i od snage i vitalnosti nacionalne ekonomije unutar koje se artikulišu. Druga važna karakteristika jesu intenzivne ruralno-urbane migracije. Kako ekonomija svetskog grada, preusmerena na visokospecijalizovane uslužne delatnosti, više ne može da apsorbuje toliki broj migranata, oni obično završavaju u brzo rastućem sektoru neformalne ekonomije. Treća osobenost svetskih gradova poluperiferije ogleda se u visokim stopama ekonomske polarizacije na regionalnom nivou (razlike u dohocima između ovih gradova i ostalog dela nacionalne teritorije).

Uključivanje latinoameričke periferije u svetski sistem otpočinje kolonizacijom pre više od 500 godina. Novija (post)kolonijalna istorija Latinske Amerike, obeležena tranzicijom iz autoritarnih u demokratske režime, u mnogim zemljama kao i jakim neoliberalnim tendencijama i programima strukturalnog prilagođavanja 90-ih godina dovodi do visokog stepena i specifičnih oblika integracije ovog regiona u svetsku ekonomiju. Specifičnosti integracije Latinske Amerike u svetski sistem, pored političkih faktora, povezane su i sa demografskim karakteristikama stanovništva (visoke stope rasta stanovništva sa velikim udelom mladih u opštoj populaciji) i intenzitetom i oblikom urbanizacije (visoke stope urbanizacije, formiranje megagradova i izrazita *urbana primarnost*, gde megagradovi poput Meksiko Sitija – oko 21 milion stanovnika – i Sao Paola – oko 19 miliona – rastu disproporcionalno u odnosu na druge urbane centre u nacionalnim urbanim sistemima) (Marston et al, 2005). Ekonomski istoričar i geograf Kristof Parnrajter istražuje Meksiko Siti i Santjago de Čile dokumentujući ekonomske, prostorne i društvene promene koje su proizašle iz globalizacije ovih gradova, tvrdeći da one govore u prilog formiranju globalnih gradova u Latinskoj Americi (Parnreiter, 2003). Sledeći „klasične“ kriterijume za status globalnog grada,⁹⁴ razrađene od strane Saskije Sassen, autor utvrđuje da su ovi gradovi krajem

⁹³ Treba istaći da je Sassen ovaj intervju dala u Bugarskoj (Sofiji), pa nije isključeno da je ovakva izjava bila data iz „pristojnosti“ a ne iz istinskih istraživačkih motiva.

⁹⁴ Više o tome u posebnom poglavlju.

80-ih godina prošli kroz promene veoma slične onima o kojima piše Sassen na primeru Njujorka, Tokija i Londona.⁹⁵ Proces formiranja globalnih gradova u Meksiku i Čileu koji autor između ostalog dokumentuje i podacima o koncentraciji komandnih i kontrolnih funkcija u Meksiko Sitiju i Santjago de Čileu, doveo je do stvaranja „novih oblika urbane centralnosti u urbanom sistemu ovih zemalja, znatno drugačijih u odnosu na dobro poznati fenomen urbane primarnosti“ (Isto). Nova vrsta urbane centralnosti proizilazi iz globalne pozicije ovih gradova (a ne nacionalne) i, za razliku od ranijih faza, praćena je decentralizacijom proizvodnje, dekoncentracijom i prekompozicijom populacije, kao i promenom socijalne strukture.

Region centralne i istočne Evrope na koji se u daljem radu fokusiramo, kao i druge geografske odrednice, nije politički neutralan pa je stoga i njegov sadržaj promenljiv. Podela na istočnu i zapadnu Evropu, nastala u periodu socijalizma i „hladnog rata“, rušenjem Berlinskog zida 1989. godine postaje znatno složenija jer svaka država prolazi drugačiji razvojni, tranzicioni, put. U terminologiji EU, danas se obično koristi izraz centralna i istočna Evropa, dok je u kolokvijalnom jeziku veliki deo ovog regiona objedinjen pod pojmom Balkan. Brza izmena terminologije koja se odnosi na definisanje spoljnih i unutrašnjih granica ovog regiona uslovljena je njegovom neujednačenom integracijom u EU, kao i političkim i ratnim sukobima koji su obeležili skorašnju istoriju pojedinih zemalja unutar njega. U ovom poglavlju objedinjeno ispitujuemo postsocijalističke zemlje, odnosno gradove, ovog dela Evrope, bez zadiranja u ovakve političko indukovane promene geografske terminologije.

Istočna Evropa je jedan od najmanje ispitivanih regiona unutar literature o globalnim gradovima. Koncept globalnog grada, kako je već rečeno, nastaje i razvija se u „centru“, odnosno, unutar najrazvijenijih zemalja SAD i Zapadne Evrope. U novom izdanju knjige (2001) Sassen pominje gradove Evrope na pola stranice. Navodi da u okviru evropske mreže gradova postoje dve vrste urbane primarnosti (centralnosti) – globalna (Pariz, London, Amsterdam, Ciri, Frankfurt), čija mreža gradova artikuliše evropski region i spaja ga sa globalnom ekonomijom i regionalna (regionalni centri). Pored toga, Sassen spominje urbanu marginalnost („geografija marginalnosti“) – istočnu Evropu, gde izdvaja Budimpeštu kao atraktivnu za ulaganja, i ostale gradove koji „veoma zaostaju“ – gradove u Rumuniji, Jugoslaviji i Albaniji (Sassen, 2001: 125).

⁹⁵ Neke od tih promena ogledaju se u sve većem udelu usluga (posebno poslovnih usluga) u gradskoj ekonomiji kao i porastu zaposlenosti u ovom sektoru.

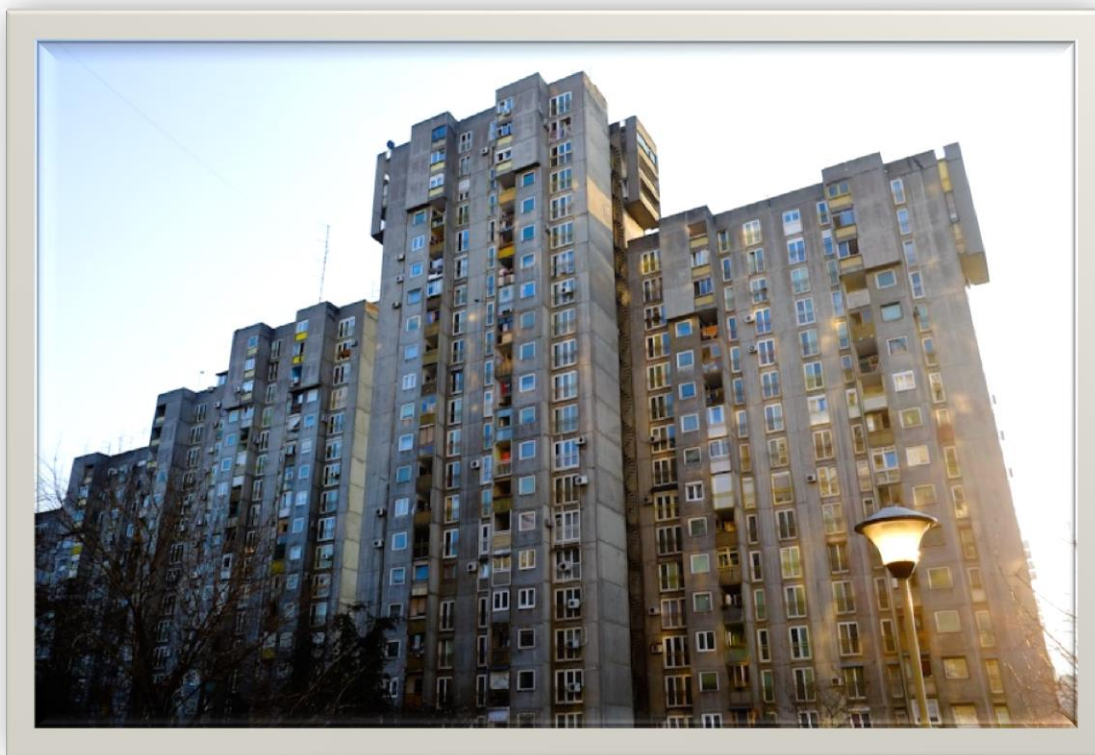
Novije „struje“ unutar diskursa globalnog grada, nastale na tragu postkolonijalne kritike razvoja u društvenim naukama, fokus pomeraju na „periferiju“, „Treći svet“, ili, prema novijoj terminologiji, na „globalni jug“. Gradovi centralne i istočne Evrope, kako oni unutar EU, tako i oni van nje, koji se u političkom, istorijskom, ekonomskom, demografskom i kulturnom smislu ne mogu razumeti ni iz perspektive „centra“ a još manje iz perspektive „globalnog juga“, ostaju veliko „slepo polje“ u ovoj oblasti. Da bi se oni uveli u debatu o globalnim gradovima, neophodno je postaviti nekoliko polaznih pitanja: Koje su regionalne osobenosti gradova istočne Evrope i kakva je njihova pozicija u savremenom svetskom sistemu? Koliki je značaj socijalističkog nasleđa na današnje funkcionisanje i transformaciju ovih gradova? Koliko se njihove putanje razilaze usled globalizacije i regionalne integracije? Da li su pojedine zemlje istočne Evrope i njihovi gradovi „ušle“ u globalizaciju, u kojoj formi i u kojoj meri? Da li se ovaj proces odvija kroz gradove i na koji način? Koje su njegove društvene i prostorne posledice?

Istražujući uticaj socijalističkog nasleđa i prethodnih istorijskih uslova na aktuelni razvoj gradova, češki sociolog Jirži Musil ističe duboke, istorijski utemeljene, razlike u urbanom nasleđu zemalja Evrope (Musil, 2005). Tokom perioda između 16. i 18. veka, Evropa je, navodi autor, postala podeljena na dinamičan zapadni centar i poluperifernu zonu na istoku, unutar koje se formirao periferni, jugoistočni deo a veliku ulogu u tome imao je sistem gradova (Isto). Jugoistočna Evropa je, prema autoru, region sa najmanje razvijenom mrežom urbanih naselja. Za razliku od drugih delova Evrope, gradovi u ovoj oblasti „nisu doživeli značajnije promene između 14. i 19 veka a njihova slabost ostala je glavna karakteristika regiona kroz čitav 20. vek“ (Isto: 24). Urbana istorija centralne Evrope, suprotno tome, ukazuje na formiranje „protourbanih“ centara i mreže gradova, relativno nezavisne od urbanog sistema nastalog na tragu Rimske imperije. Za razliku od zemalja zapadne Evrope, njima su, pak, nedostajali veliki gradovi, poput Pariza ili Venecije, primećuje Musil. Jedini izuzetak od toga bio je Prag. Autor podvlači da su se navedeni istorijski trendovi uobličavali vekovima pa 40 godina socijalizma, ma kako on bio revolucionaran, nije moglo u potpunosti da izbriše značaj prethodnog urbanog nasleđa.

U tom smislu, uticaj socijalizma na gradove bio je veći u dominantno agrarnim društvima, poput Bugarske, Rumunije i Jugoslavije, u odnosu na zemlje koje su u momentu uvođenja socijalizma posedovale izvesnu „urbanu zrelost“ (Češka i Poljska).⁹⁶ Sa druge

⁹⁶ Podaci iz 1954. godine pokazuju da su zemlje centralne Evrope već tada imale oko 40% urbane populacije a zemlje jugoistočne Evrope duplo manje“ (prema Musil, 2005).

strane, period socijalizma doveo je u svim ovim zemljama do najviših stopa urbanizacije u njihovoj dotadašnjoj istoriji. Autor, međutim, zaključuje da su posledice socijalizma najmanje vidljive na makro nivou jer su se urbanizacijski procesi mahom odvijali u sklopu industrijalizacije, kao i u kapitalističkim zemljama, a spontanost i teškoću normiranja tog procesa ubrzo su uvideli i sami socijalistički urbani planeri. On ipak ističe da važna karakteristika socijalističkog upravljanja urbanim procesima, koja ostavlja trajan trag, proizilazi iz političke centralizacije i gušenja lokalne i regionalne autonomije. Najveći otisak socijalizam ostavlja na mikro nivou, nivou pojedinačnih gradova, što autor prepoznaje u relativno niskim nivoima socijalne i prostorne segregacije, propadanju gradskih centara usled izostanka investicija i izgradnji socijalnih stambenih naselja namenjenih radničkoj klasi (Isto).

Slika 19: Blok 62, Novi Beograd – tipičan primer socijalističke arhitekture (preuzeto sa <http://serbia.vavok.net/page/communist-architecture-of-new-belgrade-serbia/>)

Ovakav pristup, koji uvažava uticaj istorijskog nasleđa na oblikovanje urbanizacijskih procesa, suprotstavlja se neomarksističkim interpretacijama, prema kojima je urbanizacija u potpunosti oblikovana dominantnim sistemom proizvodnje (Kastels). Pitanje odnosa urbanizacije i socijalizma/ kapitalizma nije u potpunosti rešeno, ali je izvesno da sistemi

proizvodnje utiču na urbanizaciju, kao i to da se ona u njima ne iscrpljuje u potpunosti.⁹⁷ Neomarksistički autori, koji su insistirali (insistiraju) na presudnoj vezi između grada i načina proizvodnje, uglavnom se bavili (se bave) kapitalističkim gradom pa su pitanja o vezama socijalizma i urbanizacije ostala bez definitivnih odgovora a danas su uglavnom deplasirana i istisnuta iz glavnih tema urbane sociologije. Ranije studije, poput one koje su sproveli Pirs Murej i Ivan Zelenji, uviđaju kontradiktoran karakter socijalizma unutar kog obitava pro-urbana socijalistička teorija i anti-urbane socijalističke prakse (Murray, Szeleny, 1984). Pokušavajući da razumeju karakteristike socijalističke urbanizacije, autori uvode pojam *podurbanizovanosti* (Konrad, Szeleny, 1977, prema Murray, Szeleny, 1984) pod kojim podrazumevaju niže stope urbanizacije u socijalističkim u odnosu na kapitalističke zemlje. Podurbanizovanost je, prema njima, direktan odraz socijalističke politike unutar koje su se seljaci zapošljavali u industriji bez promene mesta boravka („seljaci industrijski radnici“ ili „polutani“, Kostić, 1955). „Činjenica da je socijalistička država uspevala da spreči prekomernu imigraciju u gradove, preteranu urbanu koncentraciju u pojedinim gradovima i izrazite urbane nejednakosti, uzimana je kao odrednica suštinske razlike između socijalističkog modela urbanizacije u poređenju sa prekomernom urbanizacijom Trećeg sveta“ (Bodnar, 2001, prema Petrović, 2009: 56).

Savremene studije postsocijalističkih gradova tragove socijalizma uglavnom prepoznaju kroz lokalne, socioprostorne karakteristike gradova, ali i kroz pojedine trendove koje bi se mogli smatrati opštim – poput nasleđa prekomerne, državno vođene industrijalizacije i kasnijeg kraha usled deindustrijalizacije, privatizacije i zatvaranja državnih industrijskih giganata.

„Ranih 90-ih godina pretpostavljalo se, kako na istoku tako i na zapadu, da će tranzicija sa komandno-planske državne socijalističke ekonomije u okviru jednopartijskog (komunističkog) sistema, u tržišnu ekonomiju i građansko, demokratsko društvo, projektovati gradove centralne i istočne Evrope uniformno, prema linearnoj putanji, što bi rezultiralo njihovom konvergencijom sa prostorno-strukturnim i funkcionalnim karakteristikama gradova razvijenih tržišnih ekonomija, poput onih u zapadnoj Evropi. Takvo razmišljanje je, pak, bilo ne samo naivno u svetlu nastupajuće stvarnosti već i bazirano na nedovoljnom razumevanju uticaja „snage prošlosti“ na diferencijaciju urbanih razvojnih trendova“ (Hamilton i ost, 2005: 11).

⁹⁷ „Zaista, da li ima puno smisla tvrditi da sve razlike između Moskve i Njujorka potiču od razlika između socijalizma i kapitalizma“? (Murray, Szeleny, 1984: 91).

Istražujući procese transformacije postsocijalističkih gradova centralne i istočne Evrope, grupa autora predvođena Ijanom Hamiltonom, ove gradove svrstava u nekoliko grupa, najpre prema kriterijumu „odmicanja“ na putu evropskih integracija (Hamilton i ost., 2005). Gradovi bivše istočne Nemačke su, tako, posle raspada socijalizma, „preko noći“ integrisani u nemačko i evropsko tržište. Gradovi Češke, Slovenije, Mađarske, Poljske i Estonije koji su u trenutku pisanja njihove knjige (2005) bili na putu integracije u EU, danas su njeni članovi. Gradovi zemalja jugoistočne Evrope (Bugarska, Rumunija, Litvanija), uprkos usporenoj tranziciji i ograničenim procesima evropskih integracija i globalizacije, o kojima autori pišu, od 2007. godine integrisani su u EU. Prema autorima, gradovi novih zemalja članica su na putu konvergencije sa gradovima zapadne Evrope, kroz procese deindustrijalizacije, rasta poslovnih i drugih usluga, implementacije diverzifikovanih direktnih stranih investicija (DSI) i razvoja preduzetništva. Oni su imali odlučujuću ulogu u tranzicijskim promenama kroz koje su prošle ove zemlje, kao i u njihovom kasnijem ekonomskom razvoju. Kao poseban slučaj autori izdvajaju gradove ruske federacije i gradove zemalja koje su prošle ratne sukobe, čije razvojne putanje još uvek nisu jasno definisane, kao i gradove Albanije sa „rapidnom transformacijom u pravcu neregulisanog modela gradova Trećeg sveta“ (Isto: 13).

U tranzicijskom periodu postaje očigledno na spoljni faktori počinju da igraju sve veću ulogu u razvoju i transformaciji postsocijalističkih gradova.⁹⁸ Hamilton spoljne faktore deli na one koji potiču van granica postsocijalističkog bloka i mogu se smatrati globalnim (zapadna Evropa, SAD, Azija i slično) i regionalnih, koji proističu iz drugih postsocijalističkih zemalja (Hamilton, 2005). Autor uticaj spoljnih, globalnih, faktora prati preko procesa komodifikacije, privatizacije, deindustrijalizacije, prelaska na poslovne i druge usluge, priliva DSI i njihove geografske distribucije i zaključuje da su oni u postsocijalističke zemlje ušli kroz njihove najveće, glavne gradove (i delimično kroz one druge po veličini), gde su ostavili i najveće posledice. Ispitujući veze postsocijalističkih gradova sa drugim gradovima u regionu i svetu (najpre preko strukture avionskog saobraćaja i trgovine), Hamilton zaključuje da se specifičnosti njihove globalizacije najpre ogledaju u vezama sa EU („EUizacija“) (Isto).

⁹⁸ Izvesno je da su spoljni faktori i ranije uticali na gradove centralne i istočne Evrope ali se njihova struktura, poreklo, intenzitet i posledice u tranzicijskom periodu menjaju. Prva globalna ekonomska kriza 1929. godine i svetski ratovi su, na primer, kao spoljni faktori bitno uticali na ovaj region u celini pa tako i na njegove gradove. Osnovna promena koja je usledila nakon raspada socijalističkog bloka u ovom pogledu jeste zamena istočnih – sovjetskih, zapadnim spoljnim faktorima (Hamilton, 2005).

Diferencijacija putanja postsocijalističkih gradova može se najjasnije empirijski sagledati kroz analizu DSI koja je u direktnoj vezi sa njihovom fizičkom i političkom „blizinom“ Evropskoj uniji. Ijan Hamilton i Frensis Karter smatraju da su, među spoljnim faktorima, DSI ključne za nastanak različitih modela urbanog razvoja postsocijalističkih gradova u globalizaciji koji sežu od „najgoreg scenarija“ industrijske stagnacije, deindustrijalizacije i ruralne marginalizacije do „najboljeg scenarija“ reindustrijalizacije i uspešne tercijalizacije (Hamilton, Carter, 2005). Novija istraživanja takođe ukazuju na visoku koncentraciju DSI u glavnim gradovima zemalja centralne i istočne Evrope (Dogaru i ost., 2014). Pored toga što privlače više investicija, u glavnim gradovima se koncentriše i veći varijetet investicija, posebno onih vezanih za visoko vrednovane, napredne privredne sektore. Autori time objašnjavaju sve veće disparitete unutar regiona centralne i istočne Evrope i nude smernice za uključivanje ovakvih saznanja u regionalnu politiku EU (*EU Cohesion Policy*).

Kiril Stanilov zato navodi da je „važan aspekt uticaja globalizacije na postsocijalističke države karakteristika globalnog kapitala da se koncentriše ne samo u određene države, već da svoje komandne i kontrolne funkcije usmeri u mali broj metropolitenskih područja, čime utiče na povećavanje razlika između regiona unutar granica iste nacionalne države“ (Stanilov, 2007: 29). Oni lokaliteti (gradovi i regioni) koji se pokazuju kao fleksibilni za organizaciju proizvodnje, koji imaju kvalifikovanu i jeftinu radnu snagu i gde su globalne komunikacije dostupne, verovatno će biti ti na koje će se globalizacijski procesi najpre usmeriti. U kontekstu postsocijalističkih zemalja, to znači i da se takva mesta u globalnoj utakmici postati konkurentnija i doživeti značajnije promene u odnosu na stare industrijske centre u koje je ranije nacionalni razvoj bio usmeravan a koji sada trpe usled povlačenja državnih podsticaja, neprivlačnosti za privatna ulaganja i narušenog okruženja. Glavni gradovi postsocijalističkih zemalja bili su zato primarne tačke kroz koje su inicirane ukupne tranzicione i globalizacijske promene. Gradovi koji su doživeli najbržu ekspanziju i promenu su Varšava, Prag i Budimpešta. Oni su postali značajni regionalni centri, dobro umreženi i koordinisani sa drugim gradovima Evrope. Ovi gradovi su i pored toga još uvek na (polu)periferiji a jedini postsocijalistički grad koji je uvršten na listu globalnih gradova je Berlin. Kako je već pomenuto, uključivanje postsocijalističkih zemalja u globalizacijske tokove posredovano je njihovom integracijom u EU. To se posebno pokazuje kroz podatke o intenzivnijem razvoju onih regiona koje su bliže granicama EU te stoga zadobijaju strateški značaj (Pajvančić Cizelj, 2011).

Iz navedenih studija globalizacije evropskih postsocijalističkih gradova, može se zaključiti da oni evidentno ulaze u globalizacijske procese ali u različitoj meri i na različite

načine. Pojedini gradovi, poput Praga, Budimpešte i Varšave, u izvesnom smislu počinju da slede „logiku globalnog grada“ kroz koncentraciju DSI, umrežavanje sa drugim globalnim gradovima, tercijalizaciju i rast poslovnih usluga ali se, i pored toga, ne mogu smatrati globalnim gradovima jer ne sadrže glavne (komandne i kontrolne) funkcije globalne ekonomije. Drugim rečima, ovi gradovi jesu *u globalizaciji* ali nisu globalni. Oni nisu među ključnim akterima globalizacije i periferniji su u odnosu na pojedine urbane centre u Aziji i Latinskoj Americi (Singapur, Hongkong, Sao Paolo i sl). Mina Petrović u prilog tome navodi da se postsocijalistički gradovi razvijaju, pre svega, „kao mesta dislociranja vodećih evropskih/ globalnih industrijskih, trgovačkih i uslužnih lanaca, a retko mogu konkurisati za pozicije globalnih komandnih centara. Drugim rečima, na putu integracije u globalne mreže, postsocijalistički gradovi suočavaju se sa preprekama koje ih stavljaju u poluperiferijski položaj“ (Petrović, 2009: 57). Specifičnosti njihove integracije u globalnu ekonomiju mogu se sagledati i kroz politički i kulturni kontekst. Politički faktori ponajviše proizilaze iz EU i različitog stepena integracije gradova unutar nje. Proces formiranja globalnih gradova i problemi do kojih on dovodi, dobro su prepoznati u EU koja, unutar svojih politika, insistira na uspostavljanju balansa između konkurentnosti i kohezije na urbanom i regionalnom nivou. Stoga, u ovom kontekstu, koncept globalnog grada može doprineti evidentiranju trendova i problema a koncept globalnog grada-regiona, njihovom rešavanju.

Istražujući kulturnu dimenziju globalizacije gradova CEE, uveliko zanemarenu unutar koncepta globalnog grada, Agata Lisak primećuje „urbanu mimikriju“ putem koje kulturni obrasci ovih gradova postaju vesternizovani i gotovo neodvojivi od onih u gradovima zapadne Evrope (Lisiak, 2010). Autorka ih stoga definiše kao „postkolonijalne“ jer je njihova ekonomija, kultura i politika oblikovana iz dva izvora moći: uticaj bivšeg kolonizatora (SSSR) vidljiv je u arhitekturi, infrastrukturi, društvenim odnosima i mentalitetu a uticaj sadašnjeg (zapada) u gotovo svim sferama urbanog načina života (posebno u obrascima potrošnje).

7. Empirijski pokazatelji o globalnim gradovima: kritički osvrt

Važna karakteristika čitavog diskursa o globalnim gradovima jeste njegova empirijska utemeljenost. Kako ispravno navode Fridman i Vulf, perspektiva svetskog grada je na prvom mestu *okvir za istraživanje urbanizacije* a ne teorija (Friedmann, Wolff, 1982). Za razliku od mnoštva socioloških studija globalizacije, unutar kojih ne postoji nastojanje za izgradnjom odgovarajuće metodologije i sistematsko prikupljanje empirijske građe, zagovornici ideje o

globalnom gradu svoje koncepcije gotovo uvek utemeljuju u podacima. Piter Tejlor izlaže interesantan prikaz iskustvene evidencije koja stoji iza tri „velike“ teorijske paradigme o globalizaciji od kojih je, za našu temu, najznačajniji prikaz Kastelsove teze o umreženom društvu (Taylor, 2004). On primećuje da Kastels nema nameru da se upušta u prikupljanje novih podataka a da je sekundarna iskustvena evidencija, na koju se oslanja braneći tezu o „prostoru tokova“, izrazito slaba. Kastelsovi dokazi o tokovima i čvorištima se sastoje u seriji informacija pribavljenih od američke pošte (Federal Express) koje uključuju jedan izvor (SAD) i samo devet destinacija od kojih su svega tri gradovi. „I dok se možemo složiti sa Kastelsovom konceptualizacijom globalnog prostora tokova, moramo podvući da su dokazi koje izlaže veoma neupečatljivi“ (Isto: 35).

Snazna utemeljenost koncepata globalnog grada u empirijskim podacima nužno, dovodi i do problema najpre zbog nedostatka podataka, razilaženja u metodološkom pogledu, prekomernog korišćenja ekonomskih pokazatelja, problema prilikom komparativnih istraživanja i slično. Insistiranje na iskustvenoj evidenciji je, u sklopu aktuelnih debata o globalizaciji u svakom slučaju dobrodošlo, ali ponekad rezultira „suvoparnim“ prikazima niza podataka koji su u nedovoljnoj ili slaboj vezi sa osnovnim teorijskim polazištima.

U ovom poglavlju prikazujemo razvoj metodologije koja stoji „iza“ koncepta globalnog grada kao i odgovarajućih empirijskih podataka koji su prikupljeni u različitim studijama. Da bi se empirijski potvrdio status globalnog grada, nužno je utvrditi:

- a) da je određeni grad, odnosno država kojoj pripada, „ušao“ u globalizacijske procese;
- b) da se globalizacijski procesi artikulišu (kontrolišu i koordiniraju) kroz taj grad;
- c) da grad održava određene veze sa drugim globalnim gradovima;

To znači da se u svim varijantama koncepta globalnog grada (svetski, grad-region, mreža globalnih gradova, gradovi u globalizaciji i slično) koriste kako a) opšti indeksi globalizacije tako i b) specifični podaci na nivou gradova i c) i podaci o relacijama između gradova. U pogledu merenja same globalizacije grada i države kojoj pripada, autori u glavnom koriste iste ili slične indikatore, poput onih izrađenih od strane OECD (*The Organisation for Economic Co-operation and Development*) – direktne strane investicije, ekonomske aktivnosti međunarodnih firmi, međunarodnu difuziju tehnologije i međunarodnu trgovinu (OECD, 2005). Znatno ređe se koriste neekonomski indikatori globalizacije –poput političkih indikatora (članstvo u međunarodnim institucijama, broj ambasada) i kontakata

među ljudima (korisnici interneta, međunarodni saobraćaj). Najveća razmimoilaženja među autorima proizilaze iz različitih shvatanja načina na koji globalni gradovi artikulišu globalizacijske procese i kasnije operacionalizacije tih shvatanja u okviru indikatora globalnog grada. Osnovni problem i „slaba tačka“ ili „mala prljava tajna“ (Short et all, 1996) teoretičara globalnih gradova leži u poslednjem – nedostatku odgovarajućih komparativnih podataka i podataka o vezama između gradova. Sve liste i hijerarhije globalnih gradova koje se izrađuju, kako i naučne tako i u popularne svrhe, počivaju na ideji o postojanju određenog poretka među gradovima koji je jedino moguće dokazati putem relacionih podataka a oni nedostaju.

Jedan od prvih sistematskih pokušaja izrade liste svetskih gradova dolazi od strane Džona Fridmana, u sklopu njegove hipoteze svetskog grada (1982; 1986).

Centar		Poluperiferija	
Primarni	Sekundarni	Primarni	Sekundarni
London* I	Brisel*	Sao Paolo I	Johanesburg III
Pariz* II	Milano III	Singapur*III	Buenos Aires* I
Rotterdam III	Beč III		Rio de Žaneiro I
Frankfurt III	Madrid*III		Karakas*III
Cirih III	Toronto II		Meksiko Siti* I
Njujork I	Majami III		Hongkong II
Čikago II	Hjuston III		Tajpej*III
Los Anđeles I	Sidnej III		Manila*II
San Francisko III			Bangkok*II
Tokio*I			Seul* II

*Glavni grad: I 10–20 miliona stanovnika; II 5–10 miliona; III 1–5 miliona

Tabela 7: Hijerarhija svetskih gradova (Friedmann, 1986).

Kriterijumi za izradu Fridmanove liste svetskih gradova uključivali su: *veći finansijski centar; predstavništva transnacionalnih kompanija, međunarodne institucije; rapidan rast sektora poslovnih usluga; proizvodni centar; veći transportni čvor i broj stanovnika*. Ni jedan grad „ruralne periferije” nije uključen u listu, iako bi se u obzir mogao uzeti Bombaj (Mumbaj). Indija je, međutim, kao i Kina, u to vreme slabo integrisana u svetsku ekonomiju. Iz razmatranja su, takođe, isključene sve komandno-planske ekonomije koje su integrisane u Sovjetski blok i nisu deo kapitalističkog svetskog sistema (Friedmann, 1986). Jasno je da je Fridmanova lista gradova odraz vremena u kojem je izrađena (1980. godine), kao i da su podaci na kojima se bazira u velikoj meri zastareli. Ona je, međutim, značajna jer predstavlja prvi artikulisani pokušaj izgradnje metodologije i empirijske evidencije za koncept svetskog grada. Iako jasno naznačava da njegovu listu treba shvatiti tek kao inicijalni pokušaj vizuelizacije globalne urbane dinamike, naknadni problemi izjednačavanja rangova sa hijerarhijom, o čemu će biti reči u daljem tekstu, donekle proizilaze i iz ove Fridmanove liste.

Kako je iskustvena evidencija koncepta globalnog grada Saskije Sassen ranije prikazana na ovom mestu, ukratko podsećamo na njene osnovne karakteristike. Sassen primećuje da broj predstavništva multinacionalnih kompanija, na čemu je počivala Fridmanova hipoteza svetskog grada kao i koncept svetskog grada Pitera Hologa koji joj je prethodio, vremenom prestaje da bude relevantan pokazatelj za poziciju gradova u globalnoj ekonomiji (Sassen, 1991). Predstavništva se sve češće izmeštaju iz velikih urbanih centara ali ostaju zavisna od specijalizovanih uslužnih firmi lociranih u globalnim gradovima. Ključni pokazatelj za status globalnog grada, prema Sassen, tako postaju *poslovne usluge* usmerene na globalno tržište. Kako bi dokazala svoje osnovno teorijsko polazište, Sassen posebno ispituje *direktne strane investicije i finansijske industrije* kao odraze prostorne disperzije (globalizacije); *poslovne usluge i finansijske inovacije* kao odraze prostorne koncentracije (kontrola i koordinacija globalizacije kroz gradove). Pred toga, ona u empirijskom pogledu ispituje još i društveno-ekonomski poredak globalnih gradova kroz *strukturu tržišta rada i strukturu zarada* nastojeći da pokaže trendove tercijarizacije i ekonomske polarizacije u globalnim gradovima. Na osnovu ovakvih pokazatelja Sassen status globalnog grada pripisuje Njujorku, Londonu i Tokiju. Autorka, konačno, ispituje i veze između globalnih gradova tvrdeći da su oni sve manje povezani sa drugim gradovima unutar nacionalne urbane hijerarhije a sve više povezani u okviru transnacionalnog urbanog sistema.

Prvu sistematsku metodologiju za *klasifikaciju i rangiranje* globalnih gradova izradila su tri britanska geografa, saradnika GaWC – profesor međunarodnog menadžmenta i ekonomski geograf Džon Biverstok, urbani geograf Ričard Smit i profesor političke

geografije Piter Tejlor (Beaverstock, Smith, Taylor, 1999). Kako je dotadašnja metodologija mahom bila usmerena na identifikaciju ključnih globalnih gradova, kao kod Saskije Sasen, autori pokušavaju da izrade listu globalnih gradova nižih po rangu u odnosu na primarne. Na osnovu podataka o *lokacijama ključnih poslovnih usluga*⁹⁹ (računovodstvo, marketing, bankarstvo, finansije i pravo), autori izrađuju „inventar“ od 55 gradova klasifikovanih u Alfa, Beta i Gama svetske gradove. Tome dodaju i listu gradova unutar kojih pronalaze dokaze za procese formiranja svetskog grada. Oni jasno navode da se ovde ne radi o hijerarhiji već o *listi* gradova rangiranih po određenim unutrašnjim atributima koje nazivaju „globalni kapacitet“ u pogledu usluga koje nude (Isto). Gradovi su rangirani prema „svetskosti“ vrednostima od 1–12.

A. ALFA SVETSKI GRADOVI

12: London, Njujork, Tokio

11: Pariz

10: Čikago, Frankfurt, Hongkong, Los Anđeles, Milano, Singapur

B. BETA SVETSKI GRADOVI

9: San Francisko, Sidnej, Toronto, Ciri

8: Brisel, Madrid, Meksiko Siti, Sao Paolo

7: Moskva, Seul

C. GAMA SVETSKI GRADOVI

6: Amsterdam, Boston, Karakas, Dalas, Dizeldorf, Ženeva, Hjuston, Džakarta, Johanesburg, Melburn, Osaka, Prag, Santjago, Tajpei, Vašington

5: Bangkok, Peking, Montreal, Rim, Stokholm, Varšava

4: Atlanta, Barselona, Berlin, Buenos Aires, Budimpešta, Kopenhagen, Hamburg, Istanbul, Kuala Lumpur, Manila, Majami, Mineapolis, Minhen, Šangaj

⁹⁹ Postoji izvesna nejasnoća oko toga koji su tačni pokazatelji za „ključnu“ uslužnu delatnost u kontekstu globalne ekonomije. Autori navode da u obzir nisu uzimali sve poslovne usluge već samo one značajne, bez preciznog definisanja šta ta značajnost podrazumeva.

D. DOKAZI O FORMIRANJU SVETSKIH GRADOVA

Di Jaki dokazi

3: Atina, Oukland, Dablin, Helsinki, Luksemburg, Lion, Mumbaj, Nju Delhi, Filadelfjia, Rio de Žaneiro, Tel Aviv, Beč

Dii Nešto dokaza

2: Abu Dabi, Almati (bivša Alma-Ata), Birmingem, Bogota, Bratislava, Brizben, Bukurešt, Kairo, Klivlend, Bolonja, Detroit, Dubai, Ho Ši Min, Kijev, Lima, Lisabon, Mančester, Montevideo, Oslo, Rotterdam, Rijad, Sietl, Štuttgart, Hag, Vankuver

Diii Minimalni dokazi

1: Adelejd, Antverpen, Arhus, Baltimor, Bangalor, Brazilija, Kalgari, Kejp Taun, Kolombo, Drezden, Edinburg, Đenova, Glazgov, Geteborg, Guangdžou, Hanoj, Kansas Siti, Lids, Lil, Marsej, Ričmond, Sankt Peterburg, Taškent, Teheran, Tijuana, Turin, Utreht, Velington

Tabela 8 . GaWC inventar svetskih gradova (Beaverstock, Smith, Taylor, 1999).

Dok je inicijalni cilj čitavog koncepta globalnog grada, pa tako i empirijske evidencije na kojoj počiva, bio utvrđivanje veze između urbanizacije i globalizacije, odnosno, mapiranje i analiza nove *geografije moći*, izrađivanje lista i hijerarhija globalnih gradova postepeno se udaljuje od osnovnog teorijskog polazišta i postaje cilj za sebe. Liste globalnih i svetskih gradova izrađuju se svakodnevno i u najrazličitije svrhe, od naučnih preko popularnih do komercijalnih.¹⁰⁰ Popularnost ovakvih lista verovatno proizilazi iz njihove jednostavnosti i prestiža koji status globalnog grada znači za njegove stanovnike i vlasti. Stoga se sa pravom možemo upitati koja je teorijska i praktična vrednost ovakvih i sličnih lista gradova? One postaju sve beznačajnije i „prigodnije“ u onoj meri u kojoj se empirijska evidencija na kojoj počivaju udaljuje od osnovnih teorijskih polazišta i zadataka. Ukoliko se, na primer, podatak o dugogodišnjem „vođstvu“ Londona na listama globalnih gradova ili naglom usponu Singapura, „vrati“ u teoriju i na osnovu njega razrade i dopune razumevanja veza između svetske ekonomije i određenog grada, takav podatak može da ima izvesnu naučnu važnost.

¹⁰⁰ Na primer, Forbsova lista najuticajnijih gradova 2014. godine:

<http://www.forbes.com/pictures/edgl45ghmd/introduction-14/>

Ukoliko lista, pak, postane cilj sama sebi, ona nužno prelazi iz naučnog u popularni domen, ili čak domen ideologije.

Ključan teorijski pomak, koji je promenio i fokus empirijskih istraživanja globalnih gradova, odvio se u sklopu mrežnog pristupa u društvenim naukama, preusmeravanjem pažnje sa globalnih atributa pojedinih gradova na *transnacionalne mreže gradova* kao ključne aktere globalizacije. Kako je ranije navedeno, ovu teorijsku perspektivu u studije globalizacije i urbanizacije uvodi Kastels (Castells, 2000) ali bez odgovarajuće iskustvene podloge – bez jasnog ocrtavanja „kartografije globalnog umreženog društva“ (Derruder, Witlox, 2007). Iako mnogi upotrebljavaju mrežnu terminologiju i imaginaciju (čvorovi, protoci, tokovi i sl), retki su oni koji mreže zaista i ispituju (Kentor, Smith, Timberlake, 2004). Razvoj metodologije merenja mreža globalnih gradova u velikoj meri se odvija unutar mreže za istraživanje globalnih i svetskih gradova (GaWC). GaWC takođe predstavlja vodeći svetski centar za prikupljanje i obradu raznovrsnih podataka o globalnim gradovima širom sveta. O značaju ove organizacije govori činjenica da se među počasnim osnivačima (i saradnicima) nalaze vodeći svetski autoriteti u ovoj oblasti poput Saskije Sassen, Manuela Kastelsa, Džona Fridmana i Pitera Hola. Pored redovnog izdavanja časopisa (*GaWC Research Bulletin*) i publikacija,¹⁰¹ GaWC periodično izrađuje liste globalnih gradova koristeći specifičnu metodologiju i prikupljajući odgovarajuće podatke o gradovima širom sveta. „Iako su ova istraživanja sprovedena iz različitih uglova i sa različitim metodologijama, značaj ove istraživačke mreže leži u ideji da se globalni gradovi mogu identifikovati preko njihovih spoljnih mreža i tokova. To podrazumeva specifičnu kvantitativnu metodologiju istraživanja *mreže globalnih gradova*, prema kojoj su izrađene baze podataka za 2000, 2004. i 2010. godinu“ (Hermelin, 2012).

U „Kratkom vodiču za prikupljanje kvantitativnih podataka u GaWC“, Piter Tejlor ističe tri ključna problema u ovoj oblasti koji se mogu smatrati univerzalnim problemom koncepta globalnog grada:

- Prvo, u društvenim naukama *atributivni podaci dominiraju nad relacionim*. To znači da se društvene pojave ispituju pojedinačno, u odnosu na njihove unutrašnje attribute, a

¹⁰¹ Neke od važnijih publikacija su: Derudder, B., Hoyler, M., Taylor, P. J. and Witlox, F. (Eds) (2012). *International handbook of globalization and world cities*. Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar; Taylor, P. J., Beaverstock, J. V., Derudder, B., Faulconbridge, J., Harrison, J., Hoyler, M., Pain, K. and Witlox, F. (Eds) (2013). *Global cities. Critical Concepts in Urban Studies*. London: Routledge; Taylor, P. J., Ni, P., Derudder, B., Hoyler, M., Huang, J. and Witlox, F. (Eds) (2011). *Global urban analysis: a survey of cities in globalization*. London: Earthscan.

ne u odnosu na međusobne veze koje ostvaruju. Sam pogled na bilo koju statističku bazu (recimo, popis stanovništva), navodi autor, dovoljan je da se uvidi da se tu radi o seriji statičnih podataka o atributima razvrstanim po mestu. Koncept globalnog grada (a i društvene nauke u celosti), zahteva oskudne relacione podatke o vezama, odnosima i mrežama.

- Drugo, još uvek ne postoji *transnacionalna statistika*. Uglavnom se oslanjamo na međunarodne baze podataka UN koje nastaju kao kompilacije podataka sa nacionalnih popisa. Relacioni podaci koje je tu moguće pronaći (o migracijama i trgovini) klasifikuju se prema državama a ne gradovima i stoga su, za ove potrebe gotovo neupotrebljivi.
- Treće, među autorima koji se bave globalnim gradom postoji veliko „iskušenje” da *rangove interpretiraju kao hijerarhije*. Tako se često različiti dostupni atributivni podaci o gradovima (broj stanovnika, struktura zanimanja, broj predstavništava) koriste da bi se oni rangirali na osnovu čega se izrađuju hijerarhije gradova. Takav postupak je, upozorava Tejlor, sa metodološke strane potpuno neopravdan jer se hijerarhija može dokazati samo preko međusobnih odnosa a prosto rangiranje gradova ne govori ništa o njihovim odnosima. Obimno korišćenje ovakvih hijerarhija gradova je, prema autoru, klasičan primer kako pogrešne ideje mogu da popune veliki manjak pravih dokaza. (A Brief Guide to Quantitative Data Collection at GaWC, 1997–2001, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/guide.html>).

Američki sociolozi Alderson i Blekfeld, slično tome, primećuju da istraživači globalnih gradova često moraju da pretpostave ono što su hteli da dokažu – „gradovi su smešteni u sistem pa su pojedini gradovi usled svog položaja u sistemu bolje pozicionirani od drugih“ (Alderson, Beckfield, 2004). Pri tome se ne dokazuje postojanje sistema ili mreže gradova već globalnih funkcija unutar pojedinačnih gradova. Drugim rečima, ne postoji dovoljno jasan kriterijum za određivanje pozicije određenog grada unutar mreže globalnih gradova kao ni jasni indikatori za prepoznavanje ključnih veza među njima. Da bi empirijski utvrdili smislenu teorijsku pretpostavku o globalnoj, hijerarhijskoj, umreženosti gradova, moramo imati sasvim jasne i univerzalne pokazatelje umrežavanja. Zadaci koji se postavljaju pred istraživače su stoga: „opisivanje strukture svetske mreže gradova, identifikacija i objašnjavanje hijerarhijskih odnosa između svetskih gradova, razumevanje „gnježđenja“ mreže svetskih gradova u širi svetski sistem, kao i analiza veza između pojedinih gradova u globalnoj hijerarhiji i njihovih društvenih odnosa (Kentor, Smith, Timberlake, 2004).

Američki sociolozi Majkl Timberlejk i Dejvid Smit već su 90-ih godina upozorili da indikatori povezanosti gradova sa globalnom ekonomijom moraju biti dovoljno široki da obuhvate različite aspekte društvenog života ponudivši sledeću šemu prikazanu na Tabeli 9.

<u>FUNKCIJA</u>	<u>FORMA</u>		
	Ljudska	Materijalna	Simbolička
Ekonomska	migracije radne snage	protok dobara	komunikacija oko protoka dobara
Politička	ambasadori	trgovina oružjem	političke pretnje
Društvena reprodukcija	porodične migracije	doznake iz inostranstva	lična prepiska, e-mail
Kulturna	plesne trupe	odeća	holivudski filmovi

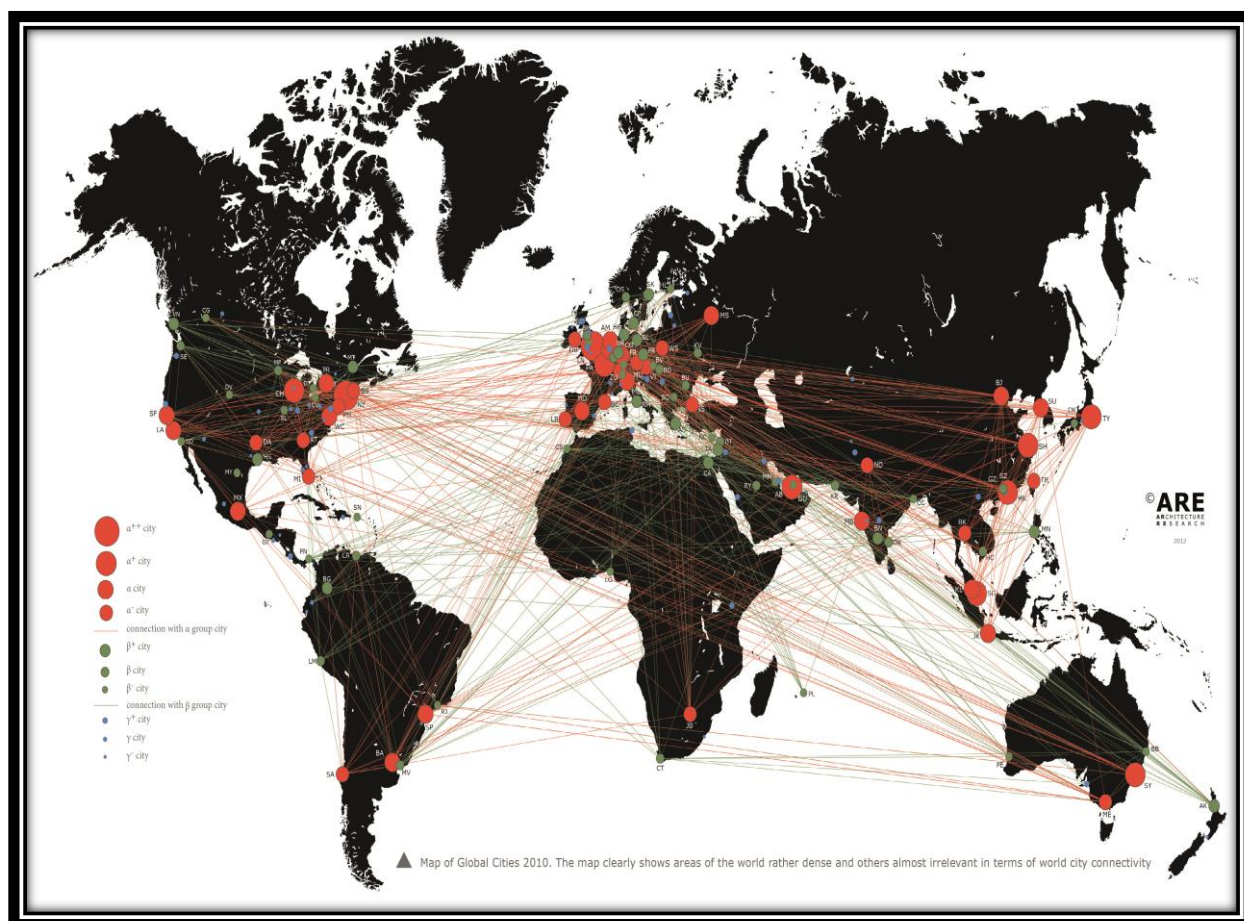
Tabela 9. Tipologija globalnih veza između gradova (Smith, Timberlake, 1995, prema Kentor, Smith, Timberlake, 2004)

Autori su predložili da se ispituju ekonomske, političke, društvene i kulturne veze između gradova i to u svoje tri forme – ljudskoj, materijalnoj i simboličkoj. Osnovni problem ovakve zamisli bio je u dolaženju do odgovarajućih podataka kao i njihovoj standardizaciji i upoređivanju. Većina autora se zato, ali i zbog dominacije ekonomskog diskursa u studijama globalizacije, usmerila na čisto ekonomske pokazatelje umreženosti gradova. Značaj tipologije je na prvom mestu metodološki, jer autori nastoje da dopune standardne ekonomske funkcije političkim, društvenim i kulturnim. Sam sadržaj svake pojedine forme unutar ovih funkcija (ljudska, materijalna i simbolička), u svakom slučaju, proizvoljno je naveden i podložan različitim tumačenjima.

Ben Deruder i Frenk Vitloks, izrađuju taksonomiju empirijskih pristupa mreži globalnih gradova koje dele na dve osnovne grupe: korporacijsku i infrastrukturnu. (Derudder, Witlox, 2007). *Korporacijski pristup*, karakterističan za istraživače GaWC, „baziran je na pretpostavci da globalne *uslužne firme* povezuju gradove preko međusobne razmene informacija, znanja, planova, saveta, uputstava i slično“ (Taylor, 2001, prema Deruder, Witlox, 2004). Unutar ovog pristupa, matrice veza između gradova *konstruišu* se na osnovu matrica koje sadrže informacije o lokacionim strategijama ovih firmi.¹⁰² Na osnovu tih podataka izračunava se standardizovana vrednost koja govori o poziciji datog grada u

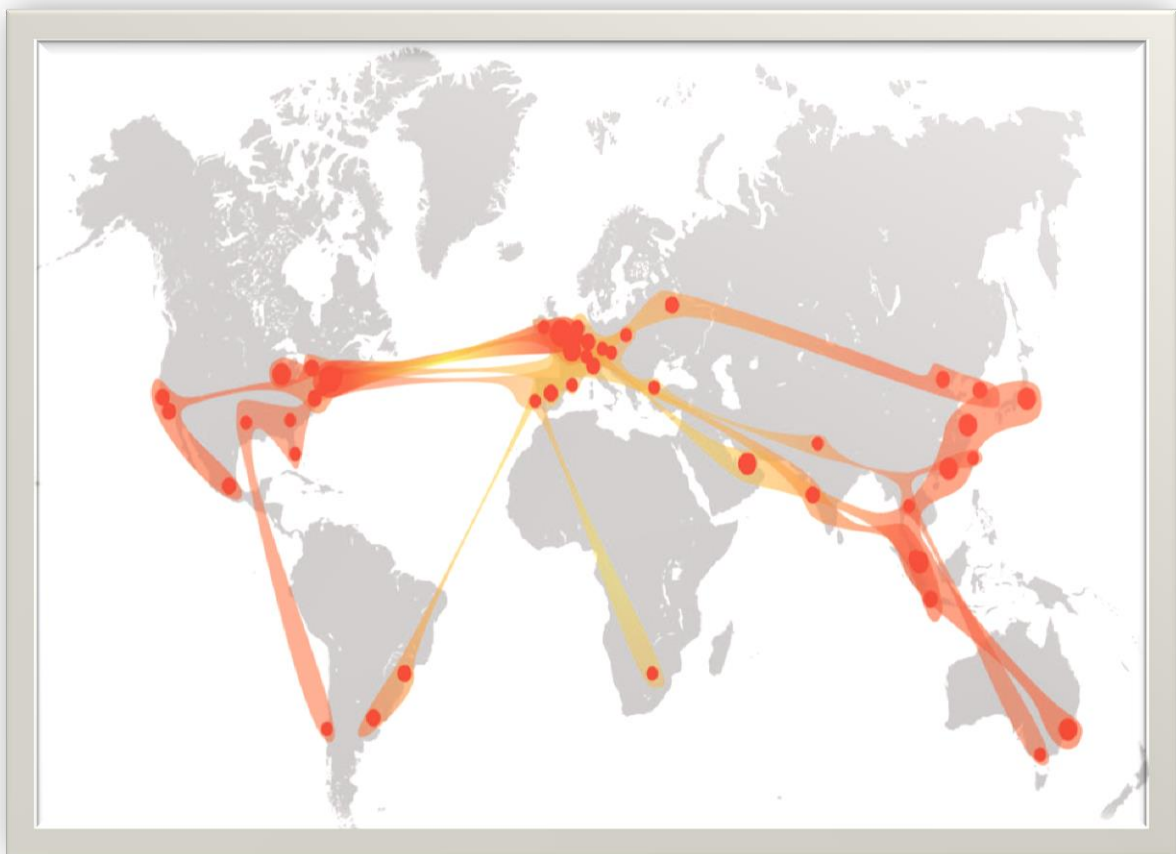
¹⁰² Informacije o lokacijskim strategijama firmi uglavnom su lako dostupne na njihovim zvaničnim internet stranicama, gde su navedene tačne adrese svake manje jedinice unutar firme (Isto).

transnacionalnoj mreži usluga (Derruder, Witlox, 2007). Sličan pristup koriste i Alderson i Bekfield, sa tom razlikom što se oslanjaju na podatke o organizacionoj geografiji najvećih *multinacionalnih kompanija* (Alderson, Beckfield, 2004). Deruder i Vitloks ističu da su korporacijski pristupi mreži globalnih gradova mnogo više od prostog inventara uslužnog sektora u gradovima, karakterističnog za ranije istraživačke studije. To su pokušaji empirijske procene svetskih gradova kao čvorova u globalnom prostoru tokova (Isto). Osnovni problem ovakvih pristupa je u tome što se podaci o mrežama gradova konstruišu na osnovu nekih drugih pokazatelja. Drugim rečima, mreža se ne istražuje direktno već posredno s tim što su pokazatelji za njeno postojanje veoma diskutabilni. Na narednim slikama prikazujemo neke od osnovnih nalaza istraživača GaWC za 2010. godinu, dobijenih uz pomoć ovakve metodologije. Podaci su preuzeti iz GaWC atlasa.

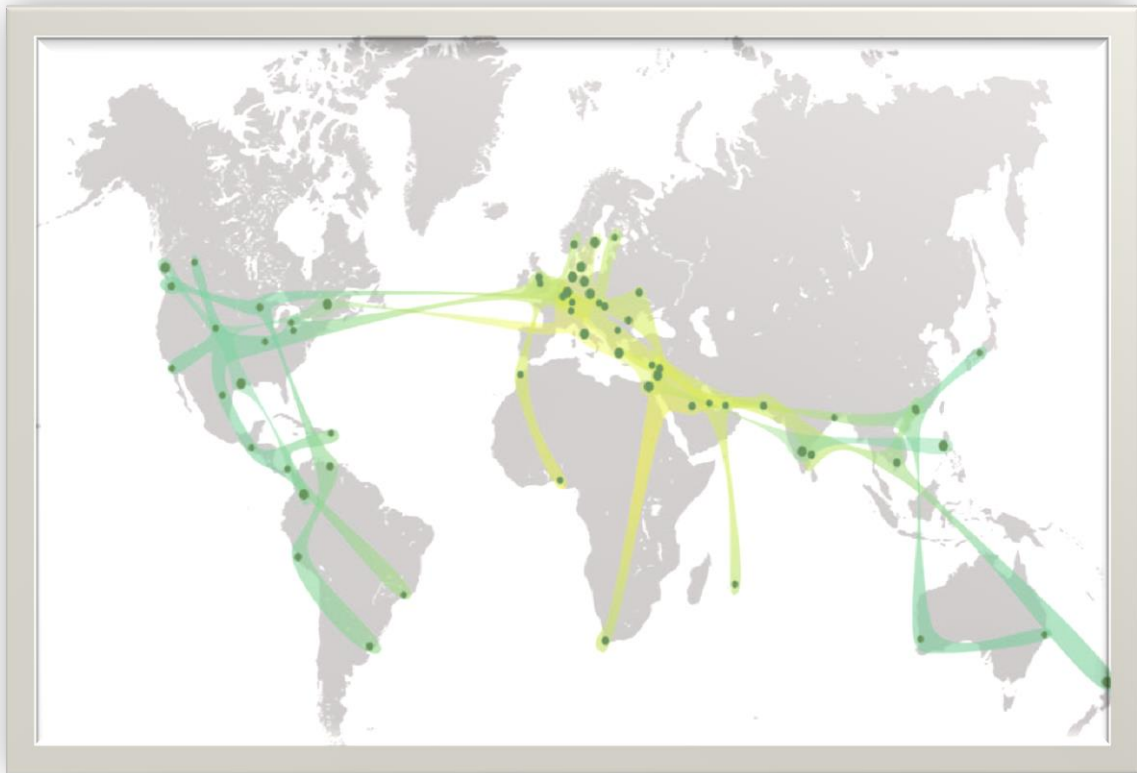

Slika 20: Lista globalnih gradova 2010. godine sa njihovim međusobnim vezama (Carta, Gonzalez, 2010)¹⁰³

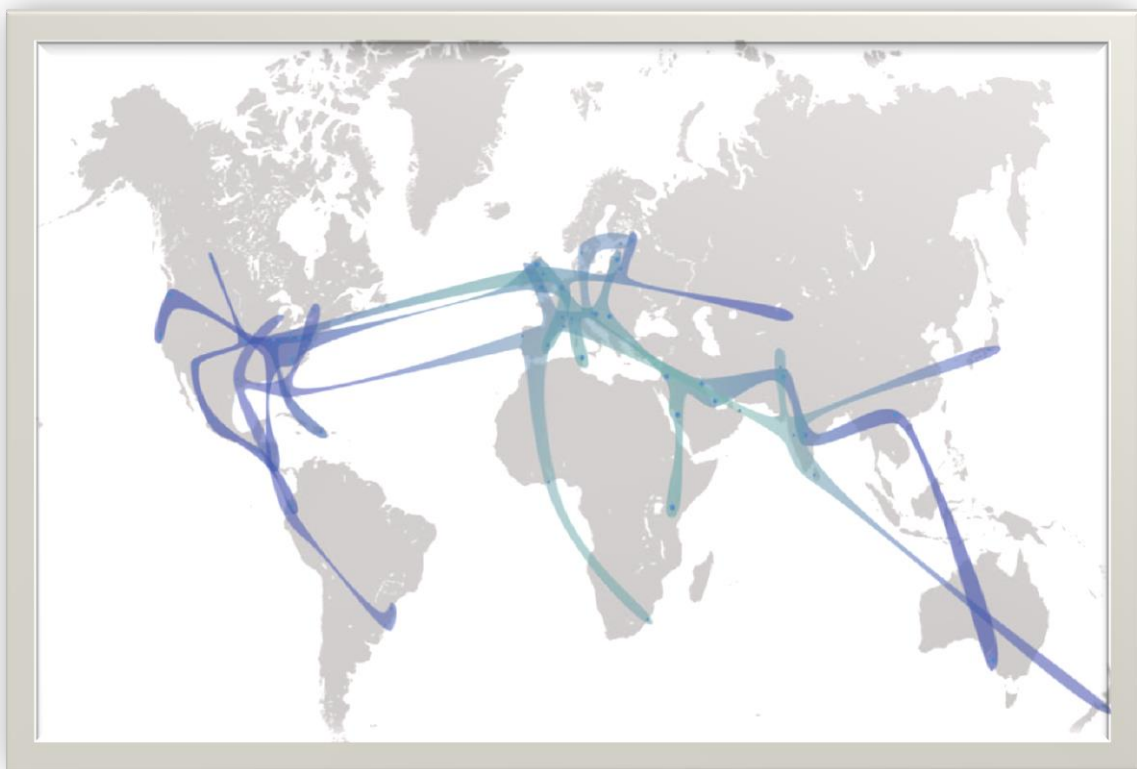
¹⁰³ Detaljniji prikaz mape videti na: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/visual/globalcities2010.pdf>

Slika 21 : Veze α globalnih gradova (Carta, Gonzalez, 2010)

Slika 22: Veze β globalnih gradova (Carta, Gonzalez, 2010)

Slika 23: Veze γ globalnih gradova (Carta, Gonzalez, 2010).

Drugi, *infrastrukturni pristup* mreži globalnih gradova, oslanja se na analizu geografije telekomunikacione i saobraćajne infrastrukture, gde se veze između gradova obično ispituju putem analize internet komunikacija ili međunarodnog avionskog saobraćaja. „Ove telekomunikacione i saobraćajne mreže su osnova na kojoj je izgrađena povezanost gradova pa nije neobično što se koriste u prostornoj imaginaciji transnacionalnih urbanih mreža. Analogijom sa osnovnom podelom korporacijskih pristupa (uslužne firme/multinacionalne korporacije), unutar infrastrukturnih pristupa možemo razlikovati analize telekomunikacija (na primer, „kičme interneta“)¹⁰⁴ i fizičkih, saobraćajnih infrastruktura (na primer, avionskog saobraćaja)“ (Derruder, Witlox, 2007).

Deruder i Vitloks navode da je analiza avionskog saobraćaja znatno napredovala u odnosu na ranije pokušaje *direktnog* merenja mreže gradova kroz *broj međunarodnih letova*. Novije studije (Smith, Timberlake, 2001; 2002) se oslanjaju na posmatranje tokova, pre nego samih tačaka (gradova) pa relacije i odnosi postaju važniji nego prosta koncentracija putnika u određenom gradu. Opisom učestalosti međunarodnih letova u pojedinim gradovima moguće je izračunati rang datog grada u odnosu na ostale i napraviti listu gradova prema kriterijumu zastupljenosti međunarodnih letova, ali takvi podaci ne bi govorili ništa o samoj mreži gradova kao ni o njihovim međusobnim odnosima. Posebni metodološki problemi u ovom domenu, kako primećuju Deruder i Vitloks, jesu nedostatak transnacionalnih podataka (dostupni podaci su uglavnom međunarodni pa je teško meriti važne konekcije između gradova unutar jedne države) i nemogućnost merenja individualnog putovanja u celini (relacije se mere „iscepkano“ – od A do B, od B do C, a ne čitav lanac putovanja A–B–C–D, što znači da će u analizi jednak značaj imati tačke presedanja kao i same destinacije) (Derruder, Witlox, 2007). Ove probleme autori nastoje da prevaziđu oslanjanjem na individualne podatke o *on-line* rezervacijama avionskih karata a ne na podatke o samim letovima.

U okviru novijeg projekta, nastalog u cilju bolje vizuelizacije podataka, istraživači GaWC izradili su atlas (Atlas 1) na kom su prikazani komunikacioni tokovi iz pojedinih gradova, na trodimenzionalnom globusu. Korišćeni su podaci o *internet i telefonskim*

¹⁰⁴ „Kičma interneta“ (*Internet backbone*) predstavlja osnovne putanje podataka između velikih, strateški povezanih, kompjuterskih mreža i centralnih rutera na internetu koje funkcionišu pri komercijalnim, vladinim, akademskim i drugim centrima visokog kapaciteta“ (Wikipedia, Internet backbone).

konekcijama 123 grada. Ovakvim pristupom se prevazilazi preteran fokus na nekolicinu gradova na vrhu hijerarhije i omogućava sagledavanje globalne umreženosti svakog pojedinačnog grada. Podaci, u svakom slučaju, pokazuju da najviše tokova ide ka Londonu, Njujorku i Tokiju, odnosno, da su oni čvorišta čitave mreže. Na slikama su prikazani primeri atlasa izrađenih za Atinu (slika 23) i Amsterdam (slika 24).

Slika 24: Komunikacioni tokovi iz Atine (internet i telefonske komunikacije). Preuzeto sa: http://www.lboro.ac.uk/gawc/visual/lang_atlas1.html

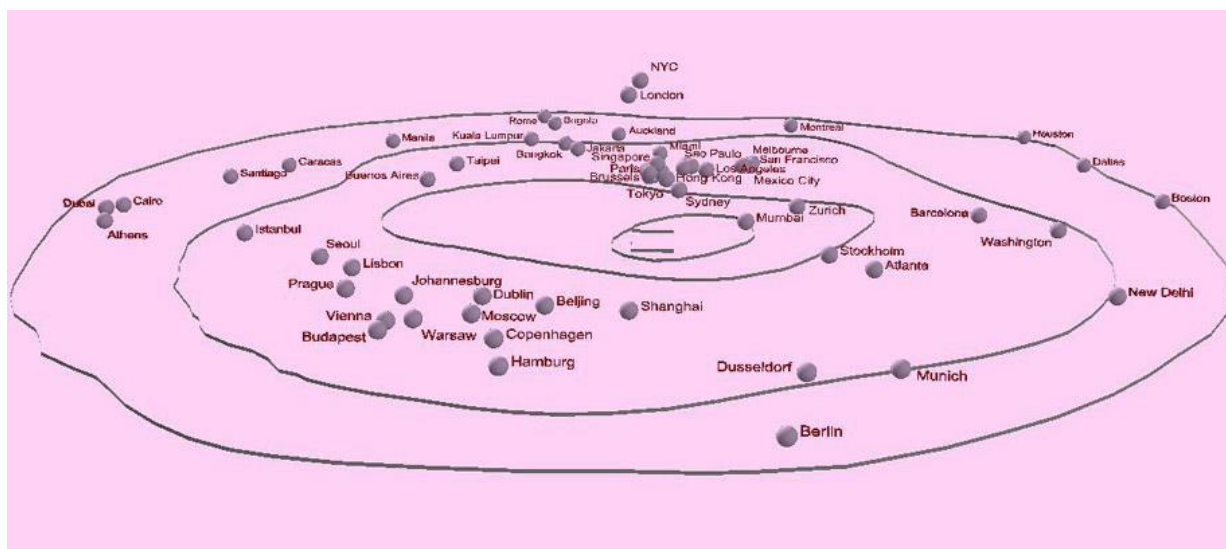

Slika 25 : Komunikacioni tokovi iz Amsterdama (internet i telefonske komunikacije). Preuzeto sa: http://www.lboro.ac.uk/gawc/visual/lang_atlas1.html

U nastojanjima da što vernije vizuelno prikažu osnovne ideje teoretičara globalnih gradova, posebno onih koji zagovaraju mrežni pristup (Tejlor), istraživači GaWC dolaze na ideju da slede osnovnu teorijsku zamisao o *primarnosti mreže i relacija unutar nje nad pojedinačnim objektom*. Na prethodnim slikama (Atlas 1) dominira realna geografija, fizički odnosi u prostoru između gradova, dok su tokovi i veze između njih „dodatak“ na mapi. Oni zato pokušavaju da, uz pomoć istih podataka, „okrenu“ sliku i prikažu primarnost relacija i mreža nad realnim geografskim prostorom. Pozicija na ovoj novoj mapi (Atlas 2) zato se računa prema samim vezama i relacijama, što stvara alternativnu geografiju.

„Kada bi svet bio posmatran iz perspektive umreženosti globalnih gradova, nastala bi nova slika, unutar koje je svaki grad orijentisan na drugi grad na istom nivou povezanosti. Nacionalne i kontinentalne mape ustupaju mesto novoj svetskoj konfiguraciji nalik arhipelagu, gde je svaki grad izdvojen iz svog neposrednog okruženja i blizak drugim gradovima koji su mu slični. Glavni parametri za tu novu konfiguraciju zasnovani su na međusobnim vezama, primarno u okviru globalnog ekonomskog sistema“ (Carta, Gonzalez, 2010).

Atlas 2 zapravo predstavlja empirijski i statistički utemeljenu *vizuelizaciju Kastelsovog društva umreženog kroz „prostore tokova“*. On predstavlja i prikaz *novog načina na koji vidimo svet*, koji proizilazi iz globalnih urbanih transformacija, odnosno, *prikaz nove (alternativne) geografije moći*. Na njoj se, takođe, jasno vidi „bliskost“ pojedinih grupa gradova koja ne počiva nužno na njihovoj blizini u prostoru već na međusobnim vezama.

Slika 26: Reljef globalizacije, preuzeto sa:
http://www.lboro.ac.uk/gawc/visual/lang_atlas3/views3.html

Iz datog pregleda razvoja istraživačke metodologije globalnih i svetskih gradova, jasno se vidi da je ona doživela značajan napredak u poslednjih desetak godina. Od početnih lista gradova, koje su počivale na prostom merenju određenih, konvencionalnih atributa (poput predstavništava firmi) i rangiranju gradova u odnosu na njih, današnja istraživanja mreže globalnih gradova počivaju na adekvatnim podacima o relacijama i tokovima između gradova i preciznim statističkim tehnikama kojima se one izračunavaju. Ovakvi empirijski pomaci predstavljaju rezultat teorijskog preusmerenja od neomarksizma i teorije svetskog sistema koji su tragali za komandnim i kontrolnim funkcijama svetske kapitalističke ekonomije i analizirali pozicioniranje gradova unutar nje, ka neutralnijem i naučnijem *mrežnom pristupu* koji teži analizi mreže bez ulaženja u njene ideološko-političke izvore i karakteristike. Ovakav pristup ne mora nužno da bude tehnicistički i nesociološki, kako se to može učiniti. „Uz pomoć informacija o teorijski relevantnim atributima svakog grada u pretpostavljenoj mreži, možemo da razvijemo i testiramo ideje o tome „kako su varijacije u lokalnoj ekonomiji i društvenim odnosima povezane sa globalnim umreženim odnosima“ (Kentor, Smith, Timberlake, 2004). Time bi se mogao postaviti i jedan novi, drugačiji model istraživanja društvene promene koji bi obuhvatao i opšte i pojedinačno, i globalno i lokalno.

Sistematskih studija koje povezuju mrežni istraživački pristup globalnim urbanim procesima sa širim teorijskim uvidima o globalizaciji i društvenoj promeni je, međutim, veoma malo. To govori u prilog raspolućenosti diskursa o gradovima u globalizaciji između čisto teorijskih i spekulativnih koncepcija globalizacije i empirijskih studija urbanizacije pri čemu veze između njih obično nisu dovoljno „jake“.

Nedostaci aktuelnih istraživačkih pristupa, poput prikazanih GaWC studija su višestruki. Metodologija merenja je isuviše statična. U njima se meri sadašnji trenutak i neprekidno ažuriraju podaci. „Juče“ ovde ne igra nikakvu ulogu pa tako ni istorija. Studije su u potpunosti usmerene na budućnost, što možda proizilazi iz njihove ideološke opterećenosti – sticanje statusa globalnog grada ili čvora u mreži smatra se *projektom*, ciljem kojem svi teže u budućnosti bez obzira na to kakvu istoriju imali i odakle dolazili. Odmerenije studije morale bi zato da budu *komparativno-istorijske*. U suprotnom, istraživačka praksa mogla bi da se pretvori u sakupljački empirizam sve udaljeniji od teorije.

Drugi veliki nedostatak istraživačkih pristupa, kako mrežnih (korporacijskih) tako i onih starijih (koncepta Saskije Sassen) jeste, sasvim evidentno, ekonomizam. Već je bilo reči o

pokušajima proširivanja indikatora globalnosti sa ekonomskih na šire sociokulturne faktore koji nisu uspešno okončani najpre zbog teškoća u dolaženju do podataka.

Konačno, ovakvi istraživački pristupi se mogu okarakterisati kao strukturalistički jer stavljaju akcenat na globalnu mrežu (Tejlor) (ili kapitalističku ekonomiju – Sassen) kao opštu i univerzalnu strukturu koja određuje „sudbine“ gradova unutar nje, kao i sudbine njihovih stanovnika. Tako je, sa sociološkog stanovišta, važan aspekt urbanizacije – urbani način života – u potpunosti zanemaren. Kao vrhunac strukturalizma mogli bi da navedemo prikazane atlase (posebno Atlas 2) koji je „izmešten iz ovog sveta“, iz sveta ljudi i njihove svakodnevice. Moglo bi se reći da mrežnoj istraživačkoj tradiciji u oblasti globalnih gradova, proistekloj iz ideje o „umreženom društvu“, nedostaje *prostor mesta*, na koji Kastels nije zaboravio.

Prostor tokova ne prožima ceo raspon ljudskog iskustva u umreženom društvu. Prevladavajuća većina ljudi, kako u razvijenim, tako i u tradicionalnim društvima, živi na mestima i svoj prostor doživljava kao zasnovan na mestu. Mesto je prostor čiji su oblik, funkcija i značenje u njemu sadržani unutar granica fizičkog kontigviteta (Castells, 2000: 449).

IV ISTORIJSKA DIMENZIJA GLOBALNOG GRADA

Evidentne ekonomske, društvene, kulturne, političke, tehnološke i ekološke promene, do kojih globalizacija dovodi, zadobile su svoja manje ili više zadovoljavajuća objašnjenja u okviru različitih nauka. Interes sociologa za probleme globalizacije, kao što to obično biva sa „velikim“ temama, narastao je u toj meri da je sve teže misaono obuhvatiti mnoštvo različitih perspektiva i pristupa u razumevanju ovog fenomena. U okviru ovog rada smo, na prvom mestu, zainteresovani za one pristupe koji akcenat stavljaju na prostornu dimenziju globalizacije, tačnije, na međusobne odnose globalizacije i urbanizacije i njihovu refleksiju u savremenim gradovima. Obraćanje ovoj temi nezaobilazno znači i njeno „provlačenje“ kroz prizmu opšteg teorijskog diskursa globalizacije, uz nužan susret sa svim metodološkim, epistemološkim i teorijskim problemima koji se u njemu pojavljuju. Značajan deo tih problema direktno se odražava i na temu za koju smo ovde zainteresovani.

Odnosu globalizacije i gradova smo odlučili da pristupimo i sa jedne od tih „problematičnih“ tačaka teorije globalizacije sa koje se shvatanja račvaju u sasvim različitim pravcima. U većini ovih teorija, naime, prevladuje shvatanje po kojem je globalizacija sasvim nov i istorijski specifičan društveni proces koji najavljuje kvalitativno novu fazu u

razvoju ljudskog društva. Drugim rečima, proces globalizacije posmatra se kao pojava bez istorijskog kontinuiteta. Unutar ovakvih shvatanja proces globalizacije se posmatra kao „kraj istorije“ (Frensis Fukujama), kao nužan i ireverzibilan društveni proces koji se svodi na konsolidaciju svetskog tržišta. Druga grupa autora stoji na stanovištu da globalizaciju treba posmatrati u sklopu širih društvenih procesa, kao proces *dugog trajanja* koji je obeležen cikličnim uzletima i padovima (Kristofer Čejs-Dan). Globalizacija je, u ovakvom viđenju, proces sa istorijskim kontinuitetom, koji menja formu i domete, ali ne i osnovne principe svog funkcionisanja.

Čini se da se značajan deo ove debate svodi na razmenu argumenata ideološke prirode. Shvatanja se kreću od onih koja ističu istorijski kontinuitet procesa globalizacije u funkciji opovrgavanja teze o „kraju istorije“ i konačnom trijumfu Zapada („skeptici“) do onih koji poriču istorijski kontinuitet globalizacije iz suprotnih motiva („hiperglobalisti“). Ovome dodajemo i treći mogući pristup koji globalizaciju čita u ideološkom ključu, u potpunosti negirajući njenu materijalnu osnovu i određujući je kao misaoni konstrukt u ideološkoj funkciji širenja neoliberalizma (Pjer Burdije).

Pristupi globalizaciji se, svakako, ne iscrpljuju u okviru navedenih stanovišta. Neka od najvećih socioloških „imena“ spadaju upravo u neku vrstu „umerenog“ pristupa globalizaciji (Ulrih Bek, Entoni Gidens). Ovde se globalizaciji prilazi „otvorenih očiju“ u želji da se analiziraju stvarni oblici njenog ispoljavanja. Postavlja se, međutim, pitanje gde „čitati“ globalizaciju, gde tragati za njenim materijalnim izrazom? Na tragu bezbroj puta potvrđene definicije Anrija Lefevra, reći ćemo da je to mesto grad, kao najreprezentativniji otisak društva u prostoru. Danas je to globalni grad unutar kog se prelamaju kako ideološki tako i materijalni aspekti globalizacije. Može se reći da je (globalni) grad oblikovan materijalnim globalizacijskim procesima ali i dominantnom neoliberalnom ideologijom. Sada naše polazište možemo postaviti i sasvim „obrnuto“. Zadatak koji je isprva bio postavljen kao čitanje grada kroz globalizaciju sada možemo odrediti i kao čitanje globalizacije kroz grad. Koliko je, dakle, „star“ globalni grad (globalizacija)?

Jedna od najznačajnijih prekretnica u razvoju urbane sociologije, oblikovana radovima Manuela Kastelsa (Castells, 1972) i Dejvida Harvija (Harvey, 1973; 1985), dovela je do povezivanja procesa urbanizacije sa širim procesom istorijskog razvoja kapitalizma. Grad se više nije posmatrao izolovano, kao samonikla pojava determinisana unutrašnjim „prirodnim“ faktorima (ekološki pristup Čikaške škole), već kao neodvojivi deo širih društveno-ekonomskih (kapitalističkih) struktura (neomarksistički pristupi). Nadogradnja ovog pristupa nastaje direktnim povezivanjem procesa urbanizacije sa svetskom ekonomijom u okviru

uvođenja diskursa svetskih i globalnih gradova. Ovde se posebno izdvajaju oni pristupi koji nastoje da teoriju urbanizacije povežu sa teorijom svetskog sistema, odnosno da kroz međusobne odnose globalnih gradova „čitaju“ materijalni odraz strukturno podeljenog sveta.

Veliki deo nasleđa urbane sociologije oblikovan je u okviru nastojanja da se urbano odredi u odnosu na društveno uopšte (bilo shvaćeno kao globalno, regionalno, „zapadno“ ili „kapitalističko“), da se uoče načini rasprostiranja urbanih uticaja u širem društvenom okviru i da se naznači opšta društveno-istorijska promena u odnosu na promene u urbanim nukleusima. Iz ove perspektive, mogli bi da kažemo da je tema globalnog grada stara koliko i sama (urbana) sociologija. Međutim, kako ideja o globalnom gradu nastaje kao reakcija na proces globalizacije i u tom okviru zadobija specifična obeležja, u radu se zadržavamo na idejama utemeljivača koncepta globalnog grada.

Teško da bi se moglo reći da mnoštvo ideja i pristupa globalnom gradu zauzimaju jedinstveno teorijsko-metodološko stanovište unutar studija globalizacije. Koncept globalnog grada predstavlja nedovoljno integrisan skup ideja, različitih, kako u odnosu na fokus analize, tako i u odnosu na sam pristup globalizaciji. Jeroen van der Val zastupa tezu po kojoj je teorija globalnog grada isuviše apstraktna i koja u sebi nosi opasnost da se ozbiljno udalji od materijalnih uslova života i realnih životnih iskustava. On zato zagovara rad na operacionalizaciji ove perspektive i njenom približavanju istinskoj teoriji srednjeg obima koja bi bila u stanju da u okvire analize obuhvati i neekonomske faktore (Van der Waal, 2010). To je blisko povezano i sa potrebom kombinovanja različitih nivoa posmatranja urbanog fenomena u okviru obnove urbane sociologije (Basan, 2001) i sa nužnošću uvođenja interdisciplinarnih pristupa u urbane studije. Tek nekoliko većih studija globalne gradove izučava putem sociokulturnog pristupa, uz akcenat na lokalne procese i svakodnevni život (Eade, 1997). Majkl Piter Smit kritikuje koncept globalnog grada na sličnim osnovama i predlaže uvođenje pristupa usmerenog na društvene aktere (Smith, 2001). Iako novi pristup ne razrađuje u potpunosti, autor smatra da bi se njime mogli prevazići nedostaci ranijih, političko-ekonomskih pristupa koji su bili usmereni na izgradnju objektivnih i širokih strukturalnih tipologija, značajno udaljenih od svakodnevnih životnih iskustava i praksi. Entoni King (King, 1991) dodaje da je ekonomski redukcionizam i usko shvatanje pojma globalni grad dovelo do izostavljanja onih gradova koji nisu bili u prostornom *i vremenskom* fokusu analize (gradovi Trećeg sveta i gradovi ranijih istorijskih epoha), čime nas uvodi u osnovnu temu ovog poglavlja – istorijsku dimenziju globalnih gradova.

8. Značaj istorijskog pristupa globalnim urbanim procesima

Već i letimičan pregled literature iz ove oblasti ukazuje na to da istorijska perspektiva globalnim urbanim procesima nije u dovoljnoj meri zastupljena. To se odnosi kako na glavne predstavnike teorije globalnog grada (Saskija Sassen) tako i na empirijsku, istraživačku tradiciju (GaWC). Može se reći da u značajnom delu literature posvećenom ovoj temi vlada izvestan *prezentizam i formalizam*, izražen u prikupljanju trenutno važećih kvantitativnih podataka o određenim pokazateljima koji se smatraju ključnim za sticanje „statusa“ globalnog grada (broj finansijskih sedišta, broj međunarodnih avionskih letova i slično).

Ukoliko pojam *globalni grad* shvatimo nešto fleksibilnije, možemo primetiti da postoje brojni radovi i autori koji ovoj temi pristupaju u istorijskoj perspektivi. Smatramo da je sasvim legitimno (i nužno) uzeti u obzir i te ideje prilikom razmatranja teorije globalnog grada, najpre zato da bi se potvrdila ili opovrgnula hipoteza o njihovoj istorijskoj specifičnosti. Što god se, međutim, od ta dva pokazalo tačno, u obzir se mora uzeti da ni jedna društvena pojava nije i ne može biti vanistorijska i samonikla.

Institucije, strukture i forme društvene interakcije, koje postoje u društvenom životu svakog vremena, imaju istoriju u smislu da su rezultat prethodnog razvoja u društvenom svetu. Istorijska analiza može da pokaže kako se ove forme razvijaju, pruži ideje o tome kako se one mogu menjati u budućnosti i obezbedi smernice za kreiranje novih i uspešnijih alternativa (Mitrović, Todorović 2003: 2).

U tu svrhu, kao najplodonosniji čine se pristupi *istorijske sociologije*. Denis Smit značaj istorijsko sociološke perspektive određuje u odnosu na usko sociološke i usko istorijske pristupe:

Usko sociološki pristupi mogu se okarakterisati kao „neistorični“, empirijski. Oni zanemaruju prošlost; pojmovno, oni ne razmatraju ni istorijsku dimenziju društvenog života ni istoričnost društvene strukture. Slično tome, neki istoričari su „nesociološki“, empirijski, oni zanemaruju način na koji procesi i strukture variraju od društva do društva; pojmovno, oni ne razmatraju ni opšta svojstva procesa i struktura ni njihove odnose prema delima i događajima. Nasuprot tome, istorijsku sociologiju stvaraju istoričari i sociolozi koji ispituju uzajamno prožimanje prošlosti i sadašnjosti, događaja i procesa, delovanja i strukturacije. Oni žele da povežu pojmovno razjašnjenje, komparativnu generalizaciju i empirijsko istraživanje (Smit 2001: 9).

Razmatrajući istorijsku dimenziju globalnih gradova, Vilijam Sajts navodi da postoje bar dva razloga zbog čega je se oni moraju posmatrati u svom istorijskom kontinuitetu (Sites 2003). Prvi razlog je u tome što „istorijski rezidui“ deluju kao faktor koji utiče na svaku društvenu pojavu, tako što ograničavaju dijapazon mogućih pravaca njenog budućeg razvoja. Takvi istorijski rezidui posebno su značajni za gradove i oličeni su najpre u njegovim prostornim obrascima, fizičkim strukturama i lokalnim praksama, obično visoko otpornim na promene. Autor dalje navodi da istorijsko urbano nasleđe ne predstavlja uvek prepreku ili ograničenje za razvoj, već može da bude i snažan pokretač i inspiracija za različite projekte urbane obnove i planske promene u urbanim sredinama.

Iskustva razvoja istorijske sociologije mogu doprineti teoriji globalnih gradova i metodološki, odmerenim pristupom u izučavanju složenog društvenog fenomena kao što je grad. Metodološka iskustva istorijske sociologije posebno su značajna u domenu traganja za opštostima uz istovremeni oprez prilikom zaključivanja o njihovom univerzalnom i globalnom važenju što je, kako smo naznačili u uvodnim razmatranjima, jedan od osnovnih metodoloških problema u ovoj oblasti. Teorijski okvir za izučavanje globalnih gradova mora da bude dovoljno širok da obuhvati istorijske i kulturne specifičnosti različitih gradova i različitih društveno-ekonomskih sistema u kojima su postojali/ postoje, a opet dovoljno specifičan da uoči istorijski novum koji se u ovom kontekstu eventualno pojavljuje.

Pišući o teorijama koje izdvajaju određene istorijske procese kao presudne za društveni razvoj,¹⁰⁵ Ljubiša Mitrović i Dragan Todorović zaključuje da „nema dvoumljenja da su ove sile jake, ali se nesumnjivo moraju uzeti u obzir i drugi aspekti: tradicionalne kulture, otpor prema promenama, lokalna pozadina i sl.“ (Mitrović, Todorović 2003: 3). Slično tome, Rendal Kolins govori o odnosu opštosti i posebnosti u kontekstu novijih metoda makroistorijske analize:

Mnogo značajniji za tendenciju savremene misli predstavlja stalni geštalski pomak u načinu na koji se bavimo makroistorijom. Predmet analize ne može se više uzeti kao izolovana jedinica, bez obzira na to da li se radi o izolovanom plemenu strukturalističko-funkcionalističke antropologije, izolovanim civilizacijama Špenglerove ere ili nacionalnim državama, toliko omiljenim kod nacionalnih istoričara. Ove jedinice postoje u jednom svetu sličnih i nesličnih jedinica; njihov obrazac uzajamnih odnosa čini svaku od njih onim što jeste. To, pak, ne znači

¹⁰⁵ Autori navode Marksovu teoriju i liberalne teorije modernizacije a možemo slobodno dodati i teoriju globalizacije.

da se iz analitičkih ciljeva mi ne možemo usmeriti na jedno jedino pleme, ili kulturni region, ili nacionalnu državu. Ali objašnjenja onoga što se dešava unutar tih jedinica, izdvojena iz njihovog konteksta svetskog sistema, nisu samo nepotpuna; mogu čak biti i relativno malog značaja pošto objašnjenja uvek odstranjuju masu detalja kako bi se usredsredila na ono što je najvažnije“ (Kolins, 2001: 37).

Čarls Tili ovaj metodološki problem posmatra iz perspektive urbanog historičara i formuliše ga u okviru sledeće dileme: da li gradove posmatrati kao tačke u globalnim historijskim sistemima ili kao specifična mesta sa svojim kulturnim i historijskim posebnostima. U prvom slučaju, gradovi postaju „gradovi bez lica“, odnosno „tačka na grafikonu“ a u drugom „gradovi bez zaleđa“, društveni fenomeni za sebe (Tilly, 1981). Drugim rečima, kako oslikati teksturu individualnog grada a opet ga povezati sa opštim historijskim procesima (Isto). Odgovor na ovu dilemu svakako treba tražiti u prevazilaženju navedenih krajnosti a to je, navodi Tili, veoma redak pristup u urbanoj istoriji. U najboljem slučaju, smatra autor, veze između ova dva nivoa analiziraju se uzgredno, obično na kraju studija, i to više putem sporadičnih aluzija, nego sistematskim i dubinskim istraživanjem.

Tili, ipak, u studijama vodećih urbanih sociologa i historičara pronalazi tri moguća načina za prevazilaženje ovih krajnosti. Prvi način naziva globalni domet (*global reach*) a pod njim podrazumeva one analize koje uzdižu jedan princip koji prožima celo društvo ili civilizaciju i onda unutrašnju stranu grada analiziraju kao direktan izraz tog principa. Kao predstavnike ovog pristupa lako je prepoznati Špenglera (1990), Vebera (1976) i Kulanža (1998), ali Tili kao najreprezentativnijeg vidi Mamforda (2005). Autori koji koriste drugi mogući način – „prostorna ekonomija“ – prave nešto drugačiji „most“ između unutrašnje organizacije grada i širih historijskih procesa. Ovde je reč o ekonomskim pristupima koji iz historijskih procesa apstrahuju ekonomske pravilnosti (na primer, logika troškova i profita) a prostorne obrasce tumače kao njihove izraze. Ovde se gradovi obično posmatraju kao „socijalni fenomeni u kapitalizmu“, odnosno kao „guste aglomeracije kapitala i radne snage“ koje služe kao ključni agensi uspostavljanja, održanja i reprodukcije kapitalističkog sistema (Scott, 2011). Nije teško uočiti da koncept globalnog grada gotovo u potpunosti odgovara ovakvom pristupu. Treći mogući pristup autor naziva „grad kao teatar ljudske drame“. Ovde je svakako reč o nečemu suštinski različitom u odnosu na prethodna dva modela. Tu se unutargradski fenomeni posmatraju kao specifični načini proživljavanja opšte društveno-istorijske „klime“ koja se, kao takva, ne preispituje.

Svaki od navedenih pristupa ima izvesna ograničenja. Osnovni problem prvog je, osim nužnog redukcionizma neke vrste, nedovoljno pojašnjenje mehanizama prenošenja opštih principa u gradove, kao i između gradova. Drugi pristup dovodi do ekonomskog redukcionizma i zapostavljanja čitavog niza neekonomskih faktora, koji često oblikuju osnovnu društvenu supstancu pojedinačnog grada. Treći pristup teži konzervativizmu, odnosno prećutoj legitimizaciji društveno-istorijskog poretka uz zanemarivanje načina njegove promene. Uprkos očitim nedostacima, navedeni pristupi se moraju uzeti u obzir, kako zbog pokušaja rešavanja navedene metodološke dileme, tako i zbog učenja na njihovim greškama.

Pomenućemo još jedno veoma važno metodološko pitanje koje se odnosi na uvođenje perspektive društvenog aktera u diskurs globalnog grada. Urbani fenomen uvek sadrži složeni skup aktera (Basan, 2001) a njihova svest je ono što, u krajnoj liniji, čini predmet istorije (Mark Bloh, prema Mitrović, Todorović 2003). To, u kontekstu urbanih studija, znači da učenje iz lekcija prošlosti podrazumeva pre svega uspostavljanje čvrste mentalne veze sa idejnim potkama, a ne sa prostornim interpretacijama kao njihovim ishodištem (Pušić, 1991: 12). To je, međutim, tema koja je u potpunosti zanemarena u diskursu o globalnom gradu. Da bi se ovakva oblast otvorila, nužno je prethodno izgraditi odgovarajuće modele povezivanja gradova sa njihovim zaledima, što, kako smo videli, nije jednostavan zadatak.

Na ovom mestu je potrebno istaći i značaj uporednog pristupa u istorijskoj analizi globalnog grada. Čarls Tilly pokazuje da se obimne društvene promene i njihove konsekvence uvek moraju analizirati putem sistematskih studija velikih struktura i širokih procesa (Tilly, 1984). Njih „moramo posmatrati uporedno, kroz temeljne prostorne i vremenske blokove, kako bi videli dokle smo došli, gde idemo i koje realne alternative trenutnom stanju postoje. Sistematska poređenja struktura i procesa pomoći će, ne samo u postavljanju naše situacije u određenu perspektivu, već i u identifikaciji uzroka i posledica (Tilly, 1984: 11). Stavljanjem akcenta na sistem i mrežu i veze jedinica (gradova) unutar njih, koncept globalnog grada nudi dobru polaznu osnovu za izgradnju uporedno-istorijskih pristupa u savremenoj urbanoj sociologiji. Ovakav potencijal, međutim, nije u potpunosti realizovan, kako zbog pomenute fokusiranosti na sadašnjost (i budućnost), tako i zbog teorijsko-metodoloških problema izgradnje adekvatnih indikatora za poređenje gradova i nedostatka komparativnih, transnacionalnih podataka.

Osim razlika u shvatanju istorijskog kontinuiteta/ diskontinuiteta globalnog grada, teoretičari globalnog grada razlikuju se i u odnosu na tip uporednog pristupa gradovima koji

koriste. Kako bi sistematizovao različite komparativno-istorijske pristupe globalnom gradu, Nil Brener se poziva na klasifikaciju koju nudi Čarls Tili (Tilly 1984, Branner, 2001):

- Individualna poređenja, gde je suština u razlikovanju pojedinih slučajeva unutar datog fenomena u cilju razumevanja njihovih specifičnosti;
- Univerzalistička poređenja, gde je cilj utvrđivanje da svaki pojedinačni slučaj datog fenomena prati isto pravilo;
- Sveobuhvatna poređenja, čiji je cilj posmatranje različitih slučajeva na različitim lokacijama u okviru jednog sistema, u cilju ispitivanja njihovih karakteristika kao funkcija njihovog različitog odnosa sa sistemom kao celinom.
- Poređenja – traganja za varijacijama za cilj imaju da uspostave principe varijacija u karakteru i intenzitetu fenomena, putem ispitivanja sistemskih razlika među slučajevima.

Ni jedan od tipova poređenja nema apsolutnu prednost. Uspeh komparacije najpre zavisi od veštine odabira adekvatnog tipa za dati slučaj. Brener smatra da se većina pristupa globalnom gradu može adekvatno svrstati u Tilijevu klasifikaciju. Tako on kao individualna poređenja određuje metod koji su u istraživanjima globalnih gradova koristili Edvard Sodža (1989) i Entoni King (1991); kao univerzalistička poređenja metode Suzan Fajnstajn (2001); kao sveobuhvatna poređenja metode Džona Fridmana (1986) i Saskije Sasen (1991), a kao poređenja-traganja za varijacijama, metode korišćene od strane Dženet Abu-Lugod (1999).

9. Istorijski kontinuitet globalnog grada

U knjizi posvećenoj teorijama globalnih gradova Nil Brener i Rodžer Kil razlikuju dva pristupa u određivanju njihove istorijske dimenzije. Prema prvom, obrasci formiranja savremenih globalnih gradova predstavljaju istorijsku specifičnost – oni su „ključni prostorni izraz novih formi akumulacije kapitala koji se uspostavljaju od 70-ih“ (Branner, Keil 2006: 21). U takvoj perspektivi, globalni gradovi se vide kao ključni nosioci nove internacionalne ekonomske dinamike. Karakteristike ovog pristupa jezgrovito obrazlaže Saskija Sasen.

Svaka faza u dugoj istoriji svetske ekonomije postavlja specifična pitanja o uslovima koji je omogućavaju. Jedan od ključnih uslova sadašnje faze su informacione tehnologije i, povezano sa tim, povećanje mobilnosti kapitala. Dugo su postojali prekogranični ekonomski procesi: protok kapitala, radne snage, dobara, sirovina i turista. Ali, te razmene su se u velikoj meri

odvijale unutar državnog sistema, gde je ključni artikulatorka bila nacionalna država... To je dramatično promenjeno u poslednjoj dekadi usled privatizacije, deregulacije, otvaranja nacionalnih ekonomija za strane firme i rastućom participacijom nacionalnih ekonomskih aktera u globalnom tržištu (Sassen 2005a: 28).

Globalni gradovi su, u tom kontekstu, strateške tačke uspostavljanja novog sistema. Autorka navodi da je odluka da prvi put upotrebi pojam globalni grad upravo proizašla iz potrebe da se nova istorijska formacija specifikuje u odnosu na svetski grad koji je postojao i ranije. Kao ilustrativan primer navodi Majami, koji je funkcije globalnog grada zadobio 80-ih godina, što ne znači da je on ikada bio svetski grad, u smislu političkog i ekonomskog svetskog centra.

Ideji da je nacionalni okvir postao prevaziđen tek sa skorašnjim promenama u globalnoj ekonomiji suprotstavljaju se mnogi autori. Ulrich Bek (Beck, 2000) navodi da transnacionalizam postoji mnogo duže nego što to neki teoretičari globalizacije smatraju. Upitnost metodološkog nacionalizma primetili su još Marks i Engels u Komunističkom manifestu.

Potreba za sve raširenijim tržištima gde će prodati svoje proizvode, goni buržoaziju preko cele Zemljine kugle. Buržoazija je eksploatacijom svetskog tržišta dala kosmopolitski karakter proizvodnji i potrošnji svih zemalja. Na veliku žalost reakcionara, ona je izvukla nacionalno tlo ispod nogu industrije. Uništene su prastare nacionalne industrije i uništavaju se svakodnevno još uvek. Potiskuju ih nove industrije, čije uvođenje postaje životno pitanje za sve civilizovane nacije, industrije koje više ne prerađuju domaće sirovine, već sirovine koje dolaze iz najudaljenijih oblasti, i čije se fabrike ne troše samo u zemlji, već u isto vreme u svim delovima sveta... Na mesto stare lokalne i nacionalne samodovoljnosti i ograđenosti stupa svestrani saobraćaj, svestrana uzajamna zavisnost nacija. A kako je u materijalnoj, tako je i u duhovnoj proizvodnji. Duhovni proizvodi pojedinih nacija postaju opštim dobrom. Nacionalna jednostranost i ograničenost postaju sve više nemoguće a iz mnogih nacionalnih i lokalnih književnosti stvara se svetska književnost. Brzim poboljšanjem svih oruđa za proizvodnju, beskrajno olakšanim saobraćajem buržoazija uvlači u civilizaciju sve, pa i najvarvarskije nacije (Marks, Engels, 1974).

Drugi pristup (za koji smo na ovom mestu više zainteresovani) globalni grad posmatra kao pojavu sa *istorijskim kontinuitetom*. Autori koji zagovaraju ovakav pristup smatraju da globalni grad, u različitim formama, ali sa sličnim funkcijama, postoji veoma dugo. U svakom istorijskom periodu, globalni gradovi predstavljali su neku vrstu čvornih tačaka (tada) dominantnih ekonomskih sistema. Autori koji stoje na ovakvom stanovištu ujedno su oni koji

u analizu globalnih gradova uvode komparativno-istorijsku perspektivu: Kristofer Čejs-Dan Majkl Timberlejk, Fernan Brodel, Dženet Abu-Lugod, Džo Feagin i Nestor Rodrigez. Prilikom prikaza komparativno-istorijskih studija globalnih gradova navešćemo samo neke od tipičnih predstavnika teorija globalnog grada koji su u dosadašnjem tekstu pominjani.

Kristofer Čejs-Dan globalne gradove posmatra u sklopu svog šireg interesovanja – savremenih i istorijskih svetskih sistema i uloge koje su urbani centri imali u njihovom razvoju (i opadanju). Autor osuđuje „prezentizam“ koji dominira u studijama globalizacije i stoji na stanovištu da su svetski sistemi tokom čitave istorije proživljavali talase prostorne ekspanzije i intenzifikacije velikih mreža interakcije koje je pratila i prostorna koncentracija – *talase globalizacije i deglobalizacije*. U ovakvoj perspektivi on pristupa analizi rasta gradova u različitim regionima u toku prethodnih četiri hiljade godina (Chase-Dunn et al. 2006). Tako dolazi do putanja rasta i opadanja gradova u odnosu na relativnu važnost određenih regiona u određenim istorijskim periodima. U ovoj studiji autor pokazuje da se veliki gradovi¹⁰⁶ mogu smatrati pouzdanim pokazateljem dominacije pojedinih regiona u određenim istorijskim periodima, najpre zato što „ona društva koja mogu da ih priušte imaju sposobnost mobilisanja značajnih resursa“ (Isto). Osim toga, u studiji se istražuje i takozvani sinhronicitet, odnosno sinhroni rast i opadanje geografski veoma udaljenih gradova. Ova pojava objašnjava se time što su gradovi pripadali određenim regionalnim sistemima, odražavali njihove osobenosti i u okviru njih stupali u međusobne kontakte i razmene. Razmene između čvorišnih gradova regionalnih sistema istovremeno su odražavale i podsticale širu integraciju regionalnih sistema u svetske sisteme. Mreže interakcija postojale su, u različitim oblicima i intenzitetima, od samih početaka društvene evolucije čovečanstva. Navedene procese Čejs-Dan, dakle, posmatra kao procese *dugog trajanja* i kao trajno obeležje ljudske istorije.

Iako mu (globalni) gradovi nisu bili osnovni predmet interesovanja, u sklopu svoje istorijske analize procesa dugog trajanja koji su uobličavali moderni svet, Fernan Brodel se opsežno bavi i prostornim transformacijama, posebno onim sa urbanim predznakom. Celokupno njegovo delo bazirano je na integraciji prostorne i vremenske dimenzije društvenih fenomena, te kao takvo predstavlja svojevrsnu geoistoriju. Važan doprinos Fernana Brodela društvenim naukama uopšte, posebno historiografiji i sociologiji, pa i teoriji kojom se u ovom radu bavimo, svakako je i njegova koncepcija tri modaliteta istorijskog trajanja – dugog (*longue durée*), srednjeg (ciklusi) i kratkog (događajna istorija). Brodel time pokazuje da

¹⁰⁶ Ovo je, svakako, relativan pojam. Broj stanovnika koji definiše veliki grad (ili megalopolis) varira u različitim geografskim i istorijskim presecima.

vremenska dimenzija društvenih pojava, kao i prostorna, nije jedinstvena. Kao što je urbani fenomen moguće posmatrati na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou, moguće ga je posmatrati u odnosu na ova tri tipa istorijskog trajanja.¹⁰⁷ Vremensko i prostorno, kako je već navedeno, Brodel ne posmatra razdvojeno. „Kada govori o dugom trajanju, Brodel ne misli samo na različite vremenske dimenzije, već i na jedinstveni prostor koji u trajanju sažima te dimenzije u jedinstveni ritam istorije“ (Milenković 2004: 83).

U tekstu „Podele prostora i vremena u Evropi“ Brodel piše o procesima dugog trajanja koji oblikuju moderni kapitalistički urbani sistem (Braudel, 1984). Iako su osnovni predmet Brodelove analize u ovom radu geografske dimenzije globalnih ekonomskih sistema, u okviru nje on se zanima i za međusobne odnose gradova, ekonomske moći i sistema vlasti. Kroz argument da glavni gradovi stoje kao centri svake svetske ekonomije (world-economy ili *économie-monde*), Brodel nudi ranu šemu za razumevanje globalnog grada. Njegova koncepcija prostorne hijerarhije nudi i okvir za razumevanje različitih tipova svetskih gradova.

Brodel uvodi razlikovanje termina „svetska ekonomija“ (*the world economy*) i „svetska-ekonomija“ (a world-economy). Prvi termin podrazumeva ceo svet, odnosno ono što se percipira kao jedinstveno svetsko tržište. Drugi označava samo deo sveta, „ekonomski autonoman deo planete koji je sposoban da obezbedi većinu sopstvenih potreba, deo kojeg njegove unutrašnje veze i razmene daju određeno organsko jedinstvo“ (Isto: 26). Ovakve svetske ekonomije postoje dugo koliko postoji i samo društvo, a kao istorijske primere autor navodi Kartaginu, Rim ili staru Grčku. Brodel smatra da su se ove ekonomije „gotovo spontano“ smenjivale na svetskoj pozornici – nestanak jedne je sledio postanak druge. Evropa svoju svetsku-ekonomiju razvija, prema Brodelu, od 11. veka do danas.

Brodel smatra da postoji dovoljno istorijskih primera svetskih-ekonomija i njihovog smenjivanja da bi se opravdalo izvlačenje određenih opštih zaključaka, tipologija i pravila, posebno s obzirom na njihov odnos prema geografskom prostoru za koji je bio primarno zainteresovan. Svetske ekonomije se uvek artikulišu u određenom geografskom prostoru, koji Brodelu služi kao opšti analitički okvir, a čije se granice veoma sporo menjaju. Geografski prostor koji zauzimaju svetske ekonomije, po Brodelu, ima sledeće karakteristike:

¹⁰⁷ Moguće je, zapravo, govoriti i o mnogim drugim vrstama i dimenzijama društvenog vremena, o čemu piše i sam Brodel.

- Posедуje granice koje su u funkciji uspostavljanja identiteta, baš kao obala u odnosu na more.
- Bez izuzetka poseduje centar, sa gradom i već dominantnim tipom kapitalizma, kakav god taj tip bio. Raskoš takvih centara predstavlja ili nezrelost ili, potpuno suprotno, neku vrstu opadanja ili mutacije. U susretu sa unutrašnjim i spoljnim pritiscima može doći do pomeranja centra gravitacije.
- Svetski-gradovi su u većitom međusobnom rivalstvu i mogu menjati uloge.
- Karakteriše ga hijerarhija: ta oblast je uvek zbir individualnih ekonomija, nekih siromašnih, nekih skromnih, sa relativno bogatom u centru. Kao posledica toga nastaju nejednakosti, razlike u naponu, koje omogućavaju funkcionisanje celine. (Isto: 26). Brodel navodi da ove nejednakosti, dovode do podele sveta na razvijene i nerazvijene. Ta podela u velikoj meri nadilazi Marksove interpretacije koje se odnose na nejednakosti između proletera i buržoazije, posebno zato što nije nova, već „drevna i bez sumnje neizlečiva, a postojala je dugo pre Marksovog vremena“ (Isto).

Brodel u okviru analize svetskih-ekonomija iznosi i neka opšta pravila njihovog funkcionisanja. Prvo pravilo odnosi se na proces veoma sporog menjanja njenih granica. Granica jednog sistema, završava se tamo gde granica drugog počinje. Jedno od pravila glasi da svetska-ekonomija uvek u svom centru ima centralni – dominantni grad koji je, u kontekstu svog prostora i vremena, *svetski grad*. To su gradovi sa „međunarodnim sudbinama“ ili „logistička srca“ svetske ekonomije (Isto: 27). Ovi gradovi nisu međusobno izolovani, već nužno međuzavisni, bez obzira na to (ili baš zahvaljujući tome) što se nalaze u hijerarhijskom odnosu. Oni se, dalje, menjaju u odnosu na razvoj svetske-ekonomije, pa ne ostaju zauvek svetski gradovi. Ove promene su, navodi Brodel, uvek istorijski značajne. One „remete miran tok istorije i otvaraju perspektive čija dragocenost proizilazi iz njihove retkosti“ (Isto). U okviru tih istorijskih trenutaka, slabosti odlazećeg sistema oličenog u njegovom svetskom gradu, kao i snaga njegovog sukcesora, postaju očigledne.

Iako je Brodelova analiza prvenstveno ekonomska, on napominje da se posedice ovih istorijskih promena nikada ne zadržavaju u usko ekonomskoj sferi. *Klasična sekvenc* *svetskih gradova* zapadne Evrope od 14. veka na ovamo je Venecija, Antwerpen, Đenova, Amsterdam i London. Kroz istorijski pregled sukcesije ovih svetskih gradova, Brodel ukazuje na to da se oni u velikoj meri razlikuju, posebno ako se u obzir uzme njihov „ekonomski

arsenal“ i „mašinerija političke moći“. Pri tome, kontinuitet u sukcesiji gradova ne znači i linearno uvećavanje njihove ekonomske i političke moći. Prekompozicija moći je znatno složeniji proces unutar kog se odvija preuzimanje i transformacija određenih ekonomskih i političkih funkcija, u sklopu razvoja svetskog-ekonomskog sistema u datim vremensko-prostornim koordinatama. Brodelova ideja o svetskom gradu može se čitati i u okvirima teorije svetskog sistema Imanuela Volerstajna. Svetski gradovi zapadne Evrope uvek su predstavljali gravitacione tačke ili „polove rasta“ zemalja „centra“. Važno je napomenuti da Brodel odnose centar-periferija vidi i u okviru pojedinih svetskih ekonomija jer navodi da u njima postoje „crne rupe“ ili „džepovi“ koji su „van svetskog vremena“.

Značaj Brodelovog modela svetskih gradova je najpre u tome što omogućava sticanje uvida njihovu istorijsku i razvojnu dimenziju. To dalje omogućava sticanje uvida u kontinuitet između kasnosrednjovekovne i moderne svetske ekonomije 20. veka, kao i urbanu dinamiku koja se odvijala u okviru transformacije evropske svetske-ekonomije. Brodelove ideje su, kao i ideje većine autora tog vremena, evropocentrične. I po Brodelu i po Volerstajnu, svetski sistem je „rođen“ u zapadnoj Evropi i odatle nastavlja svoj razvoj. Ovakvo shvatanje dovodi do toga da se neevropske ekonomije (i gradovi) posmatraju kao vanistorijske i nedinamičke, dok su „na zapadu, zapravo, kapitalizam i gradovi bili jedno te isto“ (Brodel, 2005).

Dženet Abu-Lugod je jedna od glavnih zagovornica uvođenja *istorijske* i *neevropocentrične* perspektive u proučavanje globalnih gradova i obrazaca urbanizacije uopšte (Abu-Lughod, 1999). Globalnim gradovima ona pristupa iz perspektive sopstvene revizije Volerstajnovе teorije svetskog sistema, čije važenje proširuje na period pre 16. veka i uspona Zapada (Abu-Lughod, 2006). Abu-Lugod Volerstajnu zamera to što je preuveličao diskontinuitet između nove evropske kapitalističke ekonomije i sistema svetskih imperija i svetskih ekonomija koje su mu prethodile. Autorka navodi da postoje tri osnovne dileme vezane za teoriju svetskog sistema: Da li je postojao samo jedan svetski sistem, formiran u 16. veku? Da li je postojalo više sukcesivnih svetskih sistema? Da li postoji jedan svetski sistem koji se razvija pet hiljada godina unazad? Abu-Lugod smatra da je razvijeni svetski sistem postojao već u 13. veku i bio organizovan na znatno drugačijim osnovama u odnosu na sistem evropske hegemonije koji ga je nasledio (Abu-Lughod, 1999a). U okviru takvog shvatanja, ona analizira i transnacionalni dinamizam urbanih sistema baziran na intenzivnim ekonomskim odnosima koji su postojali znatno pre konsolidacije trgovačkog kapitalizma na zapadu.

U ovakvoj perspektivi autorka prilazi i problemu globalnih gradova. U obimnoj komparativno-istorijskoj studiji „Njujork, Čikago, Los Anđeles: Globalni gradovi Amerike“

Abu-Lugod iznosi stav da je savremena debata o globalnim gradovima, post-fordizmu i globalizaciji, preuveličala istorijsku jedinstvenost savremene urbane transformacije. Ta se transformacija, prema njenom mišljenju, pre treba razumeti u kontekstu *viševekovne interakcije između ekonomskih procesa na svetskom nivou i dinamičnih lokalnih, društvenih i političkih uslova* (Abu-Lughod, prema Brenner, 2001). Abu-Lugod posebno naglašava nužnost prepoznavanja i analize struktura dugog trajanja, kao važnih faktora transformacije urbanih fenomena i širih metropolitenskih regiona. Takva analiza, po njoj, pokazuje kako sadašnja faza globalizacije i globalni gradovi unutar nje nisu jedinstvene pojave, već samo „pukotina“ u dugoj istoriji urbanizacije. U pomenutoj knjizi autorka prati obrasce urbanizacije i transformacije Njujorka, Čikaga i Los Anđelesa od njihovog nastanka i pokazuje da se oni mogu razumeti samo posmatrajući gradove u odnosu na šire političke i ekonomske trendove.

Na ovom mestu skrećemo pažnju i na veliki metodološki problem urbanih studija koji proizilazi iz teškoća *poređenja* gradova (teškoće se javljaju čak i kod poređenja gradova u okviru iste nacionalne države, kao što su gradovi koje analizira Abu-Lugod). Prilikom poređenja gradova, prema njoj, u obzir se moraju uzeti: promenljiv oblik svetskog sistema koji predstavlja osnovni i najveći kontekst za fenomene unutar njega; istorijski razvoj nacionalne države unutar koje se urbani sistemi formiraju i detaljnija istorija pojedinačnih urbanih regiona koji vremenom postaju društvena i fizička baza na koju se „upisuju“ novi globalni procesi (Abu-Lughod, 2006: 44). Takvim poređenjem gradova, autorka dolazi do zaključka o postojanju pet ciklusa urbanog razvoja u SAD koji, u istorijskom preseku, izgledaju ovako:

1. Period trgovačkog kapitalizma od 1607. do (otprilike) 1820. godine
2. Period rane industrijalizacije do 70-ih 19. veka
3. Period intenzivne industrijalizacije, velikih korporacija i drugog talasa masovnih internacionalnih migracija do 20-ih 20. veka
4. Period fordističkog rasta i rasta troškova za vojnu industriju, do 70-ih
5. Sadašnji period koji započinje globalnom recesijom 70-ih i traje do danas

Autorka zaključuje da je svaki od istraživanih gradova sticao uslove za „upisivanje na listu“ svetskih gradova u različitim ciklusima: Njujork u drugom, Čikago u trećem i Los Anđeles u četvrtom. Svaki od ciklusa analizira se i u prostornoj dimenziji, kroz lokalni, nacionalni i globalni nivo. Iako je prepoznavala stepen u kom su ovi gradovi dugotrajno bili ukorenjeni u opšti globalni i nacionalni ekonomsko-politički kontekst, Brenner primećuje da su

primarni fokus njene analize bili specifični lokalni uslovi i procesi koji su određivali različite razvojne puteve gradova tokom vremena (Brenner, 2001).

Kroz odnos prema globalnim procesima kao determinanti razvoja gradova, čita se i autorkin stav prema teoriji globalizacije (i posebno shvatanjima hiperglobalista). Iako, kako je već rečeno, ne zanemaruje uticaj globalizacije na razvoj gradova, Abu-Lugod kritikuje ona shvatanja koja u ovim procesima vide osnovu nastanka i formiranja globalnih gradova i posebno ona koja potcrtavaju uniformno delovanje ovih faktora van uticaja lokalnih društveno-istorijskih prilika. Dominantne koncepcija globalnog grada koje su razmatrane u prethodnim poglavljima, fokusirane su na poslednju (petu) fazu periodizacije koju nudi Abu-Lugod i potpadaju pod njenu kritiku. Analizirajući metodološke doprinose Dženet Abu-Lugod teoriji globalnog grada, Nil Brener ističe značaj njenog poređenja kroz traženje varijacija (Isto). Dok se većina autora zadržala na poređenjima u okviru globalnog, svetskog sistema (sveobuhvatna poređenja), njena studija pokazuje da su ovakva poređenja, iako nužna, nedovoljna da objasne sve važne razlike koje se pojavljuju između globalnih gradova. Te razlike autorka određuje kao „stepene slobode“ koje pojedini gradovi ostvaruju u odnosu na trenutnu fazu geoekonomskog restrukturiranja.

Džo Feagin i Nestor Rodrigez 1986. godine objavljuju studiju „Urbana specijalizacija u svetskom sistemu: ispitivanje istorijskih slučajeva“ (Feagin, Roderigez, 1986, prema Brenner, Keil, 2006) u kojoj se kritički osvrću na (američku) urbanu sociologiju, analitički ograničenu na lokalni i nacionalni nivo. Autori, suprotno tome, smatraju da je važan faktor urbane transformacije svetski ekonomski sistem, tačnije pozicija i funkcija koju gradovi u njemu zauzimaju. Prostorna dimenzija specijalizacije gradova u okviru svetskog sistema važna je jednako kao i istorijski period unutar kojeg se odvija. Drugim rečima, „urbana specijalizacija zadobija različite forme, ne samo u okviru dominantnih globalnih ekonomija, već i u okviru sukcesivnih faza razvoja kapitalizma“ (Isto: 32). Da bi to pokazali, Feagin i Rodrigez koriste se komparativno-istorijskim pristupom u punom smislu te reči. Kao predmet analize uzimaju „parove“ gradova. Jedan grad unutar „para“ je finansijski, drugi proizvodni centar određene dominantne svetske ekonomije a parovi se međusobno razlikuju po vremenu kom pripadaju. Tako su u analizu uključeni Amsterdam–Lajden (od kojih je prvi finansijski a drugi industrijski centar za vreme holandske hegemonije unutar trgovačkog kapitalizma), London–Mančester (finansijski i industrijski centar za vreme britanske hegemonije i industrijskog kapitalizma) i Njujork–Hjuston (finansijski i industrijski centar za vreme hegemonije SAD-a u okviru razvijenog tržišnog kapitalizma). Ovakav metodološki pristup

omogućuje analizu funkcija gradova unutar jednog sistema i poređenje gradova u okviru različitih sistema u različitim vremenskim presecima.

U ovom poglavlju naznačena je skica za razumevanje istorijske dimenzije globalnog grada. Ovakav korak je svakako nužan za razvoj urbane sociologije koja mora pronaći adekvatnu „kopču“ između svog primarnog predmeta i širih društvenih procesa kojima pripada. Ideja o globalnom gradu nastaje u sklopu teorija globalizacije, ali se, kao ni sama ta teorija, ne može označiti kao potpuno nova i originalna. Makro sociološke i istorijske analize širih društvenih struktura (ekonomskih sistema, civilizacija) iznova potvrđuju da su gradovi oduvek stajali u njihovim središtima i bili njihov najrepresantivniji materijalni izraz. Oni su, ujedno, bili ključne tačke opšteg društvene dinamike i osnovni artikulatori društveno-istorijske promene na lokalnom, regionalnom i svetskom nivou. To je ono što bi se moglo smatrati sociološkom činjenicom.

Ne postoji, međutim, jedinstven odgovor na pitanje da li je proces globalizacije doveo do suštinski nove forme globalnih gradova – čvornih tačaka globalne ekonomije i materijalnih izraza novog globalnog društveno-ekonomskog poretka. Odgovor na to pitanje zavisi, kako od usvojenog teorijskog polazišta o globalizaciji, tako i od specifičnog načina razumevanja i ugla posmatranja urbanih fenomena i njegovih funkcija. Jasno je i da je svaka ambicija za pronalaženjem univerzalno važeće i jednoobrazno istinite „urbane teorije“ koja bi ponudila šemu nastanka i funkcija svetskih/ globalnih gradova, unapred osuđena na propast. U otkrivanju urbanih značenja susrećemo se sa ograničenjima sopstvenih teorijskih paradigmi i mentalnih konstrukcija. Poseban oprez u tom smislu nužan je upravo prilikom istorijskih analiza, gde pretil opasnost od postavljanja nasledenih (i već interpretiranih) istorijskih podataka u sopstveni teorijski „kalup“.

Pregled nalaza pojedinih autora koji su svetske i globalne gradove posmatrali u široj istorijskoj perspektivi govori u prilog tome da aistorični pristupi mogu da odvedu na stranputicu, tačnije, da dovedu do *preuveličavanja značaja aktuelnih društvenih procesa* u kojima stasava savremeni grad. Korišćenje naučno utemeljenih uporedno-istorijskih pristupa, omogućava da se fenomen globalnih gradova današnjice razume u kontekstu viševjekovne *interakcije između širokih društveno-ekonomskih sistema i promenljivih lokalnih uslova*. U takvoj perspektivi postaje jasno da globalni gradovi i globalizacija nisu u potpunosti savremena, niti ekskluzivno zapadna pojava, kako se obično podrazumeva. Činjenica da su klasični koncepti u urbanoj sociologiji grad posmatrali kao samodovoljnu i zatvorenu jedinicu izolovanu od šireg društva i drugih gradova, ne znači da gradovi u ranijim istorijskim

epohama takve veze nisu ostvarivali, kako na zapadu, tako i u okviru nezapadnih društava. Tumačeći značenja mreže gradova u kontekstu globalizacije, Ljubinko Pušić navodi:

Premda je prilično rasprostranjeno mišljenje da globalizacija kao proces dobija svoje pravo značenje tek sa ekspanzijom kapitalističkog načina proizvodnje i širenjem ideologija o zapadnim društvima, istorija kazuje da je globalizacija *stara koliko i gradska društva*. Želja za širenjem uticaja sopstvenih ideja, za proširivanjem prostora vladavine, ili za osvajanjem resursa i povećanjem populacije (besplatne radne snage), stara je bar koliko i najstarija urbana društva u Aziji ili Africi, znači bar 4 do 4,5 hiljada godina (Pušić 2001: 48).

Postojanje mreže gradova u određenom geografskom prostoru koji stoje u međusobnom hijerarhijskom odnosu, navodi Pušić, može se smatrati svojevrsnom istorijskom konstantom. To je „naprosto prirodna potreba pojedinih gradova, koji su sticajem okolnosti nosioci najznačajnijih funkcija na određenoj teritoriji, da dominiraju... Pa, opet, nakon pojave industrijskog grada ta dominacija dobila je mnoge, ranije nepoznate oblike i veliku brzinu u rasprostiranju“ (Isto: 80).

Sve navedeno ne znači da proces globalizacije smatramo praznom ideološkom frazom iza koje ne stoji nikakva materijalna podloga. Dosadašnja iskustva sociologa i istoričara pokazala su da se u istorijskoj analizi treba čuvati od pojednostavljenih cikličnih predstava o istoriji kao prostom ponavljanju ranijih društvenih formi. U tom smislu, postoji dovoljno nalaza u prilog tezi da je globalizacija dovela do značajnih promena u obrascima urbanizacije i u savremenim globalnim (ili svetskim) gradovima. Urbana sociologija zato mora da traga za takvim pristupima koji će biti dovoljno otvoreni da uoče ove promene, koje u društvo najpre „ulaze kroz vrata“ globalnih gradova (ili se, pak, u njima „čitaju“ u svojoj najjasnijoj formi). Ali, to ne znači da su te promene nastale nezavisno od istorijskih temelja na kojima su se odigravale. Gradovi su, kako je to davno primetio Luis Mamford, najreprezentativniji „muzeji“ istorijskog trajanja, te se mogu smatrati plodnim etalonom za analizu prelamanja novih globalnih procesa preko materijalnih i duhovnih istorijskih naslaga i lokalnih specifičnosti.

Metodološki problemi koje otvara istorijska analiza gradova ogledaju se i u tome što istraživač ne može imati iskustveni uvid u njihovo funkcionisanje i u svakodnevicu njegovih stanovnika. To je dobro poznat problem pouzdanosti istorijskih izvora. Ali, isti taj problem, problem teškoća u obuhvatanju urbane stvarnosti u vremenskoj dimenziji, prelama se i u posmatranju gradova sadašnjosti (sagledavanje gradova u njihovoj geografskoj raštrkanosti). Razvoj urbanosociološke teorije oduvek je pratio problem redukcije urbane stvarnosti na

ograničeno iskustvo (zapadno). Razlike su samo u tome da li su autori bili svesni svog izjedanačavanja univerzalnog i opšteg sa zapadnim. Oni koji su toga bili svesni, pošteno su to isporučivali javnosti pravdajući ograničenost svoje analize na zapadne gradove nepostojanjem uvida u stvarnosti ostalih nezapadnih gradova (Benevolo, 2004; Mamford, 2005).

Da li to znači da su analize koje izostavljaju toliki broj gradova beskorisne i da li to nalaže odustajanje od pretenzija za opštim teorijama o obrascima urbanizacije? Znači li to povratak na same početke klasične urbanosociološke škole, odnosno na posmatranje grada kao zatvorenog sistema u datim prostorno-vremenskim koordinatama? Smatramo da ne, ali da navedeni problemi nalažu metodološki oprez i stalno nastojanje da se što šire zahvati u vremensku i prostornu širinu važenja predmeta analize. Ovu tezu najbolje ćemo potkrepiti navodom Rendala Kolinsa:

Podupiranje lokalnom kontekstualnošću često predstavlja način iziskivanja pitanja, način koji nas ne čini mudrijima, nego implicitno zavisnijima od neispitanih teorija kodifikovanih u samom jeziku koji koristimo. Sva istorija je nabijena teorijom. Napor da se ta činjenica prikrije dovodi do loše istorije i loše teorije. Ne postoji takva stvar kao što je čisto narativna istorija. Nemoguće je pripovedati o pojedinostima bez osvrta na opšte koncepte (Kolins 2001: 45).

Iako smo se u ovom poglavlju ogradili od vrednosnih procena ispitivanih procesa (i akcenat stavili na metodološke probleme), one ponajviše pobuđuju sociološku maštu. Prostora ostaje samo za postavljanje (za)ključnih pitanja: označavaju li globalni gradovi ostvarenje špenglerovskih vizija o neumitnom istorijskom propadanju jedne civilizacije i da li su oni pandan starom Rimu, tik pred „smrt“ Rimskog carstva? Ili, pak, ukazuju na obrise novog kosmopolitskog i vanistorijskog globalnog društva? U oba slučaja, (globalni) gradovi ostaju ključan metodološki „prozor“ za posmatranje, kako prošlosti, tako i budućnosti društava i čovečanstva u celini.

V PROCESI GLOBALNIH GRADOVA

Nakon izlaganja osnovnih pojmova vezanih za koncept globalnog grada, ključnih teorijskih shvatanja, njihovih ograničenja i metodoloških problema, u narednom poglavlju pažnju usmeravamo na osnovne procese globalnih gradova.¹⁰⁸ Kao što je pokazano, dominantni pristupi globalnom gradu mahom „pate“ od ekonomizma, zapostavljajući čitav spektar kulturnih, političkih i društvenih tema nezaobilaznih za sociološku interpretaciju globalnih urbanih procesa. Unutar ovog poglavlja prikazujemo tri grupe procesa značajnih za funkcionisanje globalnih gradova – ekonomske, sociokulturne i političke, čime želimo da ukažemo na nužnost njihovog simultanog istraživanja u cilju izgrađivanja celovitog i neredukcionističkog pristupa.

Ekonomski procesi su dobro poznati u naučnom i popularnom diskursu o globalnim gradovima a u velikoj meri su obrađeni kroz prikaz ideja ključnih autora (poglavlje II). Na ovom mestu, stoga, pažnju usmeravamo na savremena obeležja globalnog ekonomskog sistema unutar kojeg se formiraju globalni gradovi (postfordizam) i na njihove ideološke aspekte o kojima do sada nije bilo reči. *Sociokulturne procese* unutar globalnih gradova najpre sagledavamo kroz globalne migracije i njihovu vezu sa globalnim urbanim procesima. Efekte ovih globalnih procesa istražujemo u (g)lokalnom okviru, gde se odvija izgradnja i transformacija identiteta kao i susreti i sudari kultura. *Politički procesi* globalnih gradova su, možda ponajviše, zapostavljeni u ovoj oblasti. Njih ispitujemo tragajući za mogućnostima održivog urbanog razvoja u budućnosti.

Kroz analizu ključnih procesa globalnih gradova pokazujemo značaj ove perspektive za sociologiju grada, ali i društvene nauke u celini.

10. Ekonomski procesi globalnih gradova

Značaj ekonomskih funkcija gradova davno je prepoznat u sociologiji. Od klasičnih teorija Maksa Vebera i Georga Zimela (Veber, 1976; Zimel, 2004) do nešto novijih shvatanja Luisa Mamforda i Fernana Brodela (Mamford, 2005; Brodel, 1984), gradska ekonomija se uvek shvatala kao jedan od ključnih faktora urbane dinamike.

¹⁰⁸ U skladu sa zapažanjem Basana o redukcionističkim konotacijama pojma *funkcije*, u radu se opredeljujemo za pojam *proces*. Oslanjamo se, takođe, na ideju ovog autora o ekonomskim, kulturnim i političkim procesima kao ključnim za razumevanje funkcionisanja urbanog fenomena (Basan, 2002).

Određivanje gradova kao ključnih agenasa, ne samo lokalnog već i nacionalnog ekonomskog prosperiteta, najeksplicitnije je zastupljeno kod Džejn Džejkobs (Džejkobs, 2010). Kritikujući klasične ekonomiste poput Adama Smita, Milтона Fridmana i Džona Mejnarda Kejnza, Džejkobs zaključuje da nam „nekoliko vekova teškog, inventivnog razmišljanja o ponudi i potražnji, koje jure jedna drugu ukруг, sa repovima u ustima, nisu rekli gotovo ništa o usponu i padu bogatstva“ (Isto: 37). Ako su sve teorije ekonomista pogrešne, navodi Džejkobs, mora biti da one počivaju na istoj pogrešnoj pretpostavci. To je, po njenom sudu, verovatno neka pretpostavka koja se uzima „zdravo za gotovo“ pa izmiče identifikaciji i sumnji. „To je pretpostavka da su nacionalne privrede korisne i ključne da bi se razumelo kako funkcioniše ekonomski život i kakva bi mogla da bude njegova struktura: da nacionalne privrede, a ne neke druge strukture, pružaju osnovne podatke za makroekonomsku analizu“ (Isto: 40). Ta pretpostavka stara je oko četiri veka i potiče od merkantilističkih ekonomista koji su teorije bazirali na sopstvenom iskustvu u okviru nastajućih nacionalnih država i trgovinskih ratova među njima (Portugal, Španija, Francuska, Engleska). Države su, ističe Džejkobs, politički i vojni entiteti, ali iz toga ne proističe automatski to da su one i osnovni entiteti ekonomskog života.

Kada skinemo naočare merkantilističke tautologije i pokušamo da sagledamo stvarni ekonomski život onakvim kakav jeste, a ne da ga posmatramo kao nesamostalnu rukotvorinu politike, ne možemo a da ne uočimo kako je država sačinjena od skupova ili šarenolikih skupina veoma različitih privreda, bogatih ili siromašnih regiona unutar iste zemlje. Isto tako, ne možemo a da ne uočimo kako su, među svim tim različitim tipovima privrede, gradovi jedinstveni po svojoj sopsobnosti da oblikuju i preoblikuju privrede drugih naselja, uključujući i one geografski veoma udaljene od njih (Isto: 42).

Ovakvim uvidima Džejkobs pokazuje da ekonomske funkcije i ekonomski značaj gradova *nadilaze lokalni kontekst*, te da bez njih nije moguće razumeti proces ekonomskog razvoja država.

Veći deo svog akademskog rada Dejvid Harvi je posvetio dokazivanju teze da su nastanak, razvoj, kriza i održavanje kapitalističkog sistema duboko utemeljeni u urbanim procesima (1985; 1990; 2005; 2013). I ovaj autor tvrdi da konvencionalna ekonomija investicije u izgrađeno okruženje i urbanizaciju obično tretira kao nusprodukt mnogo važnijih ekonomskih zbivanja koja se odvijaju u zamišljenom entitetu zvanom „nacionalna ekonomija“. Subdisciplina *urbane ekonomije* je zato oblast kojom se bave inferiorni ekonomisti dok se „pravi“ bave makroekonomskim analizama. I kada potonji uoče urbane

procesu, oni prostorne reorganizacije, regionalni razvoj i gradove predstavljaju kao produkt širih procesa na koje ne utiču (Harvi, 2013).

Alen Skot takođe zastupa tezu o suštinskoj vezi između gradova i kapitalističke ekonomije. Pored snažnog teorijskog utemeljenja, autor ovu tezu temeljno proverava i empirijski. Sumirajući podatke različitih istraživanja, on navodi da sva empirijska evidencija nedvosmisleno pokazuje da su *ekonomski rast i proces urbanizacije snažno i direktno povezani* u mnogim delovima sveta, uključujući i one manje ekonomski razvijene zemlje (Scott: 2006: 97). Skot smatra da su gradovi najreprezentativniji izraz kapitalističke ekonomije, ali ne samo njen pasivan odraz već i aktivni agensi u njenom nastanku i stvaranju. „Bez urbanizacije, kapitalizam kakvog znamo bio bi sitan događaj, ukoliko bi uopšte mogao da postoji. Moderni gradovi stvaraju svoj istorijski oblik i razvijaju se kao posledica kapitalističke ekonomske dinamike, ali su oni istovremeno i ključne tačke u konstituisanju i razvoju kapitalizma“ (Scott, 2008: 5). Svaka istorijska faza u razvoju kapitalizma proizvodi (i proizvedena je) određenim dominantnim tipom grada – od trgovačkog (o kojem su pisali Maks Veber i Fernan Brodel), industrijskog (o kojem je pisao Fridrih Engels) i fordističkog do postfordističkog i informatičkog grada koji su tema gotovo svih savremenih urbanih sociologa, geografa i ekonomista.

Da bi se složeni i istorijsko promenjivi odnosi između gradova, regiona i kapitalističke ekonomije razumeli u svetlu procesa globalizacije, nužan je istinski interdisciplinarni pristup. Polje za ovakvu analizu nalazi se na preseku ekonomije, geografije i sociologije. U pitanju su najpre saznanja iz oblasti ekonomske sociologije, sociologije preduzetništva, ekonomske geografije, urbane sociologije i urbane ekonomije. Zato ne treba da čudi što autori na koje se u radu pozivamo dolaze iz sasvim različitih naučnih oblasti. Iako bi se moglo pretpostaviti da su sociolozi „najpozvaniji“ da vrše teorijske sinteze, trenutno stanje u ovoj oblasti pokazuje da su u tome najdalje otišli sociološki senzibilisani geografi.

10.1. Prostorni aspekti tranzicije sa fordističkog (kejnzijanskog) na postfordistički (fleksibilni) režim akumulacije kapitala

Kroz ceo 20. vek dominantni model akumulacije kapitala i ekonomskog rasta u Severnoj Americi i Evropi bio je fordistički sistem masovne proizvodnje i potrošnje koji je stvarao jake polove rasta u industrijama kao što su automobilska, vojna, električna oprema i slično. Industrijska proizvodnja je pokazivala tendencije teritorijalnog grupisanja, što je dovelo do nastanka takozvanih industrijskih klastera unutar metropolitenskih centara (Scott,

2008). To je ujedno i period značajne uloge države u upravljanju ekonomskim procesima (kejnzijanzizam) i period urbane obnove. Britanski sociolog Bob Džesop, jedan od vodećih zastupnika regulacione teorije¹⁰⁹ u urbanoj sociologiji i ekonomiji, ističe da je tokom fordističkog perioda koji nastaje nakon 1945. godine, nivo nacionalne države bio primaran, kako u ekonomskom, tako i u političkom pogledu. To je bilo reflektovano u postojanju kejnzijanske države blagostanja kao ključnog institucionalnog kompleksa, kroz koji su se odvijali i regulisali procesi akumulacije kapitala i društvene reprodukcije u društvima razvijenog kapitalizma. Ti procesi odvijali su se najpre u velikim urbanim centrima, ali su njihove aktivnosti bile dirigovane i oblikovane od strane nacionalne države (Jessop, 2000). Iako su nacionalne ekonomije i u periodu fordizma funkcionisale u okviru velikih urbanih centara i bile uključene u šire transnacionalne sisteme, one su, za razliku od današnjeg vremena, bile organizovane najpre u okviru i na nivou nacionalne države i njenog suvereniteta. Urbana i regionalna ekonomija bile su redistributivnog karaktera, sprovedene „odozgo na dole“ sa osnovnim ciljem da ujednače ekonomske i socijalne uslove unutar nacionalne ekonomije (Jessop, 1997).

Kejnzijanska država blagostanja i fordistički model proizvodnje zapadaju u krizu 70-ih godina 20. veka, što sa sobom nosi brojne i raznovrsne promene koje se često, smatra Džesop, iz analitičkih razloga ali nekritički, podvode pod jedinstveni i nedovoljno određen pojam globalizacije (Isto). Neke od ključnih promena koje se u ovom periodu odvijaju jesu otvaranje nacionalnih država ka spolja, slabljenje njihovog suvereniteta, usložnjavanje teritorijalne distribucije moći, prostorna diverzifikacija centara moći, prelazak sa proizvodnje pokretane ponudom ka proizvodnji pokretanoj potražnjom, feminizacija rada i slično. Prelomni trenutak u koji mnogi autori smeštaju nastanak nove faze kapitalističke ekonomije jeste sredina 70-ih godina, kada su mnogi gradovi koji su do tada profitirali od fordističke ekonomije, zapali u duboku ekonomsku, socijalnu i ekološku krizu. Razvoj novih informacionih tehnologija ali i opšte systemske promene u globalnoj ekonomiji, dovode do nagle deindustrijalizacije i stagnacije u bivšim industrijskim metropolama (Scot, 2008).

¹⁰⁹ Regulaciona teorija stoji na stanovištu da kapitalistička ekonomija uspeva da prevaziđe sopstvene unutrašnje protivurečnosti, izražene u krizama putem promena takozvanih režima akumulacije. Prelazak sa fordizma na postfordizam posmatra se kao promena režima akumulacije kroz koju kapitalizam prevazilazi jednu od svojih unutrašnjih kriza. Institucionalna, politička i zakonska podrška režimima akumulacije, kao i ideologije koje ih podupiru, u ovakvim pristupima nazivaju se „režim regulacije“ (prema Tonkiss, 2006). Regulaciona teorija, predstavlja pokušaj ublažavanja nedostataka ekonomskog determinizma, približavajući neomarksistički pristup neoveberijanskom (Vujović, Petrović, 2005).

Dejvid Harvi ove procese vezuje za recesiju iz 1973. godine koja je dovela do nezaposlenosti, restriktivnih nacionalnih i lokalnih budžeta, jačanja neokonzervativizma i snažnog zalaganja za racionalnost tržišta i privatizaciju (Harvi, 2005a).

U to vreme su se sa mnogih strana mogla čuti pesimistička viđenja budućnosti gradova i regiona. Paralelno sa „bumom“ komunikacionih i informacionih tehnologija proglašava se i kraj značaja geografskog prostora i udaljenosti, kao i nastanak novog globalnog društva u kojem daljina ne igra nikakvu ulogu. Smatralo se da to vodi kraju velikih gradova jer će nestati potreba za prostornom blizinom za obavljanje ekonomskih aktivnosti. Predviđala se i masovna disperzija populacije i opadanje broja stanovnika u velikim metropolitenskim centrima. Podaci su, međutim, pokazivali nešto sasvim drugačije. Ispostavlja se da globalizacija i intenzifikacija virtuelnih „prostora tokova“, suprotno predviđanjima, zapravo podstiču rast urbanih centara i njihov značaj u celom svetu. Uprkos sve većem protoku informacija, ljudi i kapitala u globalnom dobu, pokazuje se da grupisanje ekonomskih i preduzetničkih aktivnosti na određenim prostorima nastavlja da postoji jednako, ako ne i više nego ikada.

„Gradovi 21. veka pokazuju jasne simptome preporoda, posebno u odnosu na mračno doba umiranja fordističkog režima. Uzroke ovakvog magnetizma aglomeracije nije dovoljno tražiti u psihološkim mehanizmima potrebe za zajedništvom već najpre u potrebi za učenjem, razvojem i inovacijama“ (Scott, 2008: 3). U pojedinim gradovima Severne Amerike i Evrope se postepeno prelazilo na ekonomiju baziranu na znanju i informacijama. Konkretno, radi se o rastu specifičnih sektora koje karakteriše *nerutinski proizvodni proces i fleksibilan sistem upravljanja* (na primer, proizvodnja novih tehnologija, razne usluge, kulturne industrije poput mode, filma i slično). Teritorijalno grupisanje je, iznenađujuće, posebno prisutno u oblastima visokih novih informacionih tehnologija, dakle, baš u onim oblastima za koje se pretpostavlja da su najmanje zavisne od prostorne bliskosti.

Manuel Kastels, slično tome, navodi da je najveći paradoks današnjeg vremena što u novoj globalnoj ekonomiji, čija je produktivna infrastruktura bazirana na protoku informacija, gradovi i regioni postaju ključni agenti ekonomskog razvoja. Kastels to, između ostalog, objašnjava činjenicom da snaga države u kontrolisanju ekonomskih procesa slabi pa se gradovi i regioni, zahvaljujući svojoj fleksibilnosti, promaljavu kao glavni akteri ekonomskog razvoja. Iako imaju manju moć od države, oni su sposobniji da sprovedu odgovarajuće „razvojne projekte, pregovaraju sa međunarodnim kompanijama, podstiču razvoj malih i srednjih preduzeća i stvaraju povoljne uslove za privlačenje novih investicija, moći i prestiža“. U procesu *stvaranja novih izvora rasta*, gradovi i regioni se međusobno takmiče,

što dodatno podstiče proces stvaranja inovacija (Castells, Hall, 1994). Osnovna karakteristika nove ekonomije je fleksibilnost, odnosno mogućnost adaptacije na uslove različitih društava, kultura i organizacija, navodi Kastels. Ona ponajviše zavisi od procesa *inovacija* s obzirom na to da oba, i nastanak (proizvodnja) i konzumiranje (difuzija) novih proizvoda, zavise od stepena širenja znanja i inovacija na određenom lokalitetu. U istraživanjima ovog fenomena akcenat se sve više pomera sa analize pojedinačnih firmi ka analizama socioprostornog konteksta u kom nastaju. U skladu sa ovakvim istraživačkim naporima nastaje i mnoštvo novih teorijskih koncepata kao što su „kreativna polja“, „regionalni sistemi inovacija“, „regioni učenja“, „tehnološki kompleksi“, „inovacioni miljei“ i slično (Scott, 2006).

Odnos novih tehnologija i promena u prostornoj distribuciji proizvodnih procesa, međutim, ne treba pojednostavljivati. Nove tehnologije zaista omogućuju geografsko razdvajanje proizvodnog procesa jer se povezivanje i koordinacija ostvaruju uz pomoć telekomunikacija. Geografska razdeljenost različitih segmenata proizvodnje pokazuje se kao posebno poželjna jer svaki segment zahteva drugačiju radnu snagu pa se time intenzivira i međunarodna podela rada. Nijedna država niti region ne mogu da napreduju bez neke forme povezivanja sa izvorima inovacija u proizvodnji. Na primeru nekoliko firmi u SAD, Manuel Kastels pokazuje način na koji podela proizvodnog procesa korespondira sa odgovarajućim lokalitetima za njihovo sprovođenje. Svaka industrija (posebno informatička), navodi Kastels, traga za četiri lokacije za svaku od četiri operacije u proizvodnom procesu:

- Istraživanja i razvoj (inovacije i proizvodnje prototipa) – visokoinovativni industrijski centri, sa dobrim kvalitetom stanovanja u SAD;
- Kvalifikovana proizvodnja u ispostavama (filijalama) – razvijeni gradovi srednje veličine u SAD;
- Polukvalifikovana masovna proizvodnja i testiranje proizvoda – jugoistočna Azija sa nižom cenom radne snage i bez zakonskih ograničenja vezanih za zaštitu životne sredine;
- Prilagođavanje proizvoda korisnicima, održavanje nakon prodaje i tehnička podrška – regionalni centri širom sveta (Castells, 2000).

U proizvodnom procesu najvažniji je prvi segment, istraživanja i razvoj. Ovaj segment zahteva ono što Kastels naziva „inovacioni milje“. Pod inovacionim miljeom podrazumeva „društvene, institucionalne, organizacione, ekonomske i teritorijalne strukture koje stvaraju

uslove za stalno stvaranje sinergije i njeno ulaganje u proces proizvodnje koji proizilazi iz same te sinergije“ (Isto: 9). To su specifična mesta koja zahtevaju visoku koncentraciju znanja koja obično proizilazi iz neposredne interakcije stručnjaka. Zato je prostorna blizina nužan uslov njihovog postojanja. Inovacije proizilaze iz interakcija a ne iz kumulativnog učinka svakog naučnika. U sklopu svega toga nastaju novi industrijski prostori definisani kako lokacijom proizvodnje novih tehnologija, tako i primenom novih tehnologija u različitim sektorima (difuzija). Te sredine Kastels naziva i „tehnopole“. One se obično razvijaju unutar vodećih metropolitenskih područja, ali ne uvek. Nekada nastaju kao potpuno nova mesta (neki od primera su Silicijumska dolina u SAD i Cukuba u Japanu).

Prema Kastelsu i Holu, tehnopole predstavljaju odraz širih društvenih procesa koji utiču na gradove i koji se sastoje u tehnološkoj revoluciji (baziranoj na informacionim tehnologijama); formiranju globalne ekonomije i nastanku nove forme ekonomske proizvodnje koja se bazira na znanju i informacijama. Stvaranje inovacija je usko povezano sa stvaranjem tehnopola koje Kastels i Hol definišu i kao „različite pokušaje da se na određenoj lokaciji planira i promoviše tehnološki inovativna proizvodnja (tehnološki parkovi, gradovi znanja, tehnopolisi i slično) (Castells, Hall: 8). Kastels i Hol podvlače da sociološka analiza tehnopola ne sme da bude zavedena *propagandnim idejama* koje iznose zagovornici ovakvih projekata. Ona mora da krene od analize korena njihovog uspeha i prosperiteta, ali i da otkrije negativne društvene i političke posledice koje proizilaze iz ovakve ekonomske organizacije društvenog prostora. Autori smatraju da nas ovakav, širi pogled, vodi do svetskih (globalnih) gradova poput Londona ili Tokija koji su svoj rejting zadržali i na prelazu u postfordističku eru. Ovi gradovi (ili njihovi pojedini distrikti) predstavljaju „prave roditelje“ tehnopola jer se u njima stvara i održava ono što autori vide kao ključ ekonomskog razvoja određenog lokaliteta u uslovima globalizacije – inovacioni milje.

Kastels i Hol analiziraju sledeće tehnopole: Silicijumsku dolinu, Bostonski autoput 128, Univerzitetski kampus u Kembridžu, Tajvanske i japanske tehnopole. Faktori koji čine inovacioni milje (na primeru Silicijumske doline) su sledeći:

1. Blizina naučnog znanja i tehnoloških informacija (Univerzitet u Stenfordu);
2. Uloženi kapital, kako od privatnih investitora tako i od države. Ključni faktor koji je privukao uloženi kapital jeste postojanje *primenjivog naučnog znanja*;
3. Dostupnost visokoobrazovane i visokokvalifikovane naučne ili tehnološke radne snage. Na početku je ova radna snaga regrutovana iz redova studenata obližnjih

Univerziteta (Stenford i Berkli) da bi kasnije ovaj inovacioni milje oformio sopstveno tržište rada (privlačenjem i regrutacijom naučnika i eksperata iz celog sveta).

Sinergija *naučnog znanja i privatnog preduzetništva* u Silicijumskoj dolini, smatraju autori, transformisala je impuls za poslovnim takmičenjem u želju za kooperacijom u cilju stvaranja tehnoloških inovacija. Važan aspekt ovog inovacionog miljea sastoji se u prostornoj blizini različitih institucija i organizacija, kao i u tome što je u njemu ostvarena specifična *teritorijalna koncentracija rada, stanovanja i slobodnog vremena*, što je osnaživalo postojeće društvene mreže između institucija, organizacija i pojedinaca. Iako je većina naučnika i inženjera iz Silicijumske doline bila zaposlena u velikim industrijskim kompanijama, svojevrsni *role modeli*, ili uzori, svima su bili mladi lideri koji su na licu mesta stvarali nove kompanije i za kratko vreme postajali milijarderi zahvaljujući svojim veštinama da prepoznaju inovaciju i plasiraju je na tržište. U tom smislu, preduzetnička kultura je bila osnovna kulturna matrica ovog inovacionog miljea. Sa druge strane, veliki broj doseljenih imigranata iz različitih kultura proizveo je i dominaciju ekstremne individualnosti (većina doseljenih bili su mladi muškarci bez porodica), što je rezultiralo nedostatkom društvene kohezije. Ovakva koncentracija naučne i tehnološke izuzetnosti podrazumevala je i *prostorno isključivanje i segregaciju* onih individualnih i kolektivnih aktera koji nisu bili u funkciji održavanja i razvoja inovacionog miljea. Problemi koji su iz svega proizilazili govore o problemima *snažnog ekonomskog rasta bez adekvatnih mehanizama društvene kontrole i regulacije*.

Putem ovakve analize Kastels i Hol dolaze do zaključka da se „bez obzira na svaki herojski pokušaj koji dokazuje suprotno – od Silicijumske doline na dalje – izvori tehnoloških inovacija se pokazuju iznenađujuće otporni na pokušaje izmeštanja (pomeranja). Silicijumska dolina je, zapravo, veliki istorijski presedan: po prvi put inovacioni milje je stvoren planskom ljudskom aktivnošću na mestu koje izgleda da nije imalo nikakve predispozicije za to“ (Isto: 144). Suprotno tome, istorijski izvori pokazuju da su do tada tehnološke inovacije nastajale u dve različite vrste gradova. Prvi su gradovi u usponu, smešteni u pograničnim delovima svetskih ekonomskih jezgara. Oni su imali koristi od blizine centralnih metropola ali su istovremeno bili oslobođeni nasleđenih tradicija i ograničenja koja su u tim metropolama vladala. Mančester 1770, Detroit 1900. i Glazgov 1950. neki su od primera. Sve su to bili, navode autori, *laissez-faire* gradovi. „Njihov uspon bio je povezan sa određenim individualnim akterima koji su iskorišćavali određene strukturalne uslove u određenom istorijskom trenutku i nije imao nikakve veze ni sa kakvim planskim procesom“ (Isto: 144). Druga vrsta gradova, koji su bili izvori tehnoloških inovacija, jesu metropolitenski centri u

kojima su se tradicionalne radne veštine i umeća sjedinile sa novim zahtevima koji su dolazili iz javnog sektora (države), što je podstaklo razvoj tehnoloških inovacija (London, Pariz, Tokio). Svi ovi gradovi su pokazali sposobnost da stvore, održe i reprodukuju tradiciju inovativnog ponašanja.

Sa sociološkog aspekta treba postaviti i pitanje u kojoj su meri navedene prostorno-ekonomske transformacije u uslovima globalizacije, relevantne za način funkcionisanja društvenog života u celini. Ukoliko bi takvo pitanje bilo izostavljeno, čitava rasprava bi se svela na tehničke i geografske aspekte proizvodnog procesa i njihovu povezanost sa ekonomskim rastom. Kako će ovakva analiza uslediti u narednim odeljcima, na ovom mestu je dovoljno ukazati na to da dominantan način proizvodnje u određenom društvu, kao i njegova prostorna organizacija, uvek nastaju kao proizvod određenih društvenih činilaca ali i povratno utiču i na društveni život u celini. Autor udžbenika iz oblasti ekonomske sociologije Fren Tonkis navodi:

Fordizam i postfordizam, u sociološkom smislu, nisu samo načini organizacije proizvodnje i industrijskog rada, već i ekonomska baza za organizovanje društvenog života. Ekonomska sociologija zato uvek ide dalje od izučavanja tehničkih aspekata proizvodnje kako bi obuhvatila njihovo mesto u okviru šire društvene strukture. Stoga se može reći da su forme u kojima ekonomije proizvode dobra i usluge tesno povezane sa načinima na koje one reprodukuju društvene odnose, institucije i norme (Tonkiss, 2006: 87).

10.2. Preduzetnički grad

Porast ekonomskog značaja gradova u uslovima globalizacije predstavlja okosnicu razvoja nove ekonomske geografije koja nastoji da sagleda ekonomsku globalizaciju i ekonomski razvoj u prostornoj perspektivi (Scott, 2006). Analiza ekonomskog razvoja praćena uvidom u njegove prostorne determinante neodvojiva je od analize društvenog konteksta i konkretnih aktera koji se unutar njega pojavljuju. Takav pristup omogućava da se na preduzetnika više ne gleda kao na „slobodnog strelca“ koji ide za svojom ličnom vizijom, već kao na „društvenog aktera situiranog u širu strukturu ekonomskih odnosa koji se mogu predstaviti kao mreža interakcija i šansi u datom geografskom prostoru“ (Isto: 56). Sve je to u skladu sa sociološkom analizom preduzetništva koja se zasniva na međusobnim odnosima preduzetništva i njegovog društvenog okruženja sa posebnim osvrtom na dve velike oblasti: istraživanja modela organizacija i socijalnih sistema proizvodnje i istraživanja društvenog konteksta u kom se oblikuje preduzetništvo (Martinelli, 2007: 1410).

Sve navedene promene u globalnoj ekonomiji i gradovima Severne Amerike i Evrope, ne treba, dakle, razumeti kao stihijske procese, jer nastaju i kao rezultat svesnog i nameravanog delovanja različitih društvenih aktera. Kako je već navedeno, lokalne i regionalne ekonomske strategije u razvijenim zapadnim društvima, prošle su kroz velike promene tokom prethodne dve dekade. Novi režim koji nastaje Džesop naziva „šumpeterijanski postnacionalni režim sa radom za socijalnu pomoć“ i definiše ga u odnosu na način akumulacije kapitala i način socijalne reprodukcije (Jessop, 2000). Ovaj režim je šumpeterijanski utoliko što se akumulacija kapitala vrši kroz *promovisanje neprekidnih inovacija i preduzetništva* sa osnovnim ciljem osnaživanja *konkurentnosti* relevantnih prostora ekonomskih aktivnosti. U pogledu socijalne reprodukcije, novi sistem napušta tradicionalnu socijalnu politiku i mere socijalne pomoći zamenjuje „radom za socijalnu pomoć“,¹¹⁰ pri čemu se socijalna politika prilagođava i potčinjava zahtevima fleksibilnog tržišta rada (Isto: 10). Promene u organizaciji i praktikovanju ekonomije u uslovima globalizacije, prema Džesopu, mogu se sumirati na sledeći način: a) prelaz sa nacionalno definisanih, lokalno potpomognutih i ka blagostanju usmerenih mera ekonomske i socijalne distribucije, na lokalno definisane i nadnacionalno potpomognute intervencije u lokalnoj i regionalnoj ekonomiji; b) prelaz sa fordističke, kenzijanske paradigme države blagostanja na paradigmu koja ističe fleksibilnost, inovacije i preduzetništvo (Jessop, 2007: 35). U sklopu toga, nastaje i zaokret u ulozi gradova „kao subjekata i mesta osiguravanja ekonomske konkurentnosti“ (Isto).

Pojedini autori primećuju da se u ovakvim okolnostima menja i način upravljanja gradovima, pa razvijaju koncept „preduzetničkog grada“, opisujući kroz njega proces u kojem gradovi, kao ključni akteri globalne ekonomske utakmice, bivaju prinuđeni da usvoje preduzetničke modele upravljanja kako bi bili konkurentni na svetskom tržištu. (Harvi, 2005a). U analizi preduzetničkih strategija gradova, Dejvid Harvi ukazuje na značaj „planskih mera konkretnih aktera“ za njihov nastanak i funkcionisanje. Različiti interesi aktera i odnosi moći među njima uvek do određene mere oblikuju i usmeravaju globalne ekonomske tokove. Pristup koji u vezama između prostornosti i kapitalističkog razvoja prepoznaje svesnu i plansku ulogu aktera je nezaobilazan u sociološkoj analizi navedenih problema. Takav pristup omogućava da se na sociološki način sagledaju društveni uzroci i društvene posledice

¹¹⁰ „Rad za socijalnu pomoć“ (engl. *workfare*) jeste termin kojim se objašnjava novi sistem socijalne pomoći u kojem se od korisnika zahteva da obavljaju neke vrste poslova kao nadoknadu za pomoć koju dobijaju, ili da aktivno i konstantno rade na prevazilaženju prepreka zbog kojih ne mogu da se uključe na tržište rada.

globalnih ekonomskih procesa i promena koji se uvek realizuju i kroz specifične prostorne (re)organizacije. Kao društveni akteri, tu se pojavljuju pojedinci, društvene grupe ali i gradovi i druge prostorne jedinice (na primer, države ili regioni). Na tom tragu Harvi iznosi tezu da preduzetnički model upravljanja gradom nije prost odraz pasivnog prilagođavanja aktera na nove okolnosti u globalnoj ekonomiji već je i sam „odigrao značajnu ulogu u opštoj tranziciji dinamike kapitalizma sa fordističko-kejnzijanskog režima akumulacije kapitala na režim fleksibilne akumulacije“ (Isto: 209).

Harvi navodi da se neposredno nakon prepoznavanja krize industrijskih gradova u razvijenom kapitalističkom svetu (70-ih godina), u Orleansu održala konferencija na kojoj su sumirani aktuelni urbani problemi i predložene strategije za njihovo rešavanje. Na toj konferenciji je uspostavljen konsenzus: „Gradske vlade moraju biti mnogo inovativnije i preduzimljivije, spremne da istraže sve moguće načine da se olakša njihovo nepovoljno stanje kako bi se obezbedila bolja budućnost lokalnog stanovništva (Isto: 208). Harvi smatra da je ovaj slučaj bio simptomatičan za promene u upravljanju gradovima razvijenog kapitalističkog sveta koje su nakon toga nastupile – „menadžerski pristup, tipičan za šezdesete godine 20. veka, polako ali sigurno ustupio je mesto inicijatorskim i preduzetničkim oblicima delovanja u 70-im i 80-im“ (Isto: 209).

Specifičnost preduzetničkih gradova je, dakle, u tome što se javljaju kao *aktivni subjekti u promovisanju konkurentnosti* u okviru međunarodnog tržišta. Jačanje ekonomske funkcije lokalnog nivoa svakako je povezano sa slabljenjem ekonomske funkcije države pa u današnje vreme „investiranje sve više poprima oblik pregovora između međunarodnog finansijskog kapitala i lokalnih vlasti koje daju sve od sebe kako bi njihova područja postala što atraktivniji mamac za kapitalistički razvoj“ (Isto: 209). Ovakav trend poznat je i pod nazivom „investitorski urbanizam“, čime se naglašava savez globalnih ekonomskih aktera (investitora) i lokalnih političkih elita. Postoje različita shvatanja o tome kako ovu konkurentnost treba postići pa političke strategije preduzetničkih gradova variraju između nacija, regija i gradova (Jessop, 1997: 28). Interesantno je, međutim, primećuje Harvi, da opšta saglasnost o tome da će preduzetnički usmereni gradovi profitirati (bez obzira na različite strategije kojima se to postiže) postoji bez obzira na nacionalne granice, pa čak i pripadnost različitim ideologijama (Harvi, 2005a). U središtu koncepta preduzetničkog grada je i zamisao o *partnerstvu javnog i privatnog sektora* koja „tradicionalno promovisanje lokalnog upotpunjuje uticajem lokalne vlasti kako bi se privukli strani izvori finansiranja, nova direktna ulaganja ili novi razvoj zaposlenja (Isto: 210). Harvi ovakva partnerstva označava kao preduzetnička u svom karakteru jer su „proračunata u osmišljavanju i izvršenju

pa ih stoga prate sve poteškoće koje prijanjaju uz špekulativno, nasuprot racionalno isplaniranom i koordinisanom razvoju“ (Isto: 210–11). „Ja mislim da je upravo spremnost lokalnog državnog sektora (a ne nacionalnog ili saveznog) na takvu neizvesnost obeležje koje razlikuje sadašnju etapu gradskog preduzetništva od prethodnih etapa promovisanja građanskog faktora, kada se činilo kako je privatni kapital uglavnom odvažniji (Isto: 211). Autor navodi da će sve to u praksi, uprkos postojanju suprotnih primera, obično značiti da *državni sektor nosi rizik a privatni ubira profit*.

Iako se pod preduzetničkim gradovima obično podrazumevaju oni modeli upravljanja koji za osnovni cilj imaju razvoj lokalne *proizvodnje*, u njih spadaju i oni koji određenu lokaciju nastoje da učine konkurentnom kroz razvoj *potrošnje*. Preduzetnički karakter gradske uprave se tu prepoznaje u nastojanjima da se određeni grad ili neki njegov deo projektuje ili preuredi tako da postane pogodan za intenziviranje potrošnje i potrošačkih stilova života. Najbolji primer za to svakako je potrošnja samog prostora koja se postiže kroz razvoj turizma ali i „džentifikacija, inovacije u kulturi i fizičko poboljšanje gradske sredine (prelaz na posmodernističke stilove u arhitekturi i projektovanju), atrakcije za potrošače (sportski stadioni, kongresni i tržni centri, marine, egzotični restorani) i zabavni sadržaji (spektakli u gradu)“ (Isto: 213). Pojedini autori sugerišu da se konkurentnost gradova može postići i privlačenjem odgovarajućih doseljenika („kreativna klasa“), čiji bi stil života sam po sebi bio motiv za privlačenje investicija i intenziviranje potrošnje (Florida, 2003).¹¹¹

„Jak“ koncept preduzetničkog grada podrazumeva usmerenost na stvaranje lokalnog ekonomskog rasta i razvoja kroz inovacije, dok „slab“ koncept uključuje kompeticiju za redistribuciju postojećih resursa (Jessop, 2000) i svodi se na princip nulte dobiti. Za sociološku analizu, međutim, nije toliko značajno tragati za različitim varijantama i strategijama preduzetničkih gradova i rangirati ih po uspešnosti već je korisnije postavljati pitanja o *društvenim uzrocima i društvenim posledicama* ovakvih trendova u gradskoj politici i ekonomiji. U narednim poglavljima obrađuju se dva takva pitanja: a) U kojoj je vezi neoliberalna ideologija sa konceptom preduzetničkog grada? i b) Koje su društvene posledice nastanka i razvoja takvog koncepta?

¹¹¹ Jedan autor, kritički nastrojen prema konceptu „kreativne klase“, piše o tome kako se ovakve ideje u praksi urbane politike svode na brendiranje gradova i nastojanja da oni budu što više „kul“ (Zimmerman, 2008).

10.3. Preduzetnički grad kao politička (ideološka) naracija?

Sve društvene, političke i ekonomske procese i promene koje uočavamo kao sastavne elemente globalizacije, neophodno je sagledati i u vezi sa vrednosnim sistemima u okviru kojih su oblikovane. Analizirajući procese transformacije rada u uslovima globalizacije, Božo Milošević navodi da „svaka rasprava o organizaciji mora da ima u vidu činjenicu da one nastaju u okviru određenih vrednosnih stanovišta i da funkcionišu na osnovu specifičnih ciljeva koji su u manjem ili većem skladu sa tim stanovištima. To dalje znači da određeni oblici organizovanja rada traju dok traju njima saobražene vrednosti i ciljevi (Milošević, 2005: 145). Dominantni vrednosni sistem u okviru kog se „promalja“ aktuelni globalni ekonomski poredak ispoljava se kroz *neoliberalnu ideologiju*. Prema Dejvidu Harviju, neoliberalna ideologija funkcioniše na dve ravni: kao utopijski projekat koji nastoji da reorganizuje kapitalizam (neoliberalizam) i kao politički projekat koji nastoji da učvrsti uslove za akumulaciju kapitala i povrati pozicije ekonomskih elita (neoliberalizacija) (Harvey, 2007). Utopijski aspekti neoliberalizma služe kao opravdanje za ostvarivanje realnog političkog projekta neoliberalizacije, gde primarni cilj, prema Harviju, nije poboljšanje uslova za akumulaciju kapitala (o čemu se najviše raspravlja) već učvršćivanje položaja ekonomskih elita. Ne treba, dakle, zaboraviti da neoliberalna ideologija, kao i svaka druga, ima latentne funkcije tj. „zaštitničku funkciju za odgovarajuće aktere u društvenoj strukturi“ (Milošević, 2005: 145).

Prvo sociološki relevantno pitanje koje postavljamo u vezi sa konceptom preduzetničkog grada jeste do koje je mere to objektivni opis jednog neutralnog i apolitičnog *materijalnog procesa*, a do koje mere naracija nastala kao deo *strateškog projekta*, tj. *produkt konkretnih politika* proisteklih iz neoliberalne ideologije i ideologije globalizma. Ovim pitanjem najpodrobnije se bavio Bob Džesop (Jessop, 2000). On nudi jednu, u osnovi diskurzivnu, analizu uz pomoć koje pokušava da ispita veze između neoliberalne ideologije, paradigmatičkih promena u ekonomiji i nastanka i funkcionisanja preduzetničkih gradova. Shvatanje o preduzetničkom gradu kao realnosti proizašloj iz naracije, može se povezati sa Džesopovim razlikovanjem *strukturnih i strategijskih* dimenzija globalizacije (Isto). Strukturni aspekti podrazumevaju obim u kojem postoji rastuća međuzavisnost između aktera na različitim prostornim skalama, dok su strategijski oni koji podrazumevaju obim u kojem sami akteri usvajaju globalne horizonte za svoje akcije.

Autor se fokusira na: 1) promene u imidžu lokalnih ekonomija kroz diskurs preduzetničkog grada; 2) veze između ovih promena u imidžu i redizajniranja mehanizama

urbane politike; 3) veze ovih simultanih promena i navodnih trendova ka globalizaciji i primatu geoeonomije u odnosu na geopolitiku i 4) opšti strukturni kontekst unutar kojeg se ove međusobno povezane promene u ekonomskoj ulozi gradova odvijaju (Jessop, 1997: 28). Džesop skreće pažnju na to da su promene u imidžu vezane za promene u diskursu o gradovima kao i da njihovo postojanje, pa i realnost posledica koje proizvode, ne znače da su one tačne niti da su njihove posledice nužno onakve kako se to u tim diskursima navodi. Da bi se sproveda ovakva analiza, ekonomija se ne sme shvatiti previše usko, već pre kao društvena delatnost ukorenjena u sociokulturni i politički kontekst.

Autor se zato oslanja na *teoriju regulacije* u skladu sa kojom ekonomiju shvata kao skup društveno utemeljenih i društveno regulisanih institucija, organizacija i aktivnosti. U okviru takvog pristupa otvara se prostor za analizu neekonomskih faktora relevantnih za ekonomsku konkurentnost. Diskurzivna analiza omogućava da se, umesto traganja za materijalnim granicama i nivoima ekonomske aktivnosti, analiziraju različiti diskursi koji definišu koji su prostori relevantni za ekonomsku aktivnosti (na primer, nacija, region ili grad). Ovakvim pristupom Džesop dolazi do sledećeg zaključka – „diskurzivna nastojanja da se određeni lokalitet prepozna kao sedište ekonomskog rasta uvek ide paralelno sa političkim nastojanjima da se granice tog lokaliteta učine politički relevantnim u odnosu na okruženje“ (Isto: 29). Takav zaključak sledi poznatu Tomasovu teoremu prema kojoj je situacija, ukoliko se definiše kao realna, realna u svojim posledicama.

Iz takve perspektive, smatra autor, trenutni konsenzus o potrebi za preduzetničkim gradom može da se posmatra kao proizvod dominantnih političkih naracija o prirodi ekonomskih i političkih promena koje se dešavaju u Evropi i Severnoj Americi. Takve naracije o „faktičkom“ stanju stvari (dijagnoza) idu uporedo sa setom smernica i strategija o poželjnom političkom i ekonomskom uređenju gradova, regiona i država u budućnosti.

Naracija o preduzetničkom gradu ili regionu predstavlja kombinaciju ekonomskih, političkih i sociokulturnih naracija koje nastoje da daju smisao sadašnjim problemima konstituišući ih u odnosu na greške u prošlosti i šanse u budućnosti. One u tom smislu imaju praktičan karakter jer predstavljaju okvir za mobilizaciju i društvenu akciju u pravcu poželjnih promena (Isto: 30).

Autor tvrdi da uzdizanje gradova i regiona kao subjekata, mesta i ključnih faktora u postizanju ekonomske konkurentnosti nije inherentno dinamični razvoj kapitalističke ekonomije, niti je u pitanju prirodan, otkriven i nekontrolisani proces, već se, suprotno tome, radi o *konstrukciji nastaloj u okviru političkih naracija*. Preciznije rečeno, ideja o gradovima

kao nosiocima ekonomskog rasta nije rezultat neke suštinske, istorijske promene (oni su to bili oduvek) već rezultat ideologije.

Naracije (ili diskursi) koji potpomažu naracije o preduzetničkom gradu jesu one o preduzetničkoj kulturi, miljeima inovacija, strateškim partnerstvima javnog i privatnog sektora, kao i opšte geoekonomske metanaracije o krizi fordizma, postfordizmu i globalizaciji. Preduzetnički grad se tako pojavljuje kao rešenje za aktuelne urbane probleme. Konkretno strategije i inicijative koje u gradovima nastaju kao produkti ovih naracija veoma su različite ali sve dele „preduzetničko nastojanje da stvore novu kombinaciju ekonomskih i neekonomskih faktora u cilju postizanja urbane konkurentnosti“ (Isto: 31). Takve nove kombinacije obično se podvode pod termin „inovacije“. Džesop primećuje da se kao najširi okvir (metanaracija) u ovoj oblasti pojavljuju geoekonomske i geopolitičke naracije. Geoekonomske naracije jesu one o globalizaciji, internacionalizaciji, razvoju novih informacionih tehnologija, krizi posleratnih modela rasta i države blagostanja, kompetitivnoj pretnji koju predstavljaju ekonomije Istočne Azije i one koje ističu značaj globalnosti savremenih ekoloških problema. One, dakle, obuhvataju ekonomske, političke, kulturne, tehnološke i ekološke diskurse kojima se objašnjava slabljenje uticaja nacionalnih država i istovremeno pomeranje fokusa na globalne i lokalne nivoe (glokalizacija). Modeli posleratnih ekonomija koji su obuhvatali punu zaposlenost i stabilnost cena, više nisu mogući a gradovi i regioni mogu da se „spasu“ ako preuzmu drugačije modele.

Ideje o tome da su gradovi i regioni najpogodniji za ekonomski rast u uslovima globalizacije uvek idu paralelno sa idejama o njihovoj novoj političkoj funkciji. Evropska unija tako već duže vreme funkcioniše i na regionalnom i na lokalnom nivou, što je posebno izraženo u prekograničnim partnerstvima koja se ostvaruju između gradova i regiona. Jesop navodi da EU na taj način učvršćuje svoj politički uticaj i to tako što osniva brojne agencije uključene u proces ekonomske decentralizacije na različitim administrativnim nivoima: gradova, mreža gradova, regiona i slično. Sve to je izraženo u novom konceptu „Evrope regiona“ i tendenciji da princip supsidijarnosti zameni princip suverenosti (Isto: 36).

Uz pomoć kratkog prikaza osnovnih ideja Boba Džesopa, moglo bi se zaključiti da se neoliberalna ideologija javlja kao idejna „potka“ koja stoji u pozadini koncepta preduzetničkog grada i njegovih realnih manifestacija. Ona je, istovremeno, uzrok i izvor njihove legitimizacije u širem društvu. Možemo reći da je neoliberalizam dominantna strateška, politička dimenzija procesa globalizacije koja svoj trag ostavlja i na nivou gradova (urbane politike). Nismo, međutim, skloni da u ovakvom zaključku idemo predaleko i da tvrdimo da je čitav diskurs o preduzetničkim gradovima samo jedna od različitih

manifestacija neoliberalizma. Saznanja o gradovima kao agensima ekonomskog rasta i inovacija datiraju znatno ranije od nastanka neoliberalne ideologije te bi ovakvo izjednačavanje bilo neopravdano. Pored toga, neoliberalizam je veoma neodređen koncept pa bi svođenje čitave urbane dinamike u uslovima globalizacije na njegove vrednosne (diskurzivne) aspekte proizvelo veliku konfuziju i „gubljenje tla pod nogama“ u urbanim studijama. To znači da veze između koncepta preduzetničkog grada i neoliberalizma moraju da budu detaljnije ispitane, posebno u različitim sociokulturnim i političkim uslovima ne ispuštajući iz vida ni njihove materijalne, strukturne (ekonomske), ni idejne, strategijske (političke) elemente.

10.4. Preduzetnički grad na poluperiferiji?

Restrukturiranje urbane politike u uslovima globalizacije, pod uticajem neoliberalne ideologije, evidentno nije jednoznačan proces koji funkcioniše na istovetan način na različitim mestima. Shvatanja o ovakvim varijacijama se, međutim, veoma razlikuju. Ekstremni globalizacijski skeptici tvrde da globalizacija zapravo nije donela ništa novo, pa stara geopolitička mapa centar – periferija – poluperiferija i dalje funkcioniše i to kao proces dugog trajanja. Neoliberalni globalisti će, sa druge strane, tvrditi da su globalizacijski procesi novi i univerzalni i da svaki grad ili region ima jednake „startne pozicije“ za postizanje konkurentnosti unutar svetskog tržišta putem preuzimanja gotovih modela preduzetničkog upravljanja. Čini se, međutim, da su najutemeljenije ocene onih autora čija se shvatanja kreću između ovih ekstrema.

Dejvid Harvi smatra da nejednaka budućnost prestoničkih područja zavisi od „prirode oformljenih koalicija, kombinacije i vremena pristupanja preduzetničkim strategijama, određenih resursa (prirodnih, ljudskih, lokacijskih) pomoću kojih funkcioniše područje prestonice i snage konkurencije (Harvi, 2005a: 215). Po njemu, sila koja nameće očigledna ograničenja mogućnostima određenih projekata da transformišu sve gradove jeste „spoljašnja prinudna sila“ koja proističe iz konkurencije između gradova, dovodeći ih u sklad sa disciplinom i logikom kapitalističkog razvoja (Isto: 216). Slično tome, Alan Skot tvrdi da, iako ranija geografija moći centar – periferija – poluperiferija i dalje opstaje, ona postepeno ustupa mesto „novoj geografskoj strukturi koja se sastoji u globalnom mozaiku gradova koji funkcionišu kao ekonomski motori i politički akteri na svetskoj sceni“ (Scott, 2008: 17).

Suprotno shvatanjima prema kojima mehanizmi svetskog tržišta funkcionišu jednako na svakom mestu, Nil Brener i Nik Teodor zastupaju tezu o „kontekstualnoj ukorenjenosti“

neoliberalnih projekata. Oni se realizuju u okviru lokalnih, regionalnih i nacionalnih prostora pa su određeni nasleđenim institucionalnim okvirom, političkim režimom, regulacionim praksama i političkim tenzijama (Brenner, Theodore, 2002). Obrasci „neoliberalne lokalizacije“, stoga, mogu da se razumeju samo kroz analizu njihovih kompleksnih veza sa nacionalnim i lokalnim regulatornim ambijentom u kom se sprovode (Isto: 368). Globalizacija se mora posmatrati kao teritorijalan i multicentričan proces koji utiče na uslozljavanje odnosa moći. Kako ona u ekonomskom smislu zadobija formu kompeticije različitih teritorijalnih aktera, prirodno je da proizvodi nove dobitnike i gubitnike, pa odnosi moći postaju znatno složeniji nego u uslovima dominacije nacionalnih država. Ideja o kontekstualnoj ukorenjenosti neoliberalnih projekata posebno je važna prilikom analize globalizacije gradova poluperiferije zbog specifičnog načina upliva države u ovom kontekstu.

U skladu sa ovakvim teorijskim polazištem, postavljamo pitanje kako se globalni trendovi unutar urbane politike ispoljavaju u uslovima postsocijalističke transformacije? Obimna literatura u kojoj se obrađuju problemi tranzicije i globalizacije, međutim, sadrži malo napomena o njihovim urbanim i regionalnim karakteristikama (Pajvančić, 2011). Urbani prostor se često posmatra kao pasivna refleksija nacionalnih procesa iako postsocijalistička transformacija daje dovoljno dokaza da je on aktivni element strukturiranja društvenih odnosa (Stanilov, 2007). Mina Petrović smatra da, budući da su nastali na iskustvenom materijalu razvijenih zemalja, koncepti urbane teorije, među kojima je i koncept preduzetničkog grada, nemaju direktnu primenu u gradovima Drugog i Trećeg sveta. Šansa koju ovi gradovi imaju u vidu „učenja na greškama“ ograničena je nasleđenim društvenim uslovima, kao što su slaba i/ili korumpirana lokalna vlast koja predstavlja branu za ulazak većih stranih investicija, nerazvijeni mehanizmi javne kontrole, izostanak suštinske decentralizacije, a ograničena je i novostvorenim uslovima poput dominantnih neoliberalnih praksi deregulacije u oblasti urbane politike (Petrović, 2004: 38–39).

Pozivajući se na istraživanje Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog Fakulteta u Beogradu, sprovedenog 2010. godine, Sreten Vujović pokušava da odgovori na pitanje da li u našoj sredini danas postoje preduzetnički gradovi koji upražnjavaju razvojne strategije zasnovane na partnerstvu javnog i privatnog sektora, transformišući tradicionalna naselja gradskog tipa u moderne gradove-delatnike ili gradove-društvene kondenzatore koji sažimaju sve relevantne društvene aktere koji u njima deluju i predstavljaju nosioce socioprostornog razvoja na nacionalnom, a neki i na internacionalnom nivou (Vujović, 2012: 112). Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su anketirani lokalni upravljači najčešće (67%) saglasni sa stavom da bi privatizacija nekih javnih komunalnih preduzeća omogućila da građani dobiju

kvalitetnije usluge, nešto manje često (61%) prihvataju stav po kojem privatizacija nekih javnih preduzeća ne bi bila dobra jer bi privatni vlasnici više vodili računa o svom profitu nego o dobrobiti građana, a najređe (43%) prihvataju stav da privatizacija nekih javnih komunalnih preduzeća nije poželjna jer bi se tada još manje nego sada poštovali ekološki standardi. Iako ispitivani akteri pokazuju ambivalentan odnos prema promenama u upravljanju gradom, Vujović primećuje da su na pomolu određene inovacije koje idu u smeru makar delimičnog partnerstva javnog i privatnog sektora u vidu mešovitog vlasništva, ali sa dominacijom javnog. Autor zaključuje da se „razvoj partnerstva javnog i privatnog sektora u našim gradovima suočava sa sledećim preprekama: viši nivo korumpiranosti i delegitimizacije javnih institucija nego u liberalnim demokratijama, nizak nivo efikasnosti lokalne vlasti, slabost, odnosno nerazvijenost civilnog društva i participativnih projekata, što smanjuje sposobnost ne samo lokalnog stanovništva, već i lokalne vlasti da se bori sa sve agresivnijim interesima privatnog kapitala (Isto: 118). Iako se kod pojedinih gradova primećuju neke naznake preduzetničkog modela upravljanja (Beograd, Novi Sad, Indija), evidentno je da u Srbiji postoji više gradova tranzicionih gubitnika nego dobitnika (Isto: 120).

Ako bi se preduzetnički model upravljanja posmatrao kroz jedan od njegovih ključnih elemenata – partnerstvo javnog i privatnog sektora, moglo bi se zaključiti da je on u našim gradovima zastupljen u značajnoj meri, doduše ponajviše u sferi komunalnih usluga¹¹². Ova oblast je, kako se navodi, u Srbiji uređena:

Mrežom relevantnih zakona – o lokalnoj samoupravi, komunalnim delatnostima, koncesijama, javnim nabavkama i komunalnim preduzećima. Iako još uvek nije formirana državna agencija za koordinaciju i pružanje saveta u pogledu formiranja partnerstva javnog i privatnog sektora, lokalne vlasti su motivisane da sklapaju ovakva partnerstva zbog uočenih koristi od dopune skromnih opštinskih budžeta privatnim finansijskim sredstvima, želje da se dobije *know-how* od privatnog sektora i pomeranja uloge javne uprave koja od neposrednog pružaoca usluga sve više postaje organizator, regulator i kontrolor. Ono što u ovom trenutku koči snažniji zamah investicija privatnog sektora u delatnost komunalnih usluga jesu zamršeno i nejasno pravno okruženje i rizično tržište za investicije, što je posledica slabih ili nepotpunih institucionalnih struktura, nedostatka celovite strategije reforme komunalnih preduzeća i administrativne kontrole cena komunalnih usluga i slično (Pavlović Križanić, Brdarević, 2010: 115).

Iako ovim istraživanjima nisu identifikovani, izvesno je da u našim gradovima postoje oni akteri kojima su određeni segmenti prelaska na preduzetnički model upravljanja u

¹¹² Na primer javni prevoz, odlaganje otpada, vodovod, parking-usluge i deponije.

direktnom interesu. Takvi bi se interesi, u sociološkom smislu, mogli označiti kao latentni, nasuprot manifestnim koji se obično ističu u prvi plan. Istražujući transformacije u organizaciji rada u srpskom društvu, Božo Milošević primećuje postojanje ekonomskih elita koje nastoje da „redizajniraju“ organizacije rada oslanjajući se pre svega na podsticaje neoliberalne ideologije (Milošević, 2005: 145). On podseća da su ekonomske elite u društvima postsocijalističke tranzicije, gotovo bez izuzetka, usvajale one vrednosti ideologije „slobodnog tržišta“ koje nisu dovodile u pitanje njihove stečene pozicije u uslovima izrazito haotičnih tranzicijskih procesa (Isto: 161). Ovakva pitanja je svakako nužno otvoriti i u kontekstu transformacija urbane politike, o čemu će biti reči u zasebnom poglavlju.

11. Sociokulturni procesi globalnog grada

Sociokulturni procesi globalnih gradova su, u odnosu na ekonomske, zapostavljeni u ovoj oblasti. Razlog tome delimično proizilazi iz empirijske utemeljenosti koncepta i teškoća u prikupljanju podataka ove vrste. Istraživanje sociokulturne dimenzije globalnih gradova podrazumevalo bi opsežna, kvalitativna istraživanja svakodnevnog života, što je znatno zahtevnije u odnosu na prikupljanje lako dostupnih ekonomskih podataka.

Pomaci u identifikaciji i analizi neekonomskih procesa globalnih gradova primetni su unutar koncepta mreže globalnih gradova. O doprinosima ove istraživačke tradicije piše Nil Brener:

Dok je pitanje transnacionalnih korporativnih komandnih i kontrolnih centara i dalje centralno, sada postoji jednak interes za globalne kulturne tokove, političke mreže, medijske veze i druge modalitete međugradske povezanosti... Na primer, slučaj Vašingtona, Ženeve, Brisela, Najrobija i ostalih birokratskih sedišta globalne diplomatije i NVO zajednica, ukazuje na mrežu političkih centara. Religiozni centri poput Meke, Rima i Jerusalima, između ostalih, konstituišu još jednu takvu mrežu. U nekim slučajevima, štaviše, prostori kojima nedostaje ekonomska moć zadobijaju globalni značaj kroz svoju ulogu u svetskim mrežama društvenog aktivizma. Porto Alegre u Brazilu, gde se održava Svetski socijalni forum, i Davos u Švajcarskoj, gde se održava Svetski ekonomski forum, primeri su za to. Ovakav pristup ukazuje na to da *ispod* struktura globalnog kapitala, koje leže u osnovi svetskog urbanog sistema, postoji kompleksan svet međugradskih veza konstituisanih oko različitih oblasti (Brenner, 2013).

U analitičkom smislu, moguće je razlikovati dve osnovne dimenzije kulture globalnih gradova, odnosno, dva moguća načina njenog posmatranja. Po principu razlikovanja

strukturnih i strategijskih dimenzija globalizacije (globalizacija kao proces/ projekat), kulturu globalnih gradova možemo posmatrati dvojako: kao *način života unutar njih* (strukturna dimenzija, proizilazi iz procesa globalizacije) i kao *ekonomsku strategiju* ili *brend* (strategijska dimenzija, proizilazi iz projekta globalizacije, odnosno neoliberalne ideologije). Njihovo razdvajanje nije samo analitičko jer se one (sve više) razilaze i u stvarnosti. Dok je prva na samim marginama istraživačke prakse u ovoj oblasti, naučni, popularni i (posebno) politički diskurs, oblikovan u okviru „urbanog busterizma“, obiluje slikama kulture druge vrste.

U ovom poglavlju obuhvataju se obe vrste kulture globalnih gradova. Kada je reč o lokalnoj kulturi – načinu života, ona se ispituje u vezi sa ključnim demografskim procesom koji stoji u samoj osnovi formiranja globalnih gradova, naime sa migracijama. Pažnja se usmerava na društvene *interakcije, susrete i sudare kultura* u globalnim gradovima. Kultura kao *brend* ili ekonomska strategija prikazuje se preko karakterističnih razvojnih projekata, sa posebnim osvrtom na naše društvo.

11.1. Migracije, susret i sudar kultura u globalnom gradu

Ukoliko bi globalizaciju odredili kao proces sve intenzivnijeg povezivanja ljudi i njihovih delatnosti na svetskom nivou, kao ključno bi se nametnulo pitanje kako se takvo povezivanje odražava na kvalitet društvenih odnosa. Da li svakodnevni, realni i virtuelni, susreti sa drugim kulturama i stilovima života, trenutno rasprostiranje informacija, jačanje nadnacionalnih političkih institucija, integracija svetskog tržišta i globalni protok kapitala, radne snage i dobara znače i šansu za veću društvenu solidarnost, razvoj kosmopolitske svesti i prevazilaženje lokalnih različitosti, ili pak otvaraju mogućnost za zaoštavanje postojećih društvenih suprotnosti i formiranje novih? Da li globalizacija stvara preduslove za izgradnju globalnog društva koje bi počivalo na svetskom konsenzusu, ili potpomaže da društveni sukobi u globalnom dobu zadobiju do sada neviđene forme?

Najjasniji primer suprotstavljenih shvatanja pronalazimo u radovima Frensisu Fukujame i Semjuela Hantingtona, unutar debate o „kraju istorije“ ili „sukobu civilizacija“. Društvena stvarnost je uvek složenija od teorijskih paradigmi, posebno onih apologetskih, pa nije teško pretpostaviti da je istina „negde između“. U stvarnom društvenom životu, globalizacija pokazuje oba svoja „lica“. Uzmimo dva aktuelna primera. Skorašnja prirodna katastrofa (zemljotres) koja je zadesila Japan ujedinila je čovečanstvo u kolektivnoj solidarnosti sa ovom zemljom i u povećanoj senzibilisanosti za opasnosti korišćenja nuklearne

energije, što bi moglo da rezultira homogenizacijom globalne ekološke svesti. Obe stvari su direktna posledica globalizacije, odnosno „umreženosti“ svetskog društva putem trenutnih komunikacija i povezanosti svetske trgovine, čime se ekološki problemi globalno šire. Primer suprotnih efekata globalizacije očigledan je u „slomu“ politika multikulturalnosti u zapadnoj Evropi. Slobodan protok radne snage i sve veća zastupljenost imigranske populacije u velikim evropskim gradovima dovode do novih oblika sukoba između imigranata i domicilnog stanovništva. Povlačenje politika multikulturalnosti označava neuspeh država da na odgovarajući način institucionalno regulišu i preduprede te sukobe. Iz navedenih primera jasno se vidi da globalizacija potpomaže, kako izgradnju konsenzusa i solidarnosti tako i razvoj sukoba.

Proveren način za prevazilaženje redukcionizama i apologija u sociologiji, pa i teoriji globalizacije, jeste posmatranje konkretnih društvenih praksi i empirijska provera teorijskih hipoteza. Kako su (globalni) gradovi najreprezentativniji materijalni odraz globalizacije ali i strateška mesta njene proizvodnje i artikulacije, u okviru njih je najbolje ispitati početna pitanja o karakteru ovog procesa.

Iako migracije nisu proizvod savremenog društva, postoji dosta pokazatelja koji ukazuju na to da one, u uslovima globalizacije, zadobijaju nove forme, pravce, intenzitet, strukturu i značaj. Za razliku od ranijih perioda u kojima su osnovni pravci kretanja ljudi, njihovo poreklo i odredište uglavnom bili jasni, današnje migracije su znatno masovnije i u njima učestvuju ljudi svih nacionalnosti koji se kreću različitim pravcima („globalizacija migracija“). Od početka 20. veka i klasičnih studija Tomasa i Znanjeckog (Thomas, Znaniecki, 1984) jedna od osnovnih strukturalnih promena u međunarodnim migracijama sastoji se u intenziviranju kretanja iz Afrike i Azije ka Evropi i SAD. Ta promena nalaže ponovno ispitivanje starih koncepata integracije imigranata, s obzirom na to da se radi o sve većim kulturnim, etničkim i religijskim razlikama između domicilnog i doseljenog stanovništva.

Ujedinjene nacije su procenile da je 2000. godine 175 miliona ljudi živelo van svoje zemlje rođenja, što je 14% više nego 1990. godini (Kritz, 2007). Očekuje se da će se ovakav trend u budućnosti nastaviti. To ne treba tumačiti kao zbir individualnih odluka koje se donose u datim okolnostima, već kao posledicu strukturalnih faktora, najpre globalizacije, neujednačenog ekonomskog i demografskog razvoja, različitih potreba tržišta i sve većih globalnih i regionalnih nejednakosti. „Godine 1998. više od 80% svetske populacije živelo je u manje razvijenim državama. Te države imaju godišnji priraštaj od oko 1.7% a bruto društveni proizvod (BDP) po glavi stanovnika iznosi prosečno 1.230 \$. Razvijene države, sa

druge strane, imaju prirodni priraštaj oko 0.1% sa BDP-om po glavi stanovnika od 20.240 \$“ (Heer, 2000). Ovi podaci ukazuju na to da su migracije u ekonomskom i demografskom smislu potrebne, kako nerazvijenima, tako i razvijenima, te da će navedeni trendovi u budućnosti dovesti do još veće međunarodne pokretljivosti.

Demografske projekcije pokazuju da se stanovništvo Evrope smanjuje i postaje starije. „Dok je za prostu reprodukciju stanovništva potrebno oko 2,1 dece po ženi u fertilnom periodu, evropski prosek je 1,53. Uz to, očekivana dužina života se povećava pa se predviđa da će udeo populacije starije od 65 godina porasti sa 16%, koliki je bio 1998. godine, na 22% do 2025. godine“ (Niessen, Schibel, 2003: 51). To znači da evropska populacija na dugi rok nije održiva i da je za njeno povećanje, povećanje udela radno sposobnog stanovništva i smanjenje pritiska na penzioni sistem neophodno povećanje fertiliteta i/ ili imigracija. „Od 1989. godine na ovamo imigracija je bila glavna komponenta promene populacije u EU“ (Isto). U 2010. godini prirodni rast populacije na nivou EU dodao je njenoj populaciji 0.5 miliona stanovnika dok je imigracijom populacija povećana za 0.9. miliona. Ovakav trend sve je više izražen od 1990. godine, i rezultat je intenziviranja migracija i opadanja fertiliteta u Evropi (EUROSTAT, 2010). Podaci iz iste godine pokazuju da u EU živi 47,3 miliona stranaca,¹¹³ što je 9,4% ukupne populacije. Većina njih (31,4 miliona) rođeni su u državama van EU. Među njima najviše je onih rođenih u Turskoj, Maroku, Albaniji i Kini. Tome treba dodati i podatak da su imigranti koji dolaze u Evropu mahom mladi. Između 36% i 57% imigranata spada u grupu onih od 18 do 29 godina (UN *Population Division*, 2011).

Ako trendove migracionih kretanja „ukrstimo“ sa podacima o globalnim trendovima urbanizacije koji pokazuju da će se u ovom veku procenat urbane populacije u svetskim razmerama popeti na 50%, postaje jasno da se migracije i urbanizacija ne mogu posmatrati kao nezavisni procesi. Dok je u ranijim periodima odnos ta dva procesa bio jasan i dok je podrazumevao masovna preseljavanja ruralne populacije u gradove usled industrijskog razvoja, globalizacija migracija proizvodi drugačiju prostornu dinamiku. Međunarodne migracije počinju da „prate“ proces globalizacije i usmeravaju se najpre u globalne gradove.

Drastičan porast značaja migracija u Evropi Entoni Gidens pokazuje na primeru pominjanja ove teme kao važne u ispitivanjima javnog mnjenja u Velikoj Britaniji. U odnosu na 1990. godinu, kada je imigracija bila važna društvena tema za oko 8% ispitanika, 2002. godine taj procenat se penje na gotovo 50% (Giddens, 2006: 505). Porast obima i značaja

¹¹³ Strancem se u ovom slučaju smatra osoba rođena u drugoj zemlji. Ovo je pogodniji kriterijum u odnosu na državljanstvo koje se često menja.

prostorne pokretljivosti ljudi na globalnom nivou naveo je neke istraživače da ovaj vek nazovu „vreme migracija“ (Castles, Miller, 2003). Migracije se ovde posmatraju kao specifična vrsta mobilnosti i kao jedna od dimenzija globalizacije. Neki autori smatraju da mobilnost dovodi do transformacije društva u celini i nastanka „društva u pokretu“ (Lash, Urry, 1994), ili čak zastupaju tezu o potrebi za „sociologijom bez društva“ do koje dovode nove forme mobilnosti (Urry, 2000). U ovakvoj perspektivi mobilnost, shvaćena kao fizička ili virtuelna pokretljivost omogućena savremenim transportnim sredstvima i novim komunikacionim tehnologijama, poništava značaj prostora jer omogućava brzu promenu mesta boravka i simultane komunikacije. Iskustvo „bivanja u pokretu“ proizvodi nove forme pripadanja i transformiše kulturne forme oslobađajući ih od prostora. Sve to u centar savremenih socioloških i političkih debata postavlja problem identiteta, kao individualnog i kolektivnog *traganja za smislom* u dinamičnom globalnom dobu.

Posmatranje migracija, u sklopu strukturnih uslova u kojima se odvijaju, ukazuje na nedostatke „jakih“ hiperglobalističkih teza koje svet vide kao mesto slobodne cirkulacije ljudi, dobara i kapitala. Uprkos ekonomskim i demografskim trendovima i potrebama, *nacionalne politike* su i dalje osnovni (restriktivni) činilac koji utiče na usmeravanje intenziteta i pravaca međunarodnih migracija. U slučaju Evropske unije, realne potrebe i načela na kojima počiva, sa jedne, i društveni strahovi, jačanje desnih političkih ideologija, nacionalizma i ksenofobije, sa druge strane, dovode do paralelnog opstanka dva koncepta: koncepta otvorene Evrope i koncepta „tvrđave Evrope“ koja svoje granice strogo kontroliše. Globalizacija migracija je na taj način primarno oblikovana političkim i etničkim razlozima, ne toliko ekonomskim i demografskim. Manje stope migracija u EU od očekivanih uzrokovane su političkim restrikcijama (Hovač, 2003). Ograničavanje kretanja ljudi u dobu slobodnog protoka informacija, ideja i dobara, govori o asimetričnom karakteru globalizacije: ona uključuje neke ljude, grupe, regije i države a isključuje druge.

Sociološka analiza globalnih migracija omogućava da se opisani ekonomski, demografski i politički trendovi razumeju kroz prizmu nejednakih odnosa moći i proces formiranja nove vrste globalne stratifikacije. Tumačeći globalizaciju u njenoj ekonomskoj i kulturnoj dimenziji, Zigmund Bauman dolazi do zaključka da je osnovni faktor koji deli one „dole“ od onih „gore“ u globalnom (potrošačkom) društvu stepen njihove mobilnosti, odnosno, sloboda biranja gde će biti (Bauman, 2003). „Oni „gore“ su zadovoljni što putuju kroz život kako im duša poželi, odabirajući svoje destinacije prema užicima koje nude. Onima koji su „dole“ stalno se dešava da budu izbačeni sa mesta na kojima bi da ostanu“ (Isto: 260). Prve Bauman simbolično naziva „turistima“ a druge „vagabundima“. Savremene migracije su,

dakle, odraz novih društvenih nejednakosti i sve većeg jaza između onih za koje globalizacija znači kosmopolitizam i svet globalnog biznisa, nauke i kulture, i za koje granice ne postoje, i onih „ispred kojih rastu zidovi imigracionih kontrola i koji putuju krišom, često ilegalno“ (Isto: 262).

Ulazne vize se progresivno ukidaju širom planete. Ali ne i pasoška kontrola. To je još uvek potrebno – možda više nego ikada ranije da bi sredilo zbrku koju je stvorilo ukidanje viza – da razdvoji one zbog čije su udobnosti i lakoće vize ukinute od onih koji bi trebalo da ostanu na mestu. Današnja kombinacija poništavanja ulaznih viza i pojačavanja imigracione kontrole ima duboko simboličko značenje. Može se uzeti za metaforu novog raslojavanja koje nastupa i razotkriva činjenicu da je *pristup globalnoj mobilnosti* sada podignut na najviši stupanj među stratifikacijskim faktorima (Isto: 260).

Iz ove kratke analize savremenih migracija moglo se uočiti da one odražavaju globalizaciju u svim njenim dimenzijama: ekonomskoj, političkoj i kulturnoj. Ekonomski činioci (protok kapitala, njegova koncentracija u globalnim gradovima i ekonomski jaz između razvijenih i nerazvijenih) udruženi sa neujednačenim demografskim trendovima predstavljaju snažne „pul“ faktore koji privlače imigrante u razvijene zemlje, dok kulturni i politički činioci situirani u okvire nacionalne države, kao unutrašnji „puš“ faktori, ograničavaju ova kretanja (zabranom ulaska, selektivnim imigracionim politikama i kriminalizacijom imigracije). Ekonomska globalizacija se tako „sudara“ sa sopstvenim kulturnim posledicama dok politike, kao odraz suverenosti nacionalnih država, pokušavaju da balansiraju između ta dva procesa. Ključno pitanje je zato „da li će potreba za imigracijom nadjačati želje političke zajednice da održi svoj politički i kulturni život netaknutim“ (Habermas, 1994: 137). Suština ovog problema prelama se na pitanjima identiteta imigranata i domicilnog stanovništva.

Identiteti su uvek delimično ukorenjeni u prostor pa se i menjaju zajedno sa transformacijama prostora koje proizvodi globalizacija. Nekada se taj prostor podudara sa lokalnom zajednicom i tada su se svi elementi kojima se identitet gradi mogli pronaći u tom jednom prostornom okviru. Modernost, tvrdi Entoni Gidens, dovodi do razdvajanja vremena i prostora, gde vreme postaje unifikovano, što omogućava komunikaciju na daljinu i organizaciju lokalnog života u odnosu na prostorno udaljene lokacije (Gidens, 1998). Iskorenjavanje, prema Gidensu, dovodi do izdizanja društvenih odnosa iz lokalnih konteksta interakcije i njihovog uključivanja u nadvremenske i nadprostorne procese. Prostor i mesto tako postaju kategorije ispražnjene od svog društvenog i lokalnog sadržaja, a lokalni identiteti počinju da se izgrađuju uz pomoć elemenata prostorno udaljenih društava i kultura. Prema

ovakvom tumačenju, proces iskorenjavanja omogućio je stvaranje nacionalnih identiteta, pri čemu je mnoštvo lokalnih identifikacija podvedeno pod višu kategoriju koja je služila kao homogenizujući simbolički okvir.

Opšta je teza različitih teorijskih pristupa globalizaciji da je fenomen i pojam nacionalne države u savremenim okolnostima transformisan. Globalizacija erodira državu-naciju a time i metodološki okvir za analizu društvenih procesa. Proces globalizacije, ili radikalizacije modernosti, dovodi do promene prostornih determinanti identiteta i usložnjava njihovu teorijsku konceptualizaciju i analizu. „Mobilnost (robe, kapitala, informacija i ljudi) razgrađuje ustaljene oblike života ljudi koji su nastali i reprodukovali se unutar društva organizovanog u okviru države-nacije iz čega proizilazi slabljenje identiteta utemeljenog na tradicionalnom povezivanju ljudi s teritorijom“ (Hodžić, 2010: 308). To dovodi do situacije u kojoj se tradicionalni prostorni okvir identiteta, posebno nacionalna država, rastače i postaje sve manje siguran dok se, sa druge strane, izvor mogućih drugačijih identiteta usložnjava. Roland Robertson smatra da kulturna globalizacija osujećuje izjednačavanje nacionalne države sa nacionalnim društvom, tako što stvara, odnosno suočava transkulturne komunikacijske i životne oblike, pripisivanja odgovornosti, slike grupa i pojedinaca o sebi i drugima (Robertson, 1992).

To, međutim, ne mora da znači da globalizacija poništava lokalne specifičnosti i proizvodi globalnu kulturnu homogenost. Ona samo dovodi do „oslobađanja“ kulturnih iskustava od prostornih granica i njihovog izdizanja u „prostor tokova“ (Castells, 2000). Slabljenje nacionalnih identiteta, praćeno je i onim što Ulrich Bek naziva „individualizacijom biografija“ (Bek, 2001). Refleksivnost modernosti „potkopava razum“, jer stalno otkrivanje novih znanja i iskustava razara stara, utemeljena u prostoru koji se nastanjuje. Refleksivnost modernosti, navodi Bek, institucionalizuje i princip radikalne sumnje gde celokupno znanje preuzima formu hipoteza. U takvom kontekstu i identitet postaje refleksivno organizovano nastojanje, projekat svake individue u kontekstu višestrukih šansi, ali i rizika. Racionalan pojedinac, piše Bauman, zna da više ne može da se u potpunosti osloni na podršku države u slučajevima nezaposlenosti, bolesti ili starosti, jer je njegova biografija oblikovana slučajnim sklopovima nadnacionalnih procesa (Bauman, 2004: 44). Žan-Klod Kofman govori o modernoj individui koja svoje jedinstvo ne gradi više posredstvom totalizacije i fiksiranja, već iznutra i evolutivno, pričajući sopstvenu „priču“ svetu (Kofman, 2010). Slabljenje države-nacije, sa druge strane, može da vodi i u rehabilitaciju etničkih, religijskih, seksualnih, rasnih i drugih (pod)identiteta koji su bili podvođeni pod jedinstveni i homogeni nacionalni okvir.

Opadanje ili transformaciju uticaja nacionalne države prati intenzifikacija transnacionalnih veza, fenomena i proseca. Obrisi *transnacionalne stvarnosti* ponajpre se formiraju kod „turista“ i „vagabunda“, odnosno globalno-mobilne elite i novih nižih klasa imigranata. Kroz mnoštvo ekonomskih, društvenih, političkih i kulturnih veza, oni konstruišu svoje identitete simultano ukorenjeni u više od jednog društva. Tu se ne radi o tradicionalno shvaćenoj „vezanosti za domovinu“, već o novim formama pripadnosti, lojalnosti i političke i kulturne participacije. Dinamizmu transnacionalnih veza posebno doprinose nove (trenutne) komunikacije i brzina transporta zahvaljujući kojima veze sa domovinom nisu samo nostalgična sećanja već svakodnevna konkretna iskustva kreirana u virtuelnom ili realnom prostoru. U ovakvim uslovima migrantski (transnacionalni) identiteti postaju „izrazito elastični i fluidni jer su neprekidno oblikovani i preoblikovani mnoštvom uticaja različitih društava kojima pripadaju“ (Remmenick, 2007: 5074).

U svetu predstave i politike nacionalno državno uređenih pojedinačnih društava, migracija se cepa u stadijume kretanja, lutanja, stizanja i integracije, čiji se uzročnici moraju zasebno istraživati. Za razliku od toga, polazna tačka razmišljanja o istraživanju transnacionalnih socijalnih prostora, tvrdi da nastaje nešto novo, nešto treće: socijalni konteksti života i delovanja za koje vredi *i ovde i tamo, i i i* (Beck, 2003: 69).

Nastanak i teorijska konceptualizacija transnacionalnog prostora za sobom povlači shvatanja o kulturnoj hibridizaciji ili *hibridizaciji identiteta*. Tipični predstavnik ovakvih ideja je Ardžun Apaduraj koji smatra da globalni kulturni tokovi poništavaju tradicionalnu koncepciju prostora i otvaraju nove koje naziva „etno-prizori“, „medija-prizori“, „teho-prizori“, „finans-prizori“ i „ideo-prizori“ (Appadurai, 2003). Etno-prizori obuhvataju ljude kao što su turisti, migranti i izbeglice koji, bivajući „u pokretu“ i koristeći trenutne komunikacije, svoje identitete izdižu iz lokalnog i nacionalnog konteksta u globalne tokove. Apaduraj smatra da gubljenje veza između kulture, ljudi i teritorija otvara prostor za komercijalne kompanije koje, putem proizvodnje „imaginarija“ domovine, stvaraju kod „ljudi u pokretu“ osećaj da pripadaju nečemu autentičnom, što je pak ništa drugo do društvena konstrukcija. Etno-prizori su deterritorijalizovani kulturni identiteti u kojima se prepliću tradicija i njeno izmišljanje i autentičnost kultura sa univerzalnim i homogenim kulturnim sadržajima, što vodi stvaranju „bezmesnih“ i iskorenjenih kulturnih hibrida. Globalizacija kulture u ovakvoj perspektivi znači povećavanje heterogenosti koje nije shvaćeno

esencijalistički već konstrukcionistički. Ona se odvija u deterritorijalizovanim „imaginarnim svetovima“.

Transnacionalni, deterritorijalizovani, kulturni prostor, međutim, treba shvatiti kao mentalnu i teorijsku konstrukciju, kao koncept ili zamišljenu zajednicu jer se sam proces identifikacije sa njegovim elementima uvek realizuje u *okviru društvene interakcije*, na specifičnim mestima. Migracije imaju svoju jasnu prostornu konfiguraciju. One se realizuju u konkretnom prostoru čije ih strukturne karakteristike (ekonomske, kulturne i političke) oblikuju. To znači da se ne može tvrditi da prostor kao takav gubi na značaju. Radi se o tome da se menja značaj i *međusobni odnosi* pojedinih prostornih nivoa (individualni, urbani, nacionalni, transnacionalni) i odgovarajućih prostornih struktura (unutra/ spolja, blizu/ daleko), što proizvodi i promene u prostornim determinantama identiteta. Nacionalni identiteti, na primer, gube svoj primarni značaj (ali ne nestaju) a transnacionalni postepeno dobijaju na važnosti. „Unutra“ nismo više samo „mi“, jer su neki iz našeg kulturnog kruga daleko a potpuni stranci su u neposrednoj blizini. Prostornim transformacijama u uslovima globalizacije i migracija treba prići oprezno, ne držeći se striktno donekle prevaziđenih statičnih koncepata ali ni ne zapadajući u romantičarske predstave o prevaziđenosti prostornosti kao takve. U metodološkom smislu, to znači da se „manevriranje između Scile metodološkog nacionalizma i postmoderne Haribde globalnih tokova i ‘kosmopolitskog bez prostora’“ usmeri tako što će se određenje geografsko-prostornih jedinica analize zasnivati na odgovarajućem tipu socijalnih veza“ (Ludger, prema Hodžić, 2010).

Ulrich Beck pomaže da se to razume kroz razlikovanje dva pojma kulture (koji se obično mešaju): prvi pojam (kultura 1) kulturu vezuje za određenu teritoriju i polazi od premise da je ona rezultat lokalnih procesa učenja i da je, kao takva, jedinstvena; drugi pojam (kultura 2) kulturu shvata kao „opšteljudski softver“ koji se širi translokalnim procesom učenja i koji uvek podrazumeva kulture u pluralu (Beck, 2003: 159–160). Oba pojma, smatra Beck, mogu (i treba) da se pomire jedan sa drugim, jer se kultura 1 transformiše, a kultura 2 ne postoji sama po sebi već se artikuliše u kulturi 1. Potpuno „bezmesne“ kulture su nemoguće, što znači da se translokalne (ili transnacionalne) kulture realizuju u mestima koja su „otvorena prema spolja“. Sa druge strane, mesta su za kulturu 1 „zatvorena u sebi“. Reč je, dakle, o „globalizaciji iznutra“ ili „glokalizaciji“, procesu koji transformiše lokalno u odnosu na globalno i obrnuto. Ti procesi realizuju se i u okviru globalizovanih biografija imigranata (i ljudi u pokretu uopšte) jer se „kontrasti sveta događaju, ne samo tamo izvan već u središtu sopstvenog života“ (Isto).

Mobilnost, deteritorijalizacija i „tokovi“ globalizacijskih procesa ne mogu se, dakle, razumeti bez suprotnih tendencija – *statičnosti, granica, prostornosti i mesta*. Simultanost ovih procesa znači da ljudi, krećući se, neprekidno iznova razgrađuju i izgrađuju sopstvene identitete. Stabilnost, statičnost i granice dobijaju još veću važnost usled sveopšteg kretanja jer nude orijentire nužne za smisleno organizovanje društvenog života.

U konačnom, možemo reći da deteritorijalizacija društvenog života proizvodi dve protivurečne pojave. Prvo, to je sve veće oslobađanje pojedinaca od unapred zadatih, grupnih i teritorijalno definisanih identifikacija, što otvara prostor za individualnu izgradnju identiteta u najširem društvenom okviru – transnacionalnom, globalnom ili kosmopolitskom prostoru (simultana individualizacija i univerzalizacija). Time je dodatno osnažena sposobnost metropole da omogući postojanje „velegrađanina“, „stranca“ ili „kosmopolite“ koji živi u društvu stvarno mu ne pripadajući (Georg Zimel). Ono što, međutim, danas vidimo kao kosmopolitsko i univerzalno, za sada proizilazi iz jedne partikularnosti a ne iz nekakvog zajedničkog formiranja novog identiteta. Neki su „turisti“ a neki „vagabundi“ (Bauman, 2003). Druga posledica deteritorijalizacije (ali i globalizacije i modernizacije uopšte) jeste „kriza identifikacije“ koja proističe iz gubitka tradicionalnog i sigurnog izvora identiteta ukorenjenog u datoj grupi ili zajednici.¹¹⁴ O deteritorijalizaciji se, upozorava Zdravko Mlinar, najčešće piše u kontekstu prevazilaženja prostora kao barijere u povezivanju, a zapostavlja se opadanje zaštitne uloge prostora za lokalnu zajednicu (Mlinar, 1990). Kombinovanje „krize identifikacije“ sa opadanjem uticaja prostora kao zaštitne barijere, proizvodi potrebu za ponovnim ukorenjavanjem identiteta u teritoriji, za reteritorijalizacijom.

Reteritorijalizacija identiteta migranata znači njihovo ponovno ukorenjavanje na specifičnim mestima. Fokus na konkretne prostore u kojima se koncentrišu imigranti omogućuje da se proces razgradnje i izgradnje njihovih identiteta posmatra situacionistički i relacionalno, tj. u okviru specifičnih društvenih uslova i društvene interakcije. Susreti različitih identitetskih standarda nisu toliko uočljivi na nacionalnom i globalnom koliko na lokalnom nivou, jer proizvode posledice u neposrednoj interakciji, onda kada različite strane mogu neposredno međusobno da se opaze. Idealnu „pozadinu“ za to čine javni prostori svetskih metropola gde se ovi „sudari“ najpre ispoljavaju. Možda najbolji primer za sukob identitetskih standarda jesu različiti rodni režimi koji su vizuelno raspoznatljivi, kao što je to slučaj sa kontroverznim pitanjem nošenja feredža u Francuskoj.

¹¹⁴ Ovakve protivurečne posledice globalizacije (deteritorijalizacije) kod nas se ogledaju u paralelnom postojanju potrebe za uključivanjem u Evropu bez granica i potrebe za očuvanjem nacionalne suverenosti (Mlinar, 1990).

Zigmund Bauman identitete posmatra kao jednu od dimenzija društvene stratifikacije. Na jednom polu globalne hijerarhije su, navodi Bauman, „oni koji sastavljaju i rastavljaju svoje identitete manje više po slobodnoj volji birajući elemente iz neobično velikog, planetarno širokog izvora ponuda. Na drugom su polu oni kojima je pristup izboru identiteta ograničen, ljudi koji nemaju mogućnost da iskažu svoje preferencije i koji su opterećeni identitetima koje im pripisuju drugi (...) stereotipni, ponižavajući, dehumanizujući, stigmatizirajući identiteti (Bauman, 2004: 38). Nesigurnost radnih mesta, fluktuacije na tržištu i slabljenje države blagostanja, većinu ljudi dovodi u situaciju krize identiteta jer ne uspevaju da pronađu trajniji osnov izgradnje tog istog identiteta. Ali čak su i oni koji ne uspevaju da dobiju identitet koji žele, smatra Bauman, u boljoj poziciji od onih kojima se uskraćuje samo pravo na identitet. Ti ljudi su saterani u „prostor niži od nižeg, prostor ispod dna“ i „isterani iz društvenog prostora u kom se identiteti konstruišu, biraju, evaluiraju, potvrđuju ili opovrgavaju“ (Isto: 39). Na taj način treba razumeti brojne migrante širom sveta, čiji pravni položaj nije regulisan i koji obitavaju u ilegalnoj sferi iz koje šanse za društvenu promociju ne postoje. Centralne stavke njihovih biografija koje predstavljaju osnov izgradnje identiteta (npr. zapošljavanje i osnivanje porodice) u potpunosti zavise od političkih režima država u koje dolaze i prostornih granica koje povlače.¹¹⁵

Pored opšteg društvenog ambijenta, identiteti se reteritorijalizuju i u okviru društvenih interakcija u kojima se pojavljuje „drugi“. U razmatranjima identiteta, kao posledice interakcije i komunikacije sa „drugim“, podjednako je važno obuhvatiti *integrativne i dezintegrativne* aspekte ovih odnosa. Identitet može da bude izvor kako solidarnosti tako i sukoba. „Identiteti mogu funkcionisati kao tačka identifikacije i privrženosti samo po svojoj sposobnosti isključivanja, izbacivanja i preziranja“ (Vrcan, 1999, prema Koković, 2005: 291). Identiteti mogu da služe kao izvor kohezije unutar grupe, ali i između različitih grupa, onda kada one, pored međusobnih razlika, dele nešto na opštijem nivou. Georg Zimel to objašnjava preko pojma *stranac*. On uviđa da su „članovima grupe i strancu zajednička samo izvesna opštija svojstva, dok se odnos prema onima sa kojima su oni u organskoj vezi gradi na jednakim specifičnim razlikama u odnosu na ono opšte“ (Zimel, 2008: 157). Između grupa se stvara svojevrsna napetost jer baš zbog svesti da se sa „strancem“ deli samo ono opšte, u prvi plan izbija ono što je različito. Tako „stranac“ ili „drugi“ postaje osnovom definisanja i

¹¹⁵ Evropa se sa ovim problemom susreće na italijanskom ostvu Lampeduza, gde veliki broj izbeglica očekuje usaglašavanje politika EU po pitanju njihovih daljih kretanja i pravnog statusa. Pored toga, u potonulim brodovima na Sredozemnom moru je poslednjih godina poginulo više hiljada izbeglica, najpre onih iz Sirije.

potvrđivanja sopstvenog identiteta. Zbog toga se on ne doživljava kao individua, već kao grupa sa određenim svojstvima u odnosu na koje se definišu svojstva sopstvene grupe. Prepoznavanje i priznavanje različitih identiteta obično nije problematično sve dotle dok različite grupe imaju neka zajednička svojstva koja obe poštuju kao univerzalna. Postoje, međutim, i takvi odnosi među grupama, gde je „upravo ono zajedničko isključeno na temelju nečeg opštijeg“, što obuhvata slučajeve u kojima se „drugima poriču upravo opšte osobine koje se osećaju kao autentične i jednostavno ljudske“ (Isto: 159). Zimel kao primer za to navodi odnos starih Grka prema varvarima. Ovakve situacije u uslovima novih migracija nisu više izuzetak te nalažu ponovnu interpretaciju i promišljanje klasičnih koncepata društvene integracije.¹¹⁶

Osim što kao postojana različitost utiče na identitet, „drugi“ na njega i reaguje na određeni način i tako ga osnažuje, menja ili sputava. Džorž Herbert Mid to najjasnije pokazuje tvrdeći da je „self“ u izolaciji nemoguć. Shvatanje o sebi uvek se gradi kroz pretpostavljanje shvatanja koje o nama imaju „značajni drugi“ ili „uopšteni drugi“ (Mead, 1934). To znači da „drugi“ moraju da prepoznaju i priznaju identitet kako bi on bi potvrđen od strane ličnosti, nosioca društvene uloge ili pripadnika određene društvene grupe. „Drugi“, međutim, ne moraju da priznaju dati identitet a mogu i da ga formulišu drugačije od nosioca identiteta. Proces u kom „reakcije drugih uništavaju normalni identitet“, Irving Gofman naziva „stigma“ (Goffman, 1990). Čarls Tejlor takođe smatra da je identitet uvek oblikovan prepoznavanjem i priznajem drugih ili njegovim odsustvom (Taylor, 1994). *Priznavanje* se ovde ne shvata kao obična pristojnost već kao fundamentalna ljudska potreba. Pojedinci i društvene grupe mogu da trpe usled toga što okolina na njih reflektuje neodgovarajuću ili nepoželjnu sliku njih samih. Kod nekih grupa, navodi Tejlor, radi se o tome da nametnute slike identiteta zapravo služe kao osnov za diskriminaciju (na primer, rodni identiteti kojima

¹¹⁶ Idući tragom Zimela, Luis Kozer pokazuje suštinsku povezanost između identiteta i sukoba. On uočava da „sukob služi za uspostavljanje i održanje identiteta i granica društava i grupa“ (Kozer, 2007: 49) i „omogućava stalna procenjivanja odnosa moći, a zbog toga služi kao balansirajući mehanizam koji doprinosi održanju i učvršćivanju društva“ (Isto: 179). Kozer razlikuje pozitivne i negativne društvene sukobe, od kojih prvi ne narušavaju bazičnu normativnu strukturu koju grupa/ grupe dele, a drugi dovode do njenog sloma. Prvi tip sukoba, zapravo, deluje kao integrativni faktor za odnos i zajednicu u celini jer omogućava prevazilaženje napetosti između različitih grupa unutar jednog sistema. Drugi tip koji pretili da naruši bazičnu normativnu strukturu društva i Kozer posmatra kao izuzetak jer ti slučajevi naprosto nadilaze mogućnosti funkcionalizma da teorijski osmisli koncept društvene integracije.

se žene vezuju uz privatnu sferu i udaljuju od izvora moći). Slično je i sa imigrantima u razvijenim zemljama, pripadnicima bivših kolonija, koji se posmatraju kroz imidž pokorenih.

Identiteti imigranta se formiraju kroz specifičnu reakciju sredine koja u njima ne prepoznaje individue već kolektivitete iz kojih dolaze i to upravo, kako piše Zimel, zbog potrebe za pravljjenjem razlike u odnosu na sopstvenu grupu. Dok pojedinac boravi u sopstvenom društvu, verovatnije je da će neki drugi, neetnički i nenacionilni podidentiteti (npr. profesionalni) igrati za njega veću ulogu u svakodnevnom životu. Okolina, dakle, čini to da se pojavi i sam pojam imigranta i to tako što ga posmatra kao predstavnika kulture iz koje dolazi, što sužava individualne varijacije i osnažuje „crno-belu“ viziju sveta. Kategorija „imigrant“ ili „stranac“, bazirana na konstruisanoj predstavi o kolektivu (a bez znanja o individuama, članovima tog kolektiva), lako postaje „žrtveni jarač“, sredstvo kojim se objašnjava sopstvena životna pozicija. Rečima Žana Pola Sartra, „da ne postoje Jevreji, antisemita bi ih izmislio“ (Sartr, 1945). Amartya Sen smatra da ovakvi isključivi pogledi na svet, koji čoveka posmatraju samo kao pripadnika jedne skupine (npr. religijske danas, ili klasne ili nacionalne ranije), proizvode ono što u naše vreme vidimo kao sukobe identiteta.

Jedna te ista osoba može biti američki državljanin karijskog porekla, sa afričkim korenima, hrišćanin, liberal, žena, vegetarijanac, trkač na duge staze, istoričar, nastavnik, romanopisac, feminist, heteroseksualne orijentacije, zagovaratelj prava homoseksualaca i lezbejki, ljubitelj pozorišta, aktivist za zaštitu prirode, ljubitelj tenisa, džez muzičar, i neko ko je duboko uveren da postoje inteligentna bića u svemiru... (Sen, 2007: 12). Glavna nada za skladom u našem problematičnom svetu leži u mnogostrukosti naših identiteta koji se presecaju međusobno i bore protiv oštih podela oko jedne jedine ustaljene linije žestokih podela kojoj se navodno ne može odupreti (Isto: 32).

U skladu sa tim idejama, Sen posebno kritikuje teorijske koncepte i odgovarajuće politike koje, trudeći se da izbegnu sukobe, proizvode još veće tenzije veštački kategorišući ljude po etnicitetu ili religiji. Tejlorovi komunistički zahtevi za političkim priznavanjem različitih kulturnih grupa ovde se vide kao instrumenti zarobljavanja ljudi u spoljno oblikovane kulturne konstrukte i „podstrekači“ identitetskih sukoba. U okviru kritika Sen akcenat stavlja i na razlikovanje između *kulturne slobode* i *kulturnog konzervativizma* (Isto). Kulturni konzervativizam podrazumeva očuvanje kulturne raznolikosti kao osnovnu vrednost, dok kulturna sloboda može da podrazumeva i kritičko preispitivanje i reviziju, ili odbacivanje sopstvene tradicije.

Konstrukcija identiteta dešava se, dakle, kao specifična reakcija na „stranca“ u neposrednom okruženju. Stranac se doživljava kao „pretnja“ jer, kako primećuje Bauman, on nam kao fizički prisutna različitost govori o tome *šta bi mogli da postanemo* i time podstiče preispitivanje i potrebu za učvršćivanjem vlastitog identiteta putem insistiranja na razlici i postavljanja prostorne i socijalne distance (Bauman, 2004). Ovakva se pretnja posebno oseća od demografski vitalnih naroda, kakav je slučaj sa velikim delom imigrantske populacije, jer strah od *kvaliteta* tu prelazi u strah od *kvantiteta*. Ova se zapažanja mogu smatrati univerzalnim, ali strukturni uslovi (najpre globalizacija) čine ih posebno značajnim.

U uslovima opadanja uticaja nacionalnog identiteta, sa jedne, i intenzifikacije migracija, sa druge strane, formiraju se i savremeni fundamentalizmi kao „obećanja o ponovnom rođenju u okviru tople i sigurne kuće nalik porodici“ (Hodžić, 2010). Ardžun Apaduraj to tumači kao stvaranje pretpostavki za izgradnju „predatorskih identiteta“.

Predatorskim nazivam one identitete čija društvena konstrukcija i mobilizacija iziskuju istrebljenje drugih, bliskih društvenih kategorija, koje su definisane kao pretnja samoj egzistenciji neke grupe definisane kao ‘mi’. Jedan od tih parova ili skupova identiteta često postaje predatorski tako što mobiliše razumevanje sebe kao ugrožene većine. Ta vrsta mobilizacije ključni je korak u pretvaranju dobroćudnog društvenog identiteta u predatorski identitet. Težnja (koja nastaje u kulturnoj većini – verskoj, jezičkoj, rasnoj, etničkoj itd., a usled *strepnje o nepotpunosti* vlastitog suvereniteta) da se potpuno ukine razlika između većine na jednoj strani i čistote nacionalne celine na drugoj, ključni je uslov za nastanak predatorskog identiteta. Pri tome je čistota identiteta važnija od praktične strane samog suvereniteta. Otuda se svi oblici majoritarizma, pa bili oni i liberalnog porijekla, suštinski ne razlikuju, jer svi oni nose u sebi seme genocida, pošto su svi povezani sa idejom o singularnosti i potpunosti nacionalnog etnosa (Appadurai, prema Hodžić, 2010: 317–18).

Globalne migracije, tako, proizvode dvostruke i protivurečne posledice. One, s jedne strane neprestano razmekšavaju lepak koji veže osobe za ideologije tla i teritorije i stvaraju arhiv hibrida koji zamagljuje jasne granice između masovnih identiteta, a s druge, tamne strane, proizvode strahove na kojima se mogu formirati (većinski) predatorski identiteti. S jedne strane, supstancijalizam i teritorijalnost, a s druge, hibridizacija i deteritorijalizacija: kombinacija i susretanje modernističkih i postmodernističkih obeležja (Hodžić, 2010: 318).

Reteritorijalizaciju identiteta imigranata ne može se u potpunosti razumeti bez sticanja uvida u ekonomske uslove u okviru kojih se odvija. Klase, u izvornom marksističkom poimanju, prestaju da budu primarni izvor identifikacije jer transformacije rada (fleksibilnost, privremenost, nesigurnost) rastaču zajedničku „platformu“ na kojoj su se gradile. To dovodi

do uslozljavanja društvenih solidarnosti i društvenih sukoba koji iz njih proističu. Međutim, uslovi života kao materijalna kategorija i dalje su neporecivo vezani uz klasni položaj. U slučaju imigranske populacije, klasna pripadnost se, zapravo, udružuje sa ostalim elementima društvene stratifikacije, kao što su pol, rasa, etnička i religijska pripadnost, mobilnost, i tako proizvodi specifične oblike socioprostorne marginalizacije. Saskija Sassen primećuje da je „ekonomska polarizacija u uslovima globalizacije posredovana i osnažena postojećom etničkom/ rasnom segmentacijom u kombinaciji sa diskriminatornim lokalnim i državnim politikama“ (Sassen, 1991: 97). Na značaj ekonomskih uslova ukazuje i obimna studija Rafaele Dansinger u kojoj se ispituje odnos imigracije i sukoba u Evropi i pokazuje da je ekonomska baza njihova presudna determinanta. „Domicilno stanovništvo će se pre okrenuti sukobu sa svojim susedima-imigrantima a imigranti sukobu sa vlastima onda kada te grupe oseće ekonomsku oskudicu. Oskudnost u resursima – neetničke razlike – ključni je pokretač sukoba u ovom kontekstu“ (Dancygier, 2010: 292). Važno ekonomsko pitanje koje se, u ovom kontekstu često zanemaruje je i pitanje (ne)zaposlenosti. Autor knjige „Kad nestanu poslovi: svet nove urbane sirotinje“ primećuje da siromaštvo i socijalna isključenost nisu sinonimi za nezaposlenost (Wilson, 1997). Siromašna osoba koja radi (za bilo kakvu nadnicu) ima strukturiran svakodnevni život za razliku od one nezaposlene, kakvih je u gradovima sve više usled procesa deindustrijalizacije. Kada je nezaposlenost siromašnih sistematska i masovna pojava (kao u američkim, crnačkim getoima, na primer), siromaštvo postaje znatno ozbiljniji društveni problem.

Iako klasna pripadnost i ekonomski položaj svakako nisu dovoljni da objasne problem identiteta, mnoge savremene teorije (posebno postmoderne) olako zapadaju u kulturni determinizam. Tako je rat za društvenu pravdu, navodi Bauman, pretvoren u borbu za priznanje. „Priznanje može da bude jedna od stvari koja ponajviše nedostaje uspešnima – jedna od stvari koja nedostaje u „nadiručem“ inventaru faktora sreće. Ali za veliki i rapidno rastući deo populacije, priznanje je nebulozna ideja koja će ostati nebulozna sve dok novac nije tema konverzacije“ (Bauman 2004: 37). U tom smislu, potrebno je „više priče o novcu a manje o stigmati“ (Isto).

Društvena struktura u globalnim gradovima odražava sve veću ekonomsku polarizaciju, društvenu segregaciju i prostornu diferencijaciju. Rastu ekonomski dispariteti između nacionalnih proseka i glavnih gradova ali i između različitih delova ovih dinamičnih urbanih centara. Najočitija promena u društvenoj strukturi globalnih gradova je smanjivanje srednje klase na račun najviših i najnižih klasa, što je, prema Saskiji Sassen i drugim teoretičarima globalnog grada, direktna posledica koncentracije komandnih i kontrolnih

funkcija (Sassen, 1991). U samom vrhu stratifikacione piramide nalaze se oni pojedinci koji su direktno uključeni u sprovođenje ovih funkcija. Njih Entoni Gidens naziva „kosmopolitska elita“ (Giddens, 2009) a Manuel Kastels opisuje kao specifičnu vanistorijsku i nadkulturnu grupu sa posebnim stilom života koji se odvija u okviru „prostora tokova“. (Castells, 2000). Ova grupa, prema Gidensu, obuhvata tek neznatan deo društvene strukture (manje od 2%). Da bi komandni finansijski sistem u globalnim gradovima funkcionisao potreban mu je čitav niz uslužnih delatnosti koje dalje privlače visokospecijalizovanu radnu snagu na dobro plaćene poslove u oblasti finansijskih usluga (banke), marketinga, osiguranja, konsaltinga, istraživanja i razvoja, arhitekture i inženjerstva, pravnih usluga, odnosa sa javnošću i sl. (Sassen, 1991). Ovim poslovima možemo dodati i one vezane za informatičke tehnologije koji su u nagloj ekspanziji. Njih Gidens naziva „Apple-Mac“ poslovi (Gidens, 2009). Kastels objašnjava da su najvažniji segmenti informacione industrije koncentrisani u globalnim gradovima jer oni obezbeđuju „inovacioni milje“ bez kojeg ova industrija ne može da napreduje (Castells, 2000). Ova grupa sa visokim primanjima najviše utiče na arhitektonski i urbanistički izgled globalnih gradova (džentifikacija) i prostorno se izoluje u njegovim luksuznim delovima. Globalni grad je, dakle, ne samo mesto globalnih finansijskih transakcija, već i atraktivno *mesto stanovanja* za nove postindustrijske više klase. To za sobom povlači veliku potrebu za nekvalifikovanom radnom snagom koja okupira najmanje plaćene i nesigurne poslove u restoranima, taksi-službama, prodavnicama, hotelima, koje Gidens naziva „Big Mac poslovi“ (Gidens, 2009). Značajan deo te radne snage čine imigranati iz nerazvijenih zemalja. Tu spadaju i part-tajm poslovi i poslovi u oblasti neformalne ekonomije u kojima prednjače žene (čuvanje dece, pomoć u domaćinstvu i slično). Svi navedeni poslovi su u funkciji održavanja globalne ekonomije i životnog stila visokih postindustrijskih klasa. Imigrantske zajednice, navodi Sassen, imaju funkciju obavljanja „prljavog posla“ ekonomske globalizacije (Sassen, 1997). „Ako uzmemo u obzir da u velikim gradovima postoji ogromna koncentracija marginalizovane populacije – imigranata, tada možemo da uočimo da su gradovi postali strateški teren za čitavu seriju sukoba i protivurečnosti“ (Isto: 2).

Pregled *nove klasne strukture postindustrijskog društva* u globalnim gradovima, koji opisuju Gidens i Sassen, čini dobru polaznu osnovu za razumevanje novih društvenih sukoba u globalnom dobu. Društvena struktura u globalnim gradovima upućuje na to da su oni mesta dijametralno suprotnih interesa i potencijalni izvor žestokih sukoba u budućnosti. Iskorak ka ozbiljnijoj problematizaciji sukoba u okviru paradigme globalnih gradova čini Manuel Kastels. Konfliktna perspektiva se kod ovog autora sastoji u tome što on znatno otvorenije problematizuje otpore globalizaciji u urbanom kontekstu (Castells, 2000). Lokalno

stanovništvo je razdvojeno po tome *jeste li, ili nije u funkciji mreže*, i iz toga proističu najveće društvene suprotnosti i najveći potencijalni sukobi. Kastels te sukobe ne smatra nepoželjnim, devijantnim i disfunkcionalnim već, potpuno u skladu sa marksističkom paradigmom, u njima vidi šansu za ponovno preuzimanje moći nad globalnim tokovima od strane lokalnih aktera. Ovaj tip sukoba mogao bi se označiti kao sukob (depriviranih) građana sa globalizacijskim uticajima, oličenim u ekonomskim elitama ili državnim/ lokalnim strukturama moći koje ih podupiru. Prostori mesta su, prema Kastelsu, protivteža globalizaciji. Logika identiteta lociranih u mestima, odupire se instrumentalnoj logici prostora tokova i globalizaciji. „Što je više društvena organizacija utemeljena u bespovjesnim tokovima, nadmašujući logiku bilo kod posebnog mesta, to logika globalne moći više izbegava društveno-političku kontrolu istorijsko specifičnih nacionalnih i lokalnih društava“ (Castells, 2000). Ovim Kastelsovim zapažanjem sasvim se adekvatno mogu objasniti sve češći urbani sukobi u kojima se građani protive pretvaranju javnih gradskih prostora u profitabilne privatne prostore, obično u vlasništvu multinacionalnih kompanija. U uslovima globalizacije, malo je verovatno da će se ovakvi sukobi kanalisati i ublažiti kroz institucije i to iz prostog razloga što trenutno ne postoje institucije koje mogu da kontrolišu globalni kapital.

Ekonomske i društvene nejednakosti se u gradovima mogu prepoznati kroz *rezidencijalnu segregaciju, getoizaciju i enklavizaciju*. Izolovane četvrti (obično predgrađa), naseljene imigrantima, osim što odražavaju nejednakosti, i same po sebi predstavljaju snažne instrumente društvenog isključivanja i kontrole. One su istovremeno i posledica i uzrok društvenog položaja i društvenih šansi ljudi koji ih nastanjuju. Zatvorene etničke (imigranske) četvrti mogu da se posmatraju kao društveno-organizacioni „alat“ uz pomoć kojeg se vrše dve osnovne funkcije: snažna unutrašnja integracija koja služi maksimizaciji profita koji se ostvaruje na bazi rada unutar njega i minimalizacija kontakata sa okolinom u svrhu prevencije „kulture kontaminacije“ (Wacquant, 2004).

Pojava getoa i „sirotinjskih četvrti“ svakako nije posledica globalizacije. Još je Engels, posmatrajući engleske industrijske centre zapazio „licemerni način gradnje“ kojim se gradska sirotinja „sklanja sa očiju“ buržoazije, a opet je tu prisutna radi ostvarivanja profita (Engels, 1977). Globalizacija migracija dovodi do preplitanja klasnih položaja i kulturnih (etničkih, rasnih) osobenosti populacije koja nastanjuje ove izolovane delove gradova. Izučavajući promene u strukturi migracija u Francuskoj, Pjer Milza pokazuje da je sve do početka 70-ih godina blizu tri četvrtine imigrantskog stanovništva poticalo iz evropskih zemalja a da nakon toga dolazi do velikog preokreta sa danas najzastupljenijim imigrantima iz Alžira, Maroka i Tunisa (Milza, 2009). Autor, međutim, tvrdi da problem nije u broju imigranata niti u

njihovim sve većim kulturnim razlikama u odnosu na domicilno stanovništvo, već upravo u njihovoj teritorijalizaciji i prostornoj izolaciji.

Ove brojke daleko su od toga da potvrđuju osećanje naših sugrađana o invaziji Francuske talasima imigranata koji su sve brojniji i sve više strani našoj kulturi i našem načinu života i razmišljanja. Imigrantski problem, prema tome, manje je rezultat rasta broja stranaca, uključujući i one iz Magreba, nego koncentracije stanovništva o kome je reč u gradskim periferijama i u gradskim četvrtima gde se pridružuju, zbog efekta broja i deindustrijalizacije, onima čiji vizibilitet ni sam nije lišen iluzija (Isto: 315).

Getoizacija i enklavizacija, kao specifične forme teritorijalizacije imigranskih kultura, i same proizvode stigmatizirajuće reakcije „drugih“ i podstiču jačanje predstava o kolektivnim identitetima imigranata-stranaca. Imigrantske četvrti, sa druge strane, mogu da se posmatraju i kao prostorni okviri identifikacije imigranske populacije. To se posebno odnosi na mlade koji svoje identitete grade u okviru svakodnevnih interakcija u susedstvu. Sa ovakvih pozicija moguće je kritikovati i tradicionalno poimanje integracije imigranata, što, ponovo na primeru Francuske, čini Žerar Noariel.

Ne može se ništa shvatiti u vezi sa procesom integracije imigranata, ako se zaboravlja da je Francuska uvek bila vrlo heterogena društvena celina, neujednačena, prožeta mnogim tenzijama i brojnim kontradiktornostima. Dakle, pitanje koje se postavlja jeste: integrisati, da, ali sa čime? Oni koji govore u ime Francuske su uglavnom oni privilegovani koji su navikli da govore u ime drugih. Oni su ti koji tvrde da mladi imigranti nisu integrisani. Naravno, ti mladi imigranti nisu integrisani u građansko društvo, ali je ogromna većina njih savršeno integrisana u svoju sopstvenu društvenu sredinu a to su predgrađa. Konfuziju prave oni koji ne priznaju duboko nejednak karakter sveta u kojem živimo (Noariel, 2009: 351).

Na ovom tragu može se braniti i teza po kojoj savremeni identitetski sukobi u velikim svetskim gradovima nisu ostvarenje Hantingtonovih predviđanja i ne predstavljaju „sudare“ fiksnih, esencijalnih i nepromenjivih kultura. Oni se mogu posmatrati i kao formiranje novih političkih zahteva vezanih za prostor koji se nastanjuje i kao odraz novih globalnih identiteta. Saskija Sassen ovu tezu formuliše kao „formiranje novih prava na (globalni) grad“ (Sassen, 1996). Novi „korisnici“ grada su globalne finansijske elite i imigranti i svako sa svoje strane, i na svoje načine, pokušava da osvoji prostor u kom obitava. Slično tumačenje nudi i Entoni Gidens kroz primer sukoba između pakistanskih imigranata i starosedelaca u engleskim gradovima (Gidens, 2009). On tvrdi da ovi sukobi, uprkos uvreženom mišljenju, nisu deo

„sukoba civilizacija“ niti su za njih odgovorne „meke“ politike multikulturalnosti, već su nastali kao zahtev imigranata za potvrdom sopstvenih prava kao britanskih građana. Ovakvi zahtevi, navodi Gidens, posebno su primetni kod druge generacije imigranata kojima je za sopstveno samopoštovanje nužan i britanski identitet. „Oni shvataju opasnost od neprijateljskih desničarskih grupa, ali je shvataju kao napad na svoja prava britanskih građana više nego na svoj identitet Pakistanaca“ (Isto: 154). Kritikujući Tejlorov koncept „politike priznanja“, Jirgen Habermas tvrdi da imigracija za sobom ne povlači potrebu za politikama koje garantuju preživljavanje svih kulturnih specifičnosti nego takvo političko uređenje u kome će se svi građani (pa i imigranti) osećati ne samo jednaki pred zakonom, već i kao autori zakona koji ih povezuju (Habermas, 1994).

Na osnovu ovakvih ideja razrađuju se i zahtevi za proširivanjem koncepta državljanstva (ili građanstva) na subnacionalne, regionalne i lokalne nivoe. Te nove forme političkog uređenja ne bi se bazirale na kulturnim razlikama (kao u slučaju politika multikulturalnosti) već na identitetima proisteklim iz zajedničkog nastanjivanja urbanog prostora. Gradski život se može videti kao kontekst u kom se identiteti susreću, stvaranju i menjaju kroz svakodnevne prakse, što gradi pretpostavke za stvaranje zajedničke političke platforme koja je dovoljno inkluzivna da obuhvati spektar različitih zahteva i potreba.

Predstava o imigrantu kao strancu koji se ne odriče svojih fiksiranih kulturnih ubeđenja jeste proizvod same kulture koja se oseća ugroženom, sopstvena „slika u ogledalu“, koja se formira u uslovima izostanka istinskog *kulturnog dijaloga*. Da bi se razumeli specifični zahtevi imigranata koji proističu iz njihovih subjektivno shvaćenih identiteta, moraju se razumeti i materijalni uslovi njihovih života, što je nemoguće bez istinske interkulturalne komunikacije i adekvatnih formi političke participacije. Shodno tome, multikulturalizmu kao politici očuvanja statičnih kulturnih različitosti može se suprotstaviti interkulturalizam kao „kulturalna politika koja je usmerena prema interkulturalnom društvu, u kojem se više kultura nalazi u fazi dijaloga i traganja za novom kulturalnom sintezom“ (Koković, 2005: 215). Krize koje se u ovom kontekstu dešavaju mogu se okarakterisati kao krize modela zajedničkog suživota različitosti a veliki svetski (globalni) gradovi kao pozornice za njihovo rešavanje. Upravo u tome, tvrdi Luis Mamford, leži *kulturalna funkcija metropola*, koje su na srazmerno maloj površini okupile sve bogatstvo i raznolikost posebnih kultura i „doveli predstavnike čovečanstva do susreta licem u lice“. „Metropole nesvesno pripremaju čovečanstvo za šire udruživanje i ujedinjavanje koje je moderno osvajanje prostora i vremena učinilo verovatnim, ako ne i neizbežnim“ (Mamford, 2005: 596).

11.2. Urbana „kultura“ kao ekonomska strategija gradova u globalizaciji

Uporedo sa demografskim i sociokulturnim procesima koji se odvijaju unutar svakodnevnog života u globalnim gradovima, o kojima je bilo reči u prethodnom poglavlju, globalizacija gradova sve češće podrazumeva i „projektovanje“ ili konstrukciju urbane kulture u cilju postizanja globalne ekonomske konkurentnosti. Primetno je da gradske vlasti u privlačenju investicija akcenat sve više prebacuju sa infrastrukture i „povoljne ekonomske klime“ na ljudski kapital i kulturu (Griffiths, 2008; Garzia, 2004). Ovako nastala urbana „kultura“ zapravo i nije kultura (stoga je pod navodnicima) već *politika* jer nastaje kao rezultat svesne i organizovane društvene akcije (strategije) koju sačinjava određena društvena grupa, obično u interesu ekonomskih elita. Uspešni modeli ovakvih kulturnih urbanih politika („dobre prakse“), šire se globalno i preuzimaju u različitim sociokulturnim miljeima u očekivanju potencijalnih ekonomskih beneficija. Tako nastaje i širi se specifična *globalna urbana kultura*, sasvim drugačija od urbane kulture u tradicionalnom smislu te reči,¹¹⁷ odnosno kulture oličene u načinu gradskog života.

Beatris Garsija uočava da je u poslednjih tridesetak godina transformacija sa industrijskog na postindustrijski grad, često praćena pojačanim interesom za korišćenje urbane kulture za urbanu obnovu (Garzia, 2004). Kako se urbana obnova najčešće razumeva u ekonomskim kategorijama (ekonomska konkurentnost), tako se i konstrukcija kulturnih sadržaja prilagođava tom osnovnom cilju i objedinjuje pod nazivom „kreativna industrija“. Autorka primećuje da pojedine kulturne inicijative ove vrste koje sprovode i podstiču gradske vlasti u cilju privlačenja investicija, postepeno potiskuju urbanu kulturnu politiku kao dugotrajnu strategiju razvoja urbane kulture. To nadalje, znači da urbana kulturna politika prerasta u kratkoročnu ekonomsku strategiju i sve se više udaljava od neposrednog lokalnog konteksta – svakodnevnog života. Kratak rok u kom se sagledavaju efekti ovakvih kulturnih politika proističe iz dinamičnog karaktera stranih investicija koje zahtevaju fleksibilnost i promenljivost lokalnih uslova. Veliki kulturni događaji se na taj način prave sa kratkoročnim i neposrednim ciljevima – u funkciji globalnog kapitala, dok se dugoročni društveni, ekonomski, politički, kulturni i ekološki interesi zajednice stavljaju u drugi plan. Stavljanje kulture u funkciju širih ekonomskih i društvenih ciljeva, njena instrumentalizacija, dovodi do marginalizacije ili izopštavanja lokalnih kulturnih specifičnosti, slabljenja veza između proizvodnje i potrošnje kulture i narušavanja dugoročne vitalnosti lokalnih kulturnih

¹¹⁷ Šire u Pušić, 2002.

organizacija, navodi Ron Grifits (Griffiths, 2008). Takođe, u ovakvim trendovima nema mnogo naznaka posmatranja kulture kao medijuma kolektivne emancipacije, kulture kao borbe i otpora, ili kulture kao izvora opozicionih indentiteta” (Griffiths, 2008: 430).

Ovakvu urbanu obnovu Garsija naziva „obnovom putem velikih događaja“ a kao primere navodi velike sportske događaje (Olimpijske igre, svetska prvenstva), ali i politički inicirane koncepte poput Evropske prestonice kulture (*European Capital of Culture*).¹¹⁸

Slika 27 : Evropska prestonica kulture, gradovi-kandidati

Ovaj program je, na inicijativu tadašnje grčke ministarke kulture, pokrenut od strane Evropske komisije još 1985. godine, sa ciljem uspostavljanja veće kulturne kohezije između država članica. Titule su prvih godina osvajali tradicionalni kulturni centri poput Atine (1985), Firence (1986), Amsterdama (1987), Berlina (1988) i Pariza (1989). Grifits primećuje da se ovaj princip menja 1990. godine kada pobeđuje Glazgov, do tada poznat kao mali, „prljavi industrijski grad“ sa mnoštvom ekonomskih i socijalnih problema (Griffiths, 2008).

¹¹⁸ Šire http://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/capitals-culture_en.htm

Slučaj Glazgova postaje presedan jer je sadržaj projekta sa kojim je ovaj grad osvojio titulu Evropske prestonice kulture bio motivisan globalno (a ne lokalno) a osnovni cilj bio je ekonomske prirode.

Projekat Glazgova obuhvatao je impresivan obim kulturnih aktivnosti, uključujući velika imena poput Pavarotija i jednako impresivan budžet. Argument za ovakav pristup bio je da će se investicija povratiti direktno iz potrošnje turista i indirektno kroz popravljane gradskog imidža i povećanje ekonomskih investicija. Koncentracija na međunarodnu a ne lokalnu kulturu izazvala je kritike pojedinih lokalnih grupa koje su smatrale da je novac mogao da bude bolje potrošen (na socijalne izdatke poput stanovanja), ili da je događaj mogao da se bazira na kulturnom predstavljanju samog Glazgova (Richards, 2000: 4).

Iskustvo Glazgova doživljeno je kao svetski uspeh i podstaklo je druge, deindustrijalizovane, gradove da oprobaju „recept“ prestonica kulture za osiguravanje sigurnije postindustrijske budućnosti (Griffiths, 2008). Tako su mnogi gradovi, posebno oni sa margina evropske politike i globalne ekonomije, videli svoju šansu za relativno jednostavnom i brzom promocijom i usponom u globalnoj i regionalnoj hijerarhiji.¹¹⁹ Autor navodi da se precizni zaključci o ciljevima i efektima ovakvih projekata ne mogu pouzdano izvoditi jer ih ne prate sistematske evaluacije ali da su postojeća istraživanja (Palmer, 2004, prema Griffiths, 2008) ukazala da je cilj većine gradova-kandidata bio ekonomske prirode (privlačenje posetilaca, urbana obnova i ekspanzija kreativnih industrija). Ekonomski ciljevi, međutim, obično nisu eksplicitno postavljeni, već su „zaodnuti“ društvenim benefitima poput novih radnih mesta,¹²⁰ zapošljavanja, smanjivanja siromaštva, političke i kulturne

¹¹⁹ Novi Sad je jedan od gradova koji je ovakav projekat prepoznao kao mogućnost za kulturnu revitalizaciju i osnaživanje. Iako projekat još uvek nije završen, primetno je da je otpočet unutar uske grupe aktera u okviru politički vođene državne institucije i sa ograničenom participacijom građana i stručne javnosti. Čini se da projekat nastaje „od gore“, u odnosu na vizije organizovane globalno, a bez istinskog poznavanja, razumevanja i brige za lokalno stanovništvo i njegovu kulturu. Globalna usmerenost projekta je razumljiva jer ga je potrebno pripremiti tako da bude u skladu sa vrednostima donatora i njihovim ciljevima, što urbanu kulturu pretvara u *brend*. Iako sadržaj projekta nije u potpunosti poznat, sa izvesnošću je moguće predvideti da ekonomski ciljevi postavljeni njime neće biti praćeni *cost-benefit* analizom ili procenom dugoročnog društvenog uticaja (*social impact assesment*). Projekat odražava preduzetničku orijentaciju gradskih vlasti na čelu ovog programa, u njemu se prvenstveno vidi šansa za privlačenje stranih investicija.

¹²⁰ Otvaranje novih radnih mesta postaje ključan prioritet preduzetničkih lokalnih vlasti u kontekstu deindustrijalizacije. Način njihovog obezbeđivanja je, međutim, veoma nejasan pa se preko tvrdnje o otvaranju novih radnih mesta (bez obzira da li je ona utemeljena ili ne) često legitimišu najrazličitiji potezi političkih i

participacije marginalizovanih grupa (inkluzije) i slično. Pokušavajući da odgovori na pitanje zbog čega je program Evropske prestonice kulture doživeo toliku popularnost,¹²¹ Greg Ričards zaključuje da razlog tome leži u promeni njegovih ciljeva – od kulturnih ka ekonomskim (Richards, 2000). To je nadalje dovelo i do promene kriterijuma za procenu uspešnosti projekata pripremljenih za ovu namenu.

Za razliku od gradova koji navedene kulturne trendove koriste u cilju poboljšanja svoje marginalne pozicije u globalnoj urbanoj hijerarhiji, globalni gradovi mogu da se posmatraju kao mesta disemenacije samog novog diskursa kulture i odgovarajućih kulturnih politika. Globalni gradovi tako postaju ne samo mesta komandnih i kontrolnih funkcija globalne ekonomije, već i „geopolitički prostori za globalno upravljanje kulturom“ (Sarikakis, 2012). Katarina Sarikakis smatra da su globalni kulturni trendovi, poput „kreativnih industrija“, liberalizacije kulturnih sadržaja, deregulacije medija i privatizacije digitalnih tehnologija, globalno prošireni ali je njihove ideološke uzroke i izvore moguće pronaći u specifičnim geografskim lokalitetima – globalnim gradovima.¹²² Desuverenizacija nacionalnih država je očita i u ovom domenu jer globalni gradovi postaju pokretači i „filteri sadržaja“ globalne kulturne politike. Kreiranje globalne kulturne politike u globalnim gradovima, prema autorki, tesno je povezano sa njihovim kapacitetom globalnog upravljanja finansijama i trgovinom (Isto).

Odnos kulture i globalnih gradova autorka posmatra na tri nivoa. Kultura, na prvom mestu, postaje značajan elemenat u potrošnji i slobodnom vremenu visokokvalifikovane radne snage u globalnim gradovima. Potrebe ovih ekonomskih elita, kao i „internacionalne publike“ (locirane na specifičnim mestima), u najvećoj meri oblikuju kulturnu ponudu globalnih gradova. Kultura postaje „atrakcija“ za globalnog posmatrača i počinje da funkcioniše kao integralni element globalne ekonomije. „Pod ovakvim uslovima, kulturna politika se izdvaja iz monopola nacionalne države a sve više kulturnih aktivnosti prepušta se privatnoj inicijativi“ (Isto: 20). To je, prema autorki, drugi nivo kulture. Na trećem nivou autorka opaža

ekonomskih aktera. Tako, na primer, postaje moguće da se odluka o ustupanju komercijalnom trgovinskom lancu zaštićenog prostora u gradskom jezgru opravda otvaranjem novih radnih mesta, uprkos tome što se, sa jedne strane, radi o veoma malom broju, veoma nestabilnih (privremenih) i slabo plaćenih poslova, a sa druge, o trajnom narušavanju vizuelnog identiteta grada.

¹²¹ Broj gradova koji se prijavljuju na konkurs je toliki da titulu obično deli više kandidata.

¹²² Autorka primećuje da su ovakvi *prostorni obrasci globalne kulturne politike* gotovo u potpunosti neistraženi.

da kultura, uz tehnologizaciju¹²³ i privatizaciju, počinje da se oblikuje na globalnoj, multidimenzionalnoj skali: na prvom nivou, globalnom, kreiraju se principi kulturne politike dok se na drugom nivou ovi principi implementiraju u nacionalne, regionalne, urbane i druge geografske prostore (Isto). Sledeći logiku sličnu onoj kojom se u svojim istraživanjima vodila Sassen, Sarikakis utvrđuje da se ključne odluke u vezi oblikovanja kulturnih politika i njihovih principa donose u Briselu i Vašingtonu – globalnim sedištimima političke i kulturne moći. „Njihove administracije i mreže zainteresovanih strana (*stakeholdera*), oblikuju globalnu agendu upravljanja kulturom i komunikacijama“, zaključuje autorka (Isto: 27). Jasno je da se korporativni akteri nalaze u neposrednoj blizini ovakvih administrativnih centara te da su njihove aktivnosti uvek povezane.

To znači da globalni gradovi igraju važnu ulogu u kreiranju i diseminaciji nove urbane „kulture“, tačnije, principa nove kulturne politike koja prerasta u jednu od grana urbane ekonomije. Nova urbana „kultura“ time postaje jedan od indikatora globalnosti gradova i ekonomska strategija urbane obnove u uslovima globalizacije. Strukturne nejednakosti, koje stoje u osnovi globalizacijskih procesa, kao i njihova prostorna konfiguracija, ni u ovom slučaju nisu jasno prepoznatljive jer su „prekrivene“ neoliberalnom naracijom o slobodnom globalnom tržištu (kulture) i jednakim šansama. Upliv neoliberalne ideologije u ove procese je sasvim očigledan ako se u obzir uzme transformacija urbane kulture u robu („brend“) i njen izlazak na tržište, što lokalne kulturne institucije i organizacije prihvataju gotovo bez otpora.

¹²³ Pod ovim se podrazumeva korišćenje tehnologije u stvaranju, transformaciji i očuvanju kulture, na primer, kroz digitalizaciju kulturnog nasleđa, arhiva i slično. Time je, primećuje autorka, omogućeno da pojedini kulturni sadržaji koji nisu igrali nikakvu ulogu u svakodnevnom životu, dobiju novu centralnost u digitalnom okruženju (Isto: 20).

Politički procesi globalnog grada

Put ka globalnoj demokratiji ne ide kroz države. Ide kroz gradove. Demokratija se rodila u antičkom polisu. Verujem da može ponovo da se rodi u globalnom kosmopolisu. Na tom putovanju od polisa do kosmopolisa, možemo iznova otkriti moć demokratije na globalnom nivou. Možemo stvoriti ne Ligu naroda, koja je propala, nego Ligu gradova, ne Ujedinjene nacije ili Razjedinjene narode, nego Ujedinjene gradove sveta.

Benžamin Barber, *Kada bi gradonačelnici vladali*

U savremenoj političkoj sociologiji dolazi do promena definicija politike i moći gde se politika više ne poima (samo) kao „posao“ države već kao potencijal u svim društvenim događanjima (Neš, 2006). Ovakav pomak, od tradicionalnog ka savremenom poimanju politike u sociologiji, sasvim evidentno proizilazi iz procesa globalizacije i napuštanja metodološkog nacionalizma u društvenim naukama. Postepeni gubitak suvereniteta nacionalnih država i njegovo „seljenje“ na druge socioprostorne nivoe (globalni – regionalni – lokalni), dovodi do izlaska politike iz uskih nacionalnih okvira i njenog izlivanja u sve domene u kojima se ispoljava moć (svakodnevnica). Tako dolazi do jačanje moći drugih političkih subjekata i njihovog umrežavanja (lokalne grupe, na primer, mogu svoje interese da sprovode uz pomoć međunarodnih organizacija preskačući državu – UN, Međunarodni sud za ljudska prava, Skup regiona u Evropskom parlamentu i slično), čime se stvara nova *geografija političke moći*.

U *marksističkoj tradiciji političke sociologije*, država (politika) je odraz ekonomske baze. Ona nema autonomnu funkciju već služi kao mehanizam reprodukcije kapitalizma i moći vladajuće klase. U interpretaciji Antonija Gramšija, koja postaje dominantna u ovoj oblasti, posebno u okviru teorije regulacije, država je formirana ravnotežom snaga koja je

ostvarena u borbi za hegemoniju, te nastupa delimično autonomno od ekonomske baze. Ipak, klasne suprotnosti ostaju osnovni izvor političke borbe. *Veberovska tradicija političke sociologije*, pak, naglašava autonoman uticaj države kroz koncentraciju moći u državnoj administraciji (birokratiji) (prema Neš, 2006).

Kako navedene trendove u političkim procesima razumeti u vezi sa temom ovog rada? Ovakva veza se na prvom mestu uspostavlja u pogledu prostorne organizacije političke moći, odnosno promena u *političkoj geografiji*. To znači da nam koncept globalnog grada razotkriva da je prostorna organizacija moći u uslovima globalizacije znatno složenija nego što se pretpostavlja. Drugim rečima, proces globalizacije ne dovodi do proste diseminacije političke moći iz nacionalne države u druge segmente društva a ponajmanje do njene demokratizacije. Paralelno sa manifestnom decentralizacijom političke moći, baš kao i ekonomske, odvija se proces njene latentne koncentracije u velikim urbanim centrima.

Kao i kod razmatranja ekonomskih i sociokulturnih procesa globalnog grada, i na ovom mestu ukazujemo na značaj analitičkog razdvajanja strukturnih i strategijskih dimenzija globalizacije. U strukturnom smislu, veza između globalizacije, urbanizacije i politike najjasnije se ogleda u procesu *decentralizacije ili glocalizacije političke vlasti*. Opadanje uticaja nacionalnih država, ali i njihova neadekvatnost za upravljanje novim urbanim formama (posebno složenim problemima megagradova ili gradova-regiona) nužno vodi dobro prepoznatim procesima političke decentralizacije i regionalizacije (Pajvančić, 2009). Ključni politički principi (među kojima i sam princip decentralizacije) oblikuju se, pak, na nadnacionalnom (globalnom) nivou (na primer, princip supsidijarnosti u EU),¹²⁴ pa je stoga preciznije govoriti o *glocalizaciji političke moći*. U strukturnom smislu se, dakle, gradovi promaljavaju kao centri političke (administrativne) moći (Brisel, Vašington i slično). Ovakva vrsta moći globalnih gradova je često zanemarena, što ukazuje na značaj osnaživanja veberovske tradicije političke sociologije u ovoj oblasti.

Nove urbane forme prepoznatljivije u megagradovima i gradovima-regionima proizvode potrebu za lokalnim politikama drugačijim od onih koje su dominirale u klasičnim nacionalno organizovanim urbanim društvima. Jedna od očiglednih političkih potreba koja proizilazi iz ovakvih, strukturalnih globalizacijskih procesa, jeste potreba za *decentralizacijom* zbog nemogućnosti države da rešava dinamične i sve složenije urbane

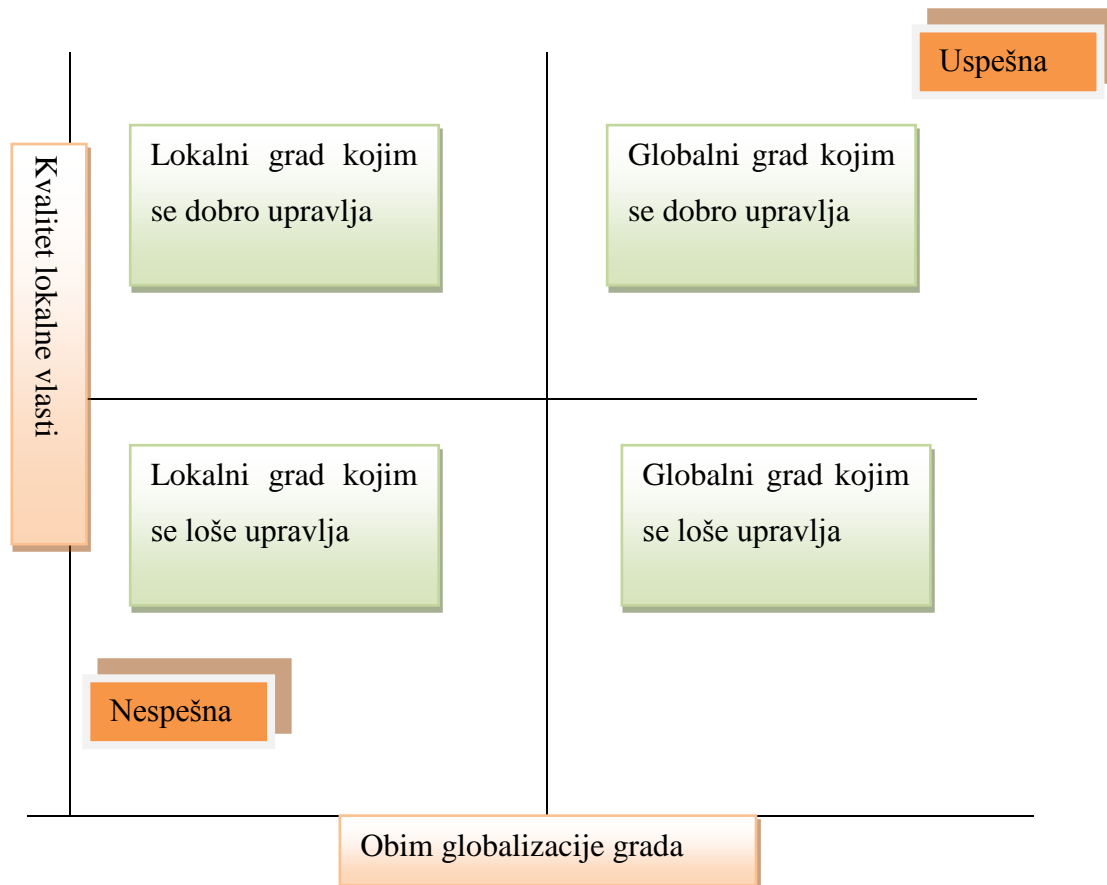
¹²⁴ „Opšte značenje i svrha načela supsidijarnosti počivaju na prenosu određenog stepena nezavisnosti podređenom telu u odnosu na telo na višem nivou, odnosno lokalnom telu u odnosu na centralnu vlast. Reč je, dakle, o podeli nadležnosti između raznih nivoa vlasti, a to načelo je institucionalni temelj federativnih država“ (Kratak vodič o Evropskoj uniji).

probleme (posebno u domenu infrastrukture). U vezi sa tim je i sve veća potreba za *participacijom građana* u donošenju odluka:

Participacija građana podrazumeva učešće građana u podeli društvene moći, njihovo uključivanje u ekonomske i političke procese, i sredstvo preko kojeg mogu da utiču na društvene reforme i tako dele benefite (ali i rizike) reformi sa društvom u celini. Osim toga, participacija je i ključni element izgradnje, razvoja i održavanja civilnog društva. Od lokalnih institucija, čije kompetencije počivaju na načelu subsidijariteta, očekuje se da stvore ambijent pogodan za neposredno uključivanje građana u aktivnosti lokalne zajednice. U takvom okruženju participacija građana legitimise lokalne odluke i važan je instrument funkcionisanja lokalnih institucija i uspešnog upravljanja gradom i lokalnom zajednicom (Pajvančić, 2010: 473).

Uspešnost urbane politike u uslovima globalizacije može da se sagleda i kroz sposobnost adaptacije na globalnu dinamičnost i kompleksnost i njihovu transformaciju u sopstvenu (lokalnu) prednost. Gradske vlasti, uz pomoć određenih strategija, mogu da transformišu globalne okolnosti u lokalnu vrednost, tj. da iskoriste globalne procese kao šanse za lokalni razvoj koji se sagledava kroz *kvalitet života građana* (pristup uslugama, kvalitet usluga i slično), uz pomoć sposobnosti za privlačenje stranih i domaćih investicija (FDI, javno-privatna partnerstva) i sposobnosti za održavanjem i povećavanjem prosečnog dohotka građana (Kaufmann et al, 2006). Dineš Mehta uspešnost lokalnih vlasti u medijaciji globalnih uticaja sagledava kroz četiri ključna atributa: *odgovornost* (transparentnost u vođenju finansija i potrošnji budžetskih sredstava, pravedna alokacija budžetskih sredstava; transparentno finansiranje političkih partija, rad po zakonu, izostanak korupcije); *osetljivost* (sposobnost vlasti da prepozna potrebe građana i odgovori na njih); *participaciju građana* (koja uključuje i mehanizme za nadgledanje, evaluaciju i stalno izveštavanje, kao i posebne mere za informisanje građana, na primer, štampanje priručnika za razumevanje i analizu lokalnog budžeta) i *inovacije u upravljanju* (uspešnost u osmišljavanju i primeni inovativnih rešenja u sistemu administracije) (Mehta, 1998, prema Kaufmann et al, 2006).

Ovakva zapažanja su dragocena jer omogućavaju da se sagledaju tačke preseka i razilaženja globalizacije i urbane politike. Globalizacije, dakle, proizvodi specifične političke potrebe u gradovima, ali se moguće političke strategije (lokalni odgovori) razlikuju u zavisnosti od mnoštva faktora. Kaufman i kolege nude pojednostavljenu, ali korisnu, šemu za razumevanje uticaja politike na uspešnost gradova u globalizaciji i posebno – za operacionalizaciju i empirijsko testiranje (slika 27).

Slika 28: Gradska vlast i obim globalizacije kao potencijalne determinante uspešnosti grada (Kaufmann et al, 2006).

Autori formulišu nekoliko hipoteza o odnosu urbane politike i globalizacije koje podvrgavaju empirijskoj proveri

a. Važna je urbana politika, što bi značilo da ona, a ne intenzitet globalizacije, ima presudan uticaj na uspešnost gradova. Drugim rečima, i lokalni gradovi mogu da budu uspešni u uslovima globalizacije;

b. Važna je globalizacija, presudan značaj (ekonomske) globalizacije i skroman, beznačajan uticaj lokalne politike na uspešnost grada;

c. Globalizacija i lokalna politika su u pozitivnoj interakciji, što znači da ekonomska globalizacija vrši pritisak na lokalne vlasti da se usavršavaju kako bi grad ostao konkurentan.

Važno je naglasiti da se uspešnost urbane politike u ovom kontekstu na prvom mestu sagledava kroz *kvalitet života građana* a tek nakon toga i kroz ekonomske pokazatelje. Kvalitet života građana operacionalizovan je kroz dostupnost zdravstvenih ustanova, socijalnih usluga, infrastrukturu, dostupnost i kvalitet pijaće vode, javni saobraćaj, kontrolu korupcije i slično.

Autori pronalaze najviše dokaza za potvrđivanje prve hipoteze jer se urbana politika, a ne globalizacija, pokazala kao faktor kojim je moguće najbolje predvideti uspešnost grada. Globalizacija, sama po sebi, takođe ima uticaj na uspešnost grada, ali taj uticaj varira od grada do grada. To još jednom potvrđuje da globalizacija ima različite ishode u zavisnosti od lokalnog konteksta. Generalni zaključak ove studije mogao bi da bude taj da je *urbana politika uvek delimično autonomna* u odnosu na šire, nacionalne i globalne procese pa je, stoga, uvek treba razmatrati zasebno, što bi odgovaralo pluralističkom, odnosno, veberovskom shvatanju političke moći.¹²⁵ To pokazuje i da globalizacija nije toliko omnipotentan, jedinstven i sveprožimajući proces kako se to često predstavlja, jer gradovi i društveni akteri u okviru njih (najpre lokalne vlasti) imaju *aktivnu ulogu u njenoj medijaciji*. Iako nije predstavljao primaran predmet analize, autori su u razmatranje uključili i *nivo urbanizacije u određenoj zemlji* kojoj grad pripada i otkrili da je ovaj faktor snažno povezan sa uspešnošću grada (što je veći stepen urbanizacije, to je veća uspešnost pojedinačnih gradova). To znači da je nacionalni okvir, kao takav, još uvek značajan za analizu gradova u globalizaciji, kao i nacionalni istorijski kontekst koji je proizveo pretpostavke za realizaciju datog stepena urbanizacije u državi.

Sledeća potreba koja proizilazi iz globalizacije gradova je potreba za novim formama političke participacije i novim definicijama pojma „građanin“. To znači da dosadašnja koncepcija građanstva koja proizilazi iz nacionalne pripadnosti (tačnije, iz državljanstva na osnovu kojeg građanin stiče zakonska prava i obaveze) ne odgovara potrebama koje proizilaze iz preseka urbanizacije i globalizacije. Pojedini autori te nove forme prepoznaju u redefinisanoj ideji Anrija Lefevra o „pravu na (globalni) grad“, prema kojoj bi pojam građanina proizilazio iz teritorije, prostora koji akteri zauzimaju (nastanjuju), načina života i prava koja iz toga proizilaze (Purcell, 2003; Brenner, Keil, 2013). Na to se nadovezuju i političko-pravne potrebe za *formalnim regulisanjem političkog života na urbano-*

¹²⁵ Suprotno tome, marksistička tradicija u sociologiji politike i strukturalističko shvatanje političke moći insistiraju na njenoj suštinskoj zavisnosti od dubljih, ekonomskih, struktura.

regionalnom nivou, koje bi podrazumevalo formiranje novih regionalnih političkih institucija i predstavničkih tela (skupština).

Utvrđivanje navedenih političkih trendova koji proizilaze iz preseka globalizacije i urbanizacije, moglo bi da bude dovoljno za potrebe političke geografije (koja nastoji da prostorno locira moć), ali ne i za potrebe sociologije koja nastoji da utvrdi koji *urbani akteri* zadobijaju najveći udeo u političkoj moći, odnosno imaju najveći uticaj na donošenje političkih odluka u ovakvim uslovima. Kako je pokazano, lokalni politički akteri imaju delimično autonomnu funkciju u odnosu na globalizacijske i druge okolne uticaje pa ih je stoga nužno posmatrati zasebno. Time se razotkriva i strategijska dimenzija globalizacije – ideologija uz pomoć koje određeni akteri uspostavljaju i zadržavaju političku moć i legitimišu sopstveno političko delovanje. Akteri su ti koji od realnih procesa (strukturnih aspekata globalizacije, u ovom slučaju, glocalizacije politike) artikulišu „problem“ i propisuju „rešenja“ za njega. U datom trenutku, set dominantnih „rešenja“ prepoznajemo prvenstveno u neoliberalnoj ideologiji, odnosno *neoliberalnoj urbanoj politici*.

Idući tragom Mišela Basana, koji sasvim opravdano uviđa da urbanim procesima upravljaju akteri, od kojih neki upravljaju a drugi se opiru i osporavaju ovaj proces, pod urbanim akterima podrazumevamo individuu ili grupu koja:

- zauzima položaj u društvu i društvenim pokretima pa otuda nejednako raspolaže resursima društva;
- brani interese i vrednosti;
- održava odnose sa drugima;
- uvek, vodeći računa o tom položaju, oblikuje identitet u interakciji sa drugim;
- se nalazi neprekidno na putu od života do smrti, na putu socijabilnosti (Basan, 2002: 347).

U skladu sa ovakvim određenjem, Basan navodi četiri vrste urbanih aktera:

1. Stručnjake za prostor: arhitekta, urbaniste, inženjere;
2. Ekonomske aktere: veoma različita industrijska preduzeća i servise, vlasnike gradskog zemljišta, privredne organizacije;
3. Političke aktere: raznovrsne izabrane i one koji od njih direktno zavise, posebno visoke funkcionere, njihove političke partije i pokrete;

4. Stanovnike, korisnike i građane: oni se diferenciraju prema svojoj društvenoj poziciji, stilu, starosti, kulturi itd. (Isto)

Međusobne interakcije, sukobi i koalicije ovih aktera proizvode dinamičan karakter grada i složenu urbanu političku arenu. U perspektivi globalnog grada, u ovu tipologiju je nužno uvesti i razlikovanje *lokalnih i globalnih aktera*, unutar svakog pojedinačnog tipa. U tom smislu, opseg globalnosti pojedinih aktera mogao bi da predstavlja još jedan indikator globalizacije grada. U globalnim gradovima na vrhu hijerarhije (London, Tokio, Njujork) globalni akteri sva četiri tipa potiskuju lokalne – 1) međunarodni eksperti i sistemi znanja u domenu arhitekture i urbanizma, 2) multinacionalne kompanije, 3) globalni društveni pokreti, međunarodne NVO i 4) imigranti i turisti. U ostalim gradovima u globalizaciji, odnos lokalnih i globalnih aktera je drugačiji, ali je važno naglasiti da je proces transformacije odnosa moći urbanih aktera (posebno globalnih i lokalnih), koji proizilazi iz globalizacije, uvek dinamičan i visoko konfliktnan.

Basan upozorava da su međusobni odnosi moći ovih aktera povezani sa dominantnim društveno-političkim i ekonomskim sistemom, odnosno da „svaki tip društva, kao i svaki tip urbanog, sadrži sistem hijerarhizovanih aktera u smislu moći” (Isto). Iz toga proizilaze pitanja: *kakva je struktura moći aktera karakteristična za tip grada koji nastaje u okviru procesa globalizacije* (globalni grad, grad u globalizaciji, grad-region i slično), *koji su ključni politički problemi ovog tipa grada i koje su dominantne i moguće¹²⁶ politike za upravljanje njima?* Na ova pitanja nastojaćemo da odgovorimo unutar poglavlja, imajući u vidu da bez razumevanja urbanih aktera nije moguće razumeti urbanu politiku, pa ni grad kao takav. Kao i u ostatku rada, zastupamo kontekstualan pristup temi, posmatrajući realizaciju urbane politike globalnih gradova kroz paradigmu centar/ periferija.

Analiza novih političkih procesa koji proizilaze iz globalizacije i urbanih aktera, kao njihovih ključnih nosilaca, iznenađujuće je malo zastupljena u literaturi o globalnim gradovima. Strukturalizam i ekonomizam ove teorije dovode do olakog ispuštanja iz vida (ne ekonomskih) aktera i dinamike koja proizilazi iz njihovog delovanja. Ipak, treba istaći da se i unutar ove literature mogu pronaći studije koje se odnose na aktere, na primer, studija Saskije Sassen o mogućnostima za globalno delovanje lokalnih političkih aktera (posebno nevladinih organizacija i aktivista) u kontekstu desuverenizacije (Sassen, 2004a). Koncept globalnog

¹²⁶ Misli se na trenutno aktuelne političke modele upravljanja gradovima i moguće modele koji bi proizašli iz kritike prethodnih.

grada je po ovom pitanju unazađen jer su klasični tekstovi u ovoj oblasti sasvim jasno isticali urbane aktere a time i politički kontekst funkcionisanja globalnih (svetskih) gradova. Brener i Kil sa pravom napominju da se prilikom analize političkog konteksta gradova u globalizaciji moramo vratiti klasicima i podsetiti se da su Fridman i Vulf (1982) nacrt za prvo sistematsko istraživanje u ovoj oblasti naslovili „agenda za istraživanje *i akciju*” (Brenner, Keil, 2013).

Za Fridmana i mnoge njegove kolege, analiza i opis globalnog grada trebalo je da bude prvi korak u aktivnom uticanju na pozitivnu, progresivnu, čak i radikalnu društvenu promenu. Stoga su podaci o formiranju globalne urbane hijerarhije i intenzifikacije socio-prostorne polarizacije unutar globalnih gradova jasno pozivali planere na akciju. Njihova uloga, u Fridmanovoj vizuri, bila je da mobilišu nove javne politike usmerene na smanjenje patnje sve nemoćnije internacionalne radničke klase i migranata u globalnim gradovima i još ambicioznije, da potčini deterritorijalizovane operacije transnacionalnog kapitala lokalizovanoj, demokratskoj političkoj kontroli (Isto: 16).

Fridman tako podseća na činjenicu koja se olako previđa – da je situacija u gradovima u velikoj meri *rezultat javnih politika*, dakle onoga što mi od njih želimo (Isto). Dok je unutar Fridmanovog koncepta svetskog grada politička dimenzija bila sasvim jasna, u današnjim istraživanjima mreže gradova geografija je u potpunosti razdvojena od politike. Iako su noviji pristupi unutar paradigme globalnog grada (poput mreže globalnih gradova) neke od početnih problema uspeli da prevaziđu oslobađajući se neomarksističkog nasleđa, time su se odrekli i kritičkog i aktivističkog odnosa prema političkom kontekstu, unutar kojeg funkcionišu i kojeg stvaraju globalni gradovi. Njima, stoga, nedostaje *perspektiva kritičke teorije*.

Umesto da afirmiše aktuelne uslove u gradovima, kao izraze transistorijskih zakona društvene organizacije, birokratske racionalnosti ili ekonomske efikasnosti, kritička urbana teorija naglašava politički i ideološki posredovan, društveno oblikovan i stoga promenljiv, karakter urbanog prostora – njegovu kontinuiranu rekonstrukciju kao mesta, izraza, posrednika i posledice istorijski specifičnih odnosa moći (Brenner, 2009: 199).

Prepoznavanje urbanih aktera i (relativne) autonomije lokalnih političkih elita omogućava ispravno i precizno „adresiranje“ društvene kritike suprotno opštoj i ponekad, apokaliptičnoj viziji neoliberalizma (ili globalizacije) kao sistema koji je nemoguće podvrći bilo kakvoj društvenoj, posebno lokalnoj, kontroli. Tod Graham u prilog tome navodi da je globalizacija često predmet mistifikacije jer se lokalni i nacionalni trendovi, bilo pozitivni bilo negativni, prikazuju kao nešto što neumitno proizilazi iz globalnih ekonomskih sila koje nije moguće izbeći (Graham, 2000).

11.3. Nova urbana politika/ neoliberalna urbanizacija i njena kontekstualizacija u postsocijalističkom gradu

Nova urbana politika nastaje u sklopu intenziviranja procesa globalizacije krajem 70-ih godina, jačanja neoliberalne ideologije, deindustrijalizacije gradova i prelaska na postfordistički način proizvodnje. Ona se javlja kao set dominantnih, globalnih, političkih „rešenja“ na probleme proizašle iz preseka globalizacije i urbanizacije. Ta „rešenja“ proizvode i propagiraju određeni akteri dok ih drugi akteri (ne) prihvataju i (ne) primenjuju u svom lokalnom okruženju. Sve ovo nije moguće razumeti bez analize političkih procesa na globalnom i lokalnom nivou, kao i specifičnih načina njihove interakcije.

Mina Petrović novu urbanu politiku prepoznaje u trendu preusmeravanja od „direktne provizije servisa građanima, ka preduzetničkim strategijama, primarno usmerenim ka promociji ekonomskog rasta“ (Petrović, 2009: 8), što naziva *depolitizacijom urbanog pitanja*. Ona se realizuje kroz proaktivne razvojne strategije poput brendiranja grada i ekonomije simbola (o čemu je pisano u poglavlju o sociokulturnim procesima globalnog grada), urbane revitalizacije i industrije kulture a karakterišu je i ekspanzija privatnih, kontrolisanih prostora i džentrifikacija (Isto). Grupa autora iz oblasti geografije, ekonomije i sociologije sprovela je studiju 13 velikih urbanih razvojnih projekata iz 12 država Evropske unije određujući ih kao osnovne forme *neoliberalne urbanizacije*, odnosno, na njoj zasnovane *nove urbane politike* (Swyngedouw, Moulaert, Rodriguez, 2002). Zaključci do kojih su došli su sledeći:

- 1) Obimni urbani razvojni projekti se sve više koriste kao sredstvo za uspostavljanje vanrednih mera u planiranju i političkim procedurama. To je deo neoliberalne „nove urbane politike“ i njene selektivne demokratije za srednju i višu klasu. To je povezano i sa novim formama upravljanja urbanim intervencijama, koje karakterišu manje demokratski a više elitno usmereni prioriteti.
- 2) Mehanizmi lokalne demokratske participacije se ne poštuju ili se primenjuju u vrlo formalnom smislu, što dovodi do nove strukture moći elita. Lokalni društveni pokreti ipak povremeno uspevaju da promene tok događaja i ostvare skromne socijalne beneficije za deprivirane društvene grupe.
- 3) Urbani razvojni projekti su slabo integrisani u celinu grada.
- 4) Većina ovakvih projekata intenzivira društvene nejednakosti utičući na tržište nekretnina (podizanje cena i izmeštanje jeftinog ili socijalnog stanovanja),

menjajući prioritete javnih budžeta (preusmeravanje sa ostvarivanja društvenih ciljeva na investicije u izgrađeno okruženje).

- 5) Urbani razvojni projekti reflektuju i otelotvoruju niz procesa povezanih sa promenama prostorne skale upravljanja; ove promene, sa druge strane, reflektuju izmenjenu geografiju moći u upravljanju urbanizacijom (Isto: 547).

Ovakva urbana politika se može nazvati neoliberalnom, preduzetničkom ili „urbanim busterizmom“. Ona nastaje u sklopu dominantne *političke* agende u kojoj su uspostavljanje ekonomske konkurentnosti i deregulisanog tržišta dosegli status ortodoksije (Graham, 2000). Sasvim je jasno da je generalni trend, u uslovima latentnog iščezavanja socijalne politike sa liste političkih prioriteta grada, da globalni ekonomski akteri potiskuju interese lokalnih stanovnika uz veće ili manje otpore. Pitanje koje ostaje otvoreno za analizu u svakom pojedinačnom lokalnom i nacionalnom kontekstu jeste kakvi su međusobni odnosu globalnih ekonomskih i lokalnih političkih aktera i stručnjaka za prostor i kakvi su demokratski kapaciteti lokalne vlasti (procedura donošenja odluka, najpre).

Jedan od prvih autora koji nudi konceptualni okvir za razumevanje nove urbane politike i njene tesne veze sa ekonomijom je američki sociolog Harvi Moloč koji zastupa ideju o gradu kao „mašini rasta“ (Molotch, 1976). Suprotno tradicionalnim shvatanjima o gradskom prostoru kao pasivnoj scenografiji koji oblikuju akteri i njihovi međusobni odnosi (konkurencija, kompeticija – tržište), autor gradski prostor posmatra kao unapred oblikovan specifičnim, najpre ekonomskim, interesima određenih društvenih aktera. On tvrdi da je ekonomska, ali i politička esencija svakog lokaliteta (u savremenom američkom kontekstu), rast. Težnja ka rastu obezbeđuje uspostavljanje konsenzusa unutar lokalnih političkih elita jer nadilazi sve njihove pojedinačne suprotstavljene interese, kao i interese ostalih aktera u gradu. Taj imperativ rasta je, navodi autor, ključna prepreka svim lokalnim inicijativama u pravcu socijalnih i ekonomskih reformi (Isto).

Pre nego što pristupimo analizi kontekstualizacije neoliberalne urbane politike u postsocijalističkom gradu, na trenutak se vraćamo ranije iznesenoj ideji o važnosti istorijskog pristupa ovoj temi. Iako se od mnoštva aktuelnih podataka i nove literature može učiniti da se radi o pojavama bez presedana u urbanoj istoriji, situacija je upravo suprotna. Radi se, naime, o istorijskim pojavama i procesima dugog trajanja koji u ovoj istorijskoj fazi zadobijaju specifična značenja i forme. Grad je oduvek bio središte ekonomskog života jednako kao i središte političke moći, ali je konkretan način i obim realizacije ovih istorijskih „pravilnosti“ promenljiv i specifičan. Ne treba, takođe, „zaboraviti da je vlast u rukama manjine istorijska

kategorija ali je uvek interesantna za promišljanja o određenim klasnim uticajima na preraspodelu društvenih značenja u prostoru“ (Pušić, 1997: 332). U istorijskom prikazu razvoja evropskih gradova Leonardo Benevolo pokazuje da je ovaj proces na prvom mestu politički te da nastaje kroz proces „pregovaranja“ između javnog i privatnog¹²⁷ interesa (prvenstveno ekonomskih i političkih aktera) (Benevolo, 2004). U svakoj razvojnoj fazi, pojedina strana odnosi prevagu a uspostavljanje „nagodbe“, balansa između njih, ostaje trajan i ključan zadatak gradskih vlasti u celom svetu.

Postsocijalistički kontekst razvoja gradova dovodi do specifičnih formi njihove globalizacije. Drugim rečima, globalizacijski procesi se tu prelamaju na lokalnim i nacionalnim sociokulturnim, političkim i ekonomskim uslovima koji ih u određenoj meri transformišu i prilagođavaju sebi. Kako je navedeno u prethodnim poglavljima, evidentno je da su ovi gradovi (barem glavni gradovi) ušli u proces globalizacije, ali obim i forma njihove integracije varira, ponajviše u odnosu na njihovu političku bliskost sa EU. Na ovom mestu postavljamo pitanje da li, i u kojoj meri, globalizacija ovih gradova proizvodi i nove forme urbane politike. Posebnu pažnju usmeravamo na istraživanje strateške dimenzije političke globalizacije postsocijalističkih gradova pokušavajući da dođemo do odgovora na pitanje kakve političke strategije *biraju* i *realizuju* lokalne gradske vlasti i kakvi se odnosi moći između aktera time uspostavljaju.

Mina Petrović uočava da je, u odnosu na period socijalizma u kojem je učešće u urbanoj politici uzimao veoma uzak krug (državnih) aktera, period tranzicije doveo do diverzifikacije aktera u urbanom prostoru (Petrović, 2009). Prema autorki, u periodu socijalizma, urbano pitanje nije bilo politizovano jer je briga o vođenju grada bila u potpunoj nadležnosti države (partije).¹²⁸ Uprkos evidentnoj diverzifikaciji urbanih aktera u periodu tranzicije, treba naglasiti da je ona, u poređenju sa gradovima razvijenih kapitalističkih društava centra, i dalje rudimentarna. Moć je, drugim rečima, i dalje koncentrisana u relativno malom krugu aktera i to najpre na državnom nivou.

¹²⁷ Ne treba, međutim, prevideti da se konceptima javnog (državnog) i privatnog interesa ne obuhvataju svi postojeći interesi vezani za prostor. Danas se iznova ispituju, istorijski dobro poznati, zajednički (kolektivni) načini upravljanja prostorom koji ne spadaju ni u javni (državni) niti u privatni domen (Šire u Ostrom, 2006).

¹²⁸ Ona navodi primer stanovanja koje nije bilo tretirano kao socijalno (građansko) pravo, već kao „briga partijske države o svojim podanicima“ (Isto: 57).

Najnoviji, ali ne i jedini, primer preduzetničke orijentacije gradova u Srbiji, prepoznamo u okviru projekta Beograd na vodi.¹²⁹

Slika 29: Projekat Beograd na vodi (<http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/435629/Ovako-ce-izgledati-Beograd-na-vodi>)

¹²⁹ Projekat podrazumeva masovnu urbanističku rekonstrukciju prostora uz reku Savu i njegovo ustupanje inostranom investitoru. Investicija potiče od kompanije iz Ujedinjenih Arapskih Emirata dok se grad Beograd obavezuje da realizuje potrebne intervencije u infrastrukturi. Drugim rečima, investitor ima zadatak da izgradi (i osmisli) a gradska vlast zadatak da za to stvori odgovarajući prostorni i pravni ambijent. Ovaj zadatak lokalnih vlasti je podrazumevao izmene generalnog urbanističkog plana, koje su usvojene uprkos 1200 pisanih primedbi i široke građanske akcije koja im se protivila. Pored toga, Skupština Srbije je prihvatila poseban zakon (*lex specialis*) kojim se Beograd na vodi definiše kao projekat od javnog (nacionalnog) značaja, čime se omogućava obimna eksproprijacija nužna za njegovu realizaciju. Stručna javnost (stručnjaci iz domena ekonomije, arhitekture i sociologije) izrazila je opravdanu sumnju u mogućnost za realizaciju ovog projekta ograničenu potrebnim sredstvima, infrastrukturu, prostorom i društvenim kontekstom. Sasvim očigledno, radi se o manipulaciji javnim interesom (i javnim dobrom) i njegovom potpunom marginalizacijom u cilju realizacije privatnih ekonomskih interesa. U tom smislu, ovaj projekat možemo posmatrati kao simulaciju, ili neoliberalnu naraciju, čija se latentna funkcija sastoji u realizaciji interesa u okviru finansijskih tržišta i utoliko je u potpunosti iskorenjena iz lokalnog društvenog, političkog i fizičkog prostora. Sličan projekat – Grad na vodi (Luka Beograd) – zamišljen je nekoliko godina ranije ali nikada nije realizovan, najpre zbog izostanka političke podrške. Privatizacija Luke Beograd spada u jednu od najproblematičnijih privatizacija u Srbiji, oko čega se danas vodi sudski spor.

Široka popularnost ovakvih projekata koji *nisu utemeljeni na socijalnim i ekonomskim studijama*, koje bi ukazale na način i mogućnost realizacije propagiranih ciljeva (poput novih radnih mesta), omogućena je širenjem *zdravorazumskog neoliberalizma* (Hall, O'Shea, 2013). Drugim rečima, pretpostavka o novim radnim mestima koji proizilaze iz ekonomskih investicija poput ove, uzima se zdravo za gotovo i nije je potrebno ispitati niti dokazati.

U navedenom primeru jasno se uočavaju međusobni odnosi ključnih aktera na političkoj sceni postsocijalističkog grada. *Globalni ekonomski akter* (investitor), gotovo bez otpora, uspeva da obezbedi povoljan prostorni i pravni okvir za realizaciju svog interesa koji dominira u urbanoj politici. On stupa u koaliciju sa *lokalnim političkim akterima* (vlašću), koji na sebe preuzimaju zadatak sprovođenja potrebnih urbanističkih i pravnih mera (izmene prostora i prostornih planova). Primetno je, međutim, da lokalni politički akteri zapravo predstavljaju „ispostavu“ aktuelne nacionalne vlade i njenog trenutnog ideološko-političkog usmerenja te su oni i *nacionalni politički akteri*. Drugim rečima, nisu autonomni u onoj meri u kojoj se to pretpostavlja u okviru ideje o preduzetničkim gradovima, već su u velikoj meri povezani sa državom (tačnije, političkom partijom koja vodi državu). Čini se da je zapažanje Ljubinka Pušića, izneto pre više od jedne decenije od trajnog značaja za analizu urbane politike u našem društvu:

U uslovima dugotrajne političke konfuzije, kakva vlada kod nas, aktuelni politički profil lokalnih struktura (uglavnom stranke na vlasti) određuje oblike i ritam organizacije koji najčešće dovode do palijativnih rešenja pogubnih po grad. Ovakva praksa zaposedanja lokalne vlasti kao mesta gde se u prostoru sprovodi politička volja aktuelne državne vlasti a ne kreira dugoročna politika u interesu građana, nasleđena je iz *predtranzicijskog vremena* (Pušić, 1997a: 328).

To potvrđuje značaj kontekstualizacije nove urbane politike i iznova ukazuje na ulogu države u globalizaciji gradova „izvan mape“. U ovom slučaju javljaju se i *globalni stručnjaci za prostor* jer idejno rešenje projekta nije izrađeno od strane gradskog Urbanističkog zavoda, niti od strane lokalnih arhitekata, već je nastalo kao rezultat angažovanja inostranih stručnjaka sa globalnim radnim iskustvom (radi se dakle o globalnom stručnom znanju). *Lokalni stručnjaci za prostor* su podeljeni između onih koji služe kao tehnička podrška realizaciji projekta i onih van institucija koji su deo šire društvene akcije organizovane protiv ovog projekta. Primetno je da linija podele između ove dve grupe aktera nije samo stručna već i politička jer se projekat vidi kao mogućnost za osvajanje političkih poena vladajuće stranke, odnosno, kao mogućnost za njegovu delegitimizaciju i rušenje. To još jednom potvrđuje

teorijske uvide o prevashodno partijskom uređenju urbane politike u Srbiji. Poslednji tip aktera, prema Basanovom određenju jesu stanovnici, korisnici grada, to jest, građani. U ovom slučaju još uvek se najpre radi o *lokalnim korisnicima grada* jer najave o izgradnji stanova za višu klasu privremenih ili stalnih doseljenika i prostora za potrošnju turista (globalni korisnici grada) za sada nisu potkrepljene podacima o njihovom dolasku u grad. Strategije delovanja lokalnih korisnika grada (građana) nije moguće razumeti ako se u obzir ne uzme ukupna društveno-politička i ekonomska situacija u zemlji, posebno periodi ekonomske krize, izolacije i ratova, ali i istorijska geneza razvoja građanskog društva u Srbiji. Ovakva analiza nadmašuje mogućnosti ovog rada pa na ovom mestu samo zaključujemo da su visoko vidljive građanske akcije retke, politizovane i odvijaju se u relativno uskim društvenim krugovima, tačnije, nedostaje im šira društvena podrška. U tom smislu nije izvesno u kojoj meri one uspevaju da artikulišu istinski javni interes a u kojoj meri zastupaju sopstvene, partikularne interese koje predstavljaju kao zajedničke. Grupe građana spontano okupljenih oko određenih zajedničkih problema, koje bi trebalo da budu istinski nosioci participacije, sa druge strane su dezorganizovane, nemoćne i zaokupljene sopstvenim (dobro uvežbanim) strategijama preživljavanja.

Iz navedenih teorijskih i empirijskih uvida u probleme urbane politike u postsocijalističkom kontekstu, proizilazi da je veoma teško, verovatno i nemoguće, predvideti njihov dalji razvoj na bazi iskustava razvijenih zapadnih društava. Oni, evidentno, postaju sve više integrisani u globalnu ekonomiju, prihvataju preduzetnički model upravljanja i novu urbanu politiku, zasnovanu na velikim razvojnim projektima, ali njihova „kontekstualna ukorenjenost“ ipak proizvodi i donekle drugačije forme upravljanja urbanim procesima. Moglo bi se reći da, u ovom trenutku, gradske vlasti u Srbiji (barem u većim gradovima poput Beograda i Novog Sada) biraju model preduzetničkog upravljanja gradom, ali se taj model u ovim konkretnim uslovima veoma udaljava od svog „idealnog tipa“. Kao primer ovoj tvrdnji možemo navesti i projekat *Skoplje 2014*, koji takođe nastaje kao preduzetnička strategija postsocijalističkog grada, ali zadobija drugačiju formu usled konteksta u kojem se realizuje. Inicijativa i investicija za projekat, koji je podrazumevao preoblikovanje grada na istorijskim – tradicionalnim osnovama, u ovom slučaju dolaze od strane države (a ne od strane globalnih ekonomskih aktera), koja u tome vidi priliku da iskoristi istorijski *brend* Makedonije kao šansu za uspon u globalnom urbanom sistemu.

U tom smislu, termin „investitorski urbanizam“ nije sasvim precizan, jer podrazumeva uniformnu realizaciju lokalne urbane politike u odnosu na univerzalne globalne ekonomske trendove. Njime se zanemaruje lokalni i nacionalni *politički kontekst* koji se pokazuje kao

izuzetno važan za razumevanje urbane transformacije postsocijalističkih gradova. Tako se, konačno, vrši prećutna legitimizacija delovanja lokalnih političkih elita jer se one posmatraju kao nemoćne u odnosu na globalne ekonomske pritiske, čime se oslobađaju odgovornosti. Precizniji termin, kojim se opisuje specifična kombinacija globalnih, lokalnih i nacionalnih faktora u oblikovanju urbanih procesa u Srbiji – „urbanistički kaos“ koristi Ksenija Petovar a pod njim podrazumeva sledeće:

Urbanistički kaos, kako mnogi iz vlasti i opozicije nazivaju ono što se događa u Beogradu (i ostalim gradovima Srbije) tokom poslednje decenije 20. veka do današnjih dana, bio je organizovana i podsticana pljačka Beograda i izvor enormnog bogaćenja društvenih grupa iz kruga vladajućih političkih stranaka i koalicija. *Urbanistički kaos* je, takođe, bio i sredstvo blagovremenog uvlačenja tadašnje opozicije u koruptivnu mrežu, s ciljem nastavljanja *započetih* poslova i po dolasku opozicije na vlast. To se potvrdilo nakon pobede opozicije na lokalnim izborima 1996. godine, i preuzimanja vlasti u jesen 2000. godine. Uzurpatori su obezbedili visok stepen zaštite svojih (nelegitimnih) interesa, zahvaljujući blagovremeno uspostavljenim personalnim, partijskim i finansijskim vezama sa delovima nove/ buduće političke elite (Petovar, 2010).

Kako modeli preduzetničkih gradova za sada nisu uobičajeni u Srbiji, pitanje socijalne ekonomije i njihovog održivog razvoja još uvek ne okupira pažnju javnosti u dovoljnoj meri. U svakom slučaju, stoji naredno zapažanje Mine Petrović:

Razgradnja totalitarnog modela upravljanja i uspostavljanje relativno autonomnog javnog sektora (kao posrednika između diverzifikovanih interesa) koji se rukovodi načelima racionalnog upravljanja (vladavina zakona nasuprot arbitriranju političke elite), pokazuje se ključnom varijablom uspešne transformacije urbane politike. Bez dekonstrukcije autoritarnih principa, preduzetničke strategije postsocijalističkih gradova se svode na klijentelistički način koordinacije i pregovaranja, a veze političke i ekonomske elite (u formiranim urbanim režimima) i dalje se odvijaju pod dominacijom komandne moći (Petrović, 2009: 64).

S obzirom na to da, kako socijalna ekonomija tako i održivi razvoj gradova, prevashodno zavise od *grass-roots* pokreta i inicijativa (koji bi vršili pritisak na vlast i njenu kontrolu), izvesno je da će razvoj ovog segmenta civilnog društva biti od ključnog značaja za održivo upravljanje gradovima u uslovima globalizacije, prilagođeno lokalnom kontekstu. Ne treba, međutim, zaboraviti ni na neumitnu činjenicu o racionalnosti društvenih aktera u ovakvom kontekstu, shodno kojoj se povlačenje u privatnost (izolacija i otuđenje) i izlazak iz

formalnih – zakonski regulisanih okvira delovanja (neformalna ekonomija), često pokazuju kao delotvornija strategija preživljavanja u odnosu na građanski angažman i participaciju.

11.4. Društvene posledice neoliberalnih urbanih politika i mogućnosti za održiv urbani razvoj u uslovima globalizacije

Drugo, sociološki relevantno, pitanje koje u radu postavljamo jeste: *koje su društvene posledice nastanka, promocije i razvoja preduzetničkog/ neoliberalnog modela upravljanja gradovima?* Na ovo pitanje je znatno lakše odgovoriti jer se podaci o društvenoj strukturi preduzetničkih gradova mogu relativno lako pronaći. Treba, međutim, iznova skrenuti pažnju na opasnosti od generalizacije zaključaka koji se iznose. Prvo, model preduzetničkog grada koji se u radu opisuje više je ideal-tipska konstrukcija nego fenomen koji se može pronaći u urbanoj stvarnosti. Drugo, stepen povezanosti između neoliberalne ideologije i preduzetničkog modela upravljanja u velikoj meri zavisi od društvenih uslova u kojima određeni grad postoji. Uprkos faktičkom smanjivanju uticaja nacionalnih država u uslovima globalizacije, one su i dalje osnovna instanca koja te društvene uslove određuje. Imajući na umu navedena ograničenja, pozivamo se na saznanja do kojih su došli pojedini autori u ovoj oblasti.

Dejvid Harvi podseća da je od sredine 80-ih godina neoliberalna urbana politika (na primer, ona primenjivana u Evropskoj uniji), polazila od ideje da je redistribucija bogatstva na manje razvijene delove gradova i regiona beskorisna i da resursi, umesto toga, treba da se usmere na dinamične preduzetničke „polove“ ekonomskog rasta. Implicitna pretpostavka je da će se beneficije usmeravane ka najbogatijima nekako „spustiti“ i na ostale, i da će se tako problemi prostornih nejednakosti rešiti sami od sebe. Predavanje gradova spekulativnim finansijerima i stručnjacima za razvoj je, tvrdi autor, navodno u svačijem interesu, dok je realnost takva da „pravo na grad“ zapravo može da realizuje veoma uska politička i ekonomska elita (Harvey, 2012: 27–29). Mnogobrojni projekti, usmereni ka kulturnom i političkom promovisanju određenih gradova zarad privlačenja stranih investicija, prema Harviju, imaju tendenciju da „postanu središte pažnje javnosti i politike, odvrćajući pažnju, pa čak i resurse, s opštijih problema, koji mogu biti akutni na tom području ili teritoriji kao celini“ (Harvi, 2005: 211). „Tipično novo gradsko preduzetništvo počiva na partnerstvu javnog i privatnog, usredsređujući se na svoj neposredni politički i ekonomski cilj – investiranje i privredni razvoj koji spekuliraju izgradnjom mesta, umesto da poboljša životne uslove na određenoj teritoriji“ (Isto: 211). Naracije o gradskom preduzetništvu u uslovima

globalizacije se zato mogu tumačiti i kao načini za legitimizaciju trenutnih odnosa moći, odnosno, kao ideološka opravdanja za dominantni položaj ekonomskih elita.

Slično tome, Alen Skot navodi da je paradoks današnjeg grada u rastućem kontrastu između njegovog „površinskog sjaja i pozadinske bede“ (Scott, 2008: 18). Uprkos činjenici da je ekonomska polarizacija univerzalno obeležje gradova u istoriji, mnogi autori primećuju da se u velikim metropolama poslednjih dvadesetak godina ona značajno zaoštrila (Sassen, 1991; Scott, 2008; Castells, 2000; Fainstein, 2001). Britanski geograf Gordon Mekliod smatra da su preduzetničke strategije gradova u uslovima globalizacije „podigle“ njihovu profitabilnost, ali po cenu zaoštavanje društveno-ekonomskih nejednakosti i institucionalnog i socijalnog isključivanja određenih marginalizovanih grupa (MacLeod, 2002). Društvene tenzije koje prouzrokuju velike ekonomske nejednakosti intenzivirane su zbog velikog broja imigranata iz zemalja „Trećeg sveta“ koji u velikim metropolama mahom obavljaju najmanje plaćene i nesigurne poslove, ili, rečima Saskije Sassen, „prljave poslove ekonomske globalizacije“ (Sassen, 1991). Sve to dovodi do nastanka novih urbanih sukoba koji narušavaju funkcionalističku predstavu o gradovima u globalizaciji. Nove urbane sukobe autori obično tumače kao lokalne otpore neoliberalnoj stvarnosti i kao pokušaje lokalnog stanovništva da se uključe u procese donošenja odluka o sredinama u kojima žive (Harvey, 2012). Ovakvi sukobi i urbani nemiri po pravilu proizilaze iz zahteva za ravnomernijom raspodelom materijalnih dobara na lokalnom nivou a ne iz kulturnih različitosti kao takvih.

Nisu, međutim, svi autori složni u oceni da su konkurentnost i ekonomski rast kojim teže preduzetničke gradske vlasti, u nužnoj suprotnosti sa pitanjima socijalne pravde i socijalne kohezije. Suzan Fajnstajn postavlja sledeće pitanje: da li negativne društvene i ekološke posledice koje prate preduzetničke modele upravljanja gradovima znače da treba odustati od ekonomskog rasta do kojeg ti modeli evidentno vode? Autorka na ovo pitanje odgovara odrečno i veruje da rešenja treba tražiti u korigovanim formama urbane politike, makar se oni ponekad činili i kao utopijski projekti. (Fainstein, 2001a). Time ona otvara pitanje *održivog urbanog razvoja u uslovima globalizacije*. Problem, dakle, nije nužno u nastojanju da se ostvari ekonomski rast već u izjednačavanju ekonomskog rasta sa društvenim razvojem.

Društveni razvoj se, naime, posebno od strane političkih i upravnih institucija, shvata upravo kao povećanje proizvodnje određenog društva koje rezultira (i meri se) povećanjem BDP-a (bruto domaćeg proizvoda). Implicitna pretpostavka ovakvog (neoklasičnog) ekonomskog načina razmišljanja je da se beneficije ekonomskog rasta ravnomerno „spuštaju“ i raspoređuju između ravnopravnih pojedinaca i tako dovode do ukupnog društvenog boljitka. Različiti sociološki i kulturološki pristupi razvoju, kao i sama društvena svakodnevnica, ukazali su na

neutemeljenost ove pretpostavke u praksi. Osim toga, rast meren povećanjem ekonomskog dohotka pojedinaca i ekonomske dobiti grupa i država, ne može biti jedina mera razvoja, kao što čovek ne može biti sveden na svoju ulogu privredivača u društvenom sistemu (Pajvančić, 2009).

U *ekološkoj perspektivi*, međutim, i ekonomski rast kao takav postaje upitan (Meadows et al, 1974) jer se odvija u zatvorenom sistemu sa ograničenim resursima i rastućom populacijom (Bell, 1996; Ponting, 2009). Gradska „mašina rasta“ je u očiglednoj suprotnosti sa ekološkim vizijama razvoja jer proizvodi probleme poput prekomerne urbanizacije, zagađivanja vode i vazduha, saobraćajnih gužvi, buke, svetlosnog zagađenja, prekomerne potrošnje resursa, proizvodnje otpada i slično. Savremena shvatanja sumirana u konceptu održivog urbanog razvoja, „ekološki otisak“¹³⁰ gradova ne prepoznaju samo kroz ekološke probleme već i kroz društvene probleme, a početna nastojanja da se taj otisak umanju zamenjuju promocijom urbanog razvoja sa pozitivnim ishodom (Newman, 2006). Piter Njuman pokazuje kako su prethodni pristupi u proučavanju uticaja gradova na okruženje, poput onog koji polazi od populacionog rasta i pomenutog „ekološkog otiska“, neadekvatni jer ne uspevaju da razumeju gradski način života kao celinu već ekološke probleme posmatraju kao spoljašnje posledice njegovih pojedinih aspekata (prvenstveno povećanja broja populacije u gradovima i potrošnje koja iz toga proizilazi). „Gradovi se u ovakvoj perspektivi vide kao ekološki sistemi na rubu kolapsa“ (Isto: 277), primećuje autor. On dodaje da postoje mnogi aspekti gradskog života koji nisu objašnjeni ovim pojednostavljenim biološkim modelom. Taj model ne objašnjava šta ljude privlači u gradove, kako gradska ekonomija i politika mogu da vode poboljšanju gradskih servisa, optimalnijem korišćenju prirodnih resursa, racionalnijem odlaganju otpada i boljem javnom saobraćaju. On je, takođe, „slep“ za realnost u kojoj su uzročnici ekoloških problema, baš kao i ekološki rizici, neravnomerno raspoređeni, kako na globalnom tako i na lokalnom nivou. Na nivou grada, ekološki rizici više pogađaju socijalno ranjive grupe (najpre siromašne) dok više klase svoju poziciju donekle rešavaju prostornom mobilnošću i biranjem mesta stanovanja.

¹³⁰ Ekološki otisak (*ecological footprint*) je mera ljudskog uticaja na prirodne ekosisteme. Predstavlja količinu produktivnog tla i vode potrebnog za obezbeđivanje resursa koje konzumira određena ljudska zajednica, kao i za odlaganje otpada koji ona proizvodi (Wikipedia). Ekološki otisak jednog grada je, na primer, količina izduvnih gasova koji se unutar njega ispuštaju, količina resursa koje troše njegovi stanovnici i slično. Iako se pokazuje kao korisna praktična mera i sredstvo za podizanje ekološke svesti, koncept ekološkog otiska znatno sužava mogućnosti za razumevanje održivog urbanog razvoja (McManus, Houghton, prema Newman, 2006).

Neadekvatnost prostog izjednačavanja urbane koncentracije sa ekološkim (i socijalnim) problemima, sasvim je jasna kada se posmatra kontekstualno a „pred očima“ imaju, na primer Tokio i Mumbai, sa sličnim brojem stanovnika. „Ekološko pitanje“ gradova je zato uvek kontekstualizovano i zavisi od globalnih ekonomskih trendova i pozicije grada u globalnoj urbanoj hijerarhiji, od lokalnog političkog uređenja ali i od povezivanja sa „socijalnim pitanjem“. Drugim rečima, ono je *suštinski političko*. Prepoznavanje povezanosti društvenih i ekoloških problema unutar koncepta održivog urbanog razvoja i njihova implementacija u urbanu politiku, postaju ključni zadatak za budućnost gradova, posebno onih van centra.

Harvi Moloč sasvim opravdano primećuje da ne postoje dokazi da navedeni ekološki i socijalni problemi proizilaze direktno iz ekonomskog i demografskog rasta već *rast otežava njihovo rešavanje* (Molotch, 1976). Na tom tragu možemo da kažemo da nema dovoljno dokaza da aktuelni modeli neoliberalne urbane politike direktno proizvode društvene probleme (socijalnu i ekonomsku polarizaciju, najpre) ali u svakom slučaju otežavaju njihovo rešavanje preusmeravanjem političkih prioriteta na postizanje ekonomskog rasta. U tom smislu, može se reći da su ovakvi društveni problemi trajni pratioci istorijskog razvoja gradova, ali su dominantne urbane politike danas takve da ih intenziviraju i osujećuju društvenu akciju u cilju njihovog rešavanja, poistovećujući svoje principe sa principima globalnog kapitala.

Globalizacija se, međutim, ne iscrpljuje u trenutno dominantnoj neoliberalnoj politici, već sa sobom nosi i pretpostavke za jačanje alternativnih modela političkog upravljanja. Takva mogućnost proizilazi iz kapaciteta umrežavanja političkih aktera na globalnom nivou i diseminacije novih znanja i inovativnih praksi. Postavlja se pitanje može li globalizacija grada dovesti do njegove transformacije, od „mašine rasta do agensa promene“? (Vliet, 2002).

Koncept održivog urbanog razvoja, prilagođen globalizacijskim trendovima, bio bi jedan od mogućih pravaca *postneoliberalne urbane politike*.

KRITERIJUMI ODRŽIVOSTI GRADA (Model Sidneja)
<p>1. Smanjivanje ekološkog otiska (Prirodni resursi): Voda (održavanje nivoa potrošnje u održivim granicama); Zemljište (ograničavanje „urbanog otiska“); Materijali (racionalno korišćenje); Energija (racionalno korišćenje); Otpad (smanjivanje, reciklaža)</p>
<p>2. Zaštita i unapređenje biodiverziteta, obala, vazduha i poljoprivrednog zemljišta Biodiverzitet (očuvanje biodiverziteta i prirodnih područja); Obale (zaštita obala i pristupa obalama, prepoznavanje i izbegavanje opasnosti po obale); Kvalitet vazduha (unapređivanje kvaliteta vazduha, smanjivanje izduvnih gasova); Kvalitet vode (održavanje i unapređenje); Poljoprivredno zemljište (očuvanje i zaštita važnih poljoprivrednih parcela)</p>
<p>3. Obezbeđivanje prostora visokog kvaliteta za život i slobodno vreme Parkovi (očuvanje otvorenih prostora i obezbeđivanje lokalnih parkova); Nasleđe (zaštita i unapređenje kulturnih predela i mesta, uključujući i nasleđe relevantno za lokalno, domorodačko stanovništvo); Duh mesta (zaštita i unapređenje karaktera i identiteta mesta); Scene (zaštita i unapređenje prirodnih lepota, „scene“); Objekti značajni za zajednicu (obezbeđivanje prostora za objekte značajne za zajednicu); Atraktivnost i kvalitet dizajna (obezbeđivanje atraktivnosti i kvaliteta ulica i građevina i urbanih prostora visokog kvaliteta sa minimalnim saobraćajnim problemima); Mogućnost pešačenja (obezbeđivanje prostornih mogućnosti za pešačenje i vožnju biciklom)</p>
<p>4. Diverzitet stanovanja, obezbeđivanje različitih tipova i formi stanovanja kako bi ono odgovaralo različitim društvenim potrebama i mogućnostima Tipovi stanovanja (obezbeđivanje različitih tipova stanovanja pogodnih za čitav demografski spektar grada); Izbor stanovanja (obezbeđivanje izbora stanovanja za domaćinstva sa različitim prihodima unutar šireg regiona) Kvalitet stanovanja (uspostavljanje kvalitetnog stanovanja koje je održivo i pogodno za život); Mogućnost adaptacije stanovanja (zemljište i stanovanje je adaptibilno za potrebe koje proizilaze iz starenja populacije); Količina raspoloživih stanova (izgradnja dovoljne količine stanova za potrebe regiona)</p>
<p>5. Zaposlenost – ekonomija, obezbeđivanje mogućnosti za zapošljavanje kroz uključivanje grada u globalnu ekonomiju u regionalno zasnovane privredne grane Poslovni prostori (obezbeđivanje kvalitetnih poslovnih prostora kako u centrima tako i na koridorima, i njihovo povezivanje sa javnim transportom); Infrastruktura (obezbeđivanje poslovne infrastrukture, posebno komunikacione mreže); Zemljište (dovoljna količina zemljišta za poslovne namene u odgovarajuće zoniranim oblastima); Klasterizacija (obezbeđivanje prostorne podrške interakcijama između istraživanja i razvoja i poslovnih centara u relevantnim klasterima); Obuke (da su određene veštine i znanja dostupne u regionu sa određenim poslovnim delatnostima)</p>
<p>6. Dostupnost – obezbeđivanje odgovarajućeg prostornog odnosa između rada, stanovanja, servisa i rekreacije Javni prevoz (da svi centri i koridori imaju kvalitetan javni prevoz); Mreža puteva (održavanje i proširivanje mreže puteva tamo gde je potrebno); Lokalni pristup (podržavanje kratkih putanja kroz grad); Gustina i mešovitost (stvoriti odgovarajuće zoniranje i šanse za koincidenciju gustine i mešovite upotrebe prostora u centrima i koridorima kako bi se smanjila zavisnost od automobila i obezbedila efikasna upotreba zemljišta); Dostupnost za teretni transport (posebno u proizvodnim oblastima, lukama i u blizini aerodroma); Redukovanje</p>

potrebe za putovanjem.
<p>7. Kvalitet i jednakost usluga – obezbeđivanje kvalitetnih zdravstvenih, obrazovnih, bezbednosnih, razvojnih i drugih javnih usluga i njihova ravnomerna i jednaka raspodela po regionu</p> <p>Kvalitetne usluge (obezbeđivanje kvalitetnih javnih usluga); jednakost usluga (obezbeđivanje ravnomerne i ravnopravne raspoređenosti usluga).</p>
<p>8. Upravljanje – uspostavljanje efikasnog, pravednog i efektivnog planiranja i donošenja odluka</p> <p>Planiranje (osiguravanje odgovarajuće institucionalne podrške za lokalne vlasti za implementaciju i evaluaciju planova o upotrebi zemljišta, kompleksnih razvojnih oblasti i centara/ koridora/ regiona); Mehanizmi finansiranja (pronalaženje mogućnosti za finansiranje svake planirane funkcije potrebne za realizaciju razvojnih strategija); Transparentnost i uključivanje (da je svaki korak u planiranju transparentan i da je u njega uključena lokalna zajednica).</p>

Tabela 10 : Model održivog urbanog razvoja za Sidnej (Newman, 2006).

Političkog uređenja, koje bi bilo u skladu sa novom društveno-prostornom organizacijom koja proizilazi iz globalizacije gradova, još uvek nema. Prostorno uređenje u kojem su gradovi i regioni autonomni subjekti globalne ekonomije, u određenim okolnostima dovodi do ekonomskog rasta, ali ono nije svuda praćeno odgovarajućim političkim merama kojima bi se suzbile njihove negativne društvene i ekološke posledice. Stoga je „jedna od osnovnih ideja o održivom razvoju kako ekonomski rast transformisati u društveni razvoj i kako taj razvoj rasprostrti na što veći broj društava“ (Pušić, 2001: 137)

Stvaranje odgovarajućeg regionalnog političkog uređenja, koje bi bilo u stanju da održi ekonomski rast uz uspostavljanje kooperativnog regionalnog identiteta, regionalne demokratije i socijalne uključenosti, predstavlja bitan zadatak urbane politike u budućnosti (Scott, 2001).

Održivi razvoj globalnih gradova-regiona, ne može se bazirati na pretpostavci da je jedini recept za ekonomsko blagostanje privlačenje inostranog kapitala i povećanje izvoza. Održivi razvoj zahteva kontinuirano ulaganje u ljudski i socijalni kapital, infrastrukturu, prirodne resurse i životnu sredinu. Filozofija *rast sad, krpljenje posledica posle* ne vodi nikud (Scott, 2001: 126).

Suprotno neoliberalnom shvatanju urbane ekonomije i preduzetničkog grada, kao pukog izvora ekonomskog rasta i akumulacije kapitala, autori i gradski planeri razvijaju nove koncepte, kao što su urbana socijalna ekonomija, ili, u širem smislu, održiva urbana ekonomija (Scott, 2008; Viler, 2005; Pušić, 2001). Takvi teorijski i praktični projekti obraćaju pažnju na sociokulturni i ekološki lokalni kontekst a usmereni su na dugotrajan i održiv

teritorijalni razvoj u uslovima globalizacije. Održiva regionalna ili urbana ekonomija bi, prema Vileru, morala da bude organizovana oko tri principa: a) nadoknada štete koja je u prošlosti naneta životnoj sredini i društvu, kao i sprečavanje novih problema; b) ekonomija bi morala da bude socijalna, odnosno, usmerena na ljude i njihove potrebe i c) ekonomija bi trebalo da bude lokalno orijentisana, za razliku od trenutne ekonomije globalnog tržišta predvođene velikim multinacionalnim kompanijama koje imaju malo sluha za potrebe lokalne zajednice (Viler, 2005).

12.3. Dometi evropske vizije održivog urbanog razvoja u uslovima globalizacije: urbane i regionalne politike EU

Kako je više puta naglašavano, susret, problematizacija i potencijalno razrešenje svih navedenih problema, odvija se u domenu političkog, i to najpre u okvirima lokalne, urbane politike ali i na nivou formulisanja globalnih političkih principa, prioriteta i strategija. Shodno ovakvoj tvrdnji, pažnju je potrebno usmeriti i na političke i pravne trendove koji nastaju na liniji preseka globalizacije i urbanizacije. Ključan organizaciono-politički zahtev, koji se otvara pred urbanom politikom gradova u globalizaciji, jeste teritorijalno *proširivanje političkih i pravnih nadležnosti na širu metropolitensku zonu*. Urbana politika i gradske institucije u uslovima globalizacije, tačnije, moraju da funkcionišu na više nivoa – susedstvo, lokalna zajednica, region, država i globalni nivo – jer upravljaju sve većim i kompleksnijim urbanim sistemima sa sve različitijim i brojnijim društvenim akterima. Na značaj ovakve, prostorne transformacije političkih nadležnosti, ukazuje i obimna studija integracije Rio/ Sao Paolo šireg metropolitenskog regiona u globalnu ekonomiju, u kojoj se dolazi do zaključka da federalne, državne i lokalne vlasti ne uspeavaju da prepoznaju region kao celinu i da ponude adekvatna rešenja za njegove probleme, što produbljuje postojeće disbalanse (Tolosa, 2005).

Međunarodne institucije navedene probleme adekvatno prepoznaju i, shodno tome, nastaje set političkih i pravnih dokumenata u kojima se definiše okvir za formulisanje politika održivog urbanog razvoja u globalizaciji. Ujedinjene nacije intenzivno promovišu koncept održivog urbanog razvoja, i gradske vlasti (tačnije, urbane planere) vide kao dužne da rešavaju aktuelne probleme poput klimatskih promena, rapidne urbanizacije, siromaštva, društvenih nejednakosti, neformalne ekonomije i bezbednosti (UN HABITAT, 2009; 2012).

Evropska unija je na vreme prepoznala šanse i pretnje koje globalizacija donosi njenim gradovima, ali još uvek nije iznašla jasan i sistematski odgovor na njih. Zvanične institucije i politike Evropske unije, imaju snažnu urbanu i regionalnu dimenziju uobličenu u

EU Regionalnoj politici (*Regional Policy of the European Union*) (ili Kohezioj politici EU – *EU Cohesion Policy*) i regionalnim institucijama (*EU Committee of Regions*) a njihova specifičnost (u odnosu na politike u drugim delovima sveta) proizilazi iz demografskog konteksta – procesa starenja stanovništva karakterističkog za evropske zemlje. Urbani, odnosno regionalni nivo, i njegov politički, ekonomski i društveni značaj je dobro prepoznat pa EU insistira i na uključivanju urbane dimenzije u sve razvojne politike (*urban mainstreaming*), iako zvanična urbana politika na nivou EU još uvek ne postoji. Politički odraz razvojnih tenzija u urbanim i regionalnim politikama EU, jasno se prepoznaje kroz latentnu rastrzanost, a manifestno objedinjavanje dva ključna cilja – *globalne konkurentnosti* gradova i regiona i *kohezije* unutar i između njih a u okvirima EU. U dokumentima EU se jasno definišu ključni urbani i regionalni problemi,¹³¹ pa se tako primećuje da je standardna devijacija za BDP za države članice od 1990. na ovamo opala (sa 12,5 na 11,4), ali je isti indeks porastao kada se međusobno porede subnacionalni regioni na evropskoj skali (Farole et al, 2009). Konkurentnost pojedinačnih jedinica je u međuvremenu rasla. To je sasvim u skladu sa zaključcima Saskije Sassen, prema kojima je ekonomska polarizacija i rastakanje nacionalne urbane hijerarhije, strukturna posledica ulaska u globalnu ekonomiju. Konkurentnost i kohezija se, dakle, sasvim očigledno isključuju pa je potrebno iznaći načine za njihovo redefinisavanje ili zauzeti jasniji politički stav po pitanju opštih razvojnih prioriteta. Evropa, međutim, ne rešava taj suštinski problem već nastoji da alokacijom sredstava smanji regionalne disparitete jačajući konkurentnost manje razvijenih regiona i težeći da tako ojača prostornu solidarnost i koheziju, ne menjajući osnovni politički i ekonomski „kurs“. To je i suština regionalne, kohezivne politike EU (Tabela 11).

Regionalna politika EU predstavlja <u>investicioni okvir</u> za ispunjavanje opštih ciljeva strategije <i>Evropa 2020</i> za održiv i inkluzivan rast zasnovan na znanju u EU. Njen cilj je podsticanje daljeg finansiranja stvaranjem finansijske i druge sigurnosti kod investitora. Prioriteti:	
1.	Zapošljavanje
2.	Istraživanja i razvoj
3.	Klimatske promene
4.	Obrazovanje
5.	Borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti

Tabela 11 : Ciljevi i funkcije Regionalne politike EU
(izvor http://ec.europa.eu/regional_policy/en/)

¹³¹ Teritorijalna kohezija je, kao opšti cilj EU, definisana Lisabonskim sporazumom (2007).

Činjenica je da su mnogi urbani problemi ukorenjeni u šire ekonomske, socijalne i političke strukture i procese koji podstiču razgradnju sistema socijalne zaštite. Ako postoji volja da se urbani problemi zaista reše, biće neophodno promisliti takve trendove i globalne politike koje ih promovišu, kao i njihove implikacije za gradove, i ako se pokaže potrebno, modifikovati ih alternativama. To bi, pak, bilo kontroverzno jer bi značilo dovođenje u pitanje primata ekonomskih politika i odgovarajućih principa konkurentnosti. *Urbana (lokalna) politika, ipak, sama za sebe ne može da reši probleme gradova u globalizaciji* (Atkinson, 2001).

Aktuelni nosioci evropske i globalne urbane politike, dakle, ne uspevaju (ili ne žele) da uoče ono što su urbani sociolozi i društveni mislioci davno utvrdili (Lefebvre, 1974; Engels, 1845) i aktuelizovali u kontekstu globalizacije i neoliberalizma (Sassen, 1991; Castells, 2000; Harvi, 2013, 2005) – duboku i suštinsku vezu grada i (globalne) kapitalističke ekonomije i klasnu (ideološku) uslovljenost urbanizma. Utoliko su ovakva rešenja, iako ciljaju na prave probleme, uvek nepotpuna jer nastoje da „saniraju“ posledice bez promišljanja njihovih dubljih uzroka. Njima nedostaje upravo ono što nudi koncept globalnog grada, prava „dijagnoza“ problema i njihovo teritorijalno lociranje.

VI ZAKLJUČAK: ZNAČAJ I DOMETI KONCEPTA GLOBALNOG GRADA ZA OBNOVU URBANE SOCIOLOGIJE

Autori koji zastupaju koncept globalnog grada stoje na stanovištu da se komandovanje, kontrola i koordinacija globalnog ekonomskog tržišta, *proizvodi i realizuje* u strateškim urbanim centrima – globalnim gradovima. Drugim rečima, dok su „proizvodne delatnosti prostorno raštrkane, investicione i finansijske odluke su privilegija globalnih gradova“ (Tolosa, 2005: 129). Globalni gradovi su: a) „visoko koncentrisane komandne jedinice u organizaciji svetske ekonomije“, b) „ključne lokacije za finansije i specijalizovane usluge koje zamenjuju proizvodnju kao vodeći ekonomski sektor“, c) „mesta proizvodnje, uključujući i proizvodnju inovacija u novim vodećim ekonomskim sektorima“ i d) „kao tržišta za proizvedena dobra, usluge i inovacije“ (Sassen, 1991).

Ključna pitanja na koje smo nastojali da damo odgovor u ovom radu jesu: *da li je koncept globalnog grada odgovarajuća polazna osnova i konceptualni okvir za razumevanje i objašnjavanje urbane budućnosti sveta i da li se može primeniti kao integrišuća paradigma u razumevanju savremenih obrazaca urbanizacije i globalizacije unutar urbane sociologije i srodnih oblasti.*

U cilju pronalaženja odgovora na ova pitanja, pošli smo od analize **procesa globalizacije** i njegovih geografskih, prostornih karakteristika. Kroz prikaz osnovnih pojmova, debata i kontroverzi koje sa sobom nosi teorijska konceptualizacija globalizacije, ukazali smo na nekoliko ključnih odrednica ovog procesa, važnih za početno pitanje. Prvo, globalizacija je, iako se to često previđa, najpre *geografski, prostorni fenomen* jer govori o integraciji udaljenih mesta, ljudi, dobara i simbola koji ih nastanjuju. Drugo, ona je *društveni fenomen* i nije je moguće razumeti bez razmatranja društvenih uzroka i društvenih posledica u realnom geografskom prostoru. Treće, globalizacija dovodi do *usložnjavanja prostorne skale* na kojoj se odvija društveni život (lokalno, nacionalno, regionalno, globalno) i promene njihovih međusobnih odnosa, pri čemu gradovi zadobijaju sve veći praktičan i analitički značaj. I četvrto, efekti globalizacije su *istorijski i geografski neujednačeni* i vode novoj, globalnoj geografiji moći (ne radi se o linearnom procesu ni na prostornoj ni na vremenskoj osi).

U skladu sa ovakvim zaključcima o prirodi procesa globalizacije, pristupilo se **kritičkoj analizi koncepta globalnog grada**, njegove geneze, evolucije i empirijske evidencije na kojoj počiva. Pokazano je kako ovaj koncept uspešno odgovara na prva tri, prethodno izneta, zapažanja o globalizaciji.

Najveći metodološki doprinos teorije globalnog grada studijama globalizacije je u preusmeravanju pažnje (i kritike), sa mistifikovanih i neuhvatljivih globalnih sila, na njene stvarno postojeće i merljive materijalne lokalne manifestacije. Koncept globalnog grada je, kako su to odredili njegovi utemeljitelji, na prvom mestu **okvir za istraživanje urbanizacije**, a ne teorija (Friedmann, Wolff, 1982). U tome se sasvim sigurno sastoji i njegov najveći i najneposredniji doprinos studijama globalizacije i urbanizacije i njihovih međusobnih odnosa. U okviru koncepta razrađeni su višestruki indikatori globalizacije grada, testirani u različitim kontekstima (GaWC). Osnovni problem u ovom pogledu čini nepostojanje (ili nedovoljna količina) *komparativnih podataka na gradskom nivou* i posebno, *relacionih podataka* o odnosima između gradova koji su nužni za razvoj sve značajnijeg koncepta *mreže globalnih gradova*, unutar kog se gradovi više ne porede, već se mere veze između njih. Koncept mreže globalnih gradova je posebno značajan u empirijskom smislu, jer nudi mogućnost za testiranje teorijskih ideja o tome kako su varijacije u lokalnoj ekonomiji i društvenim odnosima povezane sa globalnim umreženim odnosima. Time se postavljaju temelji za izgradnju savremenog modela istraživanja društvene promene, koji bi obuhvatio i strukturu i aktere, i globalno i lokalno, dovodeći ih u smislenu vezu, koju je moguće empirijski istražiti.

Sistematskih studija ovakvog tipa je, međutim, malo, što govori u prilog nužnosti izgradnje jačih veza između teorije i empirije u globalnim urbanim studijama.

Ključan teorijski doprinos sastoji se u uočavanju, opisivanju i objašnjavanju procesa koncentracije i centralizacije ekonomske moći u globalnim gradovima, koji je latentan pratilac dobro prepoznatog trenda prostorne disperzije proizvodnog procesa u globalizaciji. Društvene posledice ovakvih trendova oličene su u ekonomskoj, društvenoj i prostornoj polarizaciji i sve većim prostornim disparitetima na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i globalnom nivou. Time je ukazano na problem (ne)održivosti velikih metropolitanskih oblasti, koji proizilazi iz globalne ekonomske integracije, socijalne i ekonomske polarizacije i oslabljenih političkih kapaciteta za održavanje solidarnosti i kohezije.

Koncept globalnog grada je tako doprineo demistifikaciji i operacionalizaciji teorija globalizacije, poentirao i locirao suštinske društvene probleme koji iz nje proizilaze ali, sa druge strane, nije uspeo adekvatno da obuhvati: a) složen, b) neujednačen i prostorno varijabilan karakter globalizacije, te c) da globalizaciju pojmi kao istorijski proces. Ove nedostatke koncepta globalnog grada sumirali smo kao: a) ekonomizam b) zapadnocentričnost i c) prezentizam.

U skladu sa ovakvim zaključcima, pristupljeno je kritičkoj reviziji koncepta globalnog grada, gde je istaknut njegov **istorijski kontinuitet** a globalni urbani procesi određeni kao **procesi dugog trajanja**. Zauzet je stav da je globalizacija nedovršen istorijski proces, koji se odvija u *talasima*, pri čemu su gradovi oduvek imali centralnu ulogu u njenoj medijaciji. Aktuelnu fazu globalizacije zato razumevamo kao najnoviji talas, nikako kao početak globalizacije. Ona otpočinje 70-ih godina 20. veka a obeležena je ekonomskom krizom, deindustrijalizacijom i izmeštanjem proizvodnje u nerazvijene zemlje, intenziviranjem direktnih stranih investicija, širenjem finansijskih tržišta, većom cirkulacijom radne snage i širenjem neoliberalne ideologije u sve sfere društvenog života.

Iz ovakvog shvatanja globalizacije proizilazi i njeno dvostruko poimanje: **kao (istorijskog) procesa i kao (aktuelnog) projekta**. Globalizaciju, dakle, shvatamo kao materijalan i vrednosno neutralan istorijski proces prostorne integracije koji u različitim fazama zaposedaju i instrumentalizuju određeni društveni akteri, i formulišu njegovo značenje u skladu sa sopstvenom ideologijom. Stoga, nije dovoljno razumeti samo strukturne aspekte globalizacije, već i strategije globalnih ekonomskih aktera (kao unutar koncepta globalnog grada) ali i različite lokalne (političke i kulturne) odgovore na te strategije (što koncept globalnog grada ne obuhvata u dovoljnoj meri). U tom cilju, potrebno je raditi na izgradnji

pristupa „od dole“, u koji bi bili uključeni konkretni akteri i društveni, kulturni i politički uslovi u kojima funkcionišu.

Koncept globalnog grada je, u metodološkom smislu, pogodan za to jer je najuže vezan za društveni kontekst i pruža analitičke mogućnosti *dolaska do aktera i njegovog povezivanja sa širim strukturama*. Ovakva mogućnost, međutim, nije dovoljno iskorišćena, posebno u njegovim skorijim, sve više strukturalističkim tendencijama.

Da bi se uspešno povezali akteri i struktura, nužno je korigovati **zapadnocentričnost** koncepta globalnog grada i transformisati ga tako da može da obuhvati različite lokalne manifestacije globalizacije i lokalne aktere koji funkcionišu kao njihovi posrednici. „Kroz povezane procese kretanja kapitala i radne snage globalizacija se drugačije odigravala na različitim lokacijama internacionalnog kapitalizma. Svaki pokušaj kritičke refleksije procesa globalizacije mora se uhvatiti u koštac sa njenim specifičnim društvenim i političkim dimenzijama kako bi se izbegla prosta hronika ili fetišizacija sve većeg obima cirkulacije kapitala” (Graham, 2000: 192). Otvaranje ka mogućnostima za postojanje drugačijih razvojnih logika gradova u globalizaciji, u odnosu na onu koju nudi koncept globalnog grada, dovodi do izgradnje novih koncepata poput „globalizirajućih gradova“, „običnih gradova“ i „gradova u globalizaciji“. To ne znači da je osnovna postavka koncepta globalnog grada pogrešna, ali znači da su lokalni i nacionalni faktori u oblikovanju globalnih ekonomskih sila značajniji nego što se to unutar njega pretpostavlja, pa ga je nužno modifikovati na tragu ovih novih koncepata. Pokazuje se da je, iako nešto modifikovana, perspektiva svetskog sistema i podela na *centar, periferiju i poluperiferiju* (Dunn, Kawana, Brewer, 2000) od krucijalne važnosti za razumevanje nejednakih lokalnih ishoda globalizacije i njihovog prostornog situiranja. Analiza globalizacije gradova periferije i poluperiferije, potvrdila je značaj kontekstualizacije i „decentriranja“ koncepta globalnog grada, jer se lokalne i nacionalne političke strukture ovde pojavljuju kao važni medijatori ekonomske globalizacije. Globalizacija razvijenih gradova Azije je na taj način u velikoj meri posredovana državnom intervencijom, i nastaje kao specifičan rezultat uspešne kombinacije globalnih aspiracija i istorijski i kulturno utemeljenih nacionalnih političkih vizija. Gradovi manje razvijenih delova sveta, poput Indije i Afrike, su, sa druge strane, znatno izloženiji „čistom“ i neposredovanom delovanju globalnih ekonomskih procesa zbog oslabljenih nacionalnih i lokalnih političkih kapaciteta. Postsocijalistički gradovi poluperiferije pokazuju divergentne razvojne putanje, ali je primetno da globalizacija onih gradova koji su najudaljeniji (u političkom smislu) od EU, poput Beograda, sve više poprima formu globalizacije nerazvijenih gradova periferije.

„Mirenje“ aktera i strukture i preciznije razlučivanje strukturnih i strateških dimenzija globalizacije unutar koncepta globalnog grada, u velikoj meri zavisi i od prevazilaženja ekonomizma. Globalne ekonomske strukture i procesi, i njihova lokalna *proizvodnja*, su unutar koncepta globalnog grada dobro objašnjeni, ali je izostala dublja problematizacija njihove *lokalne transformacije* od strane društvenih aktera u različitim kontekstima. U sociokulturnom pogledu, analizirane su posledice intenziviranja globalnih migracija koje sa sobom povlači globalizacija gradova. One su opisane kao **susret i sudar kultura u globalnom gradu**, čime je pokazano da je život u (globalnom) gradu uvek mnogo složeniji od strukture globalnog kapitala i njegove lokalne refleksije. Pokazano je kako obeležja poput etniciteta, roda, rase i religije ne smeju biti olako podvedena pod ekonomske (klasne) nejednakosti, odnosno, da ih je nužno posmatrati zajedno jer se najčešće dopunjavaju (što je očigledno na primeru imigranata/kinja zaposlenih na najlošije plaćenim poslovima). Time je evidentiran važan problem koji savremenoj levici, fokusiranoj na neoliberalizam, često promiče – potencijal za jačanje konzervativnih i desnih ideologija, kao reakcija na sve veći kulturni diverzitet u globalnim gradovima, ali i nove mogućnosti za kulturnu i političku participaciju u ovakvim okolnostima.

Najurgentniji zadatak u ovoj oblasti je proširivanje koncepta u pravcu razumevanja **političkog konteksta globalizacije gradova**, sa usvajanjem polazne premise o *relativnoj autonomiji* urbane politike od širih ekonomskih struktura. Taj zadatak svodi se na istraživanje načina na koji se proces „postanka globalnim” organizuje kao lokalni (politički) projekat (Graham, 2000) i kakve se u vezi sa tim koalicije i konflikti uspostavljaju. Koncept globalnog grada ispravno uočava probleme (strukturu), ali ne uspeva da ode dalje i pokaže mogućnosti za njihovo rešavanje, koje uvek leže u domenu politike i odnosa moći. Strukturne dimenzije globalizacije su procesi dugog trajanja koji se sporo menjaju, ali je način upravljanja njima stvar privremene konstelacije političke moći, ne samo na globalnom već i na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.

Stratešku dimenziju globalizacije gradova u radu prepoznajemo u novoj, **neoliberalnoj urbanoj politici**, koja prvenstveno teži uspostavljanju ekonomske konkurentnosti kroz urbani „busterizam“, velike razvojne projekte i preduzetnički model upravljanja. Takva, suštinski depolitizovana, urbana „politika“ (Petrović, 2009), koja prerasta u ekonomsku strategiju, „guta“ i potire urbanu politiku i urbanu kulturu koje postaju puko sredstvo privlačenja stranih investicija i ekonomskog rasta. Sve ovo nije moguće razumeti bez fokusa na aktere i njihove odnose moći, dakle, bez fokusa na mikronivo. U skladu sa početnim shvatanjem globalizacije i idejom o relativnoj autonomiji urbane politike, u radu

pažnju obraćamo i na mogućnosti za realizaciju alternativnih vizija urbanog razvoja i odgovarajućih političkih projekata, čime se koncept otvara i za analizu *društvene promene* „od dole“ a grad shvata kao instrument za njeno iniciranje. Unutar revidiranog koncepta globalnog grada vidimo, dakle, mogućnost za kritiku postojećih, ali i afirmaciju *mogućih* politika urbanog razvoja.

Između apokaliptičnih, radikalnih, anarhističkih i neoliberalnih političkih vizija, opredeljujemo se za levo orijentisane **(socijalne) politike održivog urbanog razvoja** u uslovima globalizacije, kojima pridajemo centralni politički značaj. Za ovakvim, alternativnim, vizijama urbane politike tragamo prvenstveno u okviru EU, jer je njihova formulacija u smislu opštih principa na ovom nivou već otpočela. I pored svoje autonomije, lokalne urbane politike moraju se „ukotviti“ u neke opšte političke principe i smerove koje je moguće definisati na nivou EU. Unutar koncepta globalnog grada pokazano je kako globalizacija gradova proizvodi diskontinuitete u urbanoj hijerarhiji na nacionalnom nivou (globalni gradovi su globalno umreženi a lokalno iskopčani), što EU prepoznaje kroz problem sve većih regionalnih dispariteta. Politička logika EU je u očiglednoj suprotnosti sa globalnom ekonomskom logikom a tenzije koje iz toga proizilaze EU nastoji da ublaži ulaganjem u teritorijalnu koheziju. Ovakva rešenja se za sada ipak čine kao parcijalna jer ne menjaju značajnije opšti politički smer lokalnih vlasti niti njihove principe. Zaključeno je i da bi za analizu održivog urbanog razvoja u globalizaciji koncept *globalni grad-region* bio pogodniji jer je u okviru njega moguće planiranje distribucije beneficija rasta u prostoru.

Na osnovu ovakvih uvida, zaključujemo da je šira oblast unutar koje se razrađuje koncept globalnog grada – **perspektiva globalnog grada** – koja obuhvata i srodne koncepte, poput običnog grada, mreže globalnih gradova, globalnog grada-regiona i gradova u globalizaciji, *nezaobilazna* za razumevanje urbane budućnosti i njenog planiranja.

Perspektiva globalnog grada kao mogućnost za obnovu urbane sociologije

Nešto iscrpniji odgovor zahteva pitanje da li ovu perspektivu možemo uzeti kao osnovu za **obnovu urbane sociologije u uslovima globalizacije**. Da bi odgovorili na to pitanje, potrebno je videti kako se urbana sociologija „snašla“ sa trendovima koje sa sobom nosi globalizacija? Kakvi su unutrašnji, teorijski i praktični odgovori na ovakve izazove? Ako dostupni podaci o intenzitetu i formama urbanizacije ukazuju na evidentnu *metropolitensku budućnost sveta*, da li je urbana sociologija spremna i „opremljena“ da odgovori na pitanja o društvenim problemima koji iz toga proizilaze, gradeći nove teorijske i metodološke modele

uz zadržavanje kritičke pozicije? Globalizacija je narušavanjem dominacije nacionalne države, usložnjavanjem prostorne skale društvenog života i rastakanjem „metodološkog nacionalizma“ u društvenim naukama, učinila predmet sociologije grada *centralnim društvenim problemom*. Sa druge strane, ona je dovela i do neumereno velikog interesovanja za prostor u svim granama sociologije, ali i ostalim društvenim naukama (istoriji, antropologiji, ekonomiji, književnosti, pravu, politikologiji), čime je urbana sociologija, paradoksalno, dospela u *krizu* i izgubila centralnu poziciju u urbanim i prostornim studijama (May et al, 2005). Kriza, međutim, ne proizilazi iz same interdisciplinarnosti već zavisi od snage i fleksibilnosti autentične urbanosociološke pozicije u ovakvim uslovima. To znači da opisane trendove možemo da razumemo i kao *podsticaj za razvoj urbane sociologije*.

Moguće strategije urbane sociologije su: a) ignorisanje globalizacije i njenih veza sa urbanizacijom i zadržavanje na predglobalizacijskim paradigmatama i pristupima, b) otvaranje urbane sociologije ka globalizaciji kroz istraživanje veza gradova sa globalnom ekonomijom i transnacionalnog urbanog sistema, c) konzervativno zatvaranje u lokalne partikularnosti i gubljenje veza sa globalizacijom (provincijalizacija) i d) povezivanje globalizacije sa pojedinim aspektima grada i urbanog načina života – obrazovanjem, urbanim planiranjem, etnicitetom i slično (fragmentacija).

U radu zastupamo stanovište po kom su globalizacijske tendencije, kao istorijski proces i aktuelni projekat, nezaobilazne za razumevanje gradova, te da se moraju iznaći načini za njihovu integraciju u urbanu sociologiju. U suprotnom, ova bi disciplina mogla da ostane na samoj periferiji urbanih studija. Urbana sociologija ima jaku tradiciju u ovoj oblasti (najpre neomarksističku) na čijim osnovama se i grade savremeni pristupi globalizaciji gradova (Castells, 2000; Harvey, 2005). Trajan zalog ove tradicije sastoji se u proizvodnji društvene kritike i kontinuiranom nastojanju da se da praktičan doprinos pozitivnoj društvenoj promeni. Smatramo i da kritička oštrica urbane sociologije presudno zavisi od njenog suočavanja sa globalizacijom jer se na tom mestu susreće sa pravim izazovima.

Kritička sociološka tradicija počiva na četiri međusobno povezana elementa: teorijskom karakteru, refleksivnosti, kritici instrumentalnog razuma i naglasku na razlučivanju stvarnog i mogućeg a za razradu svakog od ovih elemenata nužan je kontinuiran angažman na razumevanju savremenih obrazaca kapitalističke urbanizacije. U uslovima generalizovane, svetske urbanizacije, projekat kritičke sociološke teorije i kritičke urbane teorije se prepliću više nego ikada ranije (Brenner, 2009: 199).

Ali sve ovo u savremenim okolnostima nije dovoljno. U (urbanoj) sociologiji postoji značajna raspolućenost između „teorije i podataka“ (May et al., 2005), odnosno između velikih teorijskih konstrukcija (na primer, „prostor tokova“) koje je gotovo nemoguće proveriti na empirijskom nivou i „pozitivističkih taksonomija“ (poput Alfa, Beta i Gama globalnih gradova), kakve se nude u perspektivi globalnog grada. Ovaj problem je posebno značajan jer globalizacija gradova proizvodi potrebu za izgradnjom novih definicija grada, novih urbanih indikatora i *direktnom komparacijom gradova i njihovih međusobnih veza* (neposredovanu državom). Najveće mogućnosti integracije koncepta globalnog grada u urbanu sociologiju zato proizilaze iz **kombinovanja jake naučne, metodološke osnove za istraživanje procesa globalizacije gradova sa kritičkom refleksijom o njihovoj ukupnosti**. Perspektiva globalnog grada doprinosi otvaranju, onučavanju i globalizaciji urbane sociologije (posebno zahvaljujući inovativnim metodama za analizu veza između globalne ekonomije i lokalnih uslova unutar koncepta mreže globalnih gradova – na primer, analiza lokalnih promena kao funkcija globalne urbane mreže) i boljem „uvezivanju“ teorije i podataka. Urbana sociologija ovu perspektivu, pak, obogaćuje *društvenom kritikom, politizacijom i holističkim pristupom* (spajanjem sa celinom gradskog života u istorijskoj perspektivi). Držimo da su ovakve, *empirijski utemeljene i kritičke* studije globalizacije i urbanizacije nužne jer bi, u suprotnom, neoliberalna ideologija kao projekat mogla lako zamagliti saznanja o realnim urbanim procesima.

Integracija perspektive globalnog grada u urbanu sociologiju mogla bi da se sagleda i kao brana od provincijalnih i fragmentirajućih tendencija u ovoj oblasti, koje proizilaze iz strategije ignorisanja procesa globalizacije. Tu posebno mislimo na postmodernu (i postkolonijalnu) struju, unutar koje se, pored nužne kontekstualizacije predmeta, *kontekstualizuju i sami pristupi predmetu* i principi njegovog saznavanja („Losanđeleska škola“),¹³² kao i neplodne, radikalno konstrukcionista pristupe (Smith, 1998). Držimo da su ovakvi pristupi koji napuštaju mogućnost saznavanja opštih (globalnih) principa i njihovih veza sa posebnim i lokalnim, izraz intelektualnog zamora u (urbanoj) sociologiji, što vodi izopštavanju iz celine urbanih studija i udaljavanju od neposrednih uslova ljudskog života i mogućnosti za njegovu promenu. Značaj perspektive globalnog grada je, dakle, i u osnaživanju trajnog nastojanja urbane sociologije da iznađe veze između grada i širih društvenih struktura. Slično tome, perspektiva globalnog grada ne dopušta olako prepuštanje

¹³² Radi se o grupi autora koji grade specifičan, postmoderan, pristup analizi globalnih urbanih procesa, fokusirajući se isključivo na Los Anđeles (Soja, 1989; 2000; Davis, 1990)

kulturalizmu u urbanoj sociologiji jer iznova podseća (i dokazuje) značaj klasnog, ekonomskog utemeljenja gradskih problema.

Perspektiva globalnog grada, posebno „pogledi izvan mape“, mogli bi da doprinesu otvaranju urbane sociologije ka nezapadnim iskustvima i rastakanju zapadne intelektualne hegemonije u ovoj oblasti. „Širi pogled na oblast pokazuje da budućnost urbane sociologije počiva na istraživanjima u različitim delovima sveta, hibridizaciji intelektualnih tradicija i razvoju komparativnog pristupa“ (May et al, 2005: 348). Perspektiva globalnog grada može da se pojavi kao integrišuća paradigma u urbanoj sociologiji za povezivanje širih struktura i opštih teorijskih uvida (globalizacija) sa pojedinačnim studijama gradova u globalizaciji i njihovih specifičnosti, čime se iz vida ne ispušta diverzitet urbanog načina života.

Na kraju, nudimo konceptualni okvir za obnovu urbane sociologije perspektivom globalnog grada po modelu klasičnog programskog teksta Mišela Basana (2002).

1) **„Urbani fenomen je otisak preobražaja globalnih društava u prostoru“.** Globalni grad je najjasniji reprezent i strateško mesto procesa globalizacije. U njemu se kristališu i postaju očigledne sve globalizacijske tenzije. U globalnom gradu se proizvodi i reprodukuje globalizacija. Veza grada i društva je u ovim okolnostima tešnija nego ikada.

2) **„Urbani fenomen otkriva društvene, ekonomske, kulturne i političke procese“.** Globalizacija se odvija se kroz društvene, ekonomske, kulturne i političke urbane procese. Ovi složeni i međuzavisni urbani procesi proizvode sukobe i koalicije koje se realizuju unutar gradskog života.

3) **„Urbani fenomen sadrži složeni sistem aktera“.** Globalnim urbanim procesima upravljaju globalni i lokalni akteri, od kojih neki upravljaju a drugi se opiru i osporavaju. Interesi aktera susreću se i sukobljavaju u gradovima. Urbana kohezija zavisi od međusobnih odnosa i veza između ovih aktera.

- globalni ekonomski, korporativni akteri/ lokalne ekonomske elite;
- globalni donosioci odluka/ lokalni donosioci odluka, uključujući i globalne i lokalne nevladine organizacije i neformalne društvene pokrete;
- globalna ekspertiza u proizvodnji prostora / lokalni stručnjaci za prostor
- globalni korisnici grada (turisti, imigranti) / lokalni korisnici grada (građani)

4) **„Urbani fenomen je podeljen na tri odsečna sprata“:** morfologiju, društvene prakse i predstave. Sva tri sprata tesno su povezana sa procesom globalizacije. Urbana morfologija, društvene prakse i predstave danas funkcionišu kao mešavina kulturno-istorijskih posebnosti i globalnih aspiracija.

5) **„Svaki tip urbanog sadrži jednu urbanu skalu od mikro do makro socioprostornog“**. U uslovima globalizacije urbano nastavlja da funkcioniše na svim ovim nivoima (stan, susedstvo, četvrt, zona, opština, aglomeracija, metropola i šira metropolitenska zona – region, svetska armatura metropola – mreža globalnih gradova). Odnosi između njih se, međutim, menjaju jer nacionalna država više nije ključan organizacioni princip niti osnovni nosilac moći. Globalizacija proizvodi drugačiju logiku povezivanja ovih nivoa jer geografski prostor (blizina) između njih više nema presudan značaj. Dva globalna grada na različitim krajevima sveta su međusobno „bliža“ nego pojedinačni globalni grad i siromašna imigrantska četvrt (enklava) u njemu, koja, pak, održava tesne transnacionalne veze sa domovinom. Odnosi različitih socioprostornih nivoa postaju sve neposredniji i složeniji pa ih je nemoguće posmatrati izolovano.

6) **„Urbano je strukturirano sistemom mesta i tokova koji vode ka neophodnoj pokretljivosti“**. Tokovi (pokretljivost) daju fundamentalni karakter savremenom (globalnom) urbanom. (Mikro) prostori mesta imaju mogućnost da postanu strateška mesta emancipacije. Na preseku urbanih tokova i mesta kristališu se osnovne protivurečnosti savremenog globalnog društva i odigrava politizacija urbanog pitanja.

7) **“Urbani prostor i vreme su nerazdvojni, ali različiti”**. Vremensko-prostorna kompresija je osnova na kojoj počivaju globalni urbani procesi. Prostor i vreme su sažeti ali ne svuda u jednakoj meri.

8) **„Urbano stanovanje, kvartovski život i urbana segregacija duboko profilišu urbani fenomen“**. Urbana segregacija i socijalna i ekonomska polarizacija predstavljaju važnu dimenziju globalnog grada. Unutar svakodnevice kvartovskog života realizuju se ekonomske, društvene i kulturne (rasne i etničke) urbane tenzije. Globalizaciju gradova prate specifične forme urbane segregacije, poput imigrantskih četvrti i „ograđenih zajednica“ (*gated communities*).

9) **„Privatne i javne urbane sfere porađaju napetosti u urbanoj dinamici“**. Proces globalizacije intenzifikuje teritorijalne (lokalne, regionalne, nacionalne i globalne) disparitete i narušava teritorijalnu koheziju a neoliberalizmu, kao aktuelnom političkom projektu globalizacije, rešavanje ovih problema nije politički prioritet. U takvim uslovima privatna urbana sfera (princip konkurentnosti) dominira nad javnom (princip kohezije). Unutar napetosti između privatne i javne sfere koncept „prava na grad“, kao novi oblik lokalne političke participacije, dobija na značaju. Pored globalnih trendova, odnos privatne i javne urbane sfere uvek je određen i kulturno-genetičkom osnovom grada.

10) **“Urbana moć upravlja urbanim razvojem”**. Struktura urbane moći, njeno formiranje i transformacija, usložnjavaju se paralelno sa usložnjavanjem urbanih aktera kao njenih nosilaca. Uspostavljaju se nove koalicije i sukobi u kojima dimenzija globalno – lokalno dobija na značaju.

11) **„Kultura je u srcu urbane dinamike“**. Urbana dinamika globalnih gradova proizilazi iz susreta i sučeljavanja kulturnih konstrukata sve različitijeg gradskog stanovništva. U svim delovima sveta, primetan je trend potiskivanja ovakve, autentične urbane kulture konstruisane „na licu mesta“ od strane urbane kulture kao ekonomske strategije, konstruisane u okviru neoliberalne političke agende.

Literatura

- Abu-Lughod, Jannet, Hay, Richard (1979). *Third World Urbanization*. New York: Methuen.
- Abu-Lughod, Janet (1989). *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350*. Oxford: Oxford University Press.
- Abu-Lughod, Janet (1999). *New York, Chicago, Los Angeles: America’s Global Cities*. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Abu-Lughod, Janet (1999a). “Discontinuities and Persistence: One world system or succession of systems”. In: Gunder, FrankAndré, Gills, Barry, *The world system: five hundred years or five thousand?* New York: Routledge. 278–292.
- Abu-Lughod, Janet (2006). “Global City Formation in New York, Chicago and Los Angeles: An Historical Perspective”. In: Branner, Neil, Keil, Roger *The Global City Reader*. New York: Routledge. 42–49.
- Alderson, Arthur, Jason Beckfield (2004). Power and position in the world city system. *American Journal of Sociology*. 109, no. 4: 811–851. (<http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3203614>) Pristupljeno: 07. 10. 2014.
- Alexander, Jeffrey (1994). Modern, Anti, Post and Neo: How Intellectuals Have Coded, Narrated, and Explained the “New World of Our Time”. *Zeitschrift fur Soziologie* 23 (3): 165–197.

- Alexander, Jeffrey (2007). "Globalization" as Collective Representation: The New Dream of a Cosmopolitan Civil Sphere. In: Rossi, Ino (ed.) *Frontiers of Globalization Research: Theoretical and Methodological Approaches*. New York: Springer. 371–382.
- Albrow, Martin (1997). *The Global Age: State and Society Beyond Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Amin, Ash, Graham, Stephen (1997). The Ordinary City. *Transactions of the Institute of British Geographers*. Vol. 22, No. 4: 411–429. (<http://www.jstor.org/stable/623110>).
Pristupljeno 19. 06. 2014.
- Antonić, Slobodan (1995). *Izazovi istorijske sociologije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Appadurai, Arjun (2003). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Atkinson, Rob (2001). The Emerging Urban Agenda and the European Spatial Development Perspective: Towards an EU Urban Policy. *European Planning Studies*, Vol. 9, No. 3.
- Bakker, Hans (2007). Economic determinism. In: Ritzer, George. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing: 1293.
- Bardhan, Pranab (2002). Decentralization of Governance and Development. *Journal of Economic Perspectives*. Vol. 16, No. 4.
- Basan, Mišel (2001). Za obnovu urbane sociologije: jedanaest teza, *Sociologija*, Vol. XLIII, N° 4.
- Bauman, Zygmunt (1998). *Globalization: The Human Consequences*. Columbia: Columbia University Press.
- Bauman, Zygmunt (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity.
- Bauman, Zigmund (2003). Turisti i vagabundi. U: Vladimir Vuletić (ur.) *Globalizacija: mit ili stvarnost*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 251–274.
- Bauman, Zygmunt (2004). *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*. Cambridge: Polity Press.
- Bačak, Valerio (2007). O pojednostavljivanju modernosti: kritika Baumana i Giddensa. *Diskrepancija*. Svezak 8. br 12.
- Beaverstock, Jonnatahn, Smith, Richard, Taylor, Peter (1999). A roster of world cities. *Cities*. Vol. 16, Iss. 6: 445–458.

- Beaverstock, Jonathan, Smith, Richard, Taylor, Peter (2000). World-City Network: A New Metageography? *Annals of the Association of American Geographers*. Volume 90, Issue 1: 123–134.
- Bell, Michael Mayerfeld (1996). Population and Development. U: Michael Mayerfeld Bell, *An Invitation to Environmental Sociology*. London: Pine Forge Press. 103–141.
- Bek, Ulrih (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Beck, Ulrich (2003). *Što je globalizacija. Zablude globalizma – odgovori na globalizaciju*. Zagreb: Vizura.
- Beerens, Gerardus (2004). *Global opportunities and institutional embeddedness*. Enschede: CHEPS/UT.
- Bejatović, Gordana (2003), *Globalni grad*, neobjavljen diplomski rad, Novi Sad.
- Beng Huat, Chua (2011). Singapore as Model. Planning Innovations, Knowledge Experts. In: Ananya Roy, Aihwa Ong (ed.). *Worlding Cities: Asian Experiments and the Art of Being Global*. London: Blackwell Publishing: 29–55.
- Benevolo, Leonardo. (2004). *Grad u istoriji Evrope*. Beograd: Clio.
- Bjelland, Mark (2001). Review of Peter Marcuse and Ronald van Kempen: Globalizing cities: A New Spatial Order? *Urban Perspectives*. No. 2: 3.
- Boschi, Renato, Santana, Carlos Henrique (eds.) (2013). *Development and Semi-periphery: Post-neoliberal Trajectories in South America and Central Eastern Europe*. London: Anthem Press.
- Brenner, Neil (1999). Beyond state-centrism? Space, territoriality, and geographical scale in globalization studies. *Theory and Society* 28: 39–78.
- Brenner, Neil (2001), World city theory, globalization and the comparative-historical method: Reflections on Janet Abu-Lughod's interpretation of contemporary urban restructuring, *Urban affairs review* 37 (1). 124–147.
- Brenner, Neil, Theodore, Nick (2002). Cities and the Geographies of Actually Existing Neoliberalism. *Antipode*. 34 (3): 356–386.
- Brenner, Neil (2009). What is critical urban theory? *City*. Vol. 13. No. 2–3: 199–207.
- Brenner, Neil, Keil, Roger (2006). *The Global City Reader*. New York. Routledge.

- Brenner, Neil, Keil, Rodger (2013). From global cities to globalized urbanization. *Glocalism*. Iss. 3. (<http://www.glocalismjournal.net/Issues/GLOBAL-CITIES/Articles/From-Global-Cities-To-globalizedUrbanization.kl#Global%20interurban%20networks%20%E2%80%93%20debates%20and%20horizons>) Pristupljeno 28. 02. 2015.
- Braudel, Fernan (1984). *Civilization and capitalism: The perspective of the world* (Vol III). London: William Collins Sons & Co Ltd.
- Braudel Fernand (1995). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the age of Philip II*. London: University of California Press.
- Braudel, Fernand (1984), "Divisions of space and time in Europe", ("Perspectives of the World"). U: Brenner, Nail, Keil, Roger (2006). *The Global City Reader*. Routledge, New York: 25–32.
- Brodal, Fernan (1992). *Spisi o istoriji*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Brodal, Fernan (2005). „Originalnost zapadnih gradova“. U: Vujović, Sreten, Petrović, Mina *Urbana sociologija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd: 139–151.
- Bruce, Steve, Yearley, Steven (2006). *The Sage Dictionary of Sociology*. London: Sage Publications.
- Bharadwaj, Lakshmi (2000). Human ecology and environmental analysis. *The Encyclopedia of Sociology* (2 ed.). New York: Macmillan: 1209–1233.
- Carta, Silvio, González, Marta (2010). Mapping Connectedness of Global Cities: α , β and γ tiers (<http://www.lboro.ac.uk/gawc/visual/globalcities2010.pdf>) Pristupljeno 20. 01. 2015
- Castells, Manuel (1972). *The Urban Question. A Marxist Approach*. London: Edward Arnold.
- Castells, Manuel (1992). *The Informational City: Economic Restructuring and Urban Development*. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel, Hall, Peter (1994). *Technopoles of the World: The making of 21st Century Industrial Complexes*. London: Routledge.
- Castells, Manuel (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- Castles, Stephen, Miller, Mark J. (1993). *The Age of Migration*. London: Macmillan.

- Chase-Dunn, Christopher, Hall, Thomas (1997). *Rise and demise: Comparing World – Systems*. Oxford: Westview Press.
- Chase-Dunn, Christopher (1998). *Global Formation: Structures of the World Economy*. London: Rowman & Littlefield Publishers.
- Chase-Dunn, Christopher, Kawana, Yukio, Brewer, Benjamin (2000). Trade Globalization since 1795. *American Sociological Review*, Vol. 65, No. 1: 77–95.
- Chase-Dunn, Christopher (2003). Understanding Waves of Globalization and Resistance in the Capitalist World(-)System. (<http://irows.ucr.edu/papers/irows12/irows12.htm>)
Pristupljeno 18. 02. 2015.
- Chase-Dunn, Christopher, Alvarez, Alexis, Jorgenson, Andrew, Niemeyer, Daniel, Richard Pasciuti and Weeks, John (2006). *Global City Networks in World Historical Perspective*. (<http://irows.ucr.edu/papers/irows28/irows28.htm>)
- Chase-Dunn, Christopher (2007). Dependency and world-systems theories. In: George Ritzer (ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing: 1060 – 1062.
- Chriss, James (2007). Networks. In: Ritzer, George (ed.). *The Blackwell encyclopedia of sociology*. Oxford: Blackwell Publishing: 3182–3185.
- Clark, David (2003). *Urban World/Global City*. Second edition. London and New York: Routledge.
- Crosgrove, Denis (2004). Landscape and Landschaft. *GHI Bulletin*. No. 35: 57–71.
- Dancygier, Rafaela (2010). *Immigration and Conflict in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davis, Diane (2005). Cities in Global Context: A Brief Intellectual History. *International Journal of Urban and Regional Research*. Volume 29. 1: 92–109.
- Davis, Mike (1990). *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*. New York and London: Verso.
- Davis, Mike (2006). *Planet of slums*. London: Verso.
- Derudder, Ben, Witlox, Frank (2007). Data sources for analysing transnational urban networks: a critical overview. *Flux*. No. 68: 22–32.

- Dogaru, Teodora, Burger, Martin, Karreman, Bas, van Oort, Frank (2014). Functional and Sectoral Division of Labour within Central and Eastern European Countries: Evidence from Greenfield FDI. *GaWC Research Bulletin* 433. (<http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb433.html>) Pristupljeno: 08. 01. 2015.
- Doksijadis, Konstantinos (1970). *Ekumenopolis – naselje budućnosti*. Beograd: Savez studenata Arhitektonskog fakulteta.
- Eade, John (1997). *Living the Global City: Globalisation as a Local Process*. Routledge, London-New York.
- Elden, Stuart (2001). Politics, Philosophy, Geography: Henri Lefebvre in Recent Anglo-American Scholarship. *Antipode*. Vol. 33. No. 5: 809–825.
- Engels, Fridrih [1845] (1977). *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Beograd: Prosveta.
- EURAMET (2013). *Mega Cities*. (<http://www.emrponline.eu/call2013/docs/MegaCities.pdf>) Pristupljeno 12. 12. 2013.
- EUROSTAT (2009). *Regional Focus, no 1: Metropolitan regions in EU*. (http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2009_01_metropolitan.pdf) Pristupljeno: 12. 12. 2013.
- EUROSTAT (2010) Yearbook 2010 (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>) Pristupljeno 05. 08. 2011.
- Farole, Thomas, Rodríguez-Pose, Andrés, Storper, Michael (2009). *Cohesion Policy in the European Union: Growth, Geography, Institutions*. Report Working Paper.
- Fainstein, Susan (2001). Inequality in Global City-Regions”. In: A. J. Scott (ed.), *Global City-Regions: Trends, Theory, Policy*. Oxford: Oxford University Press: 285–298.
- Fainstein, Susan (2001a). Competitiveness, Cohesion, and Governance: Their Implications for Social Justice. *International Journal of Urban and Regional Research* Volume 25. 4.
- Faulcombridge, James, Beaverstock, Jonatahn (2008). *Globalization: Interconnected Worlds*. (http://www.sagepub.com/upm-data/24132_19_Hollway_Ch_19.pdf) Pristupljeno: 03. 11. 2013.
- Florida, Richard (2003). Cities and the Creative Class. *City & Community* 2: 1.
- Foucault, Michel (1980). Questions on Geography. In: Colin Gordon, Ed. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon: 63–77.

- Fuko, Mišel (2005). Druga mesta. U: Marinković, Milenković (prir.) *Mišel Fuko Hrestomatija*. Novi Sad: Vojvođanska Sociološka Asocijacija: 29–36.
- Friedmann, John, Wolff, Goetz (1982). World city formation: an agenda for research and action. *International Journal of Urban and Regional Research* 6. 3: 309–44.
- Friedmann, John (1986). The World City Hypothesis. *Development and Change*. Vol. 17: 69–83.
- Garzia, Beatriz (2004). Cultural Policy and Urban Regeneration in Western European Cities: Lessons from Experience, Prospects for the Future. *Local economy*. Vol. 19, No. 4: 312–326.
- Geniş, Şerife (2007). Globalization of Cities: Towards Conceptualizing a New Politics of Place-Making in a Transnational Era. *University of Gaziantep Journal of Social Sciences* 6 (1): 59–77.
- Gidens, Anthony (1986). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. USA: University of California Press.
- Gidens, Entoni (1998). *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.
- Giddens, Anthony (2006). *Sociology: 5th edition*. Cambridge: Polity Press.
- Gidens, Entoni (2009). *Evropa u globalnom dobu*. Beograd: Clio.
- Goffman, Erving (1990). *Stigma: Notes On The Management of Spoiled Identity*. London: Penguin Group.
- Goldman, Michael (2011). Speculating on the Next World City. In: Ananya Roy, Aihwa Ong (ed.). *Worlding Cities: Asian Experiments and the Art of Being Global*. London: Blackwell Publishing: 229–259.
- Gottdiener, Mark, Hutchinson, Ray (2011). *The New Urban Sociology*. Fourth Edition. Boulder: Westview Press.
- Gottdiener, Mark, Budd, Leslie (2005). *Key concepts in urban studies*. London: Sage.
- Graham, Todd (2000). “Going global” on semi-periphery: World Cities as Political Projects. In: Knox, Paul, Taylor, Peter (eds). *World cities in a world-system*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Granovetter, Mark (1983). The strenght of weak ties. A network theory revisted. *Sociological Theory*. Vol. 1: 201–223.

- Gregory, Derek (2006). Troubling Geographies. In: Noel Castree and Derek Gregory (eds). *David Harvey: A Critical Reader*. Oxford: Blackwell.
- Griffiths, Ron (2008). City/Culture Discourses: Evidence from the Competition to Select the European Capital of Culture 2006. *European Planning Studies* Vol. 14, No. 4: 416–430.
- Gugler, Josef (ed.) (1988). *The urbanization of the third world*. New York: Oxford University Press.
- Guldin, Gregory (2001). *What a Peasant To Do? Village Becoming Town in Southern China*. Boulder. Westview Press.
- Gwynne, Robert and Kay, Cristóbal (eds.) *Latin America Transformed: Globalization and Modernity, 2nd edition*. London: Arnold, 2004.
- Habermas, Jürgen (1994). Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State. In: Charles Taylor (ed.) *Multiculturalism: Examining the politics of recognition*. Princeton: Princeton University Press, 107–49.
- Hall, Peter (1996). *Globalization and World Cities*. United Nations University. Working Paper. No. 12.
- Hall, Peter (2006), “The Metropolitan Explosion”, (“World Cities”). U: Branner, Neil, Keil, Roger. *The Global City Reader*. Routledge, New York: 23–25.
- Hall, Stuart, O’Shea, Alan (2013). Common-sense neoliberalism. *Soundings*. No. 55. Is. 13: 9–25.
- Hamel, Pierre, Lustiger-Thaler, Henri, Mayer, Margit (eds). *Urban Movements in a Globalising World*. London: Routledge.
- Hamilton Ian (2005). The external forces: Towards globalization and European integration. In: Hamilton, Ian, Dimitrovska Andrews, Kaliopa, Pichler-Milanović, Nataša (eds.) (2005). *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*. New York: United Nations University Press: 79–116.
- Hamilton, Ian, Carter, Francis (2005). Foreign direct investment and city restructuring. In: Hamilton, Ian, Dimitrovska Andrews, Kaliopa, Pichler-Milanović, Nataša (eds.) (2005). *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*. New York: United Nations University Press: 116–153.

- Hamilton, Ian, Dimitrovska Andrews, Kaliopa, Pichler Milanović, Nataša (eds.) (2005). *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*. New York: United Nations University Press.
- Hamnett, Chris (2013). World Cities and Global Cities. In: *Cities: New Limits to Growth*. Cities Group. Department of Geography. King College London. (<http://www.kcl.ac.uk/sspp/departments/geography/research/cities/event-docs/Cities-New-Limits-to-Growth-Background-Papers.pdf>) Pristupljeno 20.07.2014.
- Hamnett, Chris (1994). Social polarisation in global cities: theory and evidence. *Urban Studies*, 31: 410–424.
- Harvey, David ([1973] 2009). *Social Justice and the City*. Athens: University of Georgia Press.
- Harvey, David (1982). *The Limits to Capital*. Oxford: Basil Blackwell .
- Harvey, David (1985). *The Urbanisation of Capital*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, David (1990). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge: Blackwell.
- Harvey, David (2005). *Spaces of neoliberalization: towards a theory of uneven geographical development*. Heidelberg: Franz Steiner Verlag.
- Harvi, Dejvid (2005a). Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu. U: Sreten Vujović, Mina Petrović. *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Harvey, David (2007). *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- Harvey, David (2010). *A Companion to Marx Capital*. London: Verso.
- Harvey, David (2012). *Rebel Cities. From the right to the city to the urban revolution*. London: Verso.
- Harvi, Dejvid (2013). *Pobunjeni gradovi: od Prava na grad do Urbane revolucije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Heer, David (2000). International migration. In: Edgar F. Borgatta and Rhonda J. V. Montgomery *Encyclopedia of Sociology: Second Edition*. New York: Macmillan: 1429–1437.

- Held, David, McGrew Anthony, Goldblatt, David, Perraton, Johnatan (1999). *Global Transformations*. Stanford: Stanford University Press.
- Held, Dejvid (2003), „Debate o globalizaciji“ u: Vuletić, Vladimir, *Globalizacija: mit ili stvarnost*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: 48–61.
- Hermelin, Brita (2012). The Elusive Question of Global Cities and Cities in Networks. Nordregio News Issue 4, 2012. (<http://www.nordregio.se/en/Metameny/Nordregio-News/2012/Challenging-Urban-Geographies/The-Elusive-Question-of-Global-Cities-and-Cities-in-Networks/>) Pristupljeno 13. 01. 2015.
- Hill, Richard Child, Kim, June Woo (2000). Global Cities and Developmental States: New York, Tokyo and Seoul. *Urban Studies*. Vol. 37, No. 12: 2167–2195.
- Hill, Richard Child, Kim, June Woo (2001). Reply to Friedmann and Sassen. *Urban Studies*. Vol 38. No. 13: 2541–2542.
- Hovač, Bogomir (2003). Globalization, migration and economic development on the margins of Slovenia migration policy dilemma. In: Romana Bešter (ed.) *Migration - Globalization – European Union*. Ljubljana: Mirovni Inštitut. 213–257.
- Hodžić, Alija (2010). Prostorna mobilnost i procesi deterritorijalizacije i fleksibilizacije društvenog života. *Sociologija i prostor*. 48 (2010) 187 (2): 301–347.
- Hudson, Chris (2010). Global cities. In: Turner, Bryan. *The Routledge International Handbook of Globalization Studies*. New York: Routledge: 429–447.
- Huscok, Howard (2009). Slums of hope. *City Journal*. Vol. 19. No.1. (http://www.city-journal.org/2009/19_1_slums.html)
- Jessop, Bob (1997). Entrepreneurial city: Re-imagining localities, redesigning economic governance, or restructuring capital. In: Jewson, Nick, MacGregor Susanne. *Transforming cities: Contested Governance and New Spatial Divisions*. London: Routledge.
- Jessop, Bob (2000). Globalisation, entrepreneurial cities and the social economy. In: Hamel, P. Lustiger-Thaler, H. & Mayer, M. (eds.). *Urban Movements in a Globalising World*. London: Routledge: 81-101.
- Jones, A. (2002) The ‘global city’ misconceived: the myth of ‘global management’ in transnational service firms. *Geoforum* 33. 3, 335–50.

- Katunarić, Vjeran (2000). *Castellsova panorama nove društvene epohe*. U: Castells, Manuel (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing: 9–33.
- Kaufmann, Daniel, Léautier, Frannie, Mastruzzi, Massimo (2006). Globalization and Urban Performance. In Léautier, Frannie (ed.) *Cities in a Globalizing World: Governance, Performance, and Sustainability*. Washington: The World Bank.
- Kentor, Jeffrey, Smith, David, Timberlake, Michael (2004). *The World-System's City System: A Research Agenda*. (<http://www.irows.ucr.edu/conferences/globgis/papers/Smith.htm>) Pristupljeno 21. 01. 2015.
- King, Anthony (1991). *Global cities: post-imperialism and the internationalization of London*. Oxford: Oxford University Press.
- Kipfer, Stefan et al (2008). On the production of Henri Lefebvre. In: Goonewardena, Kanishka, Kipfer, Stefan, Milgrom, Richard, Schmid, Christian (2008). *Space, difference, everyday life: Reading Henri Lefebvre*. New York: Routledge: 1–25.
- Knox, Paul, Taylor, Peter (eds) (2000). *World cities in a world – system*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kolins, Rendal (2001) „Zlatno doba makroistorijske sociologije“, *Teme*, Vol. XXV, br.1–4, januar–decembar: 31–48.
- Kofman, Žan-Klod (2010). Izumevanje sopstva. Jedna teorija identiteta. *Treći program*. Br. 146 II: 121–138.
- Koković, Dragan (2005). *Pukotine kulture*. Novi Sad: Prometej.
- Костић, Цветко (1955). *Сељаци – индустријски радници*. Београд: Рад.
- Kozer, Luis (2007). *Funkcije društvenog sukoba*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Kritz, Mary (2007). Migration: international. In: George Ritzer (ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing: 3019–3024.
- De Kulanž, Fistel (1998). *Antička država*. Beograd: Plato.
- Lampard, Erik (1977). Istorijski aspekti urbanizacije, *Kultura*, 39/77, 18–55.
- Latur, Bruno (2010). *Nikad nismo bili moderni: esej iz simetrične antropologije*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Lash, Scot, Urry, John (1994). *Economies of Signs and Space*. London: Sage.

- Lawson, Clive (1997). Territorial Clustering and High-Technology Innovation: From Industrial Districts to Innovative Mileux. Centre for Business Research, University of Cambridge. Working Paper (<http://www.cbr.cam.ac.uk/pdf/wp054.pdf>) Pristupljeno: 15. 02. 2012.
- Léautier, Frannie (ed.) (2006). *Cities in a Globalizing World: Governance, Performance, and Sustainability*. Washington, DC: The World Bank.
- Léautier, Frannie, Mehta Barjor (2006). Urban Performance Profiles: The Impact of Globalization and the Challenge for Africa. In: Léautier, Frannie (ed.). *Cities in a Globalizing World: Governance, Performance, and Sustainability*. Washington, DC: The World Bank: 69–89.
- Lefebvre, Henri ([1974] 1990). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lefevr, Anri (1974), *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit.
- Lefevr, Anri (1980). Teorija prostora. *Treći Program*. Br 45. Beograd: 569–582.
- Lefevr, Anri (1980a) Pravo na grad. *Treći program*. Br. 45. Beograd: 558 – 569.
- Lisiak, Agata, Anna (2010). *Urban cultures in (post)colonial Central Europe*. Purdue University Press.
- Liu, Xingjian, Hong, Song, Liu, Yaolin (2011). A Bibliometric Analysis of Twenty Years of Globalization Research: 1990–2009. *GaWC Research Bulletin*, No. 387. (<http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb387.html>) Pristupljeno 12. 05. 2012.
- Lloyd, Peter (1979). *Slums of hope?. Shanty towns of the Third World*. Manchester: Penguin Books.
- Macleod, Gordon (2002). From urban entrepreneurialism to a ‘revanchist city’? On the spatial injustices of Glasgow’s renaissance. *Antipode* 34 (3): 602–624.
- Mamford, Luis (2005). *Grad u istoriji*. Beograd: Marso.
- Mamford, Luis (2010). *Kultura gradova*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Marinković, Dušan (ur.) (2013). *Čikaška škola 1920–1940*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Marks, Karl, Engels, Fridrih (1974) *Manifest komunističke partije* (1848), MED, Beograd: Institut za proučavanje međunarodnog radničkog pokreta/ Prosveta.

- Marston, Sallie, Knox, Paul, Liverman, Diana, Del Casino, Vincent, Robbins, Paul (2005). *World regions in the global context. Second edition.* Prentice Hall: Pearson.
- Martinelli, Alberto (2007). Enterprise. In: Ritzer, George (ed.) *Blackwell Encyclopedia of Sociology.* Oxford: Blackwell Publishing: 1410–1413.
- Massey, Doreen (2005). *For Space.* London: Sage.
- May, Tim, Beth Perry, Patrick Le Galès, Saskia Sassen and Mike Savage (2005). The future of Urban Sociology. *Sociology.* 39 (2): 343–370.
- McCarthy, Linda (2008). Cities in Globalization. Peter J. Taylor, Ben Derudder, Pieter Saey, and Frank Witlox, editors. Book Review. *Urban Geography.* Vol. 29. Iss. 1: 89–91.
- Mead, George Herbert (1934). *Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist,* Charles W. Morris (ed.) Chicago: University of Chicago.
- Meadows D., H. (1974). *Granice rasta.* Zagreb: Stvarnost.
- Merriam-Webster. „Global“ (<http://www.merriam-webster.com/>). Pristupljeno 12. 09. 2012.
- Milenković, Pavle (2004). *Škola Anala: Ogledi o sociološkoj istoriografiji.* Novi Sad: Stylos.
- Milošević, Božo (2005). Transformacija organizacija rada u procesima globalizacije: uticaj novoliberalne ideologije. *Sociologija.* Vol. XLVI. N° 2: 144–166.
- Milza, Pjer (2009). Jedan vek imigracije. U: Katrin Halpern, Žan-Klod Ruano-Borbalan. *Identitet(i): Pojedinac, grupa, društvo.* Beograd: Clio: 312–320
- Mitrović, Ljubiša, Todorović, Dragan (2003). *Sociologija i istorija: Hrestomatija iz istorijske sociologije.* Niš: Prosveta.
- Millet, Damien, Munevar, Daniel, Toussaint, Eric (2012). *World Debt Figures: 2012.* Committee for the Abolition of Third World Debt. (http://cadtm.org/IMG/pdf/2012_worlddebtfigures.pdf) Pristupljeno 05. 09. 2012.
- Mlinar, Zdravko (1990). Globalizacija, deteritorijalizacija i kulturni idenititeti. *Kulturni radnik.* Vol. XLIII No. 3: 5–27.
- MolotchHarvey (1976). The City as a Growth Machine: Toward a Political Economy of Place. *The American Journal of Sociology,* Vol. 82, No. 2: 309–332.
- Murray, Pearse, Szelenyi Ivan (1984). The city in the transition to socialism. *International Journal of Urban and Regional Research.* Vol. 8, Iss. 1: 90–107.

- Musil, Jiri (2005). City development in Central and Eastern Europe before 1990: Historical context and socialist legacies. In: Hamilton, Ian, Dimitrovska Andrews, Kaliopa, Pichler-Milanović, Nataša (eds.) (2005). *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*. New York: United Nations University Press: 22–44.
- National Geographic (2007). (<http://ngm.nationalgeographic.com/2007/05/dharavi-mumbai-slum/jacobson-text>) Pristupljeno: 10. 01. 2014.
- Niessen, Jan, Schibel, Yongmi (2003). The consequences of demographic change: is there a role for immigration? In: David Turton, Julia Gonzalez (eds.). *Immigration in Europe: Issues, Policies and Case Studies*. Bilbao: University of Deusto: 49–75.
- Newman, Peter (2006). The environmental impact of cities. *Environment and Urbanization*. Vol. 18 (2): 275–295.
- Neš, Kejt (2006). *Savremena politička sociologija – globalizacija, politika i moć*. Beograd: Službeni glasnik.
- Noariel, Žerar (2009). Prvo Francuzi: Republikanski izum. Razgovor sa Žerarom Noarielom. U: Katrin Halpern, Žan-Klod Ruano-Borbalan. *Identitet(i): Pojedinac, grupa, društvo*. Beograd: Clio: 344–351
- O’Brien, Richard (1992). *Global Financial Integration: The End of Geography*. New York: Council on Foreign Relations Press.
- OECD (2005). Handbook on Economic Globalisation Indicators. (http://www.realinstitutoelcano.org/materiales/docs/OCDE_handbook.pdf) Pristupljeno 15. 01. 2015.
- OECD Territorial Reviews (2006). *Competitive Cities in the Global Economy*. OECD Publishing.
- Ohmae, Kenichi (1990). *The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy*. London: Collins.
- Ong, Aiwa (2011). Worlding Cities, or the Art of Being Global. In: Ananya Roy, Aihwa Ong (Ed.). *Worlding Cities: Asian Experiments and the Art of Being Global*. London: Blackwell Publishing: 1–27.
- Orum, M. Anthony (2007). Urbanization. In: Ritzer, George (2007). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing. Oxford: 5159–5162.

- Ostrom, Elinor (2006). *Upravljanje zajedničkim dobrima: Evolucija institucija za kolektivno delovanje*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Pacione, Michael (2009). *Urban geography: a global perspective* (Third edition). London: Routledge.
- Pajvančić, Marijana (2009). *Ustavni okvir regionalne države: Primer Srbije*. Novi Sad: Centar za regionalizam.
- Pajvančić, Ana (2009). *Društveni razvoj na putu održivosti: rodna perspektiva*. Rukopis.
- Pajvančić, Ana (2010). Neposredno učešće građana u odlučivanju u lokalnoj zajednici. *Pravni život*. Br. 10/II: 473–483.
- Pajvančić Cizelj, Ana (2011). „Migracije u uslovima globalizacije i evropskih integracija: regionalna i urbana perspektiva“, u: Srđan Šljukić (ur.). *Društvo, struktura, promene*, Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad: 198–224.
- Pavlović-Križanić, Tatijana, Brdarević, Ljiljana (2010). Partnerstvo javnog i privatnog sektora u Srbiji: Orijentacija ka pravičnoj podeli rizika i isplativosti investicija. U: *Partnerstvo javnog i privatnog sektora: Dobra i loša iskustva u odabranim zemljama u tranziciji*. Beograd: Palgo: 113–141.
- Parnreiter, Christof (2003). Global City Formation in Latin America: Socioeconomic and Spatial Transformations in Mexico City and Santiago de Chile. *GaWC Research Bulletin* 103. (<http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb103.html>) Pristupljeno 12. 12. 2014.
- Parnreiter, Christof (2010). Global cities in global commodity chains: exploring the role of Mexico City in the geography of global economic governance. *Global Networks*. 10.1: 35–53.
- Pascall, Anthony (1987). The vanishing city. *Urban Studies*. 24: 597–603.
- Petovar, Ksenija (2010). Grad bez građana – tako se gradi(lo) u Beogradu i Srbiji. *Republika*. Br. 484–485.
- Petrović, Dalibor (2006). Od društvenih mreža do umreženog društva: Jedan osvrt na makro mrežni pristup u sociologiji. *Sociologija* Vol. XLIX, N° 2: 161–182.
- Petrović, Mina (2004). Globalizacija i gradovi. *Sociologija*, Vol. XLVI, N° 1.
- Petrović, Mina (2009). *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Polenske, Karen (ed.) (2007). *The Economic Geography of Innovation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ponting, Klajv (2009). *Ekološka istorija sveta: Životna sredina i propast velikih civilizacija*. Beograd: Odiseja.
- Purcell, Mark (2003). Citizenship and the right to the global city. Reimagining the Capitalist world order. *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 27 (3): 564–90.
- Pušić, Ljubinko (1997). *Grad, društvo, prostor: sociologija grada*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pušić, Ljubinko (1997a). Urbana politika – deo društvenih promena. *Sociološki pregled*. Vol. XXXI. No. 3: 323–336.
- Pušić, Ljubinko (2001). *Održivigrad: ka jednoj sociologiji okruženja*. Nezavisna izdanja Sl. Mašića, Beograd.
- Pušić, Ljubinko (2002). Urbana kultura: osnova održive multikulturalnosti. *Sociološki pregled*. Vol. XXXVI, No. 1–2, 147–161.
- Pušić, Ljubinko (2011). Ideje Džejn Džejkobs o ekonomskoj prirodi urbanih društava. *Sociologija*. Vol. LIII. N°3: 257–274.
- Pušić, Ljubinko, Pajvančić Cizelj, Ana (2014). Značaj klasifikacije naselja kao osnov za sociološke analize strukturnih promena u savremenim društvima. U: Srđan Šljukić i Dušan Ristić (ur.). *Strukturne promene u savremenim društvima*. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za sociologiju: Novi Sad: 74–99.
- Ray, Larry (2011). Globalization. In: Ritzer, George (ed). *The Concise Encyclopedia of Sociology*. Wiley – Blackwell.
- Remennick, Larissa (2007). Transnationalism. In: Ritzer, George (ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing: 5072–5074.
- Richards, Greg (2000). The European Cultural Capital Event: Strategic Weapon in the Cultural Arms Race? *Journal of Cultural Policy* 6 (2): 159–181.
- Richardson, Harry, Bae, Chang-Hee C. (eds). *Globalization and Urban Development*. Berlin: Springer.
- Ritzer, George (2010). *Globalization: a basic text*. West Sussex: Wiley – Blackwell.

- Robertson, Roland (1992). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Sage.
- Robinson, Dženifer (2005). Globalni i svetski gradovi: Pogled izvan mape. U: Sreten Vujović i Mina Petrović. *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Robinson, William (2009). Saskia Sassen and the Sociology of Globalization: A Critical Appraisal. *Sociological Analysis*. Volume 3, No. 1: 5–29.
- Rodrigues, Nestor, Feagin, Joe (1986), Urban Specialisation of World System: An Investigation of Historical Cases. *Urban Affairs Quarterly*.
- Roy, Ananya, Ong, Aiwa (ed.) (2011). *Worlding Cities: Asian Experiments and the Art of Being Global*. London: Blackwell Publishing.
- Sarikakis, Katharine (2012). Cities as Geopolitical Spaces for the Global Governance of Culture. In: Helmut Anheier. *Cultures and Globalization: Cities, Cultural Policy and Governance*. Sage Publications.
- Sassen, Saskia (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, Saskia (1996). Whose City Is It? Globalization and the Formation of New Claims. *Public Culture Winter*. 8 (2): 205–223.
- Sassen, Saskia (1997). Ethnicity and space in the global city: a new frontier? In: *City and immigration*. “Urbanitats” No. 2. Barcelona: Centre of Contemporary Culture of Barcelona.
- Sassen, Saskia (2000). *Cities in a World Economy*. Thousand Oaks: Pine Forge press.
- Sassen, Saskia (2001). *The Global City: New York, London, Tokyo* (Second Edition). Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, Saskia (2004a). Local actors in global politics. *Current Sociology*. Vol. 52. No. 4.
- Sasen, Saskia (2004). Mreža (sub)imperijalnih gradova: šta nam ona govori o novoj imperiji. U: Sassen, Saskia. *Gubitak kontrole? Suverenitet u doba globalizacije*. Beograd: Beogradski krug: 111–132.
- Sassen, Saskia (2005). “The Global City: Strategic Site, New Frontier”, u: Kainer, Marco, Koll-Schretzenmayr, Martina, Schmind, *Managing Urban Frontiers: Sustainability and Urban Growth in Developing Countries*. Burlington, Willy, Ashgate.

- Sassen, Saskia (2005a). The Global City: Introducing a Concept, *Brown Journal of World Affairs*, Vol. 11 (2): 27–43.
- Sassen, Saskia (2007). *A Sociology of Globalization*. New York: Norton&Company.
- Sassen, Saskia (ed.) (2002). *Global Network: Linked Cities*. New York – London: Routledge.
- Sassen, Saskia (2012). The Global city: A structural hole in the national territorial tissue. An Interview with Saskia Sassen by Elitza Stanoeva. *Critique & Humanism*. Vol. 40.
- Schmid, Christian (2008). Henri Lefebvre's theory of the production of space towards a three-dimensional dialectic. In: Goonewardena, Kanishka, Kipfer, Stefan, Milgrom, Richard, Schmid, Christian. *Space, difference, everyday life: Reading Henri Lefebvre*. New York: Routledge: 27–46.
- Scott, J. Allen, Agnew, John, Soja, Edward, Storper, Michael (2001). Global city-regions: An overview. In: Scott, Allen (ed.). *Global City-Regions: Trends, Theory, Policy*. Oxford: Oxford University Press: 11–30.
- Scott, J. Alan (2001). *Global City-Regions: Trends, Theory, Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Scott, J. Allen (2008). *Social Economy of the Metropolis: Cognitive-Cultural Capitalism and the Global Resurgence of Cities*. Oxford: Oxford University Press.
- Scott, J. Allen (2011). Emerging cities of the third wave. *City*. Vol. 15, No. 3–4.
- Scott, J. Alan (2012). *A World in Emergence. Cities and Regions in the 21st Century*. Northampton: Edward Elgar.
- Scott, Allen (2006). *Geography and Economy: Three Lectures*. Oxford: Clarendon press.
- Sen, Amartya (2007). *Identitet i nasilje: iluzija sudbine*. Zagreb: Poslovni dnevnik. Masmedia.
- Sites, Wiliam (2003). Global City, American City: Theories of Globalization and Approaches to Urban History, *Journal of Urban History*, 29: 333.
- Shatkin, Gavin (2014). Reinterpreting the Meaning of the 'Singapore Model': State Capitalism and Urban Planning. *International Journal of Urban and Regional Research*. Volume 38. 1: 116–37.

- Short, J, Kim, Y, Kuus, M, Wells, H (1996). The Dirty Little Secret of World Cities Research: Data Problems in Comparative Analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 20 (4): 697–717.
- Short, J. R., Breitbach, C., Buckman, S. and Essex, J. (2000) From world cities to gateway cities. *City*, 4: 317–340.
- Sklair, Leslie (2007). A Transnational Framework for Theory and Research in the Study of Globalization. In: Rossi, Ino (ed.) *Frontiers of Globalization Research: Theoretical and Methodological Approaches*. New York: Springer: 93–109.
- Smith, Anthony (1983). Nationalism and social theory. *British Journal of Sociology*, 34: 19–38.
- Smith, David, Michael Timberlake (1993). World Cities: A Political Economy/ Global Network Approach. *Research in Urban Sociology* 3: 181–207.
- Smith, David, Timberlake Michael (2001) World city networks and hierarchies, 1977–1997: an empirical analysis of global air travel links *American Behavioral Scientist* 44 (10): 1656–1678.
- Smith David, Timberlake Michael (2002). Hierarchies of dominance among world cities: a network approach. In Sassen S.(ed) *Global networks, linked cities*. London: Routledge.
- Smit, Denis (2001). *Uspon istorijske sociologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Smith, Michael, Peter (2001). “The Global City Discourse: A Return to the Master Narrative?”, in: Branner, Neil, Keil, Roger (2006) *The Global City Reader*. Routledge, New York: 377–384.
- Smith, Michael Peter (1998). The Global City – Whose Social Construct is it Anyway. *Urban Affairs Review*. Vol. 33 No. 4: 482–488.
- Smith, Neil (2003). Foreword. In: Lefebvre, Henri. *Urban Revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Smith, Richard (2013). Critical urbanism now. (http://www.medellin.unal.edu.co/~esplanurb/nueva/images/post/eventos/Richard_Smith.pdf) Pristupljeno: 12. 07. 2013.

- Smith, Richard (2013). The ordinary city trap. *Environment and Planning*. Vol. 45 (10): 2290–2304.
- Smith Richard (2014). Beyond the Global City Concept and the Myth of ‘Command and Control’. *International Journal of Urban and Regional Research*. Volume 38. 1: 98–115.
- Smith Richard, Doel, Marcus (2011). Questioning the Theoretical Basis of Current Global-City Research: Structures, Networks and Actor-Networks. *International Journal of Urban and Regional Research*. Volume 35. 1: 24–39.
- Soja, Edward (1989). *Post Modern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso.
- Soja, Edward (2000). *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford: Blackwell.
- Soja, Edward (2004). On the Concept of Global City Regions. *Glocalogue*. Iss. 1, 2, 3. (http://artefact.mi2.hr/_a04/lang_en/theory_soja_en.htm) Pristupljeno 20. 10. 2014.
- Stanilov, Kiril (2007). Taking stock of post-socialist urban development: A recapitulation. U: Kiril Stanilov (ed.). *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht: Springer: 3–21.
- Stojanović, Bogdan (2013). *Svet prostorno-vremenske kompresije*. (<http://bogdanstojanovic.com/svet-prostorno-vremenske-kompresije/>) Pristupljeno 27. 03. 2014.
- Svilar, Predrag (2012). *Medijska konstrukcija Zapadnog Balkana*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Swyngedouw, Erik, Moulaert, Frank, Rodriguez, Arantxa (2002). Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy. *Antipode*. Vo. 34. Iss. 3: 542–577.
- Špengler, Osvald (1990). Gradovi i narodi. u: Osvald Špengler. *Propast zapada*. Beograd: Književne novine: 97–124.
- Taylor, Charles (1994). The Politics of Recognition, U: Taylor, Charles (ed.). *Multiculturalism: Examining the politics of recognition*. Princeton: Princeton University Press. 25–75.
- Taylor, Peter (2004). *World city network: a global urban analysis*. London: Routledge.

- Taylor, Peter (2013). The Remarkable Legacy of Peter Hall's (1966) *The World Cities*. GaWC Research Bulletin 423. (<http://www.lboro.com/gawc/rb/rb423.html>) Pristupljeno 15. 07. 2014.
- Taylor, Peter. A Brief Guide to Quantitative Data Collection at GaWC, 1997–2001, (<http://www.lboro.ac.uk/gawc/guide.html>) Pristupljeno 01. 06. 2014.
- Tilly, Charles (1981) *The urban historians dilemma: Faceless cities or Cities without hinterlands?* Center for Research on Social Organization University of Michigan, Michigan.
- Tilly, Charles (1984) *Big structures, large processes, huge comparisons*. Russell Sage Foundation, USA.
- Tofler, Alvin (1983). *Treći talas*. Beograd: Prosveta.
- Tolosa, Hamilton (2005). The Rio/ Sao Paulo Extended Metropolitan Region: A quest for global integration. In: Harry W. Richardson, Chang-Hee C. Bae (Eds). *Globalization and Urban Development*. Berlin: Springer: 125–147.
- Thomas, William, Znaniecki Florian (1984). *The Polish Peasant in Europe and America*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Tonkiss, Fran (2006). *Contemporary Economic Sociology: Globalisation, production, inequality*. London: Routledge.
- Turner, Brian (2006). Cosmopolitan sociology. In: Turner, Brian (Ed.) *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press: 94.
- Van der Merwe, Izak (2004). The global cities of Sub-Saharan Africa: Fact or fiction? *Urban Forum*, Vol. 15, Is. 1: 36–47.
- Van der Waal, Jeroen (2010) *Unravelling the Global City Debate*, Erasmus Universiteit, Rotterdam (doktorska teza)
- Veber, Maks (1976). Grad na zapadu, u: Veber, Maks. *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta: 317–340.
- Veber, Maks (1976). *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta
- Večernje novosti. Kina pretekla SAD u trgovini, do 2018. izjednačavanje BDP. 18. Januar 2014. (<http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:473843-Kina-pretekla-SAD-u-trgovini-do-2018-izjednacavanje-BDP>)

- Viler, Stiven (2005). Planiranje održivih prikladnih gradova. u: Vujović, Sreten, Petrović, Mina. *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: 295–302.
- Vliet, Willem (2002). Cities in a globalizing world: from engines of growth to agents of change. *Environment and Urbanization*. 14 (1): 31–40.
- Vujović, Sreten (1988). *Sociologija grada*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vujović, Sreten, Petrović, Mina (2005). *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vujović, Sreten (2012). Lokalni, globalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada. *Sociologija*, Vol. LIV. N° 1: 106–122.
- Vuletić, Vladimir (2006). *Globalizacija: aktuelne debate*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin.
- Wacquant, Loic (2004). Ghetto. In: Neil Smelser, Paul Baltes. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. London: Pergamon Press.
- Wallerstein, Immanuel (2004). *World – Systems Analysis*. London: Duke University Press.
- Warf, Barney (2008). *Time-Space Compression: Historical geographies*. New York: Routledge.
- Waters, Malcolm (2001). *Globalization: 2nd edition*. London: Taylor& Francis e-Library.
- Welter, Volker (2002). *Biopolis: Patrick Geddes and the City of Life*. London: The MIT Press.
- Wilson, William, Julius (1997). *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*. New York: Vintage Books.
- UN (2007). *World Urbanization Prospects: The 2007 Revision*.
- UN (2011). *World Urbanization Prospects, the 2011 Revision*.
- UN (2014). *World Urbanization Prospects, the 2014 Revision*.
- UN HABITAT (2003). *The challenge of slums: global report on human settlements 2003*. London: Earthscan.
- UN HABITAT (2008). *State of the World's Cities 2008/2009: Harmonious cities*. London: Earthscan.

- UN HABITAT (2009). *Planning Sustainable Cities: Global Report on Human Settlements 2009*. London: Earthscan.
- UN HABITAT (2012). *State of the World's Cities Report 2012/2013: Prosperity of Cities*. London: Earthscan.
- UN Population Division (2011). *International Migration in a Globalizing World: The Role of Youth*.
- Urry, John (2000). *Sociology beyond Societies. Mobilities of the Twenty-First Century*. London: Routledge.
- Wikipedia, Megalopolis (http://en.wikipedia.org/wiki/Megalopolis_%28city_type%2#Definitions) Pristupljeno 22. 01. 2014.
- Wikipedia, Metropolitan area (http://en.wikipedia.org/wiki/Metropolitan_area) Pristupljeno 22. 01. 2014.
- Yeung, Wai-Chung Henry (2002). Globalization. In Alisdair Rogers, Heather Viles (eds.) *The Student's Companion to Geography (2nd Edition)*, Oxford: Blackwell.
- Zimel, Georg ([1900] 2004). *Filozofija novca*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Zimel, Georg (2008). Metropolis i duhovni život. U: Dušan Marinković (prir.) *Georg Zimel*. Novi Sad: Mediterran Publishing: 280–290.
- Zimel, Georg (2008). Stranac. U: *Georg Zimel*. Novi Sad: Mediterran Publishing: 154–160.
- Zimmerman, Jeffrey (2008). From Brew Town to Cool Town: Neoliberalism and the creative city development strategy in Milwaukee. *Cities* 25: 230–242.
- Džejkobs, Džejn (2010). *Gradovi i bogatstvo nacija*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Špengler, Oswald (1990) „Gradovi i narodi“, u: Oswald Špengler, *Propast zapada*. Književne novine, Beograd: 97–124.
- A Brief Guide to Quantitative Data Collection at GaWC, 1997–2001, (<http://www.lboro.ac.uk/gawc/guide.html>). Pristupljeno 02. 04. 2014.
- Kratki vodič o Evropskoj uniji. (http://www.europarl.europa.eu/aboutparliament/hr/displayFtu.html?ftuId=FTU_1.2.2.html) Pristupljeno 30. 03. 2015.

„Gde rade stranci u Srbiji?“, Dnevnik, 19. 10. 2013, (<http://www.bizlife.rs/vesti/62802-gde-rade-stranci-u-srbiji>) Pristupljeno 30. 03. 2015.

“Brazilian police take over dangerous Rio favela”, The Telegraph, 15. 10. 2012. (<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/southamerica/brazil/9608686/Brazilian-police-take-over-dangerous-Rio-favela.html>) Pristupljeno 14. 01. 2014.

Merriam-Webster. „Global“ (<http://www.merriam-webster.com/>) Pristupljeno 12. 09. 2012.

(<http://demographia.com/db-define.pdf>) Pristupljeno: 01. 12. 2013.

(http://en.wikipedia.org/wiki/Internet_backbone) Pristupljeno 03. 02. 2015.

(http://www.lboro.ac.uk/gawc/visual/lang_atlas1.html) Pristupljeno 03. 02. 2015

(http://en.wikipedia.org/wiki/Ecological_footprint) Pristupljeno 01. 04. 2015.